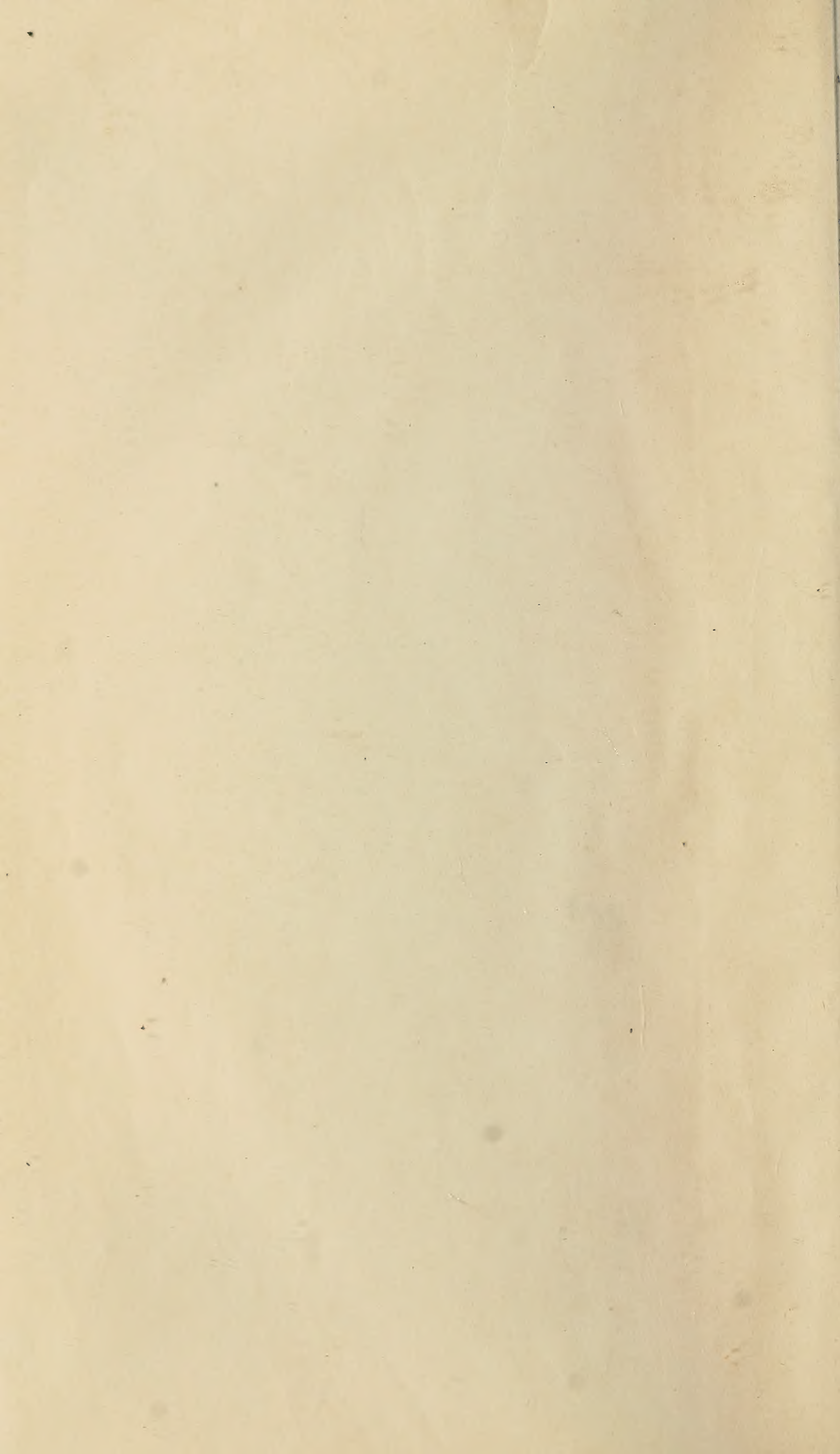

Vol I

Harsha, son of Hira, 12th cent
Khandanakhandakhadyam

THE

CHOWKHÂMBÂ SÂNSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

Nos. 81, 109, 126, 128, 130, 131, 134, 135, 136, 138, 142, 143, 146 & 198.

श्रीहर्षप्रणीतम्

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया
व्याख्यया 'विद्यासागरी'-ति प्रसिद्धया समेतम् ।
चित्सुख-शङ्करमिश्र-रघुनाथकृतटीकावल-
म्बिन्या टिप्पण्या सनाथम् ।

द्राविड-श्रीलक्ष्मण-शास्त्रिणा परिशोधितम् ।

SRÎ HARSHA'S

KHANDANAKHANDAKHÂDYA,

WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF
'khandanaphakkikávibhajana'(vidyâsâgari)of Ânandapurna
WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF
Chitsukha, Ŝankara Miŝra and Raghunátha,

EDITED BY
PANDIT LAKSHMANA SÂSTRÎ DRÂVIDA,
PROFESSOR OF VEDÂNT,
Government Sanskrit College & Lecturer of University Calcutta

---

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT.
BENARES.
AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PAṆḌITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Dasa Gupta,
AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.
BENARES.

1914.

LIBRARY
JAN 21 1966
UNIVERSITY OF TORONTO

श्रीगुरुः शरणम् ॥

सव्याख्यखण्डनखण्डखाद्यस्य

भूमिका

अथैष खण्डनखण्डखाद्यनामा ग्रन्थो विद्यासागर्यपरपर्याय-खण्डनफक्किक-विभजन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतो मुद्रयित्वा प्रकाश्यते।

अस्य किल प्रणेता सारस्वतसाम्राज्यदीक्षणधुरन्धरः कवितार्किकचूडामणिः श्रीमान् श्रीहर्षोनाम।

अथाऽस्य विषये किञ्चिद्विचारयामः कोऽयं कस्य पुत्रः कुत्रत्यः कस्मिन् काले कस्य वा महाराजस्य सभामलञ्चकार केवा ग्रन्था अनेन प्राणायिषत, इत्यादि इतिहासरसिकानां प्रमोदमाधातुम्।

अयं किल श्रीहीरपण्डिततनूजन्मा श्रीमामल्लदेव्यामजनिष्ट, इति नैषधचरिते प्रतिसर्ग समाप्ति श्लोकादवसीयते—

तथाहि—एषश्लोकस्तत्रत्यः—

"श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्॥
तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्ग्या महा—
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः॥"

१ अनेन विशेषणेन पितुरप्यसाधारणकवित्वशक्तिसम्पन्नत्वं सूच्यते, परमेतत्प्रणीता ग्रन्थाः केऽपि नोपलभ्यन्ते नवा श्रूयन्ते तेन नैव केऽपि निर्मिता इति ज्ञायते।

अयं च कान्यकुब्जेश्वरजयन्तचन्द्राश्रित आसीत्, इति खण्डनखाद्यस्थसमाप्तिश्लोकेन गम्यते—

"ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्
यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परब्रह्मप्रमोदार्णवम् ॥
यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः
श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याऽभ्युदीयादियम् ॥"

कान्यकुब्जेश्वरश्च जयन्तचन्द्रोऽनितरसाधारणस्तदानीन्तनो-महाराजो वाराणस्याद्यधिपतिर्बभूव । यस्य चाऽयमाश्रित आसीत्, कथमन्यथा तस्मात् ताम्बूलद्वयस्याऽऽसनस्य च लाभो विद्वत्कुलचूडामणेरस्य ग्रन्थकर्तुः परमतमवैदुष्यप्रख्यापनसम्मानादिहेतुतया निबन्धनमर्हेत् ।

कान्यकुब्जेश्वरो जयन्तचन्द्रश्च (१२४३) त्रिचत्वारिंशदधिकद्वादशशतमितवर्षेऽभूदिति तत्प्रदत्तग्रामस्य दानपत्राऽनुसारेण निश्चीयते ।

तत्रत्यलेखस्य कियानंशोऽत्र समुद्ध्रियते—

"सोऽयं श्रीमज्जयन्तचन्द्रो विजयी अधिकारिपुरुषानाज्ञापयति बोधयत्यादिशति च "विदितमस्तु भवतां यथोपरि लिखितग्रामः सजलस्थलः सलोहलवणाकरः समत्स्याकरः सगर्तोपरः सगिरिगहननिधानः समधुकाम्रवनवाटिकाविटपतृणयूतिगोचरपर्यन्तः सोर्ध्वाधश्चतुराघाटविशुद्धः स्वसीमापर्यन्तस्त्रिचत्वारिंशदधिकद्वादशशतवत्सर आषाढे मासि शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ रविदिने (अङ्कतोऽपि १२४३ आषाढ शुदि रवौ ७) अद्येह श्रीमद्वाराणस्यां गङ्गायां स्नात्वा विधिवन्मन्त्रवदेव मुनिमनुजभूतपितृगणाँस्तर्पयित्वा तिमिरपटलपाटनपटुमहसमुष्णरोचिषमुपस्थायौषधिपतिशकलशेखरं समभ्यर्च्य त्रिभुवनत्रातुर्भगवतो वासुदेवस्य पूजां विधाय प्रचुर-

पायसेन हविषा हविर्भुजं हुत्वा मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोऽभिवृद्धयेऽस्माभिर्गोकर्णकुशलतापूतकरतलोदकपूर्वकभारद्वाजगोत्राय भारद्वाजाङ्गिरसबार्हस्पत्येति त्रिप्रवराय राउत श्रीआढले पौत्राय राउत श्रीढुंढापुत्राय डोडराउत श्रीअणंगाय चन्द्रार्कं यावच्छासनीकृत्य प्रदत्तो मत्वा यथादीयमानभोगभोगकरप्रवणिकरप्रभृतिनियतानियतसमस्तदायादाऽऽज्ञाविधेयीभूय दास्यथ" इत्यादि।"[1]

एतल्लेखदर्शनेन जयन्तचन्द्रस्य समयस्तु निर्णीत एव भवति। जयन्तचन्द्रस्यैव जयचन्द्र इत्यपि नामान्तरम् । अयमेव राठोरवंशीयानां कान्यकुब्जाधिपानामन्तिमो राजा बभूव, यं यवना ईशवीय पञ्चनवत्युत्तरैकादशशताब्द्यां राज्यात्प्रसह्य भ्रंशयाञ्चक्रुः ।

खण्डनकृता च[2] विजयप्रशस्तिनामकं गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिनामकं च काव्यद्वयं रचितम् । एतद्द्वयमपि कस्यचिद्राज्ञो वर्णनपरमेवेति नाम्ना सम्भाव्यते, तदानीन्तनश्च जयन्तचन्द्रं मुक्त्वा कोऽन्यो गौडोर्वीशकुलप्रदीपो भवेदिति फलतो जयन्तचन्द्रपितृवर्णनात्मकमेव तत्काव्यमिति नास्त्यत्र सन्देहः। तेन च सिद्धमेतस्य संख्यावत्सार्वभौमस्य तदानीन्तनत्वम् ।

राजशेखरेण च स्वग्रन्थे श्रीहर्षो जयन्तचन्द्रसभायाः सभास्तार आसीदिति लिखितं तेनापि पूर्वोक्त एवार्थो दृढीक्रियते। किञ्च नैषधचरितस्य व्याख्या अहमदाबादसमीपे ढोलकाग्रामवास्तव्येन चाण्डुपण्डितनाम्ना केन चित्पण्डितेन(१३५३)संवत्सरे निर्मितोपलभ्यते, तत्र च नैषधकाव्यं नव्यत्वेनोपवर्णितमतः

---

१ अयं च लेखो यथाऽवस्थित एवास्माभिरुद्धृतः ।

२ "गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातर्ययं तन्महा" "तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य नव्ये महा" इत्यादि नैषधचरितस्थं पद्यमत्र प्रमाणम् । एतद्ग्रन्थद्वयमद्यावध्यनुपलब्धमेव ।

सिद्ध्यति द्वादशशतीनैकटिकत्वं खण्डनकर्तुः । षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्राः स्वकृतन्यायसूचीनिबन्धनाम्नि ग्रन्थे[1] स्वस्थितिकालं निरदिक्षन् । तत्रत्यमन्तिममेतत्पद्यम्—

"न्यायसूचीनिबन्धोऽसावकारि सुधियांमुदे ।
श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्कवसुवत्सरे" इति ॥

अनेन च पद्येनाऽङ्कानां वामतो गतिरिति न्यायेन (८९८) अष्टनवत्युत्तराष्टशततमवर्षे स ग्रन्थो व्यरचीति तेषामपि तत्कालेसिद्धा स्थितिः । न्यायाचार्यपदाङ्कितोदयनाचार्यैश्च वाचस्पतिमिश्रविरचिततात्पर्यटीकायास्तात्पर्यपरिशुद्धिनामकव्याख्यानं रचितमिति वाचस्पतिमिश्रपरकालवर्तिन एव इति स्पष्टं सिद्ध्यति ।

"तर्काम्बराङ्क ९०६ प्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः ।
वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम्" ।

इति श्लोकोऽपि लक्षणावल्या अन्ते दृश्यते । तेनोदयनाचार्यस्थितिकालः ९०६ इति लभ्यते । खण्डनकृता चोदयनाचार्यकृतलक्षणावलीस्थानि लक्षणान्युदाहृत्य खण्डनग्रन्थे बहुधा खण्डितं प्राधान्येन तन्मतम् ।

पूर्वोल्लिखितेन चाण्डुपण्डितेन च स्वग्रन्थे " प्रथमं तावत्कविर्विजिगीषुकथायां स्वपितृपरिभावुकमुदयनमत्यमर्षणतया कटाक्षयँस्तद्ग्रन्थीनुद्ग्रन्थयितुं खण्डनं प्रारिप्सुश्चतुर्विधपुरुषार्थैरभिमानमनवधीयमानमवधीर्य मानसमेकताननां निनायेति" लिखितमत उदयनाचार्यात्परभावी ग्रन्थकार इति सुस्पष्टमवगन्तुं शक्यम्, तत्र चिन्तामणिकारस्तावद्गङ्गेशोपाध्यायः खण्डनकृतः कारिकामुद्धृत्य "एतेनखण्डनकारमतमप्यपास्त"मित्यादिना तन्मतं दूषित-

---

[1] अयं ग्रन्थो न्यायवार्तिकेन सह एशियाटिक्सोसाईटीत्याऽऽख्यया समित्या सम्मुद्रितः ।

वान् । तस्य च स्थितिरितः सप्तशत्याः पूर्वमष्टशत्या अभ्यन्तर आसीदिति तत्पूर्वत्वं खण्डनकर्तुरवश्यमेवाङ्गीकर्तव्यम् ।

एतावता पौर्वापर्यमेवं सिद्ध्यति ।

अष्टनवत्युत्तराष्टशततमे वत्सरे श्रीवाचस्पतिमिश्राणां स्थितिः, ततः९०६वत्सरे उदयनाचार्यस्य स्थितिः ततः, परं ग्रन्थकर्तुः स्थितिः

अन्येतु खण्डनकृत उदयनाचार्यसमानकालिकत्वं वर्णयन्तोऽन्योन्यमनयोः समागमं वर्णयन्ति, उदाहरन्ति च पद्यमेकम्—

"किं गवि गोत्वमुतागवि गोत्वं यदि गवि गोत्वं नहि मयि तत्त्वम्।

अगवि च गोत्वं तव यदि साध्यं भवतु भवत्यपि सम्प्रति गोत्वम्" ॥

परमत्र प्रमाणविशेषादर्शनाच्चाण्डुपण्डितलेखवैपरीत्याच्च न मामकं चेतोऽत्र विश्राम्यति ।

यच्च केचित् श्रीहर्षस्तावदादिशूरेण समानीतानां चतुर्णां ब्राह्मणानामन्यतम इति तस्य वङ्गदेशवास्तव्यतां साधयितुं समुत्सहन्ते । तदपि न चित्तसन्तोषकरम् । यतो वङ्गदेशे आदिशूरेणाऽनीतो यदि भवेच्छ्रीहर्षस्तर्हि किमिति तेन स्वग्रन्थे कुत्राऽपि तस्यादिशूरस्य वर्णनं न कृतम् । यथा कान्यकुब्जाधीश्वरस्य वर्णनं तस्माच्च स्वस्य बहुमानलाभ इत्यादिकं खण्डनखण्डखाद्यादिग्रन्थेषु दृश्यते न तथा पूर्वोक्तस्य राज्ञो वर्णनं दृश्यते । किञ्च भवदभ्युपगतरीत्याऽपि कथञ्चित् गौडदेशम्प्रत्येवाऽऽनीतः श्रीहर्षस्तथाऽस्तु नाम? परं गौडदेशत्वेन वङ्गदेशस्य प्रामाणिकैः कुत्रापि परिगणनं न कृतमिति नैतद्विश्वासयोग्यं प्रेक्षावताम् ।

केचन काव्यप्रकाशकारेण मम्मटभट्टेनाऽपि समं खण्डनकर्तुः समागमं वर्णयन्ति, उदाहरन्ति च कथाम् । कदाचित् मम्मटभट्टसविधे श्रीहर्षेण नैषधचरितं स्वनिर्मितं प्रादर्शि । तत आद्यन्त-

मवलोक्य तेनोक्तमहो पूर्वमेव यदि काव्यमेतत्प्रदर्शितमभविष्यत्, नूनं काव्यप्रकाशे दोषपरिच्छेदे दोषोदाहरणान्वेषणप्रयासो मे नाभविष्यत् । समस्तकाव्यदोषाकरमेतत् भावत्कं काव्यमिति वक्तुरभिप्रेतमिति ॥

एतैः पूर्वोक्तैः प्रमाणैः सिद्धमेतत् यद् द्वादशशताद्ब्याः पूर्वमेव एतस्य ग्रन्थकर्तुः स्थितिः जयन्तचन्द्रस्य चेति ।

एवं यथाकथञ्चित्समयस्तु निर्णीतः, सूक्ष्मेक्षिकया निर्णयस्तु मादृशैर्दुःशक इति पाश्चात्यविद्यापटूनां विपश्चितां शैलीमवलम्ब्य न तद्विषयेऽस्माभिरात्माऽऽयास्यते। यत्किञ्चिदन्यैः पण्डितैरस्मिन्विषये यत्र कुत्राऽपि लिखितमास्ते तदेवाऽत्र सङ्गृह्येदं लिखितं यदत्र रोचेत तद्बुद्धिमद्भिर्ग्राह्यम् ।

आसीच्चायं खण्डनकारोऽतिमेधावी स्वबुद्धिवैभवेन क्षणेनैव सर्वशास्त्रार्थानामाकलयिता, एवं किल वृद्धपरम्परया गाथा गीयते, एकदा किल कश्चित्पण्डितः[1] श्रीहर्षपितरं श्रीहीरपण्डितं राजसभायां विजिगीषुकथायां व्यजेष्ट । ततः प्रभृति पराजयजनितमानससन्तापेन दूयमानमानसः श्रीहीरपण्डितो भगवतीं सकललोकजननीं दुर्गामाराधयितुं प्रवृत्तः ।

एवं क्रमेण भगवतीमाराधयन्नेव "तव पुत्रो भविता सकलदुर्वादिमतखण्डनपटुरिति" भगवत्याः सकाशाल्लब्धवरः किञ्चित्कालानन्तरं मामल्लदेव्यां सकलगुणरत्नाकरं पुत्रं लब्ध्वाऽपि तावत्

[1] केचिदुदयनाचार्य एव श्रीहीरपण्डितं व्यजेष्टेति तदीयवैरनिर्यातनार्थमेव तत्प्रणीतलक्षणानि विशिष्योदाहृत्य खण्डनेऽखण्डयत् खण्डनकार इति वर्णयन्ति । चाण्डुपण्डितोऽपि स्वपितृपरिभावुकमुदयनमत्यमर्षणतया कटाक्षयँस्तद्ग्रन्थानुदग्रन्थयितुं खण्डनमारिप्सुरित्यादिलिखन् पूर्वोक्तमेवानुमेने ।

नैव सन्तोषमवाप, किन्तु तेनैव पराभवजनितमानससन्तापाग्निना-ऽहर्निशं दह्यमानः कालेन रोगाक्रान्ते शरीरे मुमूर्षुस्तस्मिन्समये पुत्रमाहूय प्राह—"वत्स मम जेतारं विजित्य स्वीयां कीर्तिपताकां चेद्विस्तारयिष्यसि तर्ह्येव मेऽन्तरात्मा परलोकगतस्याऽपि प्रशान्तो भविष्यति" इति। तदुपाकर्ण्य तातस्यैव पुरतः प्रतिजज्ञे यत् "तातावमन्तारमविजित्य नाऽस्मिन् लोके जनानां दर्शनगोचरो भविष्यामि" इति।

अनन्तरं चोपरते तातशरीरे तदीयं पारलौकिकं पुत्रकार्यं यथा कथञ्चिन्निर्वर्त्य तपस्तप्तुमना आपतितव्यसनात्कथञ्चिदुत्तीर्य स्वकुटुम्बभारमाप्तेषु विन्यस्य पितुर्वचनमृतीकर्तुं देशान्तरं परिभ्रम्याऽनेकेषां विद्वद्वरिष्ठानामाचार्याणां सविधे विविधानि शास्त्राण्यधीत्य कस्माच्चिद्गुरोः सकाशाच्चिन्तामणिमन्त्रं समासाद्य कस्याश्चित्सरितस्तीरे एकं जीर्णं भगवत्यास्त्रिभुवनजनन्याः श्रीगौर्या मन्दिरमुपलभ्य तस्मिन् स्थल उषित्वा तस्यामेव मूर्तौ बद्धादरस्तपोऽनुष्ठानाय प्रायतिष्ट।

एवं क्रमेणानवरतं तपोऽनुतिष्ठतस्तस्य पञ्चषेषु हायनेषु व्यतीतेषु करुणावरुणालया श्रीगौरीदेवी तदीयां भक्तिं दृढतरमध्यवसायं च दृष्ट्वा नितरां प्रसन्नाऽविर्भूय तमुवाच "पुत्र? तुष्टाऽस्मि वरं वृणीष्वेति"। असौ तु तदेव ययाचे—"मातः? यदि प्रसन्नाऽसि तर्हि विद्याप्रदानेनाऽनुगृहाण"। भगवती च तुष्टा सती प्रार्थितं यथाकामं वरं प्रदायाऽन्तर्हिता बभूव, तत एतादृशं दुष्प्रापं वरं लब्ध्वाऽचिरात्तर्काऽलङ्कारवेदवेदाङ्गादिनिखिलविद्यास्वनितरसाधारणं वैदुष्यमवाप। यस्य प्रभावेण जल्पकथायामस्य सर्वोत्तरा वाणी प्रस्फुरति स्म। यां बोद्धुमपि समर्था नाभवन् पण्डिताः। तावताऽपि लोकोत्तरविद्याविभूषितः स्वभारतीं लोकैरनव-

बुद्ध्यमानामुपलभ्योद्देश्याऽसिद्धिं परिपश्यन् पुनर्भारतीमुपासितुमारेभे। ततः प्रत्यक्षा वाग्देवी कथयति स्म "वत्स ? अतिप्रज्ञाऽपि ते दोषायैवाभवदिति निशीथे शिरसि अरभः परिषिच्य क्लिन्ने सति दधि भक्षयित्वा प्रस्वपिहि तेन कफाधिक्येन जडत्वं प्राप्स्यसि पश्चात्तव वार्णीं जना वेत्स्यन्तीति"। असावपि तथैवानुष्ठाय पूर्णमनोरथोऽभवत्। एवं क्रमेण दिव्यज्ञानं सम्पाद्य कान्यकुब्जेश्वरसभायां स्वपितुर्जेतारं शास्त्रार्थे पराजित्य तस्माद्राज्ञः बहुसम्मानमवापेति।

एवमप्रतिमपाण्डित्यभाजोऽस्य ग्रन्थकर्तुः पूर्वोल्लिखिताख्यायिकाविषये नैवास्ति कश्चन सन्देहलेशः, यतोऽनेनैव ग्रन्थकर्त्रा स्वकृते नैषधीयचरिते प्रथमसर्गान्तिमश्लोके "श्रीहर्षमित्यादिश्च चतुर्दशे च सर्गे "अत्रामात्रामित्यादिः" सन्दर्भश्च "तवच तव वृत्ते कवयितुः" "भवद्दत्तस्तोतुर्मदुपहितकण्ठस्य कवितु" रित्येवमादिना स्पष्टं देवताप्रसादलब्धदिव्यविज्ञानवत्त्वं स्वस्याऽऽवेदितम्। वृद्धपरम्परया प्रचलितैवाऽऽख्यायिका, साऽपि नैकान्ततो निर्मूलेति कश्चन वक्तुं शक्नोतीति भवेदेव याथार्थ्यम्।

सोऽयमनितरसाधारणपाण्डित्यभाक् श्रीहर्षोऽनेकान् ग्रन्थान् जग्रन्थ। नैषधचरितम् १ अर्णववर्णनम् २ शिवशक्तिसिद्धिः ३ साहसाङ्कचम्पूः ४ छन्दः प्रशस्तिः ५ विजयप्रशस्तिः ६ गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिः ७ ईश्वराभिसन्धिः ८ स्थैर्यविचारणप्रकरणम् ९ खण्डनखण्डखाद्यम् १० ईश्वराभिसन्धि ११ रित्यादयः।

एतेषु नैषधचरितं नाम काव्यं के नाम पण्डिताः काव्यसुधास्वादनसमुपजाततृप्तिविशेषाननुभवन्तो न जानते। प्रत्युत सर्वेऽप्येनमेव ग्रन्थमधीत्य पुनः पुनर्विचार्यैव च जगति ख्यातिं पाण्डित्यं च लभन्त इति न परोक्षं प्रेक्षावताम्। एवं सति तद्विषये

ऽस्माभिः प्रशंसनं तेजोराशेः सूर्यस्य दीपेन समस्तिरस्करणमि-
मिति न तद्विषये लेखनी व्यापार्यते । अन्येच ग्रन्थास्तदीयाः
प्रायशो नास्माभिर्दृष्टा इति कं विषयं प्रतिपादयितुं साधयितुं वा
ते प्रणीता इति नविशेषतो निर्देष्टुं शक्यन्ते ।

केचित्तु–तत्तद्ग्रन्थानां नामान्येव सन्ति साक्षिणो वर्ण्येषु–
यथा–अर्णववर्णनं नाम समुद्रवर्णनं स्यात् । शिवशक्तिसिद्धिरिति
शिवनाम्नो नृपस्य शक्तिवचरितवर्णनमयं स्यात् । गौरीगिरीश-
माहात्म्यवर्णनस्वरूपन्तु न स्यादित्यपि कथं वक्तुं शक्य-
म् । साहसाङ्कनाम्नो महाराजस्य चरितमयी खलु च-
म्पूर्नाम । साहसाङ्को नाम विक्रमादित्यः साहसप्रधान-
कार्यकरणात्तदीयं नाम साहसाङ्क इति लोके प्रथितं इति
वदन्ति । परन्तु नैषधे नवसाहसाङ्कचरिते चम्पूकृते इति
ग्रन्थकृल्लेखात् नवो यः साहसाङ्कोपनाम राजेसादिनारायण-
विवरणाच्च नवत्वविशेषणस्वारस्यान्यथाऽनुपपत्त्या कान्यकुब्जे-
श्वरसाहसाङ्कस्य वर्णयित्रीयं चम्पूर्नतु श्रीमद्विक्रमार्कपरमे-
श्वरस्येतियुक्तम् ।

छन्दःप्रशस्तिरतिच्छन्दनाम्नो राज्ञः सङ्कीर्तनम् । विजय-
प्रशस्तिः कस्य चन महाराजस्य शत्रुसङ्ग्रामाङ्गणे विजयप्राप्तिव-
र्णनम् । गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिश्च गौडदेशाधीश्वरराजवंशवर्णनं
रघुवंशादितुल्यम् । ईश्वराभिसन्धिः ईश्वरसाधनपरः फलतोऽनी-
श्वरवादिबौद्धमतनिराकरणार्थं प्रणीत इति सम्भाव्यते । अभि-
सन्ध्यन्तरमपि यत्कुत्रचिच्छ्रूयते तदस्यैव ग्रन्थस्य प्रकरणमिति
न ग्रन्थान्तरम् । स्थैर्यविचारणप्रकरणं नाम बौद्धाभिमतक्ष-
णिकत्वनिरासपरं स्यात् इति मन्ये इति वर्णयन्ति ।

एतेषु खण्डनखण्डखाद्यं कदा प्रणीतमिति विचारयामः । त-

च केचिदित्थमाचक्षते ईश्वराभिसन्धेः पुरस्तात्पुस्तकान्तराणां च परस्तात् प्रणीतमिति ।

समसमय एवैनयोः पुनर्निर्माणमिति युक्तम्–तथाहि नैषधच-रिते "खण्डन खण्डतोऽपि सहजे" इति लेखनात् खण्डने च "यथा च परिहृतचापलमात्मतत्वामृतसरसि निमज्ज्य रज्यति निरा-समेव मानसं तथाऽहमकथयं नैषधचरितस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्गे" इति लेखनाच्च कतरद् पूर्वभावि कतरच्चोत्तरकालभावि-इति कथयितुमशक्यमतः समसमयत्वमेव ॥

अस्य च ग्रन्थस्य खण्डनखण्डखाद्यं, खण्डनखण्डं, खण्ड-नखाद्यं खाद्यखण्डनं खण्डनमित्यादि बहूनिनामानि लोके प्रथि-तानि । तेषु कानिचित् लाघवमूलकानि कानि चिद्विपर्यासमूल-कानि इति न मुख्यानि नामानि भवितुमर्हन्ति । खण्डनखण्ड-खाद्यमित्येव सम्पूर्णं तस्य नाम । (१)

---

(१) खण्डनस्य–पदार्थादिखण्डनरूपस्य खण्डस्य खण्डशर्क-रायाः खाद्यं भक्ष्यं स्वाद्यमित्येकोऽर्थः । खण्डनेनोक्तलक्षणेन खण्डाः खण्डिताः खमाद्यं येषां ते खाद्या गगनादयः पदार्था येन यस्मिन्वा तत्खण्डनखण्डखाद्यमिति द्वितीयोऽर्थः । वस्तुतः खण्डनखण्डखाद्यं नाम खण्डनरूपं यत्खण्डखाद्यं नाम पाकविशेषः वैद्यकग्रन्थोक्तः ख-ण्डखाद्याख्यः पाकविशेषोयथा रोगनिरसनपूर्वकबलपुष्ट्याद्या-धानहेतु स्तथाऽयमपि ग्रन्थः खण्डनरूपो वादिमतानि तिलशः ख-ण्डयित्वा ब्रह्माद्वैतप्रतिपत्तिश्रद्धाद्याधानहेतुर्भवन् परमानन्दास्वाद-नक्षमयोग्यतासम्पादकोभवति । खण्डखाद्यं चोक्तं हारीते—

"शतावरी च्छिन्नरुहा वृषो मुण्डितिका बला ।
तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ॥
भार्ङ्गी पुष्करमूलं च पृथक् पञ्चपलानि च ।
जलद्रोणे विपक्तव्य मष्टभागावशेषितम् ॥
दिव्यौषधिहतस्याऽपि माक्षिकेण हतस्य वा ।

अथाऽस्य खण्डनखण्डखाद्यस्य प्रतिपाद्यविषये किञ्चिदालोचयामः किमर्थोऽयं ग्रन्थः प्रणीत इति ।

अस्मिँश्च ग्रन्थे न्यायशास्त्रस्याऽऽदिसूत्रोक्तानां प्रमाणादिपदार्थानामेव खण्डनं समुपलभ्यते इति न्यायशास्त्रस्यैव तात्पर्यं कुत्रेति प्रथमं निर्णीयते । सर्वेषां प्राणिनां स्वभावत एव दुःखं जिहासितं सुखं च प्रेप्सितं भवति । तत्र संसारे सुखं स्वल्पं तदपि सातिशयमागमापायीति दुःखबाहुल्येन विपक्षवर्गाक्रान्तत्वेन दुःखपक्ष एव निक्षिप्तमिति प्रेक्षावद्भिस्तज्जिहासितं भवति । सत्यां च जिहासायां प्रथमतस्तत्कारणोच्छेद एव यत्नः कर्तव्यो भवति तथासति दुःखस्य विनाशाय न यत्नान्तरमपेक्षितव्यं स्यात् का-

---

पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ॥
खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशकं बुधैः ।
पचेत्ताम्रमये पात्रे खण्डपाको मतो यथा ।
प्रस्थार्द्धं मधुनो देयं शुभाश्म जतुकत्वचम् ॥
शृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठी जाती पलं पलम् ।
त्रिफला धान्यकं पत्रं त्र्यक्षं मरिचकेसरम् ॥
चूर्णं दत्वा सुमथितं स्निग्धभाण्डे निधापयेत् ।
यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदमात्रकम् ॥
गव्यक्षीरानुपानं च सेव्यं मांसरसः पयः ॥
गुरुवृष्यान्नपानानि स्निग्धमांसादिबृंहणम् ॥
रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ।
वातरक्तं प्रमेहं च शीतपित्तं वमिं क्रिमिम् ।
श्वयथुं पाण्डुरोगं च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ॥
अनाहं मूत्रसंस्रावमम्लपित्तं निहन्ति च ।
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
श्रीकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम्"
इत्यादिवर्णयन्ति स्म महामहोपाध्याय पण्डितवरभागवताचार्याः

रणाभावे कार्याभावस्य सर्वसाम्प्रदायिकानुमतत्वात् । तच्च कारणं किमिति जिज्ञासायामात्मतत्त्वाज्ञानमेवेति सर्वशास्त्रसिद्धान्तः तथाहि—आत्मनि अज्ञानेनावृते तत्र देहेन्द्रियाद्यध्यासरूपं मिथ्याज्ञानं प्रवर्तते । ततश्च दोषाणां रागद्वेषादीनां प्रादुर्भावः, तस्माच्च वाङ्मनःकायचेष्टालक्षणायाः प्रवृत्तेरुदयः, प्रवृत्तेश्च पुण्यपापाविर्भावः, पुण्यपापाभ्यां शुभाशुभजन्मग्रहणं, ततो दुःखानुभव, इत्येवमनिशं प्रवर्तमानं चक्रं संसार इति परिभाष्यते । तस्य च निवृत्तिरात्मतत्त्वज्ञानाद्भवति । यथाऽऽह भगवानक्षपादः—दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति ।

तच्च तत्त्वज्ञानं न परोक्षमेव मिथ्याज्ञाननिवर्तकमपरोक्षस्य मिथ्याज्ञानस्यापरोक्षेण ज्ञानेन विना बाधादर्शनात् । नो खल्वाप्तवचनलिङ्गादिभिर्निश्चितदिगादितत्त्वानामपि पुंसां न पुनर्दिगादिविभ्रमा जायन्ते । अतश्च तत्त्वसाक्षात्कार एवैषितव्यः । साक्षात्कारेच प्रकृष्टं निदिध्यासनमेव साधनं, नाहि अनादिकालप्रचितमिथ्याज्ञानतत्संस्कारप्रवाहजनितं विपरीतज्ञानं सहसाद्रागित्येव सकृदुत्पन्नेन तत्त्वनिश्चयेनोच्छेत्तुं शक्यते ऽपि त्वभ्यासेनैव । अभ्यासापरपर्यायं निदिध्यासनं च तर्कसहकृतवैदिकज्ञानसाध्यं श्रुतिजनितज्ञाने युक्तायुक्तत्वविवेकं विनान जायते, यतो निर्दोषश्रुतिसमन्वयात्प्रतीयमानोऽप्यर्थः सहसा न बुद्धिमारोहति न यावत्पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां विचार्यते । अन्यथा उत्पन्नमपि श्रौतज्ञानं वादिविप्रतिपत्त्यादिप्रयुक्ताऽसम्भावनाविपरीतभावनादिदोषेण प्रतिहतं सत् न साक्षात्काराय कल्पत इत्यतो बुद्धिदोषाऽपाकरणाय दर्शनकारैः करुणया दर्शनानि प्रणीतानि ।

तत्राक्षपादीयदर्शनं प्राधान्येनैतदेव निरूपयितुं प्रवृत्तं यत् कस्य

चिद्प्याभिलषितस्य वस्तुनः साधनं केन प्रकारेणक र्तुं शक्यं, कानि तत्र साधनानि, के वा साधनाभासाः, कथं वा वादिनोऽसद्वर्त्मना गच्छन्तो वस्तुतत्त्वमपलपन्ति चक्षुषि धूलिप्रक्षेपसदृशानि वचनान्यारचय्य श्रद्धालोः श्रद्धामपाकुर्वन्ति किंवा सदुत्तरं किंवाऽसदुत्तरं के वा कथादोषा इत्यादिपरिज्ञानाय। न तु प्राधान्येन मोक्षसाधनतत्त्वज्ञानाय, तत्र छलादीनामनुपयोगात् । परम्परयाऽपि मोक्षसाधनतत्त्वज्ञानप्रतिपादनपरत्वाभावे मुमुक्षूणां प्रवृत्तिर्न भवेदिति तदपि निरूपितवान्मुनिर्द्वितीयसूत्रेण पारिभाषिकद्वादशविधप्रमेयप्रतिपादकसूत्रेण च(१) नतु प्रधानतस्तदुद्देश्यम् । अत एव तदनुरूपमादिमं सूत्रं तत्रोपलभ्यते—

"प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम" इति। यस्य कस्य चिदपि वस्तुनः सिद्धौ चिकीर्षितायामेते षोडशपदार्था अपेक्ष्यन्ते ऽत एषां तत्त्वज्ञानात् भवति निःश्रेयससिद्धिः— अभिमतसिद्धिरित्यर्थः। एतच्च निःश्रेयसपदं न केवलं मोक्षाभिप्रायेण प्रयुक्त, मपि तु सर्वविधनिःश्रेयसाभिप्रायेण, तथाहि न्यायवार्तिकं—

" तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति तत्त्वं ज्ञायमानं कर्म सम्पद्यते निःश्रेयसमधिगम्यमानं कर्म भवतीति । किं पुनस्तत्त्वं किं वा निःश्रेयसमिति ? तत्त्वं पदार्थानां यथावस्थितात्मप्रत्ययो-

(१) यस्य कस्यापि ग्रन्थस्य निर्माणं साक्षात्परम्परया वा मोक्षफलं न भवति चेत् तत् सफलमिति आस्तिकैर्न परिगण्यते ऽतस्तादपि निरूप्यते यथा काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणादिषु चतुर्वर्गफलप्राप्तिसिद्ध्यर्थं काव्यप्रणयनमित्युक्तम् । परन्तु काव्यस्वरूपनिरूपणस्य साक्षात् मुख्यं फलं तत् न भवतीति किन्तु चमत्कारविशेषानुभव एव, तद्वत् ।

त्पत्तिनिमित्तत्वं--यो यथावस्थितः पदार्थः स तथाभूतप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं भवति यत् तत् तत्त्वम् । निःश्रेयसं पुनर्दृष्टादृष्टभेदाद् द्विविधं भवति । तत्र प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं दृष्टं, नहि कश्चित्पदार्थो ज्ञायमानो हानोपादानोपेक्षाबुद्धिनिमित्तं न भवतीति। एवं च कृत्वा सर्वे पदार्था ज्ञेयतयोपक्षिप्यन्ते इति । परन्तु निःश्रेयसमात्मादेस्तत्त्वज्ञानाद्भवति । (१)दृष्टं प्रमाणादिपरिज्ञानाददृष्टं पुनरात्मादेः प्रमेयस्य परिज्ञानादिति न प्रमाणमस्ति ?। (२)न नास्त्यर्थस्य तथाभावात्–अर्थ एवायं तथाभूतो यदात्मादेः प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमधिगम्यते । यदा ह्ययमात्मादि प्रमेयं विपर्ययेणाध्यवसितो भवति अथ संसारं नातिवर्तते इति । एनं चार्थं द्वितीयसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । (३)यदि पुनः प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निः श्रेयसं स्यान्न मोक्ष्यमाणा मोक्षाय घटेरन् नहि कस्य चित्कचिच्च तत्त्वज्ञानं नास्तीति । तस्मादात्माद्येव प्रमेयं मुमुक्षुणा ज्ञेयमिति । (४)पृथगुपदेशाच्च । यदि प्रमाणाद्येव प्रमेयं स्यात्

---

(१) दृष्टे दर्शनमेव प्रमाणमदृष्टन्तु निःश्रेयसमप्रामाणिकं दर्शनाभावादित्यर्थः ।

(२) परिहरति । ननास्ति ।

(३) ये तु वैयात्यान्मन्येरन् पदार्थतत्त्वज्ञानमात्रमेव परनिःश्रेयसहेतुरिति तान्प्रत्याह । यदि पुनरिति ।

(४) न केवलं वस्तुवृत्तिः सूत्रकारस्यापि सम्मतमेतदित्याह । पृथगुपदेशाच्च प्रमेयस्य— प्रमाणादिभ्यः । यदि च यत्किञ्चित्प्रमेयतत्त्वपरिज्ञानान्निःश्रेयस्य परस्य प्राप्तिः किमर्थमात्मादिसूत्रेण द्वादशैव प्रमेयाणि नाधिकानि न न्यूनानि चेत्यवधार्यते सूत्रकारेण । तस्मात्तदेतत्साक्षादुपयोगिनिःश्रेयसे न पदार्थमात्रमित्याह । प्रमेयेति । इति तात्पर्यटीका । स्पष्टमिदमेतेन यत् न्यायदर्शनं न मोक्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानप्रतिपादनायैव प्रवृत्तमपि तु तत्साधनपरिकरतत्त्वज्ञानप्रतिपादनायैव । तदर्थन्तु वेदान्ता एव शरणीकरणीयाः ।

तस्य च परिज्ञानान्निःश्रेयसम्भवेत् नात्मादि प्रमेयं पृथगुपादिष्टं स्यात् । प्रमेयार्थावधारणार्थायां चोत्तरसूत्रप्रक्रियायां प्रमेयस्य विहितत्वादाद्येन सूत्रेणाकुशलः सूत्रकारः स्यात्" इति ।

अयमभिप्रायः—सर्वास्वपि विद्यासु तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसं च वर्तते एव, परं तत् न आत्मज्ञानं मोक्षरूपं वाऽपि तु तत्तत्प्रतिपाद्यविषयज्ञानरूपं, फलमपि भिन्नरूपम् । यथा त्रय्यामग्निहोत्रादिसाधनज्ञानं, वार्तायां भूम्यादिपरिज्ञानं, फलमपि स्वर्गप्राप्तिकृष्याद्यधिगमरूपमनेकविधम् । एवमनेकप्रभेदतत्त्वज्ञानसाध्यनिःश्रेयससमुदायस्य सङ्ग्रहः सूत्र कृतोऽभिप्रेतः, नहि एतद्दर्शनव्युत्पाद्यतर्कादिपरिज्ञानमन्तरा विद्यापदेभ्यो यावन्मात्रावगतिः तावता प्रेक्षावतां परितोषः माभूदादित्योवै यूप इत्यादिभ्य आदित्यादीनां यूपादिता । एवमेव वार्तादिषु "माघे कर्षिताभूमिः स्वर्णमयं फलमाधत्त"इत्यादि तर्कानपेक्षायां विफलमेव स्यात् । तस्मात् संशयपरीक्षाप्रमाणविनिवेशद्वारेण तदर्थतत्त्वमवधारणीयमिति सर्वस्यापि मूलं भवति आन्वीक्षिकीपरिज्ञानमिति तदेवाऽत्र प्राधान्येन निरूप्यम् । यद्यपि मोक्षप्रयोजनकत्वमपि प्रदर्शितं वार्तिकादौ तथाऽपि परम्परयैव तत् ज्ञातव्यं त्रय्यादिवत्, इतरथा प्रमाणादि कथनवैयर्थ्यापत्तेः ।

किञ्च यदि एतस्य मुमुक्ष्वभिलषितज्ञानमात्रप्रतिपादनपरत्वं भवेत्तर्हि ।

"संशयादीनां पृथग्वचनमनर्थकं संशयादयः प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्त इति । सत्यमेतत् । इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या । तस्याः पृथक्प्रस्थानाः संशयादयः पदार्थाः तेषां पृथग्वचनमन्तरेणाध्या-

त्मविद्यामात्रमियं स्यात् यथोपनिषदः । तस्मात्संशया-दिभिः पदार्थैः पृथक्प्रस्थाप्यते "।

इत्यादिभाष्यं न सङ्गच्छेत । अत्र हि संशयादीनां पृथग्व-चनमन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमियमिति मात्रशब्दं प्रयुञ्जानेन उप-निषदश्च दृष्टान्तयता भाष्यकारेण एतद्दर्शनं पदार्थव्यवस्थापकयु-क्तिजातनिरूपणाय प्रवृत्तं नतु प्रमेयप्रतिपादनाय, किन्तु तदंश उदासीनमेव । तदर्थन्तु वेदान्ता एव प्रवृत्ताः इत्येतदभिप्रेयते ।

" चतस्र इमा विद्या भवन्ति ताश्च पृथक्प्रस्थानाः । अग्नि-होत्रहवनादिप्रस्थाना त्रयीहलशकटादिप्रस्थाना वार्ता । स्वाम्य-मात्यभेदानुविधायिनी दण्डनीतिः । संशयादिभेदानुविधा-यिनी आन्वीक्षिकी । तस्याः संशयादिप्रस्थानमन्तरेणाध्या-त्मविद्यामात्रमियं स्यात् । ततः किं स्यात् ? अध्यात्मविद्यामात्र-त्वात् उपनिषद्विद्यावत् त्रय्यामेवान्तर्भाव इति चतुष्ट्वं निवर्तते तस्मात् पृथग्गृह्यन्त इति " वार्तिकम् । " यद्यपीतरा विद्याः प्रामाणिकमेवार्थमभिनिविशन्ते तथाऽप्येतद्विद्याप्रतिपाद्यमेव प्रमा-णाद्युपजीव्य स्वे स्वे व्युत्पाद्येऽर्थतत्त्वे प्रवर्तन्ते न तु प्रमाणाद्यपि व्युत्पादयन्ति । तदनेन विद्योपकरणग्रहणेन व्यापार आन्वीक्षिक्या दर्शितः "।

इति तात्पर्यटीका चैनमेवार्थं प्रदर्शयतः ।

"तदेतदुक्तं भवति न्यायव्युत्पादने व्यापारवत्तया हि इय-मान्वीक्षिकी विद्यान्तराद्भिद्यते । सच संशयाद्यङ्गोपाङ्गैरेव व्युत्पादितो भवति ततोऽस्याः संशयादयो विषयभूताःताननन्त-रेण निर्विषयतया विद्यैव न स्यात् विषयान्तरवत्तया विद्यान्त-रमेव वा स्यादिति "।

अभिदधानः तात्पर्यपरिशुद्धिकार उदयनाचार्योऽपि पूर्वो-

क्तमेवानुमेने । अत एवा ऽग्रेऽपि—

" न च वाच्यमस्तु विद्यात्रयमेव कृतमान्वीक्षिक्या विद्य-येति ? एतस्या एव समस्तविद्यावदातीकरणहेतुत्वात् । यथा वक्ष्यति—प्रदीपः सर्वविद्याना"

मिति पङ्क्तिव्याख्यानावसरे

" न ह्यन्या विद्याः स्वं स्वमर्थं व्युत्पादयन्त्योऽपि कथमेत-दित्यश्रद्धामलमपनेतुमीशते विनैवमान्वीक्षिकीमित्याशयवान् परि-हरति । एतस्या एवेति " इत्यभिहितवान् ।

तथा—

"नमामि धर्मविज्ञानवैराग्यैश्वर्यशालिने ।

निधये वाग्विशुद्धीनामक्षपादाय तायिने'

इति श्लोकव्याख्यानावसरे तायी—तत्त्वाध्यवसायसंरक्षण-क्षमकथासम्प्रदायप्रवर्तक इति व्याचख्यौ । न्यायदर्शनस्य मोक्ष-साधनप्रतिपादनार्थत्वे संरक्षणपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतो ऽव-गम्यते यदत्र न प्रमेयपरत्वं, किन्तु येन श्रौतज्ञानं समुत्पन्नं वादिविप्रतिपत्त्यादिभिः कलुषितं न भवेत् तादृशयुक्तिजालो-द्भावनपरमिति

"सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता"

इति ब्रुवाणो भाष्यकारः स्पष्टमेव न्यायदर्शनस्य सर्वविद्या-ङ्गत्वमाचख्यौ । तेन चोपायभूतत्वमेवाऽस्या लभ्यते न तु प्राधा-न्यं, तथासति सारभूता सर्वविद्यानामित्यावश्यकं, यथाहि—प्रदीपस्य सन्तमसापनयनद्वारेणाऽवस्थितघटाद्यर्थाभिव्यञ्जकत्वमात्रेण फ-लवत्त्वं न भवति, अपितु घटाद्यभिव्यक्त्या हानोपादानादिभिः

फलं लभ्यते इति तस्य साधनत्वमेव, तथा मोक्षसाधनीभूततत्त्व-ज्ञानं वेदान्तैः साधयितुं न शक्यते यावत् पूर्वपक्षोत्प्रेक्षितन्यायाभासनिवर्तनक्षमाऽऽन्वीक्षिकी नाधिगता स्यात् इति परम्परया तस्याउपयोगः न तु साक्षात् । अतएव वार्तिककारोऽप्येतद्भाष्यं व्याचक्षाणः ।

"प्रदीपवत् प्रमाणादिप्रतिपादितमर्थमितरा विद्याः प्रतिपादयन्ति । किमितरासु विद्यासु प्रमाणादीनि न सन्ति ? नसन्तीत्याह । कथं न सन्ति । अनधिकारात्—न ता विद्याः प्रमाणादिपरिज्ञानेनाधिक्रियन्ते प्रमाणादिप्रकाशिते त्वर्थे ताः प्रवर्तन्ते" इत्यादिना इतरासां विद्यानामुपेयत्वेन प्राधान्यं सूचयाम्बभूव, तथाऽस्याः प्रमाणादिपरिकरप्रतिपादनार्थत्वं चाऽनुमेने ।

यथाहि व्याकरणं सर्वविद्याङ्गमिति न तत् स्वातन्त्र्येण कस्य चिन्मतस्य प्रतिष्ठापकं किन्तु व्युत्पत्त्याधानद्वाराऽध्येष्यमाणसर्वविद्यासु योग्यतातिशयमापादयति, अतो न तदध्ययनमात्रेण कृतकृत्यता सम्पाद्यते, किन्तु अन्यानि दर्शनान्यधीत्यैव, तथैव न्यायदर्शनेनापि । तथा व्याकरणेष्वेव प्रसङ्गात्सत्कार्यवादादिकं दर्शनप्रतिपाद्यं किञ्चित्तत्त्वमुद्भाव्य विचारितमपि न तत्तद्दर्शनप्रतिपाद्यं, शब्दसाधुत्वज्ञानौपयिकतयैव तस्योपक्षीणत्वात्, तथाऽस्यापि दर्शनस्य प्राधान्यात् प्रमाणादिकं निरूपयितुं प्रवृत्तस्य प्रसङ्गात् यत् कुत्रचित् स्वमतपरिग्रह इव दृश्यते न तत्र तात्पर्यम् । यथा लक्षणसूत्रमेकं निर्माय तस्य लक्ष्येषु प्रवृत्तिं दर्शयितुं बहुभिर्वैयाकरणैः स्वबुद्धिभेदेन विविधान्युदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते, परं नैकत्राऽपि निर्भरः, तथा तत्र न कोऽप्याशङ्कामुद्भावयितुमर्हति 'किमिति इदमेवोदाहरणं प्रदर्श्यते न तूदाहरणान्तरमिति, यतस्तत्र तात्पर्याभावात्, तद्वत् वस्तुसिद्धौ चिकीर्षिता-

यामपेक्षितानां युक्त्यादीनां शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रवृत्तिं बोधयितुं लक्ष्यस्थलमिव निरूपितमास्ते ऽद्वैतदर्शनविरुद्धं परमाणुनित्यत्वादिकं, नतु तत्र तात्पर्यं, यथाऽत्रैव पञ्चमाध्याये जातिनिग्रहस्थाननिरूपणप्रसङ्गे बहुविधोदाहरणप्रदर्शने ।

यदि चाऽसत्कार्यवादादिकं न्यायदर्शनप्रतिपाद्यमेव स्यात् तर्हि किमिति प्रतितन्त्रसिद्धान्तनिरूपणावसरे उदाहरणं प्रदर्शयता भाष्यकारेण—

"नासत आत्मलाभः न सत आत्महानं निरतिशयाश्चेतना देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणे च विशेष इति साङ्ख्यानां, पुरुषकर्मादिनिमित्तो भूतसर्गः कर्महेतवोदोषाः प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः असदुत्पद्यते उत्पन्नं निरुद्ध्यत इति योगाना' मित्यत्र योगपदग्रहणं कृतं, नैयायिकानामित्येव वक्तव्यमासीत्, अत्रत्ययोगशब्देन वैशेषिका एवाभिप्रेयन्ते इति वक्तव्यं,(१) नहि पातञ्जलैः पुरुषस्य सगुणत्वं तददृष्टनिमितोभूतसर्गो ऽसत्कार्यवादादिकमभ्युगम्यते इति प्राज्ञेन वक्तुमपि शक्यं, तथा सति तदीयग्रन्थविरोधस्यापरिहरणीयत्वप्रसङ्गात् । तथा च नैयायिकानामपि अत्रैव तात्पर्यं चेत् योगपदं व्यर्थमित्यापद्येत । तेन ज्ञायते भाष्यकारस्य नेदं स्वकीयं मतं परमतमेवोदाहरणप्रदर्शनायोपन्यस्तमिति न तत्र तात्पर्यम् ।

इदमपरमत्रावधेयं प्रेक्षावद्भिः— कस्यचिदपि ग्रन्थस्य यस्मिन्कस्मिन्नप्यर्थे तात्पर्यं निर्णेतव्यं चेत्

" उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्तीच लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय "

---

(१) योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरमिति अन्ते प्रशस्तपादभाष्ये लेखनात् ।

इति वृद्धोक्तप्रकारेण षड्विधलिङ्गैरेव तन्निर्णयम् । तत्र प्राथमिकं लिङ्गं उपक्रमोपसंहारैकरूप्यं शब्दनिष्ठं सर्वतोऽभ्यर्हितं, एकरूपताया अभावे एकवाक्यताज्ञानाभावेन विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वमेव दुर्घटं स्यात् तथाच यथा—वेदान्तसूत्रेषु "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"ति मोक्षसाधनीभूतब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारकर्तव्यतामुपक्रम्य तन्निर्वृत्तमोक्षरूपं फलं " अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दा"दित्यन्ते उपसंह्रियमाणं दृश्यते तावता चेदं शास्त्रं ब्रह्मज्ञानसाधनकमोक्षतात्पर्यकमिति अनुमातुं शक्यते। येन चोपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते तदेव वाक्यार्थ इति हि शाब्दविदः यथो पांशुयाजवाक्येऽनूवोः पुरोडाशयोर्जामितादोषसङ्कीर्तनपूर्वकोपांशुयाजविधाने तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चापूर्वोपांशुयाजकर्मविधिपरतैकवाक्यताबलादाश्रिता, एवमत्रापि गौतमप्रणीतन्यायशास्त्रस्य मोक्षप्रतिपादनपरत्वसाधनायोपक्रमोपसंहारयोरेकरूपत्वप्रयुक्तैकवाक्यत्वं हेतूकर्तव्यम्। परन्तु तदेवासिद्धं, "हेत्वाभासाश्च यथोक्ता" इत्यन्तिमसूत्रेण तु उपक्रमानुगुणपदार्थनिरूपणमेवोपसंह्रियते, न तु अपवर्गकथा लेशतोऽपि सूच्यते तत्कथं मोक्षावधिरिदं शास्त्रं मोक्षनिरूपणपरमित्यधिगन्तव्यमिति सुधिय एव निरूपयन्तु । एष च न्यायोऽध्वरमीमांसाशास्त्रेऽपि योजनीयः यतस्तत्रापि " अथातो धर्मजिज्ञासेत्युपक्रम्य "अन्वाहार्ये च दर्शनात्" इत्यन्तस्य धर्मविषयकत्वेनैकरूपार्थविषयकतया धर्मपरत्वमेवानुमास्यते न तु स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनप्रतिपादनपरत्वम् । अत एव भगवद्रामानुजाचार्याः स्पष्टमेवोत्तरमीमांसाशेषत्वं पूर्वमीमांसायाः प्रतिपादयन्तिस्म । शेषत्वे विप्रतिपन्ना अपि ब्रह्मविदो मीमांसायाः स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनप्रतिपादकत्वं नास्तीत्यत्र कृतसम्मतिका एव ।

यच्च द्वितीयं लिङ्गमभ्यासरूपं तदप्यत्र न समुपलभामहे ।

अभ्यासोनाम पौनःपुन्येन तत्कथनं, तेन हि प्रेक्षावतामेवादृशी बुद्धिरुदेति यदत्र प्रतिपादयितुरादरातिशयो वर्तते इति, तेन चात्रैव तात्पर्यं वक्तुरित्युन्नेतव्यम्। प्रकृते च सकलमेव न्यायदर्शनं तद्विपरीतमनुभूयते, यत्र हि यस्य प्राधान्येन निरूपणं तदेव विस्तरेण निरूपणीयमितरत् सङ्क्षेपेण निरूपणीयमित्यस्ति लौकिकानां तीर्थकराणां च मर्यादा । एवञ्चेत् अत्राऽपि यस्य तत्त्वज्ञानेन साक्षान्मोक्षः फलं तदेव प्राधान्येन विहायेतरनिरूपणं विस्तरेणाऽसकृद्वर्णनीयं, नतु तथोपलभामहे । तथाहि पञ्चाध्याय्यां हि आदितोऽध्यायद्वयेनोद्देशोलक्षणं लक्षितेषु च प्रमाणानां परीक्षेति द्वयं वृत्तं, पञ्चमाध्याये तु जातिनिग्रहस्थानयोरेव निरूपणं कृतमिति तृतीयचतुर्थाध्याययोरेव प्रमेयपरीक्षाया अवसर इति वक्तव्यम्, तत्रापि तृतीयस्य प्रथमाह्निके नव प्रकरणानि, तेषु चत्वारि प्रकरणानि देहेन्द्रियमनोव्यतिरेकेणात्मनित्यत्वप्रतिपादकानि सन्ति, अन्यानि पञ्च प्रासङ्गिकानि नात्मतत्त्वज्ञानस्य साक्षादुपकारकाणि।द्वितीयाह्निके च सप्त प्रकरणानि,तेषु बुद्ध्यनित्यत्वात्मगुणत्वक्षणिकत्वशरीराश्रितत्वप्रतिषेधप्रतिपादकानि चत्वारि प्रकरणानि प्रकृतोपयुक्तानि,अन्यानि त्रीणि न प्रकृतोपयुक्तानि। चतुर्थाध्यायेऽपि द्वित्राण्येव प्रकरणानि विद्यन्ते आत्मतत्त्वज्ञानोपयोगीनि। एवं सम्भूय ८४ चतुरशीतिप्रकरणात्मके न्यायशास्त्रे अष्टौवा नव वा प्रकरणानि आत्मतत्त्वमात्रनिरूपणाय प्रवृत्तानि सन्ति । एवं स्थिते एतद्दर्शनं आत्मतत्त्वकथां सङ्क्षेपेण समाप्येतरद्बाहूल्येन विचारयति, अत इदं मोक्षसाधनार्थमेव शास्त्रं प्रणीतमिति कथं प्रामाणिकैर्विश्वसनीयमिति प्रेक्षावन्त एव विदाङ्कुर्वन्तु ।

इदानीं तृतीयं लिङ्गं अपूर्वत्वं विचारयामः- भवत्वान्वीक्षिक्या अध्यात्मविद्यात्वं, तथापि अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात्

यत्प्रमाणान्तरेण यथाकथञ्चिदपि न प्राप्तं तदेव शास्त्रेणोपदेष्टव्यं, न तु यद्बालिकोऽपि ज्ञातुं शक्नोति तस्यापि प्रतिपादनं, ज्ञातत्वेन प्रेक्षावद्भिरजिज्ञासितत्वेन तदर्थे तात्पर्यनिर्णायकस्यापूर्वत्वस्याभावेन प्रामाण्यस्योच्छेदापत्तेः, अज्ञातज्ञापकं हि प्रमाणं, इतरथा स्मृतीनामपि प्रामाण्यस्य दुर्निवारत्वापत्तेः। एवं सति यादृशमात्मतत्त्वं सुखदुःखादिगुणविशिष्टं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते गौतमीयैस्तादृशं सर्वैरनायासेनानुभूतमेवेति तन्निरूपणं पिष्टपेषणायितमेव स्यात् । कोनामात्मानं विविधसांसारिकदुःखदावानलज्वालापरीतं तत्परीहारोपायमन्वेषमाणं न वेदेति व्यर्थमेवेदं शास्त्रं स्यात् तथाचापूर्वत्वस्य तात्पर्यनिर्णायकमूर्धाभिषिक्तस्य प्रामाण्यशरीरनिर्वाहकस्याभावादपि मोक्षसाधनप्रतिपादनपरत्वं निरस्तं वेदितव्यम् ।

किञ्च—

"यो यथाऽवस्थितः पदार्थस्तस्य तथाभाव एव तत्त्वं तस्य ज्ञानं तत्त्वज्ञान"

मितिहि न्यायभाष्यकृद्वाक्यं, एवञ्चेत् शास्त्रमधीत्य मत्वा ध्यात्वा यः सम्पादनीयः साक्षात्कारः स इदानीमप्यनायासेनैव सर्वैर्लब्ध इति श्रवणमननादिसाधनानां वैयर्थ्यम् । नहीदानीन्तनस्य विशिष्टसाधनाधीनजन्मनोमोक्षावस्थापूर्वभाविनश्च तत्त्वज्ञानस्य लेशतोऽपि विषयकृतं वैलक्षण्यमभ्युपगम्यते नैयायिकैः, येन सार्वलौकिकस्याऽऽत्मसाक्षात्कारस्यायथार्थत्वान्निर्विचिकित्सापरोक्षज्ञानसम्पादनायास्माभिश्चेष्टितव्यमिति शास्त्रस्य साफल्यं सम्भाव्येत । आत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्माणां तैर्वास्तवत्वाङ्गीकारात् । नह्यहंसुखीदुःखीत्यादिप्रत्ययादन्यदस्यात्मयाथात्म्यज्ञानमेतच्चेत्सर्वदाऽनुवर्तते किमर्थं तर्हि श्रमाङ्गीकरणम्

" अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।
इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरे"

दिति न्यायात् । यद्युच्येत सिद्धे किलात्मसाक्षात्कारे सर्वमेतदेवं स्यात् नत्वेतदस्ति, तथासति संसारोच्छेदप्रसङ्गः निवर्तकस्य ज्ञानस्य सर्वदा सत्त्वात् तस्मात्साधनपरम्परासमुपजातः साक्षात्कार एवैपितव्य इति । तन्न तथासति आत्मनि सुखित्वदुःखित्वादिकं मृषेत्यद्वैतसिद्धान्तापातात् । तस्मात्सर्वजनानुभवसिद्धव्यावहारिकसुखित्वदुःखित्वादिविशिष्टमात्मानमनूद्य प्रमाणादिपदार्थतत्त्वपरिज्ञानार्थमेवेदं शास्त्रमिति बलादभ्युपगन्तव्यम् । येन सर्वेषां सूत्राणां सार्थक्यं स्यात् ।

किञ्च यद्यात्मनः भवदभिमतं सुखदुःखादिमत्त्वं वास्तवं कथङ्कारं ज्ञानेन निवृत्तिः स्यात्,नहि सत्यं वस्तु ज्ञानाद्विनश्यदनुभूयते सत्यस्यात्मवदनिवृत्तेः, कर्मानुष्ठानेन सत्यमपि वस्तु नाशयितुं शक्यं, परं तत्साचिव्यं तु ज्ञानस्य न श्रीमद्भिरङ्गीक्रियते समुच्चयवादिवत् । अत एव चतुर्थाध्यायस्याद्याह्निकसमाप्तौ "ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभाव" इत्यादिना महत्याऽऽरभट्या कर्मणामात्मज्ञाने सहकारित्वं निराकृतं भाष्यकृता । सूत्रकृता च तत्त्वज्ञानमात्रान्मिथ्याज्ञानादिविनाशक्रमेणापवर्गं ब्रुवता कर्मणामत्यन्तमनुपयोगो मोक्षे ऽभिधीयते, तथाच न कर्मसाध्यत्वं, न च ज्ञानमात्रविनाश्यत्वं सत्यस्य सम्भवतीति " दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग" इति सूत्रासाङ्गत्यापत्तिः स्यात् ।यदि ज्ञानमात्रसाध्यताऽभ्युपगन्तुमिष्यते मोक्षस्य तर्हि त्यज्यतां सत्यत्वाभिनिवेशः स्वीक्रियतां चाद्वैतवादः तथासति मुमुक्षूणां संसारपरित्यागेन ज्ञानार्थितया श्रवणादिसाधने प्रवृत्तिः सफला स्यात्, एतावता चैतत्सिद्धं यादृशमात्मतत्त्वं नैयायिकैः प्रतिपा-

घते न तादृशमभिमतं गौतमस्य महर्षेः अपितु वैशेषिकादीनामेव, अत एव श्रीशङ्कराचार्याः स्वग्रन्थेषु वैशेषिकं प्रतिपक्षत्वेनाभिमुखीकृत्य खण्डयन्तिस्म पूजयन्तिस्मच महर्षिं गोतमम् । तस्मान्न्यायशास्त्रस्यैतदंश औदासीन्यमिति सिद्धम् । एतेन चतुर्थमपि लिङ्गं फलवत्त्वं तात्पर्यनिर्णायकं पराकृतमिति वेदितव्यम् ।

अस्मिन् दर्शने भाष्यकारैः आन्वीक्षिकी यथा स्तूयते न तथा आत्मज्ञानमिति पञ्चममर्थवादरूपं लिङ्गमपि पदार्थप्रतिपादनपरत्वसाधनेनैवान्यथासिद्धं नात्मप्रतिपादनपरत्वसाधनायालम् । षष्ठमुपपत्तिशब्दवाच्यमबाधितत्त्वं यथा द्वैतस्य न सम्भवाति तथा सुस्पष्टमेव वक्ष्यन्तेऽग्रेति न तद्विषये प्रयत्यते । पराक्रान्तं चात्र सूरिभिस्तदास्तां तावत् ।

एवं षड्विधतात्पर्यनिर्णायकानां लिङ्गानामभावे एतच्छास्त्रं मोक्षतात्पर्यकमिति कथं प्रामाणिका अभ्युपगच्छन्तु इति सुधियोऽत्र निष्पक्षपातं विचारयन्तु ।

तदेवं प्रामाणिकमूर्धन्यैर्वात्स्यायनोद्योतकरवाचस्पतिमिश्रप्रभृतिभिः सर्वथाऽभ्युपगतेऽप्यमुष्मिन्नर्थे आग्रहैकपक्षपातिनो ये वस्तुभूतमप्यर्थमतथाभूतमेव गृह्णन्ति, प्रतिपादयन्ति च एतदेव शास्त्रं सर्वैर्मुमुक्षुभिरादरणीयं, न तु वेदान्ताः, तत्प्रतिपादितमद्वैततत्त्वं वेति, तन्मतनिराचिकीर्षया खण्डनखण्डखाद्यं प्रणिनाय श्रीमान् श्रीहर्षः । अस्य च ग्रन्थकर्तुरयमभिप्रायः आन्वीक्षिकीशब्दादेवैषोऽर्थः प्रस्फुरति यत् श्रवणस्य अनु पश्चात् ईक्षणं तद्युक्तायुक्तत्वनिर्णयार्थमूहात्मको व्यापारः युक्तिसहितः तेनार्थनिर्णयः कर्तव्यः, श्रवणं नाम श्रुतिवाक्यानां कुत्र तात्पर्यं इति जिज्ञासायां तन्निर्णयानुकूलो व्यापारः सच वेदान्तवाक्यैरेव कर्तव्यः तत्र चेद्वादादौ विप्रतिपत्ति-

भेवेत् तर्हि तन्निवृत्तये आन्वीक्षिकीशब्दोदितं युक्तिजातं तन्नोपसंहर्तव्यं, परन्तु नहि "वरविघाताय वधूद्वाह" इति न्यायेन वेदान्तवाक्यानि तिरस्कृत्य यथेच्छं श्रुतिवाक्यविरोधि च मतमुद्भावनीयं, किन्तु तदविरोधितर्कोपन्यासपुरस्सरं श्रुत्यर्थः सम्भावनीयः अतएव न्यायभाष्यकारः प्रतिपादयतिस्म—

"यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमादिविरुद्धं न्यायाभासः स" इति । एवमेव वार्तिकटीकयोरपि समुपलभ्यते । तथा च यत्कल्पनीयं तत् श्रुत्यविरोधि कल्प्यतां न तु श्रुतिं भङ्क्त्वा । तथा सत्येवान्वीक्षिकीशब्दस्वारस्यं सिद्धं भवति । तद्विरुद्धार्थकल्पने त्ववैदिकत्वमेवैतस्य दर्शनस्य स्यात् । न च पूर्वोत्तरमीमांसयोरिवाऽत्र श्रुत्यर्थविचार उपलभ्यते येनैतद्वैदिकमित्यवगन्तुं शक्येतातोऽस्य दर्शनस्य न कुत्रापि मते पक्षपातः । केवलं यत् सर्वतीर्थकराणामपेक्षितं युक्तिजातं तदेव निरूप्यते । एतच्च वस्तुवृत्तमनादृत्य प्रासाङ्गिकमन्यतात्पर्येण चोपन्यस्तमात्मभेदादिकं वस्तुसदित्यभ्युपगम्य श्रुतिशतसमधिगम्यमद्वैतं परिभावयितुं ये प्रवर्तन्ते तान्प्रतीदमुच्यते आगम्यतां क्रियतां च शास्त्रार्थविचारः अद्वैतमेव तत्त्वमुत द्वैतमिति, याभिरुपपत्तिभिर्भवता वस्तुसिद्धिरभिलष्यते ताभिरेव ता एव युक्तयो भवदीया बाधिता भवन्ति, नास्माभिः किञ्चिदभिनवमुद्भाव्य युक्तिजालं किञ्चित्स्थाप्यते दूष्यते वा । तथाहि—

घटपटादीनां सत्यत्वं केन प्रमाणेनाऽवगतं? प्रत्यक्षेणेति चेत्? तर्हि स्वाप्नपदार्थस्य शुक्तिरजतादेश्च सत्त्वापत्तिः प्रत्यक्षेण प्रतीयमानत्वाऽविशेषात् । अबाधितप्रत्यक्षेणेति चेत्? घटादिप्रत्यक्षस्य बाधोनास्तीति कथं त्वया ज्ञातं, अनुपलब्ध्या तत्सिद्धिरिति कथनं तु अप्रयोजकं, यतः स्वाप्नपदार्थानां जाग्रति बाधवत्

जाग्रत्कालिकानामपि स्वप्ने बाधस्य उपलब्धेः एवं स्थिते परस्प-
रस्य परस्परावस्थायां बाधितत्वात् कतरत्सत्यं कतरद्वाधितमिति
नैव व्यवस्थापयितुं शक्यं, यादृशोहि इन्द्रियान्वयव्यतिरेको व्या-
वहारिकघटादिप्रत्यक्षे समुपलभ्यते तादृश एव स्वाप्नप्रत्यक्षेपि।
तत्रेन्द्रियाद्यभावात् इन्द्रियान्वयव्यतिरेकज्ञानस्य चक्षुषा गजं प-
श्यामीत्याद्यनुभवस्य च भ्रान्तत्वमिति चेत् ? जाग्रद्दशायामपि
तादृशप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं नास्तीत्यत्राप्यसिद्धेः । यथाहि स्वप्ने
सर्वमेव तदानीं कल्प्यते नतु पूर्वसिद्धं किञ्चिदस्ति, परंतु किञ्चि-
त्पूर्वसिद्धत्वेन दृश्यते किञ्चित्तु तदानीमेवोत्पद्यमानत्वेन, तथा क्ष-
णमात्रस्वप्नेपि युगाद्यात्मकः कालोऽप्यतिवाहित इति भवति
बुद्धिर्नतु युगाद्यात्मककालस्य वस्तुत्त्वं तद्वदेव जाग्रत्यपि । प्रत्य-
भिज्ञानुभवादिकं स्वप्नेऽपि समानं, दिनान्तरीयस्वप्नानुभूतस्य दि-
नान्तरीयस्वप्नेऽप्यवभासदर्शनात् । जाग्रत्कालीनानुभवजन्यसंस्का-
रसहकृतमनोजन्यत्वात्स्वप्नदर्शनस्य भ्रान्तत्वमिति चेत् ? स्वाप्ना-
नुभवजन्यसंस्कारसहकृतमनोजन्यानुभवविषयत्वं जाग्रत्पदार्थस्येति
वैपरीत्यमेव किं न स्यात् । तस्मात्प्रतीत्यविशेषात् स्वाप्नपदार्थेभ्यो
न जाग्रत्पदार्थस्य कश्चिद्विशेष इति सिद्धं सकलस्यानिर्वाच्यत्वम् ।

नचैवंरीत्या शून्यवाद एव प्रसज्येतेति वाच्यम् । अनृ-
तस्यापि सत्याधिष्ठानकतया सत्याभावेऽनृतस्याप्यनुपपत्त्या
तदङ्गीकारात् । तच्चाधिष्ठानं स्वयम्प्रकाशज्ञानमेव निरपे
क्षसिद्धिकं, तस्मिन्नेव सर्वे पदार्थाः कल्पिता एकस्मिँश्चन्द्रेऽनुभू-
यमाने तस्मिन् कल्पितोऽपरश्चन्द्रमा इव प्रतिभासन्ते । नहि केना-
ऽपि वादिना ज्ञानाद्भिन्नं विषयं तात्त्विकं स्वीकृत्य तस्य प्रकाश
उपपादयितुं शक्यते तथासति अन्यत्वाविशेषात् घटज्ञाने पटस्य
प्रकाशप्रसङ्गः । सहभावात् प्रकाशमानताभ्युपगमेपि तुल्योदोषः ।

नच सहभावोऽपि ज्ञानार्थयोः सर्वत्र सम्भवति अतीतानागतविषय-कज्ञानेषु सहभावासम्भवात् । न च ज्ञानार्थयोर्वास्तवं तादात्म्यं अर्थानां विच्छिन्नस्थूलदीर्घत्वेनानुभूयमानत्वात् प्रकाशस्य चाऽऽन्तरत्वास्थूलत्वादिरूपेण प्रकाशनात् । तत्पारिशेष्यात् ज्ञाने विषयाणां कल्पितत्वात् कल्पितस्य चाधिष्ठानात्पृथक्सत्वाभावेन कल्पिततादात्म्यवत्त्वात् प्रतीतिरित्येव स्वीकर्तव्यम् ।

एतेन यदि सर्वमेवाऽसत्यं तथा सति—

" आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जितमोदकाः ।

रसवीर्यविपाकादि तुल्यं तेषां प्रसज्यते "

इत्येदतपि बाधकं निरस्तम् । उभयत्रापि ज्ञानवैलक्षण्यात् यत्र हि मोदकलाभज्ञानमनाहार्यं भवति तत्र रसवीर्यविपाकादिकं फलं, यत्र त्वाहार्यं तज्ज्ञानं तत्र न तादृशं फलम् । किञ्च फलमपि न वास्तवं किन्तु ज्ञानरूपमेवेति कुत्रचित्तदानीन्तनबाधविषय-ज्ञानरूपं फलं कुत्रचित् व्यावहारिकबाधाविषयज्ञानरूपं फल-मिति नाव्यवस्था, वर्णेषु ह्रस्वत्वदीर्घत्वादीनां समारोपितत्वाऽवि-शेषेपि नग इत्युच्चरितात् नाग इति गृहीतात् पदात् गजज्ञानं जायमानं भ्रान्तिरूपं भवति, नतु नाग इत्युच्चरितात् तथैव श्रोत्रेण गृहीतात् पदात् जायमानं भ्रमात्मकं भवति, तत्कस्य हेतोः ? नायं नियमः यत्सर्वस्मादसत्यात्सर्वस्य सत्यस्यासत्यस्य वा जन्मेति । किन्तु यतः कुतश्चिदसत्यात् यस्य कस्यचिदसत्यस्य सत्यस्य वा जन्मेति । वस्तुतो न चकिञ्चित् कुतश्चिदुत्पद्यते निरुद्ध्यते वा, केवलं ज्ञानमात्रमेव तथा भवति व्यवहारश्च, तथा च श्रुतिः—

"न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता" इति ।

युक्तं चैतत्— सर्वस्यापि वस्तुनः साध्यसाधनात्मकत्वेन प्रतीयमानतया तत्सिद्धौ मूलं कार्यकारणभाव एव, तस्मिन् सिद्धे

कार्यविशेषेण कारणविशेषोऽनुमातव्यः यथा घटादिकार्यं दण्डादिजन्यं तथैव प्रपञ्चोऽपि कार्यत्वात् केन चित्कारणेन जनित इति, किं तत्कारणमिति जिज्ञासायां परमाणवो वा प्रधानं वा स्वस्वप्रमाणानुसारेण कारणं किमपि व्यवस्थापयन्ति वादिनस्तद्बलेन च सर्वस्य जगतः सत्त्वमपि साधयितुं समीहन्ते—यद्यसदेतत् स्यान्न कारणान्वयव्यतिरेकावुपपद्येयाताम्। तथा सत्याशामोदकतृप्तानामुपार्जितमोदकानां च रसवीर्यविपाकादिसाम्यप्रसङ्गात् असत्यत्वाविशेषादतो यदभावादाशामोदकस्यार्थक्रियाकारित्वं नोपलभ्यते उपलभ्यते चोपार्जितमोदकस्य, तत्किञ्चिद्दृष्टव्यं, तत्किमिति चेत्तत्सत्त्वमेवेत्यभिमानोवादिनाम्। परमसौ विचारं न सहते—

प्रथमतो दृष्टान्तमेवालोचयन्तु भवन्तः दण्डघटयोरेव कार्यकारणभावः तात्विक उत व्यावहारिक इति, न तावत्प्रथमः कल्पो युज्यते कारणत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। तथाहि—किं तत्कारणत्वं? यदि पूर्ववृत्तित्वं तदा चिरध्वस्तस्यापि कारणत्वापत्तिः। अव्यवहितपूर्वभावित्वं चेत् दण्डत्वस्यापि स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन नियताव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसत्त्वात्कारणत्वप्रसङ्गः। यद्यनन्यथासिद्धत्वविशेषणान्नैष दोष इत्युच्यते तदपि न युक्तम्। यतः किं तदन्यथासिद्धत्वं? येन दण्डत्वादीनां कारणत्वं निवार्येत। अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिन्नत्वमिति चेत्? तर्हि दण्डवत् दण्डत्वस्यापि सम्बन्धविशेषेणावश्यक्लृप्तत्वस्य सत्वात् अनन्यथासिद्धत्वापत्तिः। यत्तु अवश्यक्लृप्तत्वं नाम लघुत्वं तथा च लघुनियतपूर्ववर्तिभिन्नत्वमन्यथासिद्धत्वं पर्यवसितं लघुत्वं च शरीरसम्बन्धोपस्थितिकृतं त्रिविधं तथाच दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डवृत्तिपरम्परायाः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् दण्डस्य कारणत्वे सम्बन्धांशे लाघवात् च तदेव कारणं दण्डत्वं चाऽन्यथासिद्धमिति। तन्न। परस्पराश्रयेण कारणत्वपदार्थाऽपरिज्ञानप्रसङ्गात्।

तथाहि—लघुत्वगुरुत्वयोः परस्परप्रतिद्वन्द्वित्वेन परस्परग्रहसापेक्षतया गुरुत्वग्रहे सति लघुत्वग्रह स्तद्ग्रहे च गुरुत्वग्रहः तथा च तयोरेव निर्वचनासम्भवात्कथं तद्घटितकारणताग्रहसिद्धिः। किञ्च—

किञ्च गुरुभूतस्य सम्बन्धस्य धर्मस्य वा कारणतावच्छेदकत्वे किं नश्छिन्नं, नहि गौरवज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वग्रहप्रतिबन्धकत्वं सुशकं वक्तुं तदभावाद्यनवगाहित्वात्। तदभावाद्यनवगाहित्वेऽपि मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारे तर्हि प्रतियोगितावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकत्वादिकं गुरुभूतस्य न स्यात्, अङ्गीक्रियते च। अतएव दीधितिकारेणापि गुरुरपि धर्मो भवत्यवच्छेदकः प्रतियोगिताया इत्युक्तम्। अतः पारिशेष्यादेतदेव वक्तव्यमापतति यत् यत्र यत्र प्रामाणिकानां कारणत्वेन व्यवहार स्तदनन्यथासिद्धं यत्र च न कारणत्वव्यवहार स्तदन्यथासिद्धमिति। लोके च एतादृशोऽनुभवः यत् लघोः कारणत्वसम्भवे न गुरोस्तदङ्गीक्रियत इति चेत्? तत्रैव नियामकं किं इति पृच्छयते तत्र व्यवहार एव प्रामाणिकानां नियामक इत्युक्तौ घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तापातः तथाच कारणत्वस्य व्यवहारमात्रसिद्धत्वे व्यवहारस्य वास्तवत्वनिरपेक्षत्वेन देहात्मव्यवहारक्षमतया तद्वदेव दण्डादावपि वस्तुतः कारणत्वाभावेपि भ्रमेणैव व्यवहारसम्भवान्न वास्तवत्वमिति व्यवहारमात्रसिद्धकार्यकारणभावबलेन जगत्सत्यत्वं वादिभिः कथं सूपपादमिति कृताधिय एव विदाङ्कुर्वन्तु। अबाधितव्यवहारबलात्सत्यत्वासिद्धिरिति चेत् अग्रे बाधो न भविष्यतीति निश्चेतुमशक्यत्वात्। प्रतीतिश्च भ्रान्ता या अपि सम्भवात्। यथाऽऽह खण्डनकारः "को ब्रूते सती नाम सा वित्तिः असत्येव कुतो न स्यात्" इति।

तस्मात् त्वयापि यौक्तिकविमर्शं वर्जयित्वाऽनादिपरम्पराप्रसूतव्यवहारमात्रसिद्धान्येव वस्तुजातानि न वास्तवानीत्यकामेनापि

स्वीकर्तव्यम् । एतदेव किल ब्रह्मवादिभिर्व्यावहारिकत्वं नाम सर्वेषु वस्तुष्वङ्गीक्रियते यद्विचारे क्रियमाणे सिकताकूपविशरणवत् न क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठन्ते पदार्थाः । व्यवहारविषयतान्तु नातिक्रामन्तीति । यथाऽऽह खण्डनकारः—

" कतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकालतथात्वावगमादेव प्रायेण लौकिको व्यवहारः प्रतीयते तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाङ्गम् एतत्तदुच्यते व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ" इति ॥

यथा हि स्वप्नसमये नानाविधा द्रष्टृदृश्यादयः पदार्थास्तदानीमबाधितत्वेन व्यवहारविषया अपि वस्तुसन्त इति न वक्तुं शक्यते जाग्रत्काले तेषामुपलब्ध्यभावात्, तद्वदेव लौकिकपदार्था अपि व्यवहारविषया भविष्यन्ति न च वस्तुसन्तोऽपि, न च व्यवहारविषयतायां वस्तुसत्ता प्रयोजिका, अवस्तुनापि देहात्मत्वादिना लोकयात्राया अबाधितायाः प्रतीयमानत्वादित्युपपादितमधस्तात् । अत एवाद्वैतदर्शनस्य न केनापि समं विरोधः यच्च येन केनाऽप्यभ्युपगम्यते दूष्यते भूष्यते वा सर्वमेव व्यावहारिकमस्माभिरभ्युपेयत एवाविद्याया अघटितघटनापटीयस्त्वात् ब्रह्मज्ञानोत्तरकालं हि विदुषः सर्वव्यवहाराभावं वदस्तद्दर्शनं, नचान्यैरपि वादिभिः मुक्तस्य विधिनिषेधात्मकशास्त्रनियम्यत्वं व्यवहारविषयत्वं वाऽभ्युपगम्यते तथा सति मुक्तत्वानुपपत्तेः । तत्पूर्वन्तु सर्वोऽपि व्यवहारोऽप्रतिबद्ध एव वर्तते चेद्वर्ततां, यच्च यावद्यत्किञ्चिज्ज्ञानपूर्वकालीनमभ्युपगम्यते तत्र नास्त्यस्माकं विप्रतिपत्तिः जाग्रत्प्रबोधात्प्राक् स्वाप्नव्यवहारस्येव सर्वेषामपि तीर्थकराणामभिप्रेतकल्पनानुरूपवस्तुसत्त्वस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् । केवलं पारमार्थिकत्वांशे विवादो वर्तते । परं सोंऽशः अन्यैरपि तीर्थकरैः न सूपपादः, यतो यावत्किञ्चिद्वस्तु विवादविषयः तत्सर्वं दृश्यं, दृश्यचं द्रष्ट्रधीनसिद्धिकं, नहि घटः स्वसत्तां जाना-

ति। यश्च द्रष्टा स "यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह" इति श्रुत्युक्तप्रकारेणाज्ञेय एव, अविषये च कथं विवादः योहि विषयो भवति स विवेचयितुं शक्यते, न चात्मा ज्ञानस्य विषयः ? विषयत्वे किं स्वविषयत्वं परविषयत्वं वा, स्वविषयत्वे कर्मकर्तृविरोधः परविषयत्वे तस्याऽप्यन्यविषयत्वमित्यनवस्था दुरवस्था स्यात्। अतएव विज्ञानवादिनो बौद्धा अपि नात्मतत्त्वपाण्डिताः। यतो ज्ञानं हि क्षणिकं तेषां मते। न च स्वस्योत्पत्तिर्निरोधो वा स्वात्मना ग्रहीतुं शक्यते तदानीं स्वस्यैवाभावात्। न च परेण, अनवस्थादिदोषात्। नच स्वस्योत्पत्त्यादयो न प्रतीयन्ते तेषां सर्वानुभवसाक्षिकत्वात्। प्रतीयन्ते चेत् अन्येन प्रतीयन्ते द्रष्ट्रेति सिद्धम्। तस्य चोत्पत्तिविनाशयोरभावादेव न द्रष्ट्रन्तरावश्यकता, ज्ञेयत्वस्याभावाच्च। योद्रष्टा स द्रष्टैव न कदाचिदपि दृश्यः, यद्धि दृश्यं तत्स्वातिरिक्तावभास्यं यत्र हि दृश्यत्वं नास्ति स द्रष्टैव तद्विषयग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादेव नानवस्था दोषः। एतदेव वैलक्षण्यं यदात्मा न ज्ञायतेऽथ च न सन्दिग्धोविपर्यस्तोवा। ये के चन सन्देहास्ते सर्वेपि उपहितविषया अत एतादृशमात्मतत्त्वमन्यैर्दुरधिगममभिप्रायैव श्रुतिराह "अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानता"मिति। एवं सत्येतादृशमात्मतत्त्वमधिकृत्य विवादोपि दुर्घटः तस्य सर्वथा ज्ञानविषयत्वायोग्यत्वात्। यस्तु वादिनां कोलाहलः स सर्वोपि दृश्यवर्गविषयक एव। तस्य च मिथ्याभूतस्यैकरूपत्वनियमाभावात् तत्र तद्द्रष्टृबुद्धिभेदेनानेकाः कल्पनाः प्रादुर्भवन्ति। तस्य च सिद्धिर्न केनापि कर्तुं शक्या। यथाह शङ्करमिश्रः खण्डनटीकायां तथाहि—

लक्षणाधीना लक्ष्यव्यवस्थितिः लक्षणानि चानुपपन्नानि आत्माश्रयादिदोषात् लक्षणेन हि गन्धवत्त्वादिना ज्ञाते लक्ष्ये पृथिवी-

स्वरूपेऽधिकरणे प्रतिबन्धबलेन व्यवहाररूपमितरभेदरूपं वा साध्यं साधनीयं तत्र लक्षणज्ञानमन्यलक्ष्यसाधारण्येन भवदप्यकिञ्चित्करमिति व्यावृत्ततया तज्ज्ञानमुपेयं तद्यदि लक्षणव्यावृत्तिर्लक्ष्याधीना तदाऽन्योन्याश्रयः, लक्ष्यपरतन्त्रलक्षणान्तराधीनत्वे चक्रकं, लक्षणे लक्षणान्तरं तत्रापि लक्षणान्तरमित्यपरावृत्तावनवस्था। एवं भवदप्यकिञ्चित्करमिति, एवं जलादिसाधारण्येन ज्ञातायां पृथिव्यामितरभेदसाधनमकिञ्चित्करमिति व्यावृत्तायां तत्साधनं वाच्यं तद्व्यावृत्तिर्यदि प्रकृतलक्षणाधीना, तदाऽन्योन्याश्रयः। लक्षणान्तरेण चेत्तदा प्रकृतलक्षणानुपयोगः। तदपि लक्षणं व्यावृत्तायामेव तस्यामित्यधोऽधोधावन्त्यनवस्था, एवं प्रतिबन्धज्ञानसाध्यज्ञानादावप्यूह्यम्। एवमेव लक्षणान्तरखण्डनान्यप्यूह्यानि।

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य विचक्षणचक्रचूडामणिः खण्डनकारः प्रथमं शून्यवादिमतमाश्रित्य प्रमाणादिपदार्थानां सत्त्वखण्डनं विधाय पश्चात् विज्ञानवादिबौद्धमतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं व्यवस्थाप्यानन्तरं स्वाभिमतस्वप्रकाशब्रह्मसिद्धिं विधायाद्वैतप्रतिपक्षाणां युक्तीनां खण्डनपूर्वकमनिर्वचनीयतां विश्वस्य द्रढयितुं प्रमालक्षणमारभ्य सर्वेषां षोडशपदार्थानामनिर्वचनीयत्वं व्यवस्थापितवान्।

एषा चाऽस्य प्रतिज्ञा—

> "शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः
> सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान्।
> धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्वा
> लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम्"

इति। तथा—नेदं सद्भवितुमर्हति वक्ष्यमाणदूषणगणग्रस्तत्वात्। नाप्यसदेव तथा सति लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहत्यापत्तेः। यस्तु वादी निरुक्त्यभिमानं

धत्ते स निर्वक्तुं नतु शक्ष्यति वक्तव्यदोषात् । ततः परकीयरीत्येदमुच्यतेऽनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्यतीति । वस्तुतस्तु वयं सर्वप्रपञ्चसत्त्वाऽसत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतः सिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवले भरमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे । येतु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारमवतार्य तत्त्वं निर्णेतु मिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमः–न साध्वीयं भवतां विचारव्यवस्था, भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वात् । एवम्प्रकाराणि तत्तल्लक्षणेषु खण्डनान्यूहनीयानि, तदेतासु खण्डनयुक्तिषु कामपि स्थानान्तरस्थां केनापि प्रकारान्तरेणानीय तत्सदृशीं वा स्वयमूहित्वा परैर्विविच्यमानानि पदार्थान्तराण्यपि बुद्धिगता बाधनीयानि, अत्र चास्माभिर्दूषयितुं शङ्कितेभ्यः परपक्षप्रकारेभ्यो यदि प्रकारान्तरं कोऽपि स्वयमूहति उक्तानां बाधकानां मध्ये क्वचित्प्रज्ञया समाधानमभिदध्यात् तत्र खण्डनवादिनः प्रस्तुता प्रतिक्रिया न संस्फुरेत्तदा परेण प्रयुज्यमाने वाक्ये बहुपदात्मके कस्यचित्पदस्यार्थं खण्डयितुं खण्डनान्तरमवतारणीयमेवं तत्रापि परेण प्रज्ञाशोषणे पुनस्तथैव शाखान्तरेषु सङ्क्रमणीयमिति प्रकारेण खण्डनमये चक्रे सम्यगवधेयम् । न च शाखान्तरसङ्क्रान्तावर्थान्तरं पतेत् अप्रकृतत्वाभावात् । नचैकनिर्णयारम्भेऽन्यसङ्क्रान्तावनौचित्यं स्यात् शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यादौ परेणोक्ते कृतकत्वादावविप्रतिपत्तव्यत्वापत्तेरन्यतरासिद्ध्याद्युच्छेदापातात् येन हि तन्निर्वाह्यते तदनिर्वचनीयतयापि निर्वाह्यानिवचनीयतैवेति । तस्मात्–

"तत्तुल्योहस्तदीयं च योजनं विषयान्तरे ।

शृङ्खला तस्य शेषे च त्रिधा भ्रमति मत्क्रिया" इति ।

यासां युक्तीनामर्थानुसन्धानं विना शुकवत्पाठमात्रेणैव प्रतिपक्षपक्षप्रतिक्षेपक्षमक्षमताविर्भावः तासामर्थपरिज्ञाने किमु वक्तव्यमिति लोकेऽस्य प्रज्ञावतां वादाहवे विजिगीषूणां सम्प्रदाये

महानादर इति पठनपाठनयोर्भूयः प्रचारः समजनि। न ह्येवंविधानां युक्तीनामन्येषु ग्रन्थेषु सम्भव आसीत् । केवलं खण्डनकार एव सर्वप्रथमतयाऽऽसां जन्मदः। तदनु तत्त्वचिन्तामणिकृद्गङ्गेशोपाध्यायप्रभृतिभिर्नवीनतया न्यायशास्त्रपरिवर्तने कृते तत्खण्डनार्थं मधुसूदनसरस्वतीप्रभृतयः पण्डिताऽऽखण्डला आविर्भूय तिलशोऽखण्डयन् द्वैतादिमतानि। यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेन परिष्कारप्रधानान्येव वाक्यान्यारचय्य ब्रह्मानन्दप्रभृतिभिरपि परिष्कारप्रधाना पारिभाषिक्योयुक्तयः सर्वाः खण्डिताः। परं सर्वेषामुपजीव्यभूतोग्रन्थोऽसावेव । अत एव चित्सुखाचार्यादिब्रह्मानन्दान्ताः सर्व एवाऽऽचार्याः तदुक्तं खण्डनकारैरित्यादिना तदीयामुक्तिमुद्धृत्य तद्व्याख्यानमकुर्वन् पदेपदे।

एवंसर्वजनसम्मान्योयं ग्रन्थः साम्प्रतं विरलप्रचारोपि पूर्वं बहुलप्रचार आसीत् । परमस्य स्वेच्छयैव कठिनतयाऽऽरचितस्य (१) सहसाऽर्थबोधो न भवति दूरे तात्पर्यग्रह इति बहुभिः सुधीभिरस्य व्याख्यानानि रचितानि। तद्यथा—खण्डनमण्डनम्—परमानन्दविरचितम् १ खण्डनमण्डनं भवनाथविरचितं द्वितीयं २ दीधितिः रघुनाथशिरोमणिविरचिता ३ प्रकाशः वर्द्धमानविरचितः ४ विद्याभरणी विद्याभरणविरचिता ५ विद्यासागरी विद्यासागरविरचिता ६ बलभद्रमिश्रपुत्रपद्मनाभपण्डितकृता खण्डनटीका ७ शङ्करमिश्रविरचिता आनन्दवर्द्धनाभिधा ८ शुभङ्करमिश्रविरचिता श्रीदर्पणनाम्नी टीका ९ खण्डनमहातर्कः

(१) स्वेच्छयैव काठिन्यं पदेपदे स्थापितमित्यत्र तदीयोऽन्तिमः श्लोक एव प्रमाणं—

"ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया ।
प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठिती मास्मिन् खलः खेलतु ॥
श्रद्धाऽऽराद्धगुरुःश्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्वेतत्तर्करसोर्मिमज्जनसुखेष्वासञ्जनं सज्जनः" ॥

चरित्रसिंहकृतः१०खण्डनखण्डनं प्रगल्भमिश्रकृतं११शिष्यहितैषिणी पद्मनाभकृता १२ खण्डनकुठारः गोकुलनाथोपाध्यायरचितः१३ खण्डनखण्डखाद्योद्धारः(१) वाचस्पतिमिश्र कृतः १४ इत्यादयः ।

एतेषु व्याख्यानेषु शाङ्करी तात्पर्यमात्रप्रकाशिका न प्रत्यक्षरव्याख्यया छात्राणां भ्रमापनोदनक्षमाऽन्यास्तु टीका अतिसङ्क्षिप्ततया नात्यन्तमुपयुक्ताः । विद्यासागरप्रणीता तु व्याख्या समीचीना प्रकृतग्रन्थतत्त्वावबोधार्थिनां कृते ऽत्यन्तमुपयोगिनी सारिष्ठा प्रामाणिकैरङ्गीकृता बहुलप्रचाराच । यस्याः कृते बहवोयतन्तेस्म ।

कोऽयं विद्यासागरः कुत्रत्यः कदा वाऽस्य स्थिति रासीदेतत्सर्वं मया कुत्राऽपि न ज्ञातमिति तद्विषये किमपि लिखितुं न लेखनी व्यापार्यते । अद्वैतसिद्धौ अंशित्वहेतुनिरूपणावसरे "इति विद्यासागरोक्तमपि साधु" एतावन्मात्रमेव लिखितं, तत्र:यद्विद्यासागरपदेनायमेव निर्दिष्टोऽन्योवेति न निर्णीयतेवाति नियामकं विना, अद्वैतसिद्धिस्थपङ्क्तेः खण्डनटीकायामनुपलम्भात् । परन्तु अबोधपङ्काविलबोधनीरे यदीयवाचः कतकायमानाः ।

वन्दे मुनीन्द्रान्मुनिवृन्दवन्द्यान् श्रीमद्गुरून् श्वेतगिरीन् वरिष्ठान् ।

श्रीमच्छ्वेतगिरिं वन्दे शिष्यधीपद्मभास्करम् ।
यत्पादस्मरणं लोके भवरोगस्य भेषजम् ॥

इति खण्डनटीकास्थाऽऽद्यन्तश्लोकाभ्यां श्वेतगिरिनाम्नो यतेः सकाशादधीत्य विधिवद् जगति ख्यातिं लेभे विद्यासागरः इति ज्ञायते, प्रथम–द्वितीय–तृतीय–परिच्छेदान्ते "इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याऽभयानन्दपूज्यपादशिष्येणानन्दपूर्णेन विरचिते खण्डनफक्किकाविभजने" इति पुष्पिकासु अभयानन्द इति

---

(१) अयं ग्रन्थःखण्डनकुठारश्च खण्डनकृतोद्भावितानां दोषाणामुद्धारायकृतः न तु व्याख्यारूपः ।

लेखनदर्शनात् दीक्षागुरुरस्याभयानन्दनामा । ततः संन्यासदीक्षया ऽऽनन्दपूर्ण इति नाम प्राप्तमनेनेति ज्ञायते । चतुर्थपरिच्छेदान्ते पुष्पिकायां सत्यानन्दपूज्यपादशिष्येण इति यद्यपि लिखितमास्ते तथापि आदर्शपुस्तके तत्रत्यांशस्या ऽस्पष्टत्वात्प्रथमपरिच्छेदादिलेखनविरोधाच्च भ्रमात् तथामुद्रितमिति द्रष्टव्यम् ।

श्वेतारण्याभयानन्दाभ्यां प्रणीता ग्रन्थाः यदि केऽपि समुपलभ्येरन् तर्हि तस्य समयपरिज्ञानं भवितुं सुशकम् । परमद्यावधि भूयोऽन्वेषितेपि नासादिताः केऽपि ग्रन्था वृत्तं वा किमप्युपलब्धम् । अस्तु नाम यत्किमप्येतत् (१) ।

---

(१) भूमिकाया अस्या निर्माणावसरे विद्यासागरस्य वृत्तं जिज्ञासुना मया काश्मीर श्रीनगरवासिनां महामहोपाध्यायपण्डितवरमुकुन्दरामशास्त्रिणां सविधे प्रेषितमेकं पत्रम् । महाशयैः पण्डितवरैः सानुकम्पं मदीयां प्रार्थनामुररीकृत्य भूयोऽन्वेषणपूर्वकं विद्यासागरविषये यत्किञ्चिदिति वृत्तं प्रेषितं तेनातीवानुगृहीतमात्मानं मन्ये । तत्पत्रं यथावत्प्रकाश्यते—

निगमागमज्ञानमहनीयमहिमानः श्रीलक्ष्मणशास्त्रीतिप्रशस्ताभिख्यपण्डितवरेण्या विनयभरभरितनतिततिनिवेदनमनु विज्ञाप्यन्ते— भूयाननेहा व्यतीतो यत् भावत्कानुग्रहपत्रं (१९-२-१३ अह्नि) समधिगतवानस्मि तदुत्तरनिवेदनाय बहुलव्यग्रतया यन्मत्तो दिष्टविलम्बः समजनि तत्कृते क्षान्तिप्रदानोत्तरमवधारयन्तु तत्रभवन्तः—

खण्डनखण्डखाद्यग्रन्थटीकाकर्तुर्विद्याधरस्य नाम धाम समयादिज्ञापनार्थमनुयुक्तेन मया यद्यपि साक्षात्तया तद्वृत्तमनभिज्ञातपूर्वमस्ति तथापि युक्त्यन्तरपद्धत्यानुमेयमदो वृत्तं निवेद्यते । नैषधीयचरितकाव्यकर्ता श्रीहर्ष एव खण्डनखण्डखाद्यग्रन्थकर्ता वित्त एव, खष्ट १२ शतात्युत्तरार्धे— सम्बभूव च तच्छिष्यः श्रीविद्याधरः (साहित्यविद्याधरः— विद्यासागरश्च इत्यभिख्यया) प्रसिद्धः— तेनैव हि प्रथमत उक्तकाव्यस्य टीका विरचिताऽभूत् , अतिदुर्गमनैषधीयाशयप्रकाशनपद्धतौ विद्यासागरोपज्ञमेवेतरसहृदयव्याख्यातृ-

तदेतत् खण्डनखण्डखाद्यं सर्वतः पूर्वं कलिकातास्थ एशियाटिकसोसाइटीत्याख्यया समित्या मुद्रापितं मूलमात्रं, तदनु सुत्रनचन्द्रत्रसाकनाम्ना, परमेतत् मुद्रणद्वयं निष्टीकं प्रेक्षावतां चेतस्तोषाय नालमभवत् इति काश्यां आनन्दवर्द्धनाभिधशङ्करमिश्रविरचितटीकासंवलितं वेदान्ताचार्य श्रीमन्मोहनलालसाधुना प्रत्यभिज्ञाखण्डनान्तं गर्तप्रदर्शिन्याख्यया टिप्पण्या संयोज्य मुद्रितं पश्चात् काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां दर्शनशास्त्राध्यापकैः पण्डितवरमहामहोपाध्यायभागवताचार्यैः पूर्णतां नीतम् । परन्तु शङ्करमिश्रव्याख्यानस्य प्रायो दुरूहत्वात् सङ्क्षिप्तत्वात् च तेन

जनोपक्रमणमित्येतदितिवृत्तं मया स्वपुस्तकालयवर्ति- पुरातनशारदालिप्यङ्कित श्रीआनन्दराजानकविरचित नैषधीयकाव्यटीकापुस्तकस्य प्रथमपृष्ठवर्तिपर्यायपङ्क्तिषु समीक्षितं सुज्ञातपूर्वं चासीत् । (सार्धमासद्वयी व्यतीता) दुर्दैवपरिपाकात् गतपौषमासस्याष्टमांशे मदीयस्वीयानुजात्मजाद्यनुपस्थित्यवसरे मदीयचतुःशालात्मवेश्मजातमनन्यत्रलभ्यपुस्तक–वसना–स्तरण–पात्र– भाण्डागाराद्यादियावत्समस्तसामग्रीपरिपूर्णं प्रलयाग्निमूर्तिनोत्पाताग्निनाधस्तनपुतर एवाविर्भूय मुहूर्तमात्राद्भस्मावशेषतामुपनीतम्— अन्यथा भवदाज्ञप्तविषयाविषयमन्यदपि तस्मादेव विचारयितुमन्वेषितुं च (यावद्भवदन्तिके पुस्तकप्रेषणं) शक्येत आस्तां च गतगतानुशो. चनेन—

तस्माद्यथानुमितं विज्ञापयामि श्रीहर्षशिष्यभूतः तत्समकालिकः विद्यासागरोपनामा विद्याधरः स्वगुरुकृतनैषधीयकाव्यटीकां यथा व्यरचयत् तथा तत्कृतखण्डनखण्डखाद्यग्रन्थस्य च टीकाकृत् उद्दिष्टविद्याधर एव सम्भवेत् इति— पुरस्तात् दूरदर्शिनः तत्र भवन्तः प्रमाणम्— आशासे चैता मन्निवेदिताः पङ्क्तीः संविवेच्य यथा निश्चितवृत्ताद्युपेतस्वीयानुग्रहपत्रेण मामनुगृह्णीयुस्तत्र भवन्तः—

इति विज्ञापकस्तत्र भवदनुकम्पावपनं म० म० पं० मुकुन्दराम-

शास्त्री हेड् पण्डित रिसर्चडिपार्टम्यण्ट श्रीनगर काश्मीर"

एतस्य पक्षस्य युक्तायुक्तत्वे सूरय एव प्रमाणं " इति संशोधकः ।

प्रविविक्षूणां छात्राणां नैवोपयोगो भवति, पण्डितानामपि क्वचित् २ स्थलविशेषे विद्यासागरीयव्याख्यानं विना दुरूहस्यास्य ग्रन्थस्य यथावत्तात्पर्यविबोधो दुःशक इवाभवत् इति सर्वेषां पण्डितानां छात्राणां च भृशं समादरं तद्विषये औत्सुक्यञ्चोपलभ्य प्राचीन-ग्रन्थप्रकाशनैकबद्धदीक्षेण श्रीमता श्रेष्ठिहरिदासगुप्तेन विद्यासागरी-यव्याख्यानसहितं ग्रन्थमेतं मुद्रयित्वा प्रकाशयितु मुत्साहो व्यधायि। तदनु तदभ्यर्थनया सञ्जातोत्साहेन काशीस्थेन संस्कृतविद्यारसि-केन श्रीमता गोविन्ददासगुप्तमहाशयेन स्वकीयं सम्पूर्णं विद्यासा-गरीयपुस्तकं लिखितं नवीनं नातिशुद्धं *तथा एशियाटिकसोसा-इटीपुस्तकालयस्थमपरं अतिप्राचीनं(१) अतिजीर्णं प्रथमपरिच्छे-दान्तं सुपरिष्कृतं ततः परमशुद्धबहुलं यदेवादर्शपुस्तकत्वेन स्थापित मन्यच्च पुस्तकं काशीस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थं नवीनलिखितमेव प्रत्यभिज्ञाखण्डनान्तं अपरञ्च काशीस्थराजकीय-संस्कृतविद्यालयस्थपुस्तकशालाध्यक्षपण्डितश्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद-द्विवेदिमहाशयेभ्यः समासादितं आरम्भात् ४०४ पत्रपर्यन्तं प्रायः प्रथमपरिच्छेदावधि, एवं पुस्तकपञ्चकं टीकाया एकीकृत्य, तथैव मूलस्यापि एकं काशीमुद्रितं अपरं कलिकातामुद्रितम् इति मुद्रितपुस्तकद्वयं, एकं खण्डितं अपरं द्विवेदिमहाशयात् समानीतं काशीस्थराजकीयपुस्तकालयस्थं सम्पूर्णं शुद्धमेवं लिखितपुस्तक-द्वयं सम्पाद्य प्रयागक्षेत्रस्थम्योरसेन्ट्रलकालेजस्थप्रोफेसरमहामहा-महोपाध्यायपण्डितप्रवरगङ्गानाथशर्माणः शोधनकार्ये प्रवर्तिताः ।

---

* एशियाटिक्सोसाइटीपुस्तकालयस्थपुस्तकं दृष्ट्वैव एतत्पु-स्तकं लिखितम् ।

एतस्य पुस्तकस्यान्ते एवं लिखितमास्ते संवत् १५५८ समये कार्तिकवदि दशमी १० गुरौ गौडकायस्थकान्हई सुत अनई लिखित काश्यां विश्वेश्वरभवानी ढुण्ढिराज कालभैरवा ।

ततस्तत्प्रोत्साहनया श्रीयुतहरिदासगुप्तस्य च मुहुर्मुहुरभ्यर्थनया तच्छोधनकार्यमङ्गीचक्रुस्ततःपरं मुद्रणकार्ये समारब्धे वर्षद्वयेन खण्डद्वये प्रकाशिते पूर्वोक्तमहाशया मामवोचन् "नानाकार्यव्यग्रतया नास्माभिः शैघ्र्येण एतच्छोधयितुं समयोलभ्यते इति भवद्भिरेव इतः परं शोधनकार्यं स्वीकृत्य समापनीयोऽयं ग्रन्थः" इति तदनु तेषामनुरोधं हरिदासगुप्तस्य चानुरोधं पालयितुकामेन मया मुद्रणकार्ये समारब्धे प्रायः शीघ्रतयैव ग्रन्थः प्रकाशयितव्य इति बुद्ध्या प्रयतितं, परन्तु श्रेयांसि बहुविघ्नानि इति न्यायेन अनेकासु दैवीष्वापत्तिषूपस्थितासु सङ्कल्पानुरूपं तत्कार्यं कर्तुं न प्राभवम् इति भृशं जिह्रेमि। मध्ये चाकस्मात् श्रेष्ठिहरिदासगुप्तो हन्त हृदयशूलेनेहलोकं परित्यक्तवान् इति भृशं शोकस्थानं, परन्तु अपरिहार्ये शोककरणं निष्फलमित्यालोच्य तस्माद्विरम्यते। परमेतदत्रैव प्रशंसास्थानं यत् तत्पश्चात् अपि तत्पुत्रेण पितुरप्यधिकगुणशालिना श्रीयुतजयकृष्णदासगुप्तेन पूर्ववदेव तत्कार्यं स्वीकृत्य मुद्रणं प्रवर्तितम्।

अत्र च मूलस्थानेकैकान् एकाभिप्रायान् विषयान् पृथक्कृत्य तदधस्तात् तावन्मात्रमूलभागस्य व्याख्यानं ततः परं पुनरपि मूलमित्येवं रीत्याऽन्तं विशोध्य क्वचित् २ पाठभेदानधः प्रदर्श्य मूलभागस्योपरि तद्ग्रन्थाभिप्रायं सङ्क्षिप्तसंस्कृतेन सूक्ष्माक्षरैः सन्निवेश्य पत्रस्योपरि तत्पत्रस्थान् विषयान्निर्दिश्य एकैकस्य विषयस्य समाप्तौ ग्रन्थभागं पृथक्कृत्य ग्रन्थं प्रकाशितवानस्मि। अन्तेच विषयसूचीं खण्डनखण्डखाद्यस्थस्वकीयानां कारिकाणामकारादिक्रमेण सूचीं मूले टीकायां च ग्रन्थान्तरधृतानामुपलब्धस्थलानां तत्तत्स्थाननिर्देशपूर्वकमनुपलब्धस्थलानां च वचनानां सूचीं निर्माय यथाकथञ्चित् समापयमेतत्कार्यम्। द्वितीयपरिच्छे-

दमारभ्य सोसाइटीपुस्तकस्यैकस्यैवा ऽऽदर्शत्वेनाऽवस्थितत्वात्तस्य चात्यन्तमशुद्धत्वेन भूयोभावयित्वाऽपि तदीयमर्थविशेषमभिप्रायं चाऽवगन्तुमशक्नुवान आदर्शपुस्तकानुसारेण तथैव पाठं व्यवास्थापयम्। प्रथमपरिच्छेदे ८३५ एतत्पृष्ठमारभ्य ८६७ एतत्पृष्ठपर्यन्तं शाङ्करीव्याख्यानस्य विद्यासागरव्याख्यानस्य चैकरूपत्वेन भूयोऽन्वेषितेऽपि तत्रत्ये ग्रन्थे नालभ्यत स भाग इति नितरां दूये।यदि नामेतः परमपि केषाञ्चिन्महाशयानां निकटे विद्यासागरीयं व्याख्यानं सम्पूर्णं स्यात्तर्हि कृपया तैः प्रदत्ते पुनरपि पुस्तकं संशोध्य शुद्ध्यशुद्धिपत्रं संमुद्र्य तत्पुस्तके निवेशयेत । अत्र च भ्रमेण सञ्जाता अशुद्धीः सर्वा एकीकृत्य यावच्छक्यं शुद्धिपत्रं निर्मितवानस्मि । तदत्र सीसकाक्षरयोजकदोषेण मादृशाल्पज्ञजनमतिमान्द्याद्वा पुस्तकदोषाद्वा सञ्जाता अशुद्धीः सङ्गृह्य यदि केचिन्महाशयाः ज्ञापयेयुः तर्हि कृतार्थमात्मानं मंस्ये । एवं यथाकथञ्चित्कार्ये समापिते कालविलम्बेन ताम्यतो जनान्भृशं क्षमापयन् प्रार्थये गुणैकदृष्टीन् प्रेक्षावतो यत् स्खलनस्वभावके मयि दोषदृष्टिमकृत्वा गुणैकपक्षपातिनः सन्तो ग्रन्थरसास्वादनैकपराः खण्डनकारस्यापूर्वं वादाहवे सर्वथा सिद्धिप्रदं युक्तिजालरूपं ब्रह्मास्त्रं स्वीकृत्य सार्थकीकुर्वन्तु ग्रन्थकृदुक्तिमिति ।

क्वायं ग्रन्थः क्वचाल्पज्ञोऽहं तथाऽपि यत्कृपालेशमात्रेण पङ्गवोऽपि दुर्गमं देशमधिरोहन्ति दुस्तरमपि भवसागरन्तितीर्षन्ति तस्यैव जगदीश्वरस्य कृपाकटाक्षवशेन मादृशैरशक्यमपि कार्यं कृतं इति मन्यमानस्तस्मिन्नेव बद्धरतिर्विरमाम्यनल्पजल्पनादिति शिवम् ।

माघकृष्ण ८ बुधवासरे वैक्रम संवत् १९६९	सहृदयविधेयोजटापाठ्युपनामको लक्ष्मणशास्त्री द्राविडः ।

खण्डनखण्डखाद्यस्थश्लोकाऽऽद्यपादानां

सूचीपत्रम् ।

समाप्तम् ।

॥ विद्यासागरीसहित—

खण्डनखण्डखाद्यग्रन्थस्थप्रतिपाद्यविषयाणां

सूचीपत्रम् ।

———

———

प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः

———

अथद्वितीयः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः

———

अथ तृतीयः परिच्छेदः।

तृतीयः परिच्छेदः समाप्तः

अथ चतुर्थः परिच्छेदः

समाप्तं सूचीपत्रम् ।

———

विद्यासागरीसहितखण्डनखण्डखाद्यस्थशुद्ध्यशुद्धीनां

सूचीपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
प्रीतित	भ्रान्तित	१	२
वाच्यार्थो	वाक्यार्थो	१	७
लोकलोका	कोकलोका	१	१८
त्साक्षाद्‌दृष्टफ	त्साक्षादफल	३	४
हारत्वात्	हारवत्त्वात्	३	१७
चपरोक्षः	चाऽपरोक्षः	४	२
व्येषुरू	व्ये पुनारू	४	१७
वात्तमो	वाप्ततमो	४	२१
ध्यक्षेण	ध्यक्षणे	४	२२
प्रकाशत	प्रकाशस्तद्	४	२२
सिद्धं स	सिद्धस	४	२३
भावो सउपा-	भावी स उपा-		
धिर्यस्येत्यन्वय	धिर्यदत्यय	५	७
इति । स्थाणु	इति स्थाणु	५	१६
चैवं रूपं	जैवं रूपं	५	१९
ष्ठानत्वज्ञा	ष्ठानत्वं ज्ञा	६	२
धारत्वं यतो	धारत्वमतो	६	३
ष्ठान	ष्ठानं	६	४
वधितया	वधिश्चा	६	५
वधित्व	वधित्वे	६	६
विरुद्धम्	विरुद्धे	६	६
द्वाक्यता	द्वाक्याता	६	११
तत्र तात्प	त्रय्यन्ततात्प	६	१७

एवं भूते	एवम्भूते	६	२१
ततश्च कृ	ततस्स्वकृ	८	४
करणेनेत्या	आमरणं चेत्या	८	१३
च गङ्गा	वतगङ्गा	८	२२
यथोचितमिति		९	४
मानेनापनु	मानेन प्रमाणेनापनु	९	९
शक्तेराव	शक्तेश्च वर	९	१७
वाप्तेः ।	वाप्तेः किं त्व	९	१८
तत्र नयन्तः	तं नयन्तः	१०	१३
प्रवातता	प्रवर्तिता	१७	१८
रपरैस्तथा	रपरैरतथा	१७	१९
जन्यत्त्व प्र	जन्यत्त्वं प्र-	१८	१०
तथाभू	रतथाभू	१८	२४
फलान्तर	कल्पान्तर	२२	११
त्वया स	त्वयाऽस	१५	५
मूलकथा	मूले कथा	२५	२१
विधीयत	ऽभिधीयत	२५	२२
प्रयोक्तव्यः	प्रयोक्तव्यं	२६	५
न सम्भवति	सम्भवति	२६	१९
गमकम । हेत्वा	गमकं हेत्वा	३१	३
विस्तारतो वा	विस्तरतो वा	३१	१३
चकथैष्टव्या	तं कथैष्टव्या	३२	९
गतव्या	गन्तव्या	३७	१४
प्रमाणि	प्रामाणि	३८	१२
दिति प्र-	दति प्र	३८	१३
तृतीयाया	तृतीयया	४०	१
त्यत आ	त्याह	४०	७
त्सिद्धिस्तसि	सिद्धिस्तत्सि	४०	१९
स्वेच्छाकृ	स्वेच्छास्वीकृ	४१	२
व्यवा	व्यव	४१	६
ज्ञेयस्य सा	ज्ञेयसत्त्वसा	४२	६

ङ्गताङ्गीका	ङ्गतानङ्गी	४३	१९
वाहारः	वहारः	४४	२
बाध्यत्त्वे स	बाध्यत्त्वं स	४४	११
गम वा	गमावा	४४	१३
वाधितस्य	बाधितः तस्य	४४	१४
हाविच्छेदनावस्था	हविच्छेदेनानवस्था	४७	११
त्रिचतुराणिवेत्यादिज्ञे-	ज्ञे	४८	१३
स्मरणेन	नुसरणेन	४८	१६
स्वरूपरत्त्वेनै	स्वरूपसत्त्वेनै	४८	१९
सत्ताज्ञा	सता ज्ञा	४९	२
न ज्ञानस्य	ज्ञानस्य	४९	३
इत्याश	इत्याश	५०	१२
ऽविशेषे	विशेषे	५०	१३
हानिः वि	हानिरवि	५०	१४
कारणासत्त्वे	कारणसत्त्वे	५१	३
त्ररत्त्वं	त्तरत्त्वं	५४	६
वहाराय	वहारोप	५५	२३
मित्यस	मिति स	५६	६
तस्मिन्नि	तस्मिन्ने	५७	१२
नान्तर्भाव्यं चे	अनन्तर्भाव्य चे	५७	१३
बुद्धिमि	बृद्धिमि	५८	१
मितिक	मिति हाक	५८	२
नुमानस्य	नुगमस्य	५९	१५
कारणं	कारणत्त्वं	५९	१६
घटादिः	घटादिर्नघटादिः	६०	६
तस्य सत्त्वान्न	तस्यासत्त्वान्ना	६३	११
सत्त्वोपादाने	सत्त्वापादने	६३	२०
मित्यन्यथा	मित्यनन्यथा	६४	२१
कार्यावश्य	कार्याभावावश्य	६५	४
कारणयोः	कार्यकारणयोः	६५	११
इत्याह	माह	६६	९

तं प्रा	तप्रा	७०	२
रूपविशेषे	रूपाविशेषे	७०	२
विशेषोऽ	विशेषादविशेषोऽ	७०	९
गमक्कं	गमकं	७०	११
प्राग्स	प्राक्स	७०	१२
स्यापरसि	स्याबाध्यस्यापि परसि	७२	८
रविसं	राविसं	७३	१
क्षणत्वं चे	लक्षणं चे	७३	७
त्पन्न	त्पत्तिक्ष	७३	१८
रणमि	रणत्वमि	७३	१९
सत्वा	सत्ता	७५	१५
णं कथं	णम् । कथं	७५	१२
स व	सत्त्व	७५	१६
श्रान्तग	श्रान्तं ग	७५	१७
कर्तव्य	स्वीकर्तव्य	७६	२
त्वाशु	त्वात् शु	७६	३
इ्यति	इति	७९	१६
विस्तारेण	विस्तरेण	८०	६
एवं	एव	८१	४
विघ्नि	अविघ्नि	८३	७
व्यप्य	व्याप्या	८३	१६
यनविषयः	यताद्विषय	८५	५
धूमसन्दे	धूमसन्देहे साध्यवह्निसन्दे	८६	३
त्वासि	त्वसि	८९	१०
सिद्ध्य । ना	सिद्ध्याना	८९	१३
इति । विशेषः	इतिविशेषः ।	८९	१३
णाप्रवृ	णप्रवृत्ति	८९	१५
प्रत्य	अप्रत्य	८९	२३
घटं	घट	९२	३
त्त तद्वि	त्तितद्वि	९२	४
स्येति	येति	९२	१८

सिद्धे,	ऽसिद्धेः	९७	५
जडत्वम ।	जडत्वे	९८	८
रविषय	राविषय	९८	१७
वा घ	वाऽघ	९९	१८
च्छेदो	च्छेदोऽ	९९	९
रेके द्वै	रेकेऽद्वै	९९	१०
दृश्ये	ऽदृश्ये	९९	१३
शाब्दः	शाब्दः	१००	१३
दशाया	दशायां	१०१	१
त्यर्थः किञ्चि	त्यर्थंकिञ्चि	१०१	६
शाब्दत्वेन	शबलेन	१०१	८
प्रमाण्य	प्रामाण्य	१०१	१३
रेकभा	रेकाभा	१०१	२५
कारण व्यापर	करणव्यापार	१०४	४
संस्करात्मना	संस्कारात्मना	१०४	१०
अपदानं	अपादानं	१०६	१
कर्मत्वंन्न	कर्मत्वंन	१०५	५
गप्य	गम्य	१०९	१५
कोक्तर	कोत्तर	१०९	१८
विशिष्म	विर्शिष्म	१०९	१९
ध्वंसस्वेव	ध्वंसस्यैव	११०	१६
दष्ट	दुष्ट	१११	२२
चेष्टव्य	चैष्टव्य	११२	८
न्धस्वमितेः	न्धमितेः	११३	१
तत्त्वश्च	तद्वत्वश्च	११३	३
तेन त	तेन न त	११३	६
सम्बन्धत्वात	सम्वन्धित्वात्	११३	९
मेयासिद्धेरिति	मेयसिद्धेरिति	११३	१७
गपम्य	पगम्य	१२४	४
शून्यत्वं	शून्यं	११४	१५
सम्बन्धिमिते	सम्बन्धमितेः	११५	१६

प्रमितिः	प्रमितेः	११५	१७
भावात् । द्य	भावात् द्य	११५	१९
धिष्ण्णां भि	धिष्ण्यामभि	११५	२०
सबन्धिप्र	सम्बन्धप्र	११६	१०
सबन्धि	सम्बन्ध	११६	१०
वेतत्त्वं	वेतत्त्वं	११७	१७
त्यपि सि	त्यपासि	११७	२०
तमम्	तम्	११८	१
लक्षत	लक्ष्यत	११८	१०
पदार्थप्र	पदार्थस्य प्र	१२०	१४
दार्ष्टाति	दार्ष्टान्तिकं	१२०	१५
स्वीत्मानाऽ	स्वात्मनोऽ	१२०	१८
वहरौऽ	वहारोऽ	१२२	११
न वक्ष्य	ना वक्ष्य	१२३	१
ऽछाया	श्छाया	१२३	१४
पत्तिभे	पत्तिर्भेद	१२३	२१
प्रकाशतास्ति	प्रकाशताऽसि	१२४	१३
काले वि	कालेऽवि	१२६	२४
वथा वि	र्वथाऽवि	१२६	२५
द्धेवत्य	द्धेत्त्व	१२७	१
सतश्च	अतश्च	१२२	११
पश्रित्य	पश्रुत्य	१२७	१५
प्रप्राणत	प्रमाणत	१२८	४
तद्रूप	तत्तद्रूप	१२८	५
समान्य	सामान्य	१२९	१८
प्रभेदत्व	प्रभवत्त्व	१३०	६
सत्त्वासिद्धिः	सत्वासिद्धिः	१३०	१७
सत्त्वं सर्वे	सत्त्वं सर्वं	१३२	१
स्तथा नि	स्तथाऽनि	१३२	६
प्यनिर्वचनीयत्वसि	प्यनिर्वचनीयत्त्वेऽसि	१३२	१२
चनीयत्त्व-	चनीयत्त्वा-	१३२	१३

भवतु	तव तु	१३२	१५
द्रीत्यानि	द्रीत्याऽनि	१३२	१६
पराननभिधा	भिधा	१३२	३५
मते नि	मतेऽनि	१३२	१५
नार्हता	नानर्हता	१३३	१७
सत्या	सत्वा	१३३	१७
साधारणं	साधनं	१३३	१२
चोपा	वोपा	१३३	२२
पन्यास स	पन्यासः	१३४	१०
अनवस्थानात्	अस्थानात्	१३४	२३
रूपविषय	रूपश्चासौ स्वविषय	१३५	१२
बाधाविधा	बाधाभिधा	२३६	१२
स्वत्या	स्वया	१३६	१६
सत्ता-	सत्ताऽ-	१३७	४
भेदप	भेदप्रप	१३७	१२
प्रश्नाप	प्रश्ना	१३८	१०
सिद्धिल	सद्धिल	१३९	२
व्यभिवा	व्यभिचा	१३९	९
ज्ञानं वा	ज्ञानं चा	१३९	११
विपक्षा	विवक्षा	१३९	१७
पश्न	प्रश्न	२६९	२३
मन्यत्प्र	गन्यप्र	१४०	६
प्रस्नः	प्रश्नः	१४०	१४
गितेषिति	गितेष्विति	१४१	१४
वर्जिते	वर्जितेऽ	१४१	१७
निर्द्धमेके	निर्द्धर्मके	१४१	१८
कार्यसिद्धेनैव	कार्यलिङ्गेनैव	१४३	१४
मात्रसि	मात्रयसि	१४३	१५
तदा प्र	तदाऽप्र	१४४	३
सा ऽप्र	साप्र	१४४	४
अपरस्पर	परस्पर	१४५	१७

गमता	गतता	१४६	२
वाकारानि	वाकारार्थानि	१४६	११
प्रमाणत्त्व	प्रमाणत्त्वं	१४६	२३
निवृत्ति	निवृत्ते	१४६	२४
रसतोऽन्य	रसतोरन्य	१४७	२
भावना	भवना	१४७	४
तात्पर्याभासम	तात्पर्यात्तासाम	१४७	५
ऽस्मादारेः	ऽस्मदादेः	१४९	१२
साधारण	ऽसाधारण	१५२	२३
पेक्षसा	पेक्षासा	१५३	३
स्वरूपेभे	स्वरूपं मे	१५३	४
योऽपीति	धियोऽपीति	१५३	९
स्वस्याभेर	स्वस्य भेदं	१५४	२
न संकु	नाऽसंकु	१५५	६
तथाऽद्वै	तत्राऽद्वै	१५५	१५
त्रा उप	त्राऽनुप	१५५	६९
तत्प्रमा	ततप्रामा	१५६	२०
भवति यात	भवति तन्न्यायास्त	१६१	१६
भेदे ग्रा	भेदग्रा	२६१	२२
सर्वाद्वैतश्रुतिप	सर्वामद्वैतश्रुतिः प	१६२	१०
भग्यन्त	भंगान्त	१६४	२
पक्षतया	पक्षयता	१६६	१२
माशङ्क्य	मशङ्क्य	१६७	६
ताऽभेदं	ताभेदं	१६७	१२
त्यत्तिस्तत्प्र	त्पत्तिप्र	१६९	२५
वा चा	चाऽगृ	१७०	२०
क्षे सं	क्षेऽसं	१७१	१९
मत्त्वा ख्या	मन्ताऽख्या	१७२	५
तदृशा	अतादृशा	१७३	११
त्यापाद्यपा	त्यापाद्यापा	१७३	२२
पुरुपानि	पुरुषं नि	१७५	६

द्वैतज्ञा	द्वैताऽज्ञा	१७७	१३
या भासनात्	याभानात्	१७७	१८
तवचनं	तिवचनं	१७९	२०
तत्साधकं मा	तत्साधकमा	१७९	२०
विषयमुख	विषण्णमुख	१८१	१५
चर उपप	चरोऽनुपप	१८२	१७
प्रमाणासिद्धस्व	प्रमाणस्व	१८४	६
भेदे हि	अभेदे हि	१८७	६
भेद-	भेदवला-	१८७	१३
यो भावः	भावः	१८७	२१
अतः स्वभे	अतोऽभे	१८८	५
आद्ये भेदे	आद्येऽभेदे	१८८	७
स्यादभेदे	स्यादन्त्ये भेदे	१८८	७
लक्षिताभेदो	लक्षितो भेदो	१८८	१२
र्तकतया	र्तकता	१८९	४
योगि व्या	योगी तद्या	१८९	५
प्रतीत्यभाव इति	प्रतीत्यभावे प्रतात्यभाव इति	१८९	१०
नीलस्यानील	नीलस्य नील	१८९	२५
निरूप्यव	निरूप्यत्वव	१९०	३
पर्यवस्यद्धि	पर्यवस्येद्धि	१९०	२३
दपेक्षस्येतिस्व	दपेक्षस्य स्व	१९१	१२
श्रयत्त्व	श्रयित्व	१९२	२२
धर्मित्वयु	धर्मित्त्वप्रयु	१९२	२३
रस्यास	रस्यापि स	१९३	१०
पञ्चम्या च	पञ्चम्या प्रथमया च	१९४	७
नुभवाद्धि	नुभवाभावाद्धि	१९५	२
र्निरासस्ता	र्निरासात् । निरासस्ता	१९५	११
प्रतीतिरेक	प्रतीतेरैक	१९५	१५
म्नोपलक्षयितुं	म्नापलापितुं	१९५	१९
प्रतीतावेना	प्रतीतावेवंता	१९५	२१

गोसादृश्ये	गोसदृशो	१९७	९
विशिष्टप्र	विशिष्टाप्र	१९७	१३
न्योन्यभावो	न्योन्याभावो	१९९	६
व्यावर्त्वें स	प्यावर्त्यं स	२००	२०
अन्योभाव	अन्योन्याभाव	२००	२५
न्योयाथावेनै	न्योन्याभावाभावेनै	२०२	५
वंधर्म्य	वैधर्म्य	२०२	२८
न्तरापेक्ष	न्तरानपेक्ष	२०३	३
लेचनया प्र	लोचनया प्रमेयभेदप र्यालोचनया च प्र	२०३	१७
नाद्वैतशुते	नाद्वैतश्रुते	२०३	१८
सङ्गतिरेवासङ्गत्मयोण्यतयैव	सङ्गतिरेव, सङ्गत्ययो ग्यतैव	२०५	१९
भेदस्याप्रमा	भेदस्य प्रमा	२०५	१३
पूर्वभेद	पूर्वपूर्वभेद	२०५	२१
कालक्रमेण	काले क्रमेण	२०६	२
युमयत्यरिगूहते	युगत्परिरभन्ते	२०६	४
तेमाषाम	तेषाम	२०६	११
भेदास्वीकार	भेदस्वीकार	२०६	१७
देव, द्वि	देवं द्वि	२०६	१९
भिन्नाभिन्ने	भिन्ने	२०६	२१
प्राग्लोपं धातुत्रयस्वा	प्राग्धातुत्रयस्य स्वा	२०७	१२
क्तदोदः	क्तदोषः	२०८	५
नुवृत्तेन	नुवृत्तेन	२०८	१८
इयुक्तेऽपि	इत्युक्तेऽपि	२०९	
षणाभावेनचस	षणप्रसङ्गेन स	२१०	४
तदा भेदा	भेदा	२१०	२३
प्रमाणनीति	प्रमाणानीति	२१३	१७
प्युष्णतयो	प्युष्णत्वानुष्णतयो	२१६	८
पूर्वकप्र	पूर्वप्र	२१६	११
कत्वाद्वै	कत्वादद्वै	२१६	१४

अनुष्णवं	अनुष्णत्वं	२१७	२
व्यधिकरणसि	व्यधिकरणासि	२१९	९
श्रुत्यान्यता	श्रुत्या जन्यता	२२१	६
तदुज	तद्ज	२२१	७
तद्वत्त्वं च व्या-घातद्वैतं-कथ-मद्वैतं परिमा	तद्वत्त्वे च व्याघाता द्द्वैतं कथं पारमा	२२१	१९
नरमार्थ	परमार्थ	२२२	५
दद्वैनव्या	दद्वैतव्या	२२२	१२
धर्मसिद्धि	धर्मासिद्धि	२२२	७५
दृश्यादृश्यत्वे	स्वदृश्यत्वे	२२३	२
मुद्दिश्य	मुपदिश्य	२२३	८
तत्त्वम्पदा	त्वम्पदा	२२७	१३
द्रोहः स्या	द्रोहः तव स्या	२३०	१५
भवत्ये	भवतीत्ये-	२३१	५
प्यावृत्त्या	प्यव्यावृत्त्या	२३२	१३
प्रत्यावृत्त्य	प्रत्यावृत्त्या	२३४	१८
तया निप	नया नियतं तच्च निय	२३८	१८
स्तस्य	स्तत्तस्य	२४०	११
किञ्चभा	किं भा	२४१	८
रागश्या	रागः श्या	२४८	४
विशिष्टेपि	विशेषेपि	२४८	१३
शद्वज्ञानस्या	शाब्दज्ञानस्या	२५५	१६
तद्यावृत्ति	तद्यावृत्त	२५८	२
यद्यभिज्ञा	यद्यप्यभिज्ञा	२५८	२०
सामग्रीकत्वा	सामग्रीत्वा	२५९	७
कोट्यन्तराना	कोट्यन्तरं ना	२६३	१०
द्वितीयतु	द्वितीये तु	२६३	२१
तत्ताविशिष्ट	तद्विशिष्ट	२६५	२१
दौपाधिका	दत औपाधिको	२६८	१८
ज्ञातकार	ज्ञानकार	२६८	२०

न्यासेऽपि	न्यासे सति	२६९	३
प्रमात्वेति	प्रमेति	२६९	७
म्भवतीति	म्भवति	२७०	७०
नत्वेन	तत्वेन	२७१	१
माणज्ञानमिति	माणमिति	२७३	४
समर्थेन	समर्थो न	२७३	१८
करणत्वं	करत्वं	२७६	८
सामान्याग्र	सामान्यग्र	२७८	१६
द्दोषश्चेत्	द्दोषत्वे	२७८	२
वस्तुप्रकाशः	ऽवस्तुप्रकाशः	२७९	१९
घटत्वपटत्वा	घटत्वाऽपटत्वा	२८०	२०
तत्तावैशिष्ट्यम	तत्तावैशिष्ट्यम	२८९	२१
त्स्मृतिजत्वं	त्स्मृतित्वं	२९८	१०
दनुभुतित्व	दनुभूतत्व	३००	?३
ख्याति वा	ख्यातिर्वा	३०७	१४
रादिशद्बा	रादिरादिशब्दा	३०९	१९
समानप्रसङ्ग	समानः प्रसङ्ग	३?२	१२
साध्यसिद्धा	साध्यसिद्धौ	३२२	१२
प्रमेयत्वे स	प्रमेयत्वस	३२२	१८
धर्मस्त	धर्मी त	३२३	८
सम्बद्धत्ववु	सम्बद्धवु	३२९	२२
मनुभते	मनुभूते	३३०	१३
मव स	मेव स	३४३	४
भावत्वमिहघटो ना	भावमिहघटोन ना	३५९	११
तवाऽप्यु	तत्राऽप्यु	३६१	१८
लक्षणेन स्मृ	लक्षणे न स्मृ	३६५	३
तस्यास्मृ	तस्याः स्मृ	३६५	४
अभावेति	भाव इति	३६५	१६
तेन न पु	तेन पु	३६६	८
घटादिद्रव्ये सा	घटादिद्रव्ये सामानाधिकरण्या भावानुपलम्भादन्यत्र	३६७	२१

समेति	सामेति	३७२	१
इत्यधेषो	इत्याद्येवो	३७६	७
इत्युनुयुक्ता	इत्युनुयुक्तो	३७६	८
यद्‌विदूर	तदाविदूर	३८१	२५
पात्त	पत्ति	३८६	२१
जन्यक्ल	जन्यं क्ल	३८७	१४
वयर्थ्य	वैयर्थ्य	३८७	१७
न्यतावत्ता	न्यवत्ता	३९०	४
तद्विशेषण	तद्विशेषणं	३९९	८
यालङ्गा	यालिङ्गा	४००	२०
तप्रिति	प्रतीति	४१६	२२
अस्मिन्प्रक्ष	अस्मिन्पक्षे	४२४	९
अप्रतीय	प्रतीयमान	४३०	१५
स्यात् विप	स्यात् । विप	४३२	१२
मा ज्ञातु	मै ज्ञातु	४४०	२१
अबाधितानुमूतिः	अबाधिताऽनुभूतिः	४४२	१४
नवेति स	नवेत्ति स	४४३	६
तर्कसशयावि	तर्कसंशयवि	४४३	१३
अज्ञायमानो	अजायमानो	४४५	१
क्वचिद्रूपकप	क्वचिदुपलप	४४६	७
पादानपराऽय	पादानपरोऽय	४५४	१५
वृात्तानाम मेव	वृत्तिनिमित्तमेव	४६६	१८
पेक्षया कर्तार	पेक्षया । कर्तरि	४६९	६
तच्च	त्तच्च	४७५	१९
सत्वातऽक	सत्त्वातक	४८२	१८
रेवक्षणस्य	रेव लक्षणस्य	४८६	२
यदनस्तरं	यदनन्तरं	४८९	२
दर्शनं परि	दर्शने परि	४९४	८
आद्येऽसाद्धः	आद्येऽसिद्धिः	५०६	१४
त्तत्प्रमित	त्तत्प्रमिति	५०७	११
मुच्यते व्या	मुच्यते किंवा व्या	५०८	७

व्यातरेकेण	व्यतिरेकेण	५११	३
अथ यां प्रमाय	अथ यां प्रमां य	५१२	४
कारकापक्षया	कारकापेक्षया	५१९	२०
निामत्तं	निमित्तं	५२७	१३
ाववक्षिता	विवक्षिता	५२७	१७
तस्यालेव्यं	तस्यालेख्यं	५२८	१४
आलेख्य	आलेख्यं	५२८	२२
स्याल्लुणाख्यानस्येति	स्याल्लक्षणाख्यानस्येति	५३३	८
तर्ह्यान्यापोहेन	तर्ह्यन्यापोहेन	५३४	१२
तवैवदं	तवैवेदं	५३७	१९
सिद्धिविपरीतं	सिद्धेः विपरीतं	५३८	२०
यथा प्रति	यथाऽप्रति	५३९	१
सात	सति	५४३	२१
विशेपण	विशेषण	५५१	१०
तस्मिन्नेववांऽशे	तस्मिन्नेवांऽशे	५५९	११
ाजज्ञासो	जिज्ञासो	५६३	८
स्पष्टमव	स्पष्टमेव	५६९	४
न्तरान्यू	न्तरात्न्यून	५७६	२२
त्तच्छास्त्र	त्वच्छास्त्रेऽल्पी	५७६	२३
विराधादिति	विरोधादिति	५७८	२
ावशेप	विशेप	५७८	१६
नुामत्यादिव्याप्तिः	नुमित्यादिव्याप्तिः	५८२	१७
ज्ञानं वि-	ज्ञानं	५८३	७
तदुपपत्तः	तदुपपत्तेः	५८४	२३
जात्ये च पूर्वं	जात्ये पूर्वं	५९६	६
वक्ष्यत	वक्ष्यते	५९८	२
सन्निकंर्पस्य	सन्निकर्षस्य	६००	२०
ततकालता	तत्कालता	६०२	३
व्यप्त्याद्युप	व्याप्त्याद्युप	६०४	२३
स्वाश्रय	ऽस्वाश्रय	६०९	१४
दवभा-	दवभास-	६११	१६

साङ्कर्यमजा	साङ्कर्यं जा-	६१३	४
पदार्थनियम	पदार्थानियम	६१५	२२
घनुपपतिरि	घनुपपत्तिरि	६१६	१३
भवतीन्द्रिया	भवतीन्द्रिया	६१९	४
कंथयितुं	कथयितुं	६२१	६
पक्षे गुणतय	पक्षेऽगुणतया	६२४	२४
परित्यागन	परित्यागेन	६३१	२०
वतर्भाव्य	वन्तर्भाव्य	६३५	१४
लक्षणोपत्त्या	लक्षणोपपत्त्या	६४८	१३
ग्रहणस्य क्तुम	ग्रहणस्य वक्तुम	६४७	१८
क्वचिद्देशेऽम्यदाऽपि	क्वचिद्देशेऽन्यदाऽपि	६५१	८
क्तुमशक्यमात्मनः सं	क्तुं शक्यमात्ममनःसं	६८१	९
अस्त्यामत्मनोयो	अस्त्यात्ममनोयो	६८२	७
शङ्क्य ते	शङ्क्यते	६८२	१७
वह्निव्यभिचारदर्शे	वह्निव्यभिचारादर्शे	६८३	८
प्रागप्रक्षिप्त	प्रागुपक्षिप्त	६८४	५
क्रमणादिति एवं	क्रमणादिति । एवं	६८४	१५
धः सनुच्चये व्या	धसमुच्चये व्या	६८५	१३
अनादित्वासिद्धे	अनादित्वसिद्धे	६९१	११
गमयिष्यन्तीति	शमयिष्यन्तीति	६९१	१७
आतव्याप्ते	अतिव्याप्ते	६९७	२०
अन्तत इति	अत इति	६९८	१५
पानातिरि	पानतिरि	६९८	१७
मेकस्याः सा	मेकस्मात्सा	६९९	२१
निषेधत्त्वे	निषिद्धत्त्वे	७०३	२२
विशेषितऽपि	विशेषितेऽपि	७१२	२०
पुरुषपश्याम	पुरुपश्याम	७२०	१०
काः पक्षा	काः । पक्षा	७२७	१४
प्रगेयत्त्वस्याहेतुत्व	प्रमेयत्त्वस्याहेतुत्त्व	७३३	७
त्वशक्तिविशेष	स्वं शक्तिविशेष	७३४	२१
सैव वाऽस्मृ	सैव वा । स्मृ	७४२	१०

गोसदृशोयोग विश	गोसदृशो ग विशे	७४७	१७
यद्यथा दृष्टा	यथादृष्टा	७८४	५
विशेषणे च व्या	विशेषणे चाऽव्या	७६५	१९
मव्यात्पत्व	मप्याप्तत्व	७६७	२३
शवकारा	शवकारा	७७२	८
शवकारं	शवकारं	७७२	१०
वश्यश्यम्भा	वश्यम्भा	७७५	७
तस्या सत्या	तस्यां सत्या	७८०	१४
स्तथाऽन्वयत	स्तथाच यत	७८३	७
त्तेरर्भाव	त्तेरभाव	८००	१३
व्याप्तावपा	व्याप्तावुपाधि	८०३	३
खण्डिष्यते	खण्डयिष्यते	८०६	११
सोऽपि	साऽपि	८११	२०
हेत्वन्तरनि	हेत्वन्तरं नामनि	८२७	२
तच्चार्निद्दष्टुश	तच्चनिर्द्दिष्टुंशक्य	८३२	२२
अथाच्यते	अथोच्यते	८३४	२१
विरुद्धादित्वादिल	विरुद्धादिल *	८३७	१७
सविशेषेण स	सविशेषणः स	८४०	२४
सपक्षाव्यपके	सपक्षाव्यापके	८५३	१
सवम्ध	सम्बन्ध	८५९	३
तर्तते	वर्तते	८६९	१६
सपक्ष एव यो	सपक्ष एव न वर्तते यो	८७४	२४
अथाग्रे	आग्रतो	८७५	३
किञ्चैवमसि	किञ्चैवमप्यसि	८७५	२०
साधरणोऽनै	साधारणोऽनै	८७६	९

* ८३५ पृष्ठस्थ९ पंक्तौ "उक्तातिव्याप्ति परिहारायें"त्यादि–८६७ पृष्ठस्थ ४ पंक्तौ "प्रथमे इति" इत्यन्तं शाङ्करीविद्यासागर्योरेकविध एव पाठ उपलभ्यते। लेखनशैली तु शाङ्कर्यात्त्वं न प्रसापयति विद्या सागरीस्थ एवांशः प्रमादाच्छाङ्कर्यां मिश्रित इत्यनुमीयते।

ततसङ्गृहीत	तत्सङ्गृहीत	८७७	१६
किमव्यति	किं व्यतिरे	८७९	१५
तद्भावन्मात्र	तदभाववन्मात्र	८८५	२१
केनविदिति	केनचिदिति	८८७	१४
अन्यः त्का	अन्यः का	८८७	१५
भाव बोधते	भावबोधने	८८८	१२
समबलाभि	समबलत्वाभि	८९०	५
हेत्वाभासाम्तर	हेत्वाभासान्तर	८९०	१२
यत्प्रति	सत्प्रति	८९०	२०
धर्मिणेर्वि	धर्मिणोवि	८९६	१०
धर्मिणोर्वि	धर्मिणोवि	८९६	१५
संादग्ध	सन्दिग्धा	९०२	२४
यतसम्बन्धितया	यत्सम्बन्धितया	९१६	७
पूर्वलिकानु	पूर्वकालानु	९२२	२४
प्रत्यवतिंष्ठत	प्रत्यवतिष्ठते	९२५	८
प्रमुदितो	समुदितो	९३७	२
तथात्त्व	तथात्त्व	९४२	७
नवकशात्	नवकाशात्	९५२	१३
लयमित्यादिति	लयमियादिति	९५३	२०
धूमानानुमान	धूमानुमाना	९९१	२२
ममाभ्यपगन्तृ	ममाभ्युपगन्तृ	१०००	४
व्युथातुं	व्युत्थातुं	१००८	१६
सिद्धान्तनाव	सिद्धान्तानव	१०१३	१
किमुवक्तव्य	किं वक्तव्य	१०१३	११
माश्रयणीय	माश्रयणीयं	१०१९	६
ध्यानप्पत्त्यु	ध्यानिष्पत्त्यु	१०२६	१६
मेलकमितिश्रणावत्	मेलकं मिश्रणम् ।	१०६१	११
विलुप्तैवस्व	विलुम्प, एवं स्व	१०६४	११
थैव	त्रैव	१०८७	१५
ऽधिगतो द्विती	ऽनधिगतइति द्विती	१०८८	१०
वैधर्म्मान्तर	वैधर्म्यान्तर	१०८८	२३

संयोग	तत्संयोग	१०९६ १६
असिद्धभे	असिद्धिभेद	११०२ २२
माधारो	वाऽऽधारो	११०४ १८
चन्द्रधुवा	चन्द्रध्रुवा	११०७ २३
डोलायमानो	दोलायमानो	११०८ ८
पुरुषपेक्षया	पुरुषाऽपेक्षया	११०९ ३
सिद्ध्यर्थ तत्त	सिद्ध्यर्थे तत्त	११२६ १८
विवक्षिमुत	विवक्षितमुत	११३१ १४
न्यरूपामि	न्यरूपयामि	११३२ १९
तथा भवतु	तथा । भवतु	११३४ २३
रित्यद्यर्थ	रित्याद्यर्थ	११४० ९
व्यषस्थिते त	व्यवस्थितेषु त	११४१ २३
पटो भवतीत्यत्र ज्ञानमात्रं	पटो न भवती त्यत्र ज्ञानमात्रे	११४४ ६
टत्वादि	घटत्वादि	११६२ ८
प्रतिगी	प्रतियोगी	११६७ ९
निरपेणां	निरपेक्षाणां	११७३ २०
नोत्क्षेपणंति	नोत्क्षेपणं	११७६ ५
कधर्म स	कधर्म्यस	११७६ ८
दुषणमपि	दूषणमपि	११७९ ९
पपादानायो	पपादनायो	११९३ १९
वक्तव्य	व्यक्त	११९४ ३
कारान्तस्स्य	कारान्तरस्य	११९४ १८
निर्घमि	निर्घटमि	११९४ २२
गिकस	गिस	११९५ १६
णयत्त्वमात्रं	णयमात्रं	११९७ ४
कालिकमिति	कालिकत्वमिति	११९७ ५
त्समानधिकृतो	त्समानाधिकृतो	११९७ ११
व्यस्मादि	व्यस्मार्पीदि	११९८ ५
सूभ्रं तु	सूत्रं तु	११९९ ७
त्वसन्नि	सन्नि	११९९ २०

चिरापध्वस्ता	चिरानन्वयप्रध्वस्ता	१२००	१०
वैयधिकरणेऽप्यु	वैयधिकरण्येऽप्यु	१२१५	१४
श्चयत्त्वप्र	श्चयप्र	१२२२	१०
पटाकारेण	पटकारणे	१२२३	१३
पूर्वमात्र	पूर्वभावमात्र	१२२६	१३
सामग्न्या सा	सामग्न्याः सा	१२२८	११
सामग्री	सामग्रीं	१२३०	११
शालत	साल	१२२९	१५
वर्तमानमवि	वर्तमानभवि	१२३३	२०
एवतीतो	एवाऽतीतो	१२३५	५
ययत्त्वे	यत्त्वे	१२४१	१७
अन्नुयुक्ते	अनुयुक्ते	१२४६	१६
विषय	विषय	१२४८	२१
मानरूपवस्तत्का	मान उत तत्का	१२४८	२२
पाधेद्दर्शयितु	पाधेर्दर्शयितु	१२५६	२
विशष	विशेष	१२५६	३
र्भाविप्रध्वंस	र्भावप्रध्वंस	१२७३	२३
इत्यर्थः । अन्या	इत्यन्या	१२७८	९
अतिव्यापकं चेह गहष्टेति येन	अतिव्यापकं च येन	१२७८	१३
व्याप्तेरिव	व्याप्तेरेव	१२७९	८
सहकारणेत्वेन	सहकारणत्वेन	२२७९	२१
स्वीकृततया-	स्वीकृततया-	१२८१	६
पयनुयोज्यो	पर्यनुयोज्यो	१२८७	१९
गतत्वाद्	गतत्वाद्	१२८८	२१
तदवो	तदवो	१२८९	१५
यश्चोभयारि	यश्चोभयोरि	१२९०	२१
प्रमाणिक	प्रामाणिक	१३०३	३
वर्केऽन्तंर्भा	तर्केऽन्तर्भा	१३२४	६
येनं प्रमित्सति	येन प्रमित्सन्ति	१३२८	१
भ्रातयैव	भ्रान्तयैव	१३३०	१३

स्वगुणस्त्वादि	स्तुगुणत्वादि	१३३४ १४
तर्ह्यप्रमाणिकाव्यव	तर्ह्यप्रामाणिकव्यवह	१३३४ १५
ताथ	तथा	१३३४ १९
स्त्निर	निर	१३३५ ७
इतां विस्तर	स्तां विस्तर	१३३७ १३

शोधनकाले एकमेवादर्शपुस्तकमशुद्धिबहुलमासीत् इति यावच्छक्यं प्रयत्नेन शोधन मकार्ष ततः परमपि या अशुद्धयोऽवशिष्टाः तासां निरूपणं शुद्धिपत्ररूपेणेदं निर्मितमस्ति । नचैतावता सर्वात्मनाऽयं ग्रन्थः शोधित एवेति मन्तव्यं परीक्षकैः । बहुषु स्थलेषु असंलग्नो भागो ऽगत्या यथादर्शमेव संस्थापित इति विज्ञापयति संशोधकः ।

शुद्धिपत्रं समाप्तम् ।

खण्डनखण्डखाद्यधृतग्रन्थान्तरस्थवचनानां उपलब्धस्थलानामनुपलब्धस्थलानां च ग्रन्थकारनामसहितम् ।

सूचीपत्रम् ।

समाप्तम्

विद्यासागरीस्थ-ग्रन्थान्तरवचनानां उपलब्धस्थला-
नामनुपलब्धस्थलानां च ग्रन्थकारनामसहितं

सूचीपत्रम् ।

समाप्तम्

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

यो विश्वो ऽकारवाच्यः सकलविषयभुक्
प्रीतितत्कारणाभ्याम्
बद्धः संस्कारमात्रप्रविरचिततनु-
स्तैजसश्चेत्युवाच्यः ।
प्राज्ञो ज्ञानैकबद्धः सुरनरसकला-
नन्दभुङ्माक्षरेण
वाच्यार्थो यस्तुरीयो विकलितसकलः
सो ऽहमेवास्मि भूमा ॥ १ ॥

यः पौलस्त्यमखर्वगर्वहरणादुत्कृत्य शैलं बलात्
कैलासं कलहंसधौतममलं लोकाधिपालप्रभुः ।
लंकालग्नमुखं विलोक्य चलितां देवीं च कोलाहलात्
प्राहस्याहह वेत्ययं विजयते निन्ये स पातालकम् ॥२॥

कारुण्यसत्कर्बुरपत्रराजितं
रामात्मभृंगीसुखचुंबनोल्लसत् ।
भूलोकसत्केसरकर्णिकालयं
श्रीरामराजीवमहं भजे भजे ॥ ३ ॥

मृदुलमृदुलभावस्मेरसंपूर्णवक्त्रा
नलिनदलनिभश्रीलोचना लोकलोका ।
ललितललितपादक्षेपणोत्क्षेपलीला
मम वचसि निधत्तां सन्निधिं वर्णमाला ॥ ४ ॥

भोभो भावोग्रपूर्णप्रविचलितलसन्नेत्रपत्रप्रशोभ-
श्रीमद्वक्रारविंदप्रतिविशनकराग्रोढरत्नौघकुंभ ।
कारुण्याख्यप्रवृष्ट्या कुरु कुरु सुदृढं गाढविघ्नाभिताप-
प्रध्वंसं भावमुग्धप्रविरचितमिदं कृत्यबीजं प्ररोहेत् ॥५॥

अबोधपंकाविलबोधनीरे
यदीयवाचः [1]कतकायमानाः ।
वंदे मुनीन्द्रान्मुनिवृंदवन्द्यान्
श्रीमद्गुरून् श्वेतगिरीन् वरिष्ठान् ॥ ६ ॥

वंदे संबुद्धतत्त्वं मुनिनिकरकराराधितश्रीपदाब्जं
विद्यालक्ष्म्याश्रितांगं वियति कृतगतिं स्वात्मदृष्टप्रपंचम्
वेदांतोद्घोषजन्मप्रकटनसुभगं शेषभोगांतदेह-
मानंदारण्यमीशं कृतभजनजगत्पालनोद्योगशीलम् ॥७॥

कथाख्यभूमिप्रचलत्प्रचण्ड-
वादीभकुंभप्रविभेदतोत्रम् ।
रसावसिक्तं बुधमण्डनं य
त्तत् खण्डनं व्याकरवाणि नीत्या ॥ ८ ॥

ग्रन्थारम्भे शिष्टाचारपरंपराप्राप्तकर्त्तव्यभावं पर-
देवतास्तुतिनमस्कारलक्षणं मंगलं विधातुमधिकारिप्रयो-
जनसंबन्धाभिधेयप्रतिपादनाय चाह

१ मङ्गलम्]
अविकल्पविषय एकः
स्थाणुः पुरुषः श्रुतोऽस्ति यः श्रुतिषु ।

---

१ कतको जलशोधनद्रव्यविशेषः ।

'फलङ्कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादनम्
न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति " इति मनुः ६ । ६७

ईश्वरमुमया न परं
वन्देऽनुमया ऽपि तमधिगतम् ॥

* अविकल्पेति * । अस्य च नियोगतः फलवत्कार्यान्तरारम्भसंयोगात्साक्षाददृष्टफलत्वाच्च फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति कार्यांतरशेषत्वे चावधृते सत्यारम्भस्यसमाप्तिपर्यंतत्वादपेक्षिताऽविघ्नपरिसमाप्तिः प्रयोजनम्, अपेक्षितविधेरनपेक्षितविधानं दुर्बलमिति फलांतरकल्पनाया दुर्बलत्वात् । अतो यथा सांप्रदायिकमनध्यायानध्ययनादि स्वाध्यायाविघ्नार्थमेवमिदमपि । तदयमर्थः । तमीश्वरं वंदे इति संबंधः ॥

नन्वीश्वरस्य दृश्यत्वे घटादिसाम्याच्छास्त्राविषयत्वेन नमस्काराविषयत्वम् । अदृश्यत्वे शशशृंगवदसत्त्वादेव । स्वप्रकाशत्वे सदाप्रकाशितत्वादविदितत्वाभावाच्छास्त्रागोचरत्वम् । तद्धैवेष्टदेवता । अतो न युक्तस्तत्प्रणाम इत्यत आह *अविकल्पेति* । अविकल्पशब्देन निर्विकल्पकं स्वरूपज्ञानं विवक्षितम् । तद्विषयत्वं च तत्प्रयुक्तव्यवहारत्वात् । न च स्वयम्प्रकाशत्वे ऽपिसदाविदितत्वम्, अविद्यावृतत्वेनाविदितमिव भवति यतः । नच स्वरूपज्ञानस्याविद्यानिवर्त्तकत्वम्, प्रमाणज्ञानस्यैवाविद्यानिवर्तकत्वात् । शास्त्रप्रामाण्यं चारोपितनिवर्तकत्वेन । आह च "सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति[1]"

---

१ पातञ्जलमहाभाष्ये ।

नन्वीश्वर आत्मैवेति ते मतम्। स च प्रत्यक्षोऽनुभवाश्रयतया ऽपरोक्षः। किमिदमुच्यते स्वप्रकाश[1] इत्यत आह *एक इति*। इदमाकूतम्। न तावन्मानसप्रत्यक्षः। विमतं भिन्नाश्रयविषयं ज्ञानत्वात् ज्ञानान्तरवत्। आत्मा नास्मदादिमानसप्रत्यक्षः ज्ञानासमवायिकारणाश्रयत्वात् मनोवत् परासिद्धसाध्यादिनिर्देशादनवद्यम्[2]। विपक्षे स्ववृत्तिविरोधप्रसंगो बाधः। किंच ज्ञानं विमतं न स्वाश्रयविषयं गुणत्वात्, यो गुणो नासौ स्वाश्रयाविषयो, यथा ऽग्नेरौष्ण्यप्रकाशादि। तदुक्तं तत्त्वविद्भिः। "यस्यैव यो गुणो न स तद्गुणं च समानजातीयमसमानजातीयं वा विषयीकुर्याद् यथा ऽग्नेरौष्ण्यं सवितृरूपं चेति"। यदपि न्यायमुक्तावल्यामुदितम् "अग्निगुणस्यापि भास्वररूपापरपर्यायस्य प्रकाशस्य स्वाश्रयप्रकाशकत्वात्साध्यविकलतेति" तदसत्। स्वाश्रयप्रकाशत्वं हि तत्र प्रकाशजनकत्वं तद्गततमोनिवर्त्तकत्वं वा स्यात्। नाद्यः। भास्वररूपेण स्वाश्रयद्रव्येषु रूपांतरारम्भानङ्गीकारात् युगपदवान्तरजातीयविशेषगुणद्वयसमवायायोगाच्च। नापि द्वितीयः। तत्र तमःप्राप्त्यभावात्। यदि हि कदाचित्प्रकाशाभावे नाग्न्यादिर्दृश्येत, तमश्च उपलभ्येत, तन्निवृत्तिस्तर्हि घटादिवत्स्वप्रकाशसाध्या स्यात्। अतो व्यतिरेकाभावात्तमोनिवर्तकत्वम्। आश्रयद्रव्याध्यक्षेण प्रकाशतद्गुणत्वेनान्यथासिद्धं सन्निधिरहेतुरित्यलं तद्दूषणगवेषणेन।

---

१ य आत्माऽनुभवाश्रयतया प्रत्यक्षः स कथं स्वप्रकाशः तस्य प्रकाशेऽनुभवस्यावश्यकत्वादितिशङ्काकृदभिप्रायः।

२ मदुक्तमनुमानद्वयमितिशेषः। न चात्रबाध इत्यग्रिमेण दर्शयति।

न चात्मांतरप्रत्यक्षः[१] आत्मांतरस्यात्मांतरं प्रति तदनङ्गीकारात्, [२]आत्मान्तराभावाच्च ।

नाप्यनुभवाश्रयतया ऽपरोक्षः । जडत्वे घटादिवदनुभवाश्रयत्वायोगात्, अजडत्वे ततो भेदाभावात् । आत्मा न संविदाश्रयतया ऽपरोक्षः वस्तुत्वाद् घटवत् । केवलान्वयितयोपाधेरनाशङ्क्यत्वात्साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यस्येत्यन्वयइति साध्याभावव्याप्तत्वमुपाध्यभावस्य वदता ऽन्वयव्यतिरेकिण एव धर्मस्योपाधित्वाङ्गीकारात् । अन्यथा पक्षेतरत्वोपाधिना केवलान्वयिन एव विलोपादिति ।

ननु जगदाकारपरिणामिब्रह्मणः कथमेकत्वमुपादानत्वाच्च मृदादिवत्परिणामित्वं जीवैश्चांशांशित्वेन भिन्नाभिन्नत्वादित्यत आह *स्थाणुरिति* । न तावदेकदेशपरिणामो, निरंशत्वात् । न च सामस्त्येन, स्थितिकाले ब्रह्माभावप्रसङ्गात् । न च जीवानां तदंशत्वम्, जीवारभ्यत्वप्रसङ्गात् ब्रह्मण इति । स्थाणुरविकारीत्यर्थः ।

नन्वेकमविकारि वस्तुतत्त्वं चेत्कथं कर्मकाण्डस्य प्रत्यक्षादेश्च भेदालंबनस्य प्रामाण्यमित्यत आह * पुरुष इति * । कार्यकारणसंवन्धाद्भवति चैवं रूपम् । तदाश्रित्यकर्मकाण्डप्रवृत्तिरध्यस्तद्वैतविषयतया, प्रत्यक्षादिप्रामाण्यं च व्यावहारिकमित्यर्थः ।

अत्रचवेदांता एव प्रमाणमित्याह * श्रुतइति * । नन्वितरेतराध्यासाभ्युपगमात्तत्त्वज्ञानस्य चाध्यस्त-

१ 'आत्मा' इति पूर्वेण सम्बध्यते ।
२ वेदान्तनये आत्मनोऽद्वितीयत्वात् ।

मात्रनिवर्तकत्वादद्वैतनिषेधेशून्यशेष इत्यत आह * अस्तीति * । अज्ञानविषयतयाऽधिष्ठानत्वंज्ञानसामान्याकारेणाधारत्वं यतोऽधिष्ठानाकारो बाधावधितया परिशिष्यत इत्यर्थः । शून्यमेवाधिष्ठानं बाधावधितयाऽस्तु किं सतेति तत्राह * य इति * । शून्यस्याधिष्ठानावधित्वे प्रसिद्धिविरुद्धम् । सा च प्रसिद्धिर्यदनुविद्धमारोपितं भाति तदधिष्ठानम् । न च शून्यानुविद्धमारोपितं भातीति यच्छब्देनोच्यते इति व्याख्येयम् । ननु नियोज्यत्वमपि स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ श्रुतमेवेत्यतआह * श्रुतिष्विति * । साध्यसाधनसंबन्धविधौ तद्वाक्यतात्पर्यात्तत्परश्रुतिप्रमितत्वादकर्तृत्वादेस्तदेव वास्तवमिति तात्पर्यलिङ्गमभ्यासादिश्रुतिष्विति बहुवचनेन द्रष्टव्यम् ।

एवं स्वरूपं लक्षयित्वा तटस्थं लक्षयति * ईश्वरमिति * । मायोपाधितया जगज्जन्मादिकर्तारन्नियंतारं च मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेरित्यर्थः । तत्रतात्पर्यगोचरत्वसिद्धये परमानंदरूपतांसूचयति * उमयाधिगतमिति * । अधिगतम् आलिङ्गितम्, अर्द्धनारीश्वरत्वात् । प्रियापरिष्वंगकथनेन परमानंदसूचनमुचितमेव ।

एवं भूतेश्वरसत्त्वे प्रमाणाभावादेव तत्प्रणामो गगनकुसुमस्तबकशेखरायते इत्यत आह * अनुमयापीति * । उमया केवलं परमधिगतं न भवति अनुमयाऽपि अनुमानेनाप्यधिगतं विनिश्चितमित्यर्थः । अनुमानं

चेदम् । [1]इयं पृथिवी सकर्तृकाकर्तृकवृत्तित्वरहिता-नेकाकर्तृकवृत्तित्वरहितानेकतन्निष्ठाधिकरणम् , मेय-त्वात्, घटवत् । पृथिव्युदके प्रयत्नवता धृते, गुरुत्वे सत्यपातित्वात्, करतलन्यस्तामलकवदित्यादि ।

द्वितीया नमस्कारार्था, प्रातिपदिकं ग्रंथार्थ-प्रदर्शनाय । * श्रुत इति * । वेदांतगोचरो ब्रह्मैव

---

१ अत्रानुमाने 'इयम्पृथिवी' इति पक्षः, 'सकर्तृकाकर्तृकवृत्तित्वरहितानेका-कर्तृकवृत्तित्वरहितानेकतन्निष्ठाधिकरणम्' इति साध्यम् । 'मेयत्वात्' इति हेतुः । 'सकर्तृकाः' घटादयः, 'अकर्तृकाः' गगनादयः, एतदुभयवृत्तित्व-रहितः । अथ च 'अनेके अकर्तृकाः' परमाणव आत्मानो जात्यादय आकाशादयश्च, तन्निरूपितवृत्तित्वरहितं यदनेकम्, शब्दः घटत्वादिकञ्च [यतः शब्द आकाशरूपे ऽकर्तृके वर्तते किन्त्वाकाशो ऽनेको न भवति, तथा च घटत्वमनेकेषु घटेष्वस्ति किन्तु घटा अकर्तृका न भवन्ति], तन्निष्ठो धर्मः, शब्दगतः सकर्तृकत्वरूपः, घटत्वनिष्ठो नित्यत्वरूपः । एतदुभयधर्मान्यतरस्याधिकरणत्वमत्र साध्यते ।

इयम्पृथिवीत्यत्र स्थूलपृथिवी विवक्षिता । तस्याञ्च नित्यत्वांशस्य बाधितत्वात् सकर्तृकत्वमात्रसिद्धावनुमानम्पर्यवस्यति ॥ वाच्यत्वप्रमे-यत्वघटाभावादिकमादाय सिद्धसाधनवारणाय सकर्तृकाकर्तृकवृत्तित्वर-हितेति तन्निष्ठस्य धर्मस्य विशेषणम् । सकर्तृकाकर्तृकोभयनिरूपित-वृत्तित्वशून्य इत्यर्थः । वाच्यत्वादिकं सकर्तृके ऽकर्तृके चास्तीति तद्व्या-वृत्तिः । नित्यत्वन्तु अकर्तृक एवास्ति सकर्तृके घटादौ नास्ति, सकर्तृक-त्वम्पुनः सकर्तृक एवास्ति न अकर्तृके, इत्येतयोर्नित्यत्वसकर्तृकत्वयोः सङ्ग्रहः ॥ अस्मिन्ननुमाने नास्तिकाभिमतङ्कार्यत्वसामान्यमादायार्थान्तरम्भ-वतीत्यरुचेरेवाग्रिमानुमानान्तरोपन्यासः ।

तत्प्रकरणस्यापि विषय इति निर्दिष्टम्। एकमुमयाधिगतामिति द्वैतनिवृत्तिः परमानंदश्च प्रयोजनम्। विषयप्रयोजनकथनेनार्थात्संबन्धोऽधिकारी च निर्दिष्ट एव।

सकलसौभाग्यकरी देवता गौरी ततश्च कृतियुवतिसौभाग्यसिद्धये तां प्रणमति।

२ अपरम्मङ्गलम्

मानापनोदनविनोदनते गिरीशे
भासेव सङ्कुचितयोरुचितन्तदिन्दोः।
भेत्तुम्भवानिशचितं दुरितं भवानि
नम्रीभवानि घनमङ्घ्रिसरोजयोस्ते ॥

मानेति। हे भवानि भवपत्नि अहं तेऽङ्घ्रिसरोजयोर्नम्रीभवानि प्रह्वीभवानीत्यर्थः। तदपि भक्तिश्रद्धाद्यतिशयेन करणेनेत्याह *घनमिति*। तंत्रेण नैरंतर्यमतिशयश्चोच्यते। प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तत इति न्यायात्प्रवृत्त्यङ्गतया प्रयोजनमाह *दुरितं भेत्तुमिति*। पुण्येन पापमपनुदतीति श्रुतेः। अन्यत एव तत्स्यादित्यत आह*भवानिशचितमिति* भवः संसारस्तास्मिन्ननिशमुपचितम्। नान्येन निरवशेषं भेत्तुं शक्यमित्यर्थः। विशिनष्टि *संकुचितयोरिति*। जगन्मातुरपि निमित्तयोगे भवति पादसंकोच इत्याह *तदिन्दोरिति*। तदिंदोर्भासेव शंकरमौलिसमाकलितशशांककिरणसंपर्केणेवेत्यर्थः। तत्संपर्ककारणमाह*गिरीशे मानापनोदनविनोदनते सतीति* मान आविष्कारः स चान्यवनितासङ्गजनितः। वनिताकुलतिलकभूतामुमामुत्सङ्गे दधार उत्तमाङ्गे च गङ्गा-

मिति तस्यापनोदनं निराकरणं तदेव विनोदः क्रीडा तेन गिरीशे गिरेरीशो गिरीशः शंकरस्तस्मिन्नते प्रणते सतीत्यर्थः। सरोजोपमितयोः शशांककिरणसंपर्कसंकोचः सम्मुचित इत्याह *उचितमिति*। यथोचितमिति। यथोचितं भवति तथा संकुचितयोरिति क्रियाविशेषणमेतत्।

यद्वा ब्रह्मविद्यापरिपन्थिकल्मषविनिवृत्तये सर्वविद्याधिष्ठात्रीं परां शक्तिं प्रणमति। हे भवानि महामाये। अन्वयः पूर्ववत्। मानेनापनुद्यत इति मानापनोदनं यदज्ञानं तस्य विशिष्टतया नोदनं विनोदः तदर्थं नते दासभावमुपगते सति तस्मिन् गिरीशे गिरां वाचामीशो गिरीशो जीवः। "वाक्पतिश्चक्षुष्पतिरिति" श्रुतेः। तस्येन्दुः सत्त्वगुणः प्रकाशात्मकत्वात्तस्य। तदिन्दोर्भासा सत्त्वगुणजनितज्ञानेन परिभावनात्मकेन संकुचितयोः परिछिन्नतया स्वीकृतयोः भक्तानुग्रहहेतुतया स्वीकृतयोरिति यावत्। अन्यथा परिछिन्नशक्तेरावरणाभावादित्यर्थः। अवधृततात्पर्यात्त्रय्यंन्तसंदोहादेव प्रयोजनावाप्तेः।

किं त्वत्प्रयासेनेत्याशंक्य कुतर्कतिमिरनिरासोऽवान्तरप्रयोजनमस्तीत्याह

३ ग्रन्थकृतः प्रतिज्ञारूपेण ग्रन्थस्यारम्भप्रयोजनकथनम्]

शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः
सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान्।
धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्वा
लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम्॥

* शब्देति *। रे रे धीरा लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम्। दिक्षु विजयो ऽसच्छास्त्राभ्यासनिरूढाहंकारान् प्रतिवादिनः परिजित्य तदुपरि वर्तनं तत्कौतुकमातनुध्वं आश्चर्यं विस्तारयत। अस्य च विजयस्य विशिष्टत्वाद्विशिष्टं साधनं दर्शयति *शब्देति*। शब्दश्चार्थश्च शब्दार्थौ तयोर्निर्वचनं निरुक्तिरनन्यथासिद्धमिति। अन्यथा अन्येन प्रकारेण न सिद्धमुत्पन्नं ज्ञातं वा तदनन्यथासिद्धमुच्यत इत्यादिशब्दनिरुक्तिः बाधो दृढो ऽदृढो वेत्यादिरर्थनिरुक्तिस्तत्तत्खंडनया। अखर्वगर्वान्। खर्वो ऽल्पः। अखर्वो ऽनल्पः गर्वो येषां ते अखर्वगर्वास्तान्सर्वत्र वादजल्पवितंडासु शब्दे ऽर्थे लक्ष्ये लक्षणे च निर्वचनभावं निर्गतं वचनं येभ्यस्ते निर्वचनास्तद्भावो मूकत्वं तत्र नयंतः प्रापयंत इत्यर्थः। यथोक्तं खण्डनमुक्त्वा ऽपि पठित्वा ऽपि अर्थज्ञानाधिक्योत्प्रेक्षाहीना अपीत्यर्थः। वक्ष्यमाणमपि सिद्धवत् कृत्वा कथितमुक्तमिति।

यद्वा नामरूपप्रपंचस्य सत्यत्वात्प्रथमश्लोकोक्तविषयप्रयोजनदौर्लभ्यमाशंक्याह *शब्देति*। शब्दार्थयोर्निर्वचने निरुच्येते इति निर्वचने सदसत्त्वे ख्यातेर्नासद्बाधाच्च न सदिति तत्खण्डनया सर्वत्र देवादियोनिभेदेषु गर्वा अभिमाना अहंकारा व्यक्तिबहुत्वात्। अखर्वाश्च ते गर्वाश्चेति अखर्वगर्वाः तान्निर्वचनभावमनिर्वचनीयत्वन्नयंतो ऽध्यासरूपतामापादयंत इति यावत्। दिश्यत आचार्यैरिति दिक् ब्रह्म तद्विजयत इति दिग्विजयो विद्यादिस्तस्य कौतुकं कौला-

हलमातनुध्वम्। किंकृत्वेत्यत आह *यथोक्तमिति*। यथोक्तं प्रथमश्लोकोक्तविशेषणप्रयुक्तमपिशब्दाद्वक्ष्यमाणविशेषणं च ब्रह्म तदुक्त्वा मनःपूर्वरूपत्वाद्वाचो ध्यात्वेति यावत्। तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ[1]। "न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् उपासैनव क्रियते श्रवणानंतरागतेति"। "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवशेन च। त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां विंदते योगमुत्तममिति" स्मृतेश्च। कीरः शुक इत्यर्थः॥

ननु निर्वचनखण्डनं कथायामुतान्यत्र। नान्यत्र। कथातो ऽन्यत्र वादिनो निग्रहाविषयत्वात्। नापि-कथायाम् तदंगप्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमे ऽपसिद्धांतात्, अनभ्युपगमे ऽनिर्वचनवादिनः कथानधिकारादित्याक्षिपति

४ कथायाः प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमनैयत्यपक्षोपपादनम्]

अथ कथायां वादिनो नियममेतादृशम्मन्यन्ते[2] "प्रमाणादयः सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम्"।

अथेति। अथशब्द आरंभार्थः। अधिकृतं खण्डनं वेदितव्यमित्यर्थः। *कथायामिति* नानाप्रवक्तृको विचारगोचरो वचनसंदर्भः कथा। सा त्रिविधा, वादजल्पवितंडाभेदात्। तस्यां वादिनोः वादिप्रतिवादिनोरित्यर्थः। कीदृशं नियमं सद्वादिनो मन्यंत इत्यत आह

---

१ सप्रकाशपुस्तके पृ. १८। पं. १

२ न्यायभाष्ये १।१।१

* प्रमाणेति * । प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानि षोडश पदार्थाः प्रमाणादय उच्यंते । प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतः सिद्धांतः । स चतुर्विधः, सर्वतंत्रप्रतितंत्राधिकरणाभ्युपगमभेदात् । सर्वतंत्राविरुद्धः सर्वतंत्रसिद्धांतः । यथा प्रमेयं प्रमाणाधीनमिति । एकशास्त्र एव सिद्धः प्रतितंत्रसिद्धांतः । यथेदं नैयायिकानामिदं वैशेषिकाणामिति । यस्य हेतोः पक्षस्य वा सिद्धावन्यस्यानुक्तस्यापि सिद्धिः सो ऽधिकरणसिद्धांतः । यथेंद्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति हेतोः सिद्धावनुषंगिणोर्था इन्द्रियनानात्वं नियतविषयाणींद्रियाणीत्यादयः । विवादाध्यासितं बुद्धिमत्पूर्वकमिति पक्षस्य सिद्धावनुषंगिणो ऽर्थाः सर्वज्ञत्वादयः सिध्यंतीति अनुमेयानुषक्तासिद्धिराधिकरणसिद्धांत इत्युदयनः । शास्त्रे साक्षादनुक्तस्य सामर्थ्यादभ्युपगतिरभ्युपगमसिद्धांतः । यथा मनस इंद्रियत्वम् । कथं पुनर्ज्ञायते तदनुक्तमप्यभ्युपगतं शास्त्रकारेणेति । इंद्रियार्थसन्निकर्षेत्यादिप्रत्यक्षलक्षणाभिधानात् । अनिंद्रियत्वे हि मनसस्तल्लक्षणं सर्वलोकप्रसिद्धमपि सुखादिप्रत्यक्षं न व्याप्नुयादिति । तत्र प्रमाणादीनां सर्वतंत्रसिद्धांतत्वात्तत्सत्त्वमभ्युपेयमिति भावः ।

सत्ताभ्युपगमस्य कथांगत्वे मानाभावान् मानाद्याकार एव प्रयोजकोऽतोऽसद्वादिनोऽपि कथाधिकारः किमुतानिर्वचनवादिन इत्यभिप्रेत्य सिद्धांतयति

५ उक्तनैयत्यपरस्य खण्डने चत्वारो विकल्पाः]

तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन[1] तत् कस्य हेतोः । (१) किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसाहित्यानियतस्य वाग्व्यवहारस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्, (२) उत कथकाभ्यां[2] प्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात्, (३) उत लोकसिद्धत्वात्, (४) अथवा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयफलातिप्रसञ्जकत्वात्[3] ।

---

१ एकवचनमत्र खाण्डनिकमात्राभिप्रायेण ।

२ एतद्विकल्पान्तर्गतमनुमानम्प्रदर्शितङ्खण्डनकुठारे। तद्यथा। कथापूर्वकालावच्छिन्नः कथकस्तत्क्षणावच्छेदेन प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमवान्, तदुत्तरक्षणावच्छेदेन वाग्मित्वात्, यो यदा वाग्मी स तदा ऽव्यवहितपूर्वसमयावच्छेदेन प्रमाणादिसत्ताभ्युपगन्तेति । तत्र व्याप्तौ कार्यकारणभावो मूलमित्युक्तम् ॥

३ अत्र शाङ्करी—(१) यो यः कथकः स प्रमाणाद्यभ्युपगन्ता, या या कथा सा प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृकर्तृका, यत्र वा कथकत्वं तत्र प्रमाणाद्यभ्युपगमः, इति प्रथम विकल्पार्थः । (२) प्रमाणादीनामभ्युपगमः कथाकारणमिति द्वितीयविकल्पार्थः। (अत्र) "प्रमाणादीनामेव कथाकारणत्वं विकल्पितन्न तु तदभ्युपगमस्यापि" इति केषाञ्चिदाक्षेपो ऽसङ्गतः। द्वितीयविकल्पदूषणावसरे प्रमाणाद्यभ्युपगमस्यैव कथाकारणत्वखण्डनात् । (३) लोकाः प्रमाणाद्यभ्युपगच्छन्तीति कथकाभ्यामभ्युपगन्तव्यमिति तृतीयविकल्पार्थः । (४) अनतिप्रसक्ततत्त्वनिर्णयविजयफलाकांक्षया कथकाभ्यां प्रमाणादिसत्त्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति चतुर्थविकल्पार्थः ॥

तदिति। सत्ताभ्युपगमस्य कथानंगत्वं प्रतिज्ञातमुपपादयति *तथाहीति*। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति कात्यायनस्मरणात् कस्य हेतोः कस्माद्धेतोरिति उक्तानेव विकल्पान्विशदयति * किमित्यादिना *। * तदभ्युपगमसाहित्यनियतस्येति *। प्रमाणादीनां सत्ताभ्युपगमेन साहित्यनियतिरविनाभावस्तदविनाभूतस्येति यावत् । *अशक्यत्वात्*। सत्तानभ्युपगमे इति शेषः । यथा रूपं स्पर्शमविनाभावमात्रबलेन गमयति तथा व्यवहारः प्रमाणादिसत्ताभ्युपगममविनाभावेन गमयतीति प्रथमविकल्पार्थः ॥१॥ यथा ज्ञानंकार्यतया कारणं कल्पयति तथा व्यवहारोऽपि प्रमाणाभ्युपगममिति द्वितीयार्थः । यद्यपि कार्यमविनाभावेन गमकं[1] तथापि स्वभावानुपलब्धिकार्यलिंगकमनुमानं त्रिविधमिति पराभ्युपगमात् पृथगुपन्यासः ॥ २ ॥ लोकशब्देन लोकव्यवहार उच्यते। तत्सिद्धत्वं प्राणिनिकायेन व्यवह्रियमाणत्वम्। लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इत्यादौ लोकशब्दस्य व्यवहारे प्रयोगदर्शनादिति तृतीयार्थः ॥ ३ ॥ प्रमाणादिसत्तामनभ्युपगम्य व्यवहरतो वादफलस्य तत्त्वनिर्णयस्य जल्पादिफलस्य विजयस्य चोपपत्तावुन्मत्तादेरपि स्यादिति तदनभ्युपगमस्य फलातिप्रसंगहेतुत्वात्सत्ताभ्युपगम इति चतुर्थार्थः ॥ ४ ॥

तत्र किं व्यवहारमात्रस्याविनाभावः किं वा विशिष्टस्येति प्रथमविकल्पं द्विधा विकल्प्याद्यं दूषयति

---

१ ततश्च द्वितीयविकल्पस्य प्रथम एवान्तर्भाव इत्याशयः ॥

६ प्रथमविकल्पस्य खण्डनम्]

(१) न तावदाद्यः । तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्विस्तराणां प्रतीयमानत्वात् । तस्यैव वा ऽनिष्पत्तौ भवतस्तन्निरासप्रयासानुपपत्तेः । सोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाक्स्तम्भनमन्त्रो भवताऽभ्यूहितो नूनं यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतसूत्राणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टाः, भगवत्पादेन[1] वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नाभाषि ।

न तावदिति । विमतो वाग्व्यवहारः प्रमाणादिसत्त्वांगीकारपुरःसरः वाग्व्यवहारत्वात् संप्रतिपन्नवदित्यत्र निर्विशेषणवाग्व्यवहारस्य हेतुत्वे चार्वाकादिव्यवहारे व्यभिचारः । तस्यापि पक्षीकरणे तत्रैव भागे बाध इत्यर्थः । "ननु चार्वाकस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यान्माध्यमिकस्य सर्वशून्यतया व्यवहारस्याभावात् कुतो बाधव्यभिचारौ" इत्यत आह *तस्येति* । यद्यपि चार्वाकः प्रत्यक्षमेकं स्वीकुरुते तथाप्यनुमानादिभिर्व्यवहरन्नेव तत्सत्तां न मनुते । माध्यमिकस्यापि सांवृतो व्यवहारोऽस्त्यन्यथाप्रसक्त्यभावात्तत्प्रतिषेधासंभवादिति भावः । एवं साहित्यनियममपास्योपह-

---

१ अद्वैतवादी शङ्कराचार्योऽपि न तत्त्वतः प्रमाणाद्यभ्युपगन्ता नैयायिकानाम् । यद्यपि तेन स्वग्रन्थे प्रमाणानाम्प्रतिपादनं कृतम्, तथापि तद्व्यावहारिकरीत्यैव न पुनस्तत्त्वतः । तत्त्वतो ब्रह्मैवैकं सदिति तत्सिद्धान्तात् ॥

सति *स इति*। प्रसिद्धवाक्स्तंभनमंत्रे प्रयुज्यमाने वागीं न निर्गच्छति। प्रयुज्यमान एव पुनरस्मिन्वाग-निस्सरणमित्यपूर्वत्वम्। रहसि वक्तव्यतया मंत्रत्वम्। व्यभिचारमेव द्रढयितुं व्यतिरेकमुखेनोदाहरति *नून-मिति*। यस्य प्रमाणानभ्युपगमस्य प्रभावात्साम-र्थ्यात्सुरगुरुणा बृहस्पतिनेत्यर्थः। उदाहरणांतरव्याजेन त्रयोऽप्यखंडनवादिनो मुख्या इति दर्शयति *तथाग-तेनेति*। तथागतो बुद्धः। मध्यमागमश्च शून्यागम इत्यर्थः। शिष्टं स्पष्टम्।

"व्यवहारमात्रस्य साहित्यनियतिं न ब्रूमः किं तर्हि विशिष्टव्यवहारस्येति" प्रथमविकल्पस्य द्वितीयं विकल्पं शंकते

७ प्रथमविकल्पखण्डने आक्षेपः]

"[1]प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यापि प्रवर्तयन्तु नाम ते वाचोभङ्गीः। तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूम" इति चेत्।

---

१ अथ प्रमाणादीनामसत्त्वमभ्युपेत्य सत्त्वमनभ्युपेत्य वा प्रवर्त्तिता वाचोभंग्यस्तदा प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमपूर्वकभिन्नवाक्यत्वेन साधनबाधनाक्ष-मत्वमपार्थकत्वन्नाम निग्रहस्थानमनुमेयम्। तथाहि "पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्ब-द्धार्थमपार्थकम्" इति (न्यायसूत्र ५।२।१०)। अर्थो ऽभिमतो वाक्यार्थबोधः, स यत्र न प्रतिसम्बद्धः, जनकतया सम्बन्धेनेति शेषः, तेनाभिमतप्रमिति-जनकत्वाभाववद्वाक्यमिति लभ्यते। पौर्वापर्यम् आकांक्षासत्ती। योगो योग्यत्वम्। तेषा भावेन प्रयुक्तो वाक्यस्याभिमतप्रमापकत्वाभावोऽपार्थकत्वम्। एवञ्च निगृहीता प्रमाणाद्यसत्त्वसाधनप्रतिज्ञेत्याशंक्याह प्रमाणादीति (खण्डनकुठारे गोकुलनाथः)॥ ननु चार्वाकादिव्यवहारो रथ्यापुरुषवाग्व्यव-हारवदनुपादेय एव। प्रमाणाद्यभ्युपगमस्तु साधनबाधनक्षमवाग्व्यवहारव्या-पकत्वेन मयोपन्यस्तस्तत्र च न व्यभिचार इत्याह प्रमाणेति (शांकरी)।

* प्रमाणेति *। कथकवाग्व्यवहारः प्रमाणादिसत्तास्वीकारपुरस्सरः, साधनबाधनयोरन्यतरक्षमव्यवहारत्वात्, भाट्टादिसंप्रतिपन्नव्यवहारवत्। विपक्षे चार्वाकादिव्यवहारवत् साधनादिक्षमता न स्यादित्यर्थः। वाचोभंगीर्वाक्प्रकारानिति यावत्। ते चार्वाकादय इत्यर्थः। असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्तिवैपरीत्येन व्यतिरेकव्याप्तिनियमात् साधनबाधनक्षमव्यवहारस्य सत्ताभ्युपगमव्याप्तत्वे सति साधनबाधनक्षमव्यवहाराभावेन प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वं व्याप्यमिति चार्वाकादिव्यवहारे त्वया दर्शनीयम्। तदशक्यदर्शनं सोपाधिकत्वात्तत्संबन्धस्य।

विपक्षबाधकस्याप्येतेन मूलशैथिल्यं युक्तमेवेत्यभिप्रेत्य परिहरति

८ आपेक्षस्य परिहारः]

न। प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वं तदीयसाधनबाधना[1]क्षमतायां न [2]नियामकं, किन्तु सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमित्यवश्याभ्युपेयं भवता। येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्तिता मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारिभिरपरैस्तथाभूता इति कथ्यन्ते।

---

१ यदेव विजयादिरूपफलं स्वोक्तहेतौ सद्धेतुत्वव्यवस्थापनेन भवति तदेव परोक्तबाधनेनापि भवतीति फलतः साधनबाधनयोरैक्ये ऽपि लोकप्रसिद्धिमनुरुध्य भेदेनोपन्यासः ॥

२ यत एवमपि माध्यमिकादिवाग्व्यवहार एव व्यभिचारस्तस्यापि साधनबाधनक्षमत्वात् (शां) ॥

नेति। साधकत्वं स्वपक्षप्रमितिजनकत्वम्। बाधकत्वंतु परपक्षप्रतिषेधप्रमितिजनकत्वम्। किं तर्हि नियामकंप्रयोजकमित्यत आह *किंत्विति*। सद्वचनाभासलक्षणानि असिद्ध्यादिलक्षणानि तेषामन्यतमयोगित्वमित्यर्थः। ननु सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वन्नोपाधिः, सति साध्ये घटादावसत्त्वेनाव्यापकत्वात्। ननु गर्भस्थो मैत्रतनयः श्यामः मैत्रतनयत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपरंपराजन्यत्वमपि नोपाधिः स्यादिंद्रनीलादौ सति साध्ये तदभावात्। ननु पुरुषश्यामत्वे शाकाहारपरिणतिजन्यत्वप्रयोजकमिति विशिष्मस्तर्हीहापि वाग्व्यवहारत्वे सति साधनबाधनाक्षमत्वे सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वं प्रयोजकमिति संतोष्टव्यम्। सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वस्य साधनबाधनाक्षमत्वे प्रयोजकत्वं परेणांगीकार्यमित्यापादयति, न स्वमतेनोच्यते, भवतेति विशेषणात्। अतो न बाधावकाश इति भावः। ननु प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वसद्वचनाभासलक्षणयोगित्वयोः सतोः कस्तत्रान्यतरप्रयोजकत्वनिर्णय इत्यत आह *येनेति*। शब्दो द्रव्यं अव्यवहितसंबंधग्राह्यत्वात् घटवदिति, शब्दो न द्रव्यं बहिरिंद्रियव्यवस्थाहेतुत्वाद्रूपादिवदिति च व्यवहारस्याभ्युपगतप्रमाणसत्तापुरःसरत्वेऽप्यन्योन्यमाभासतया प्रतिषेधो दृश्यते। प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वस्य साधनाद्यक्षमत्वप्रयोजकत्वे तन्न स्यादिति भावः। * तथाभूताइति * साधनबाधनाक्षमा इत्यर्थः।

ननु साध्यव्यापकत्वे पि साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिः। उक्तं हि "समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनो ऽप्रयोजक" इतीत्यत आह

९ सद्वचनाभासत्वमेव कथाव्याघातकारणम्]

यदि त्वस्मद्वचसि सद्वचनाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्तितोऽयं व्यवहार इति शतकृत्वस्त्वयोच्यमानेऽपि नास्माकमादरः । अन्यथाऽभ्युपगमम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्तितोऽयं व्यवहार इत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यत एव ।

यदीति। यद्वा सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वस्य साधनाद्यक्षमत्वनियामकत्वे किमायातमित्यत आह *यदीति*। ननु त्वद्व्यवहारः साधनाद्यक्षमः, प्रमाणाद्यनभ्युपगमपुरस्सरव्यवहारत्वात्, संप्रतिपन्नवदिति चेन्न । त्वद्व्यवहारः साधनाद्यक्षमः, प्रमाणादिसत्ताभ्युपगममूलव्यवहारत्वात्, व्यवहारांतरवदित्याभासतुल्ययोगक्षेमत्वादित्याह * अन्यथेति * ।

ननु व्यवहारः प्रमितो न वा। नचेदाश्रयासिद्धिः। प्रमितश्चेद्धर्मिग्रहग्रस्तमनुमानं नोत्पत्तुमलम् । न संति प्रमाणादीनीति प्रतिज्ञाहानिश्चेति चोदयति

१० अपर आक्षेपः । प्रमाणाद्यसत्त्वे व्यवहारस्याभासत्वम्]

"ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्तितदा व्यवहार एव धर्मी कथं सिद्ध्येत् । दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात् । सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात्" ।

*** नन्विति * । प्रमाणाधीनत्वात् प्रमेयसिद्धेः दूषणादिविभागो ऽपि प्रमाणाभावे न स्यादित्याह * दूषणेति * । प्रमाणाद्यसत्त्वे धर्म्याद्यसिद्धिरेव कुत इत्यत आह * सर्वेति * । विधिर्भावो निषेधो ऽभावः । आदिपदेन दूषणभूषणतद्विधानादिसंग्रहः ।**

प्रतीतत्वमात्रेण धर्मित्वम्, न प्रमितत्वेन । विशेषणवैयर्थ्याद्व्यावहारिकप्रामाण्याभ्युपगमाच्च न विरोध इति परिहरति

११ आक्षेपपरिहारः]

मैवम् । न ब्रूमो वयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथारभ्येति । किन्नाम[2] सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैः, यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवह्रियते तथा, व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्तयतामिति । अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमस्माकमारोप्य यदिदम्भवता दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यम् ।

*** मैवमिति * । किं तर्हि तदपरे न क्षमंत इत्यादिनोच्यत इत्यत आह * किमिति * । यथा तानि प्रमाणानि भवताभ्युपगम्य व्यवह्रियते । तत्र तथेत्येकस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानादेव द्रष्टव्यः, तथा प्रमाणादीनि संति न संतीत्यस्यां चिंतायामुदासीनैस्तथा व्यव-**

१ कथापूर्वकाले प्रमाणाद्यभ्युपगमस्याप्रयोजकत्वमाचक्ष्मः, न तु प्रमाणादीनि न सन्तीति तदानीमेव वदामः, येनेदन्देश्यं स्यादित्याह मैवमिति (शां)

२ किन्त्वित्यर्थः ।

हारिभिरुपेक्षितसदसत्त्वप्रमाणमात्रमूलव्यवहारिभिः कथा प्रवर्त्यतामिति ब्रूम इति वेष्टनग्रन्थः। प्रमाणादिसत्तामनभ्युपेत्य कथाप्रवृत्तिं परेणांगीकारयति *अन्यथेति*[1]। कथायामेव दूषणस्य कथनीयत्वात्, सत्ताभ्युपगममूलैव कथेति नियमवादिनश्च तदनुगुणकथासंभवादिति भावः। पूर्वपक्षस्याहार्यभ्रमरूपत्वान्मतमारोप्येत्युक्तम्।

कथासंभवमुपपादयितुं पृच्छति

१२ आक्षेपोक्तदूषणस्य विकल्पासहिष्णुत्वम्]

कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवर्त्तितायां कथायां दूषणमुक्तम्। किं[2] प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्तितायां कथायाम्। उतासत्त्वमभ्युपेत्य। अथैकेन सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य। न तावदाद्यः अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वं प्रत्येतादृशपर्यनुयोगानवकाशात्[3]। द्वितीये तु स्वतो[4]ऽप्यापत्तेः। न तृतीयः। तथैव कथान्तरस्यापि प्रसक्तेः, उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य।

---

१ यदि प्रमाणाद्यभ्युपगममन्तरेण कथाप्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः।

२ कथायामेव दूषणाभिधानध्रौव्यादयं विकल्पावसरः (शां)।

३ यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्मी न सिद्ध्येदित्येतादृशपर्यनुयोगानवकशादित्यर्थः (शां)।

४ स्वत इत्यत्र सार्वविभाक्तिकस्तसिल् षष्ठीस्थाने। स्वस्याप्यसत्त्वाभ्युपगमापत्तिरिति भावः।

५ प्रमाणादिकमन्तरेण व्यवहारासिद्धिलक्षणो यो व्याघातस्त्वयादत्तस्स मया नेष्यते। व्याख्यानान्तरन्तु—तथा च नान्यतराभ्युपगमोऽपि तन्त्रम्, न चान्यतरासिद्धदोषाभिधानमुचितामिति (शां)।

अन्यथा स्वाभिप्रायमालम्ब्य तेनापि त्वद्वचासि यत्किञ्चिद्वागात्मनि दूषणेऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठताम्। [1]प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियमभरयन्त्रणा महती स्यात्[2] ॥

*** कीदृशीमिति *। सामान्यतो ज्ञातः संभवदनेककोटितया विशेषतोऽज्ञातः संदिग्धश्चार्थः प्रष्टव्यः। इह पुनस्तथाभावाभावात्। कथमयं प्रश्न इत्याशंक्य तथाभावं दर्शयति * किमित्यादिना *। प्रमाणादिसत्तानभ्युपगंतुः कथामूलतया प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमे कथारंभ एवापसिद्धांतेन निगृहीतत्वादनुत्पन्नस्यैव कथा स्यादित्यपरितोषात् फलांतरमाह * उभेति *। उभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्तितायामित्युपरितनकल्पद्वयेऽप्यनुषंगः। असत्त्वाभ्युपगमे तु सद्वादिनो निग्रह इति तदुभयोचितं कल्पांतरमाह * अथेति *। विकल्पक्रमेण निराकरोति * नाद्य इति *। कुत इत्यत आह *अभ्युपगतेति*। अभ्युपगतं प्रमाणादीनां सत्त्वं येन तं प्रति एतादृक्पर्यनुयोगस्य—'प्रमाणादीनामसत्त्वे धर्म्यसिद्धिर्दूषणादिविभागासिद्धिः सर्वपदार्थानां नास्तीति निषेधस्यास्तीति विधेर्विभागादेश्च प्रमाणायत्तत्वादि-**

---

१ यद्युभयाननुमतोऽपि दोषस्तदा प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव प्रामाणिकदोषानुसरणव्यग्रता स्यात्। उद्भावितदोषस्य प्रामाणिकत्वव्यवस्थापनप्रयासश्च भवेत्। अस्माकन्तु नेयं व्यापृतिरित्याह प्रमाणेति। (शां)

२ प्रमाणादिसत्तानभ्युपगन्ता हि प्रमाणाभासेनाप्याभिदध्यात्। तदभ्युपगन्ता हि प्रमाणत्वेन निश्चितेनैवेति तस्य महती यन्त्रणा (शां)।

त्यादि'–रूपस्यानवकाशान्निरनुयोज्यानुयोगो निग्रह इत्यर्थः। अस्तु तर्हि द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह *द्वितीय इति*। आपत्तेर्न्नेत्यनुषंगः। परस्यैवात्मनोऽपि धर्म्याद्यसिद्ध्यापादकन्यायस्य तुल्यतया जात्युत्तरत्वम्। चशब्दात्पर्यनुयोगानवकाशश्चेत्यर्थः। एकेन सत्त्वमपरेणासत्त्वमुपेत्य प्रवर्तितायामिति कल्पं दूषयति *नेति*। प्रमाणादिसत्तानभ्युपगमे किमियं कथा नोपपद्यते, कथांतरं वा। नाद्यः, आरब्धत्वादेव। न द्वितीयः, विमताः कथाः सत्तानभ्युपगतिपुरस्सराः कथात्वात् आरब्धैतत्कथावदिति भावः। तृतीयकल्पमुररीकृत्य दूषणमभाणि। संप्रति स एव न चातुर्थं प्रांचतीत्याह *उभयेति*। अभ्युपगमानुरोधेन कथानियमोपपत्तावुभयेति विशेषणं गौरवाद्यतिरेकाभावाच्च ह्यातव्यमित्याशंक्याह *अन्यथेति*। कल्पनायां हि गौरवं, यत आह "प्रमाणवंत्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि अदृष्टशतभागो पि न कल्प्यो निष्प्रमाणक"[1] इति। तदिह कथायाः फलपर्यवसायित्वानुपपत्तिरेव कल्पिका। तथाहि उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाभावे तार्किकंमन्यैर्दूष्यत्वेनानभिमतस्य पंचावयवानुमानस्योपन्यासे सुगतेन द्व्यवयवानुमानवादिना स्वाभिप्रायमवलंब्याधिकमिति वागात्मनि वाङ्मात्रे निग्रह उद्भाविते कस्य जय इति निर्णीयेत, वस्तुगतदोषाभावात्, तेन च दूषणोद्भावनादित्यर्थः। एवं परोद्भावितं गौरवं परिहृत्य परपक्ष एव तदाह * प्रमाणेति *। प्रमाणादिसत्तामभ्युपगम्यापि

---

१ तन्त्रावार्तिके २।१।६

वक्ष्यमाणो यावान्नियमस्तद्व्यतिरेकेण कथानुपपत्त्या तस्य परेणाप्यंगीकार्यत्वात्तत्सत्ताभ्युपगंतुरेव गौरवं नान्यस्य। तेन नियममात्रेण कथाभ्युपगमादित्यर्थः। भरणं भरो ऽतिशयो वा यंत्रणा पीडा सावद्यता वा। यावांश्चासौ नियमश्च यावन्नियमस्तद्भरेण यंत्रेणेति निर्वाच्यम्[1]।

प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वौदासीन्येन समयबलात्प्रवृत्तायां कथायामेव भवतेदं दूषणमुक्तं मंतव्यम्। तथा च तद्वदेवं कथांतरमपि स्यादिति विचारफलमुपसंहरति

१३ प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वौदासीन्य एव दूषणस्य सम्भवः]

तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारानियमेन समयं बद्ध्वा कथायां प्रवर्तितायां भवतेदं दूषणमुक्तमित्युचितमेव तथा सति स्यात्[2]। योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्नोति दूरतस्तस्मिन् पराभिसन्धानावधारणप्रत्याशा।

तस्मादिति। समयः संकेतः। स च प्रमाणतर्काभ्यां वादिना व्यवहर्तव्यमित्यादिवक्ष्यमाणरूपः। अथ को ऽयं नियमः, समयबलप्रवृत्तकथायामेवेदं दूषणमुक्तमित्यत आह *उचितमिति*। अस्मिन्पक्षे प्रागुक्तपक्ष-

१ "यद्युभयाभ्युपगतं स्यात्" इति शेषः (शां)

२ प्रमाणाद्यनभ्युगम्य प्रवर्तितायाङ्कथायां व्याघातोऽयन्दत्तः, प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य कथायामप्रवृत्तिरिति चाभिधत्से इति स्वाभिप्रायानवधारणम्। कथातः पूर्वम्प्रमाणाद्यभ्युपगमो न तन्त्रमिति मयोक्तम्, प्रमाणादीनि न सन्तीति मदुक्तत्वेन त्वया गृहीतामिति पराभिसन्धानानवधारणम् इति (भवनाथमिश्राणां व्याख्या शांकर्यामुपन्यस्ता)

त्रयदोषाभावादुचितमित्यर्थः। अर्थात्पक्षांतरानौचित्यमपि सूचितम्। यद्वा औदासीन्येन प्रवृत्तायां कथायामौदासीन्येन तत्प्रवृत्तिर्नास्तीति दूषणमुचितमेवेति विपरीतलक्षणयोपहसति। नन्वौदासीन्येनापि तव कथा नोपपद्यते सत्त्वानंगीकारलिंगेन त्वया सत्त्वमंगीकृतमिति त्वदभिप्रायस्य मया विभाव्यमानत्वादित्याशंक्याह *योऽयमिति*। ईदृश्यां कथायां दोषमहमवादिषमिति स्वाभिप्रायानभिज्ञो भवान्मदभिप्रायं कथं जानीयात्सत्त्ववदसत्त्वस्याप्यनिष्टेरिति भावः। अभिसंधिरभिसंधानम्।

ननु सत्तानभ्युपगमे कथानधिकारो न कथायां प्रतिपाद्यते, किं तूपदेशद्वारेण शिष्यशिक्षापरं क्रियते नातो व्याघात इति शंकते

१४ आक्षेपान्तरम्–शिष्यप्रत्येवोक्तकथानधिकारप्रदर्शनम]

"अथ वादीकृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन्नुपाधौ बाधोऽभिधीयत इत्येव नेष्यते, शिष्यादयस्तु तस्य[1] कथानधिकारं ज्ञाप्यन्ते। अत एव भाष्यकारः सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यत इत्याहस्म न तु प्रतिपद्यस इति"[2]।

अथेति। प्रमाणाद्यनभ्युपगंता दुष्टो वैतण्डिकस्तं वादीकृत्य तस्मिन्प्रतिवादिन्युपाधौ वादिवाग्व्यवहारमूलकथानधिकारो विधीयत इति नेष्यत एवेत्यर्थः। किमर्थं तर्हि निष्प्रयोजनः प्रयास इत्यत आह *शिष्ये-

---

१ दुर्वैतण्डिकस्य। २ वात्स्यायनभाष्य पृ. ४।

ति*। आदिपदेन पुत्रादिपरिग्रहः। तत्रैव भाष्यलिंगमाह *अत इति*। स दुर्वैतंडिकः पर्यनुयुक्तः प्रयोजनं प्रतिपद्येत यदि तर्हि प्रतिपद्येतैव प्रमाणम्, तदधीनत्वात् प्रतिपत्तेरतो व्याघात इति। यदि स वादीकृतः स्यात्तर्हि प्रतिपद्यस्व इति प्रयोक्तव्यः। प्रतिपद्यत इति प्रयुंजानस्तस्य परोक्षतया कथानधिकारं ज्ञापयतीत्यर्थः।

तस्य कथाधिकारानधिकारयोरेतदवद्यं तस्येति न तस्य शिष्यसंबोधनं संभवतीति परिहरति

१५ तदसम्भवः]

मैवम्। शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्वाकादेर्दोषोऽयमित्येवाभिधातव्यम्। कथञ्च तथा स्यात्। तस्य कथाप्रवेशनाप्रवेशनयोस्तद्बाधाक्षमत्वात्[1]। कथायामेव हि निग्रहः।

मैवमिति। चार्वाकादेः कथाधिकारो नास्तीत्येव शिष्यादयो बोध्या इत्यर्थः। तथाऽपि किमित्यत आह *कथमिति*। चार्वाकादेः कथाप्रवेशेऽयं दोषो वक्तव्य इति बोध्यते, उत कथातो ऽन्यत्र वक्तव्य इति। उभयथा ऽप्यनुपपत्तिरित्याह *तस्येति*। बाधाक्षमत्वे हेतुमाह *कथायामिति*। कथाप्रवेशे सत्येवातत्त्वज्ञानलिंगनिग्रहस्तस्येति विनेयबोधनं न संभवति, कथातो ऽन्यत्र निग्रहाविषयत्वात्। तथा च व्याघात इत्यर्थः।

कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात्प्रमाणादिसत्ताभ्युपगम इति द्वितीयकल्पं दूषयति

---

१ प्रयोजनसत्ता न प्रवर्त्तिका, किन्तु तज्ज्ञानम्। तच्च वैतण्डिकस्यापीति न तस्य कथायामनधिकारो ऽपीति हृदयम्। (शां)

१६ प्राक् (५) उक्ते विकल्पचतुष्टये द्वितीयस्य खण्डनम्]

(२) नापि द्वितीयः। तथा हि स्यादप्येवं यदि कथक-प्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्त्वा-नभ्युपगमे निवर्त्तेत। न त्वेवं सम्भवति। तथा सति तत्स-त्त्वानभ्युपगन्तृणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत, हेत्वनुपपत्तेः। उक्तश्चायमर्थो यन्माध्यमिकादिवाग्व्यव-हाराणां स्वरूपापलापो न शक्यत इति।

नापीति। यस्मिन्सत्येव यद्भवति नासतीत्यन्व-यव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमवसेयम्। न चेह व्यतिरेको ऽस्ति, प्रमाणादिसत्तानभ्युपगंतुरपि व्यवहारनिष्पत्ते-रित्याशयवानाह *तथा हीति*। सत्ताभ्युपगमनिवृत्तौ प्रमाणादीनां व्यवहारकारणत्वमपि निवर्तत एवेत्यस्ति व्यतिरेक इत्यत आह * नत्विति *। शिष्टं स्पष्टम्। प्रमाणादिसत्तानभ्युपगंतुर्माध्यमिकादेर्व्यवहार एव न निष्पद्यते कारणाभावादेवेत्ययमिष्टप्रसंग इत्याशं-क्योक्तं संस्मर्तुमर्हसीत्याह * उक्त इति *।

कथां प्रति हेतुभावात्सत्ताभ्युपगमस्य स स्वीकर्तव्य इति द्वितीये कल्पे ऽभिप्रायविशेषं शंकते

१७ द्वितीयविकल्पस्य तात्पर्यान्तरवर्णनम्]

अथ मन्यसे "कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात्

---

१ ननु प्रमाणादीनां हेतुत्वं यदि मनुषे तदा तदाभ्युपगमस्यापि हेतुत्वम्मंस्यसे। यतो नियमपूर्वसत्त्वं त्वया ऽवश्यमभ्युपेयम्—इत्यवर्जनीयासिद्ध एव प्रमाणाद्यभ्युपगम इति शङ्कते अथेति। यद्यदा सत्तया ज्ञायते तत्तदा ऽभ्युपगम्यते इति व्याप्तेरुभयवादिसिद्धत्वादित्यर्थः। (शां)

प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युपगमः, यत्सत्तदभ्युपगम्यत इति स्थितेरिति" ।

* अथेति * । प्रमाणादेः कारणत्वं तवापीष्टम् । नियतप्राक्सत्त्वमेव च कारणत्वमित्यभ्युपगंतव्यं सत्त्वमित्यर्थः। कारणत्वे सिद्धे ऽपि तदभ्युपगमः कुत इति तत्राह *सत्त्वाचेति* । तदेव कुत इत्यत आह *यदिति* ।

तदाक्षिपति

१८ तात्पर्यान्तरस्याप्यसाधुत्वम्]

मैवम् । कयाऽपि[1] नियमास्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः ।

मैवमिति। न तावत्सत्त्वमेव हेतुत्वमिति वक्ष्यते। हेतुत्वेनापि सत्ताभ्युपगमानुमानं कथायामुतान्यत्रेति। नान्यत्र। कथातो ऽन्यत्र निग्रहाविषयत्वात्। प्रथमेऽपि प्रमाणाभ्युपगमेन प्रवृत्तकथायामुत समयबलात्। आद्ये ऽन्योन्याश्रयः, कथाप्रवृत्तौ सत्ताभ्युपगमसिद्धिस्तत्सि-

---

१ प्रमाणादीनि सन्ति, हेतुत्वात्, ब्रह्मवत्—प्रमाणादीन्यभ्युपगमविषयः सत्त्वात्, ब्रह्मवत् इति यस्याङ्कथायान्त्वया साधनीयं तद्वदेव कथान्तरमपि स्यात् । अथ साऽपि प्रमाणाद्यभ्युपगमादेव प्रवृत्ता तदा तस्यां प्रमाणाद्यभ्युपगमहेतुत्वसाधनानर्थक्यम् । अथ तस्यामेव कथायां प्रमाणाभ्युपगमस्य हेतुत्वमप्रसाध्य तत्कथाप्रवृत्तिस्तदा ऽन्योन्याश्रयः । कयापीति-अग्रेवक्ष्यमाणयेत्यर्थः । (शां)

द्धौ च कथाप्रवृत्तिरिति । द्वितीये चास्मत्समीहितसि-द्धिरित्यर्थः ।

सत्ताभ्युपगमस्य कथाप्रवृत्त्युत्तरकालसाध्यत्वे किं तर्हि कथातः पूर्वं वादिभ्यामनुरोद्धव्यम् । नियमस्थित्यभ्युपगम इति कथितमेवेति चेत् किं तर्हि तस्य कल्पकमित्याशंक्याह

१९ कथायामावश्यकस्य निरूपणम्]

कथातःपूर्वं तत्त्वावधारणं वा परपराजयं वाऽभिलषद्भ्यां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्यवस्यति तावदनुरोद्धव्यम् । तच्च व्यवहारनियमसमयबन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यत इति व्यवहारनियमसमयमेव बध्नीतः[1] ।

* कथात इति * । नियमस्थित्यभ्युपगमं फलमेवाक्षिपतीत्यर्थः । ननु यद्येन विना ऽनुपपन्नं तत्तदाक्षेपकम्, यथा दिवाभोजनरहितस्य पीनत्वं शार्वरं भोजनम् । न चेह फलं नियमस्थितिव्यतिरेकेणानुपपन्नम्, अन्यतो ऽपि तत्सिद्धेरित्यत आह * तदिति * । एवेत्यन्यथोपपत्तिं निराचष्टे ।

स नियमः कीदृश इत्यतस्तं दर्शयति ।

२० नियमस्वरूपप्रदर्शनम्]

सच—'प्रमाणेन तर्केण च व्यर्हतव्यं वादिना । प्रति-

---

१ समयबन्धस्यावश्यकत्वात् तन्मात्रमनुरोद्धव्यम् (कथायाम्), न तु प्रमाणाद्यभ्युपगमो ऽपीत्यर्थः । (शां)

वादिनाऽपि कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमनिग्रहस्थानं तस्य दर्शनीयम्। तदुद्भावने प्रथमस्य भङ्गो व्यवहर्तव्यः।अन्यथा तु द्वितीयस्यैव। तादृशेतरौ च जेतृतया व्यवहर्तव्यौ। प्रामाणिकः पक्षस्तात्त्विकतया व्यवहर्तव्यः'—इत्यादिरूपः।

***स चेति*। स च इत्यादिरूप इत्युपरिसंबंधः। वादिना साधकेन प्रथमप्रयोक्त्रा प्रमाणतर्काभ्यां व्यवहर्तव्यम्। वादाभिप्रायमेतत्, जल्पादौ छलादिप्रयोगस्यापि संभवात्। प्रायोपेक्षया वा परस्परं पराजयार्थमेव, विजिगीषुकथायां मत्सरेण प्रवृत्तेः। कदाचन सम्यक्साधने ऽपि परेणोक्ते झटिति वास्तवदूषणास्फुरणेन पर्याकुलितचेतस्कतया छलादिप्रयोगस्याप्युपपत्तेः। तथा सति हि छलाद्याकुलितबुद्धिः कदाचिदुत्तरमप्रतिपद्यमानो निगृह्येतेति। एकः 'च' शब्दः छलादिसमुच्चयार्थो विजिगीषुकथायाम्। अपरस्तु प्रमाण-**

१ कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययोऽज्ञानमसम्यग्ज्ञानं वा (शां)

२ उद्भावितनिग्रहव्यवस्थापने प्रथमस्य भङ्गः, तदव्यवस्थापने निरनुयोज्यानुयोगाद् द्वितीयस्यैव भङ्ग इत्यर्थः (शां)

३ समर्थितनिग्रहाशक्यसमर्थननिग्रहभङ्गप्रयोजकरूपरहिताविल्यर्थः (शां) समर्थितश्चासौ निग्रहः, अशक्यसमर्थनश्चासौ निग्रहः। एतन्निग्रहद्वयम् भङ्गस्य पराजयस्य प्रयोजकं रूपम्। तद्रहिताविति भावः।

४ जल्पे वितण्डायाञ्च फलव्यवस्थामभिधाय वादे तामाह प्रामाणिक इति। व्यवहारश्च वस्तुसत्त्वं विना ऽपीति भावः (शां)

तर्काभ्यामेवेति वादनियमार्थः। कथाया अंगं फलतया तत्वज्ञानं तद्विपर्ययो ऽभावस्तत्वज्ञानमस्य न विद्यत इत्यत्र गमकम्। हेत्वाभासो निरनुयोज्यानुयोगश्चेत्येतद्द्वयनिग्रहस्थानं प्रतिवादिना वादिव्यवहारे व्युत्पादनीयं वादकथायामिति 'अपि' शब्देन दर्शयति। इतरत्र प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमं दर्शनीयमित्यर्थः। तद्व्युत्पादने प्रथमस्य वादिनः पराजयः। अन्यथा तदव्युत्पादने प्रतिवादिनो व्यवहर्तव्य इति यावत्। कौ पुनर्जेतृतया व्यवहर्तव्यौ इत्यत आह * तादृशेति *। एतादृशाभ्यां निगृहीताभ्यामितराविति यावत्। नियमस्यांशांतरमाह * प्रामाणिक इति *। तत्त्वतया वादफलनिश्चयविषयत्वेन। आदिपदेन वादिनि साधनमात्रं प्रयुज्य संक्षेपतो विस्तारतो वा ऽऽभासानुद्धृत्य विरते सत्युच्यमानग्राह्यनिग्रहाप्रोच्यमानग्राह्यनिग्रहाप्राप्ताभासवहिरुक्तग्राह्यनिग्रहालाभे च तद्वचनार्थमवगम्यानूद्य दूषयित्वा प्रतिवादी स्वपक्षे स्थापनां प्रयुंजीत। अप्रयुञ्जानस्तु दूषितपरपक्षो ऽपि न विजयी, आत्मानमरक्षन् परघातीव वीरः। तस्मिन्नप्येवं विरते सत्यनुक्तोच्यमानग्राह्यनिग्रहालाभे तद्वचनार्थमवगम्यानूद्य दूषणांगं प्रतिदूष्याभासवहिरुक्तग्राह्यनिग्रहालाभे प्रथमवादी स्थापनांगं दूषयेत्। अदूषयंस्तु रक्षितस्वपक्षो पि न विजयी। श्लाघ्यस्तु स्याद्वंचितपरप्रहार इव तमप्रहरमाणः। अनुक्तोच्यमानग्राह्याभासवहिरुक्तग्राह्यनिग्रहलाभे तु तावतैव कथाविरतिर्न्नासाधनविचारावकाशः। शरसंधान-

समय एव यो मूर्छितस्तस्य तद्बाणवारणतत्प्रहरणानुष्ठानवद्विफलत्वात्। तत्रानुक्तग्राह्यमप्रतिभादि। उच्यमानग्राह्यमप्राप्तकालादि। आभासवहिरुक्तग्राह्यं प्रतिज्ञाविरोधादि। एषु सत्सु न विचारावकाशः। शरसंधानसमये हि प्रहारचिंता। प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा इत्यादिसंग्रहः।

ननु नियमबन्धोऽपि हेतुसाध्यः स च कथायामभिधानीयः। कथा च नियमबन्धनेति परस्पराश्रयः। अन्तरेण वा च कथेष्टव्या। यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमहेतुः कथा सा च सत्ताभ्युपगमाधीनेति परस्पराश्रयात्तामन्तरेणैव कथेष्यत इत्याशंक्याह

२१ कथाप्रवृत्तिपूर्वक एवोक्तस्य हेतुबन्धस्य सम्भवः]

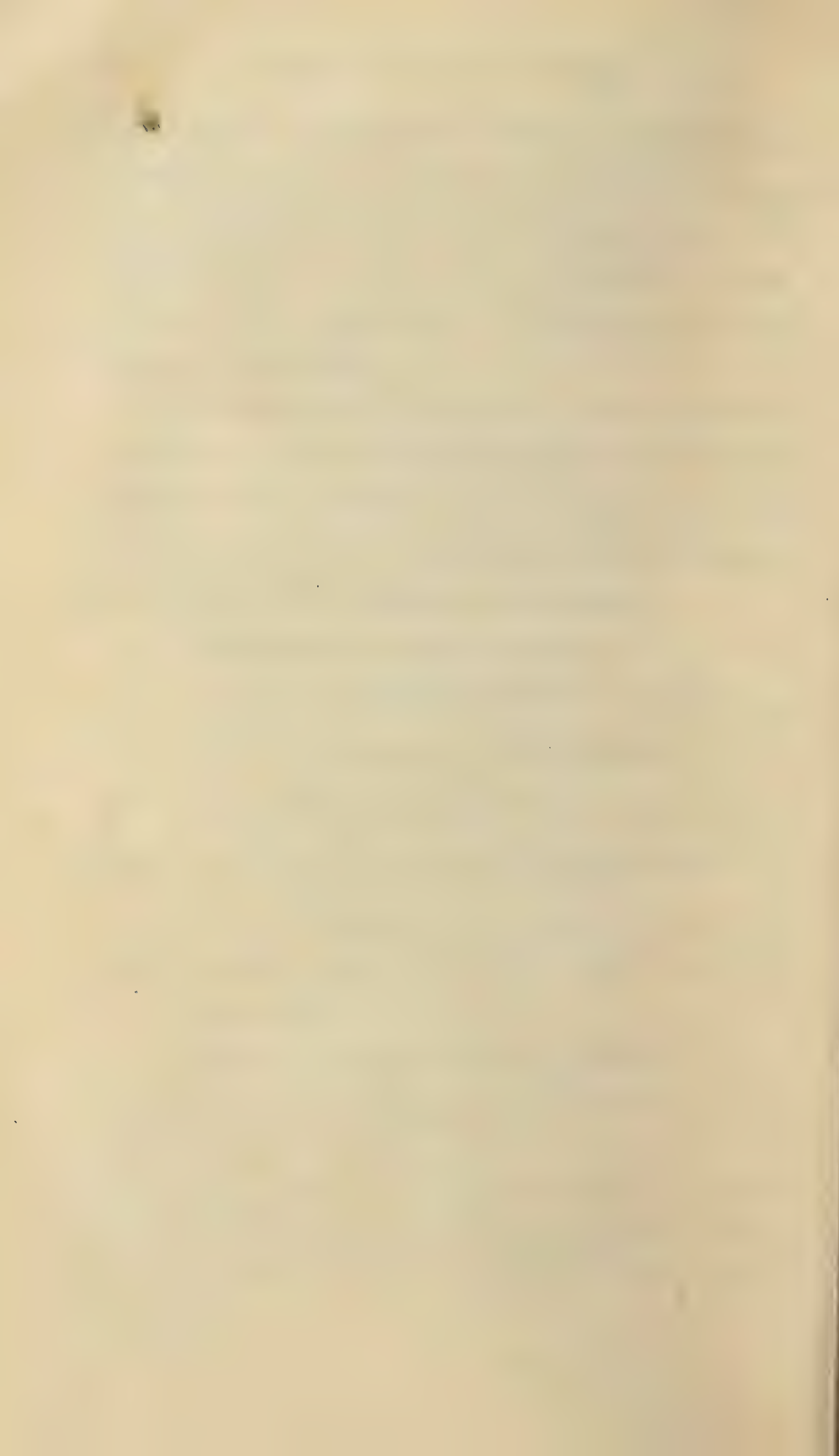
अत[1] एव 'व्यवहारनियमसमयबन्धे हेतुर्वक्तव्यः, तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्त[2]' इति प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत्[3] प्रत्यवस्थानमनवकाशम्, द्वाभ्यामपि[4] वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्य-

१ यतः कथकाभ्याङ्कथातः पूर्वमेव जयपराजयादिव्यवस्थाहेतुत्वेन व्यवहारनियमबन्धोऽनुरोद्धव्य इत्युक्तम् अत एवेति यावत्। (चित्सुखी)

२ ननु कथाप्रवृत्तौ।

३ प्रमाणसत्ताभ्युपगमहेत्वभिधानवत्। कथायाम्प्रवृत्तायामेव तद्व्यवहारनियमबन्धेऽपि हेतुरभिधातुं युक्त इति यदिदन्नैयायिकस्य प्रत्यवस्थानन्तदनवकाशमित्यन्वयः। (चित्सुखी)

४ यद्यपि समयबन्धस्येच्छापरिगृहीतत्वे विप्रतिपन्नः कथायामेव प्रबोध्यते इत्यत्रापि दोषस्तदवस्थ एव, तथाऽपि समयबन्धमात्रेण कथाप्रवृत्तौ प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य कथाङ्गत्वकल्पना गौरवपराहतेति भावः। (शां)

माणतत्त्वव्यवस्थाजयमूलत्वेन व्यवहारानियमस्य स्वेच्छयैव परिगृहीतत्वात् ।

* अत इति * । परामृष्टहेतुमेव स्पष्टयति *द्वाभ्यामिति* । यथा सत्ताभ्युपगमो हेतुसाध्यस्तथा नियमबंधस्यापि हेतुसाध्यत्वे स्यादयं दोषः । न त्वेवम् । द्वाभ्यां मिथः संप्रतिपत्त्या फलरागात्तत्स्वीकारादित्यर्थः ।

अप्रामाणिकनियमबन्धात् कथारंभे कथकाभिलषितफलादिविप्लवो मूलाशुद्धेरित्याशंक्याह

२२ अस्मिन्न् पक्षे विचारादिविप्लवासम्भवः]

नचैवं[1] प्रमाणानुपज्ञस्वेच्छामात्रगृहीतमूलत्वान्मूलापरिशुद्धिसम्भवेन सर्वविचारविचार्य्यतत्फलाविप्लवापत्तिः[2] स्यात् । अविद्यमानादिपारम्पर्यायातस्य[3] लोकव्युत्प-

१ समयबन्धस्यावश्ये हेतुत्वेऽनिष्टमाशङ्कते नचेति (शां)

२ 'विचारविप्लवः' साधनदूषणप्रयोगाव्यवस्था । 'विचार्यविप्लवः' पक्षविपक्षाव्यवस्था, वादिप्रतिवाद्यव्यवस्था वा, तयोरपि विचार्यत्वात् । 'फलविप्लवः' जयभङ्गाव्यवस्था, तत्त्वनिर्णयाव्यवस्था च । (शां)

३ अविद्यमान आदिर्यस्य तदेवम्भूतम्पारम्पर्यमिति विग्रहः । 'अविद्याविद्यमानेत्यादि' पाठस्तु सम्यक् प्रतिभाति । 'अनादि' पदस्थले 'अविद्यमानादि' पदप्रयोगो वृथाक्षरवृद्धिमेवकरोति । इतरत्रतु पाठे अविद्याविद्यमानत्वाभिधानं समयबन्धस्याप्यतात्त्विकत्वप्रदर्शनार्थम्, अनादिपारम्पर्यायातस्येति अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वसूचनार्थम्, गृहीतसंवादस्येत्यप्रामाण्यशङ्कानिरासाय । " ननु समयबन्धस्यापि वेदान्तनये ऽज्ञानरूपतया स्वत-

त्तिगृहीतसंवादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यतालक्षण-
स्वतःसिद्धिपरिशुद्धत्वात् ।

*** नचेति * । प्रमाणेनानुपक्रम्य स्वेच्छामात्रगृ-
हीतो नियमबन्धो मूलं यस्य विचारस्येति विग्रहः ।
उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात् ज्ञात्वाऽऽरंभ उपक्रम इत्य-
भिधानात् । प्रमाणेनोपज्ञाऽऽद्यज्ञानं यस्य नास्तीति
तत्प्रमाणज्ञानशून्येनेति वा । विचारविप्लवः प्रमित्यनु-
त्पादकत्वम् । विचार्यविप्लवो भ्रांतिविषयत्वम् ।
फलविप्लवो वादे तत्त्वावधारणासिद्धिरितरयोर्जल्प-**

सिद्धत्वमनुपपन्नम् " इत्यत आह अन्यथाभावेत्यादि । 'समयबन्धो न कर्तव्य' इति सम्भावनाविरह एव तस्य स्वतःसिद्धत्वमिति भावः ।

'अन्यथाभावस्यासम्भाव्यतया तल्लक्षणयोः स्वतःसिद्धितया शुद्धत्वाद-विप्लवार्थत्वादिति योजना ।' (चित्सुखी) ॥ शिरोमणिस्त्वेवमाह खण्डन-भूषामणौ । तस्येत्यनेन न समयबन्धस्य परामर्शः, किन्तु विचारस्यैव, तस्यैव सम्भावितदोषसमयमूलकत्वेन दुष्टत्वस्योक्तत्वात् । न वा संवादः सम्बन्धे सम्भवी, किन्तु विचार एव । तस्यैवप्रमित्युत्पादकत्वेन प्रवृत्तिसंवादितत्वात् पारम्पर्येणायातस्य प्राप्तस्य । तथाच न तस्यान्धपरम्परातुल्यत्वम् । स्वयमपि दृष्टत्वेन पराधीनप्रमाणत्वाभावात् । अनादिपरम्परागतविचारस्य प्रामाण्यं लोकव्युत्पत्तौ शब्दस्य सङ्केतग्रहे गृहीतसंवादस्य । अन्यथा तन्मूलकशाब्द-व्यवहारोच्छेदापत्तेः । यद्वा विप्रलम्भकव्यवहारे यो ऽन्यथाभावः सम्भवति तथाभूतस्यान्यथाभावस्य या ऽसम्भाव्यता, तल्लक्षणायाः स्वतःसिद्धिः तया शुद्धत्वात् । असम्भाव्यतैव कुत इत्याशंक्योक्तम्—लोकः कथकः, तद्व्यवहारेण गृहीतो ऽन्यथा न भवति इति संवादो यस्येत्यर्थः । लोकस्य किम्मूलमित्याकाक्षायां अनादिपारम्पर्यम्मूलमित्यादि व्याख्येयम् । इति ।

वितंडयोर्जयस्येति द्रष्टव्यम्। कुत इत्यत आह *अविद्यमानेति*। तत्रेत्थं पदसंबंधः। अन्यथाभावश्चासावसंभाव्यश्चेत्यन्यथाभावासंभाव्यः, तद्भावस्तत्ता, तल्लक्षणा या स्वतःसिद्धिस्तया शुद्धत्वाद्विचारस्य न विप्लवः। तत्र हेतुः * लोकेति *। लोकव्युत्पत्त्या वृद्धव्यवहारेण गृहीतो ऽन्यथा न भवतीति संवादो यस्येति यावत्। "ननु लोकस्य किं मूलम्। प्रमाणं चेदादौ स्वीक्रियताम्, व्यवहारांतरं चेदनवस्था" इत्याशंक्य दृष्टपरंपरात्वेनानादित्वान्नमूलक्षतिरित्याह * अविद्यमानेति *। अविद्यमान आदिर्यस्य परंपराभावस्य तेनायातस्येति। अनादीति वक्तव्ये अविद्यमानेत्याद्युदितं [1]वक्रकारित्वस्वाभाव्यात्। [2]लोकव्युत्पत्त्या वृद्धव्यवहारेण कथारूपवाग्व्यवहारेण निष्पन्नेन गृहीतः संवादः विचाराद्यविप्लवो यत्रेत्यर्थः।

फलहेतुत्वेन नियमः कथांगमंगीक्रियते चेत् प्रमाणादिसत्ता ऽपि तथांगीक्रियतामविशेषादित्यत आह-

२३ उक्तनियमवदङ्गीकरणम्प्रमाणादिसत्तायां न सम्भवति]

नच प्रमाणादीनां सत्ताऽपीत्थमेव ताभ्यामङ्गीकर्त्तुमुचिता। तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः। प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथाव्यवहारनियमव्यतिरेके कथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिलषितस्य कथकयोरपर्य्यवसानात्।

---

१ मूलग्रन्थकारो वक्रोक्तिप्रियइत्यतः कारणादिति भावः।

२ लोकेत्यारभ्य अर्थइत्यन्तो ग्रन्थः कलिकातापुस्तके नास्ति।

*** नचेति *। उभयांगीकारे गौरवं स्यादित्यर्थः। "ननु नियममंतरेण प्रमाणादिसत्तांगीकारात्कथाप्रवृत्त्युपपत्तेरुभयांगीकारे गौरवान्नियम एव किन्नपरित्यज्यत" इत्यत आह * प्रमाणेति *। तथाविधस्योक्तलक्षणव्यवहारनियमस्य व्यतिरेके ऽभावे सति विप्रलंभकादिसमयवत्कथाप्रवृत्तिर्न्नसंभवतीत्यर्थः।**

लोकप्रसिद्धत्वात्सत्ताङ्गीकृतिरितितृतीयंनिरस्यति

२४ प्राक् (५) उक्तेषु विकल्पेषु तृतीयस्य खण्डनम्]

नापि तृतीयः। लोकव्यवहारो हि प्रामाणिकव्यवहारो[1] वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा। नाद्यः। विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य[2] दुर्न्निरूपत्वात्। तदर्थमेव च पर्वं नियमस्य गवेषणात्। नापि द्वितीयः, शरीरात्मता-[3]दीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्त्तव्यतापातात्।

*** नेति *। लोकशब्दस्य प्रामाणिकाप्रामाणिकयोस्तुल्यत्वाद्विकल्पयति * लोकेति *। पामराः शास्त्रसंस्काररहिताः। विवर्णः पामरो नीचः प्रकृतश्च पृथ-**

---

१ 'प्रमाणव्यवहार' इति शाङ्कर्यभिमतःपाठः। 'लोक्यत इति लोकः प्रमाणम्' इति च तत्रत्या व्याख्या। वस्तुतस्तु 'प्रामाणिक' इत्येव पाठः साधीयान् प्रतिभाति। एवमेव च पाठः प्रायशः प्राचीनपुस्तकेषूपलभ्यते।

२ प्रामाणिकव्यवहारत्वस्येत्यर्थः।

३ 'अहं स्थूल' इति पामरव्यवहारः अहम्पदार्थस्य स्थूलत्वविशिष्टेन सहा भेदस्य बोधकः। अतः पामरव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वस्वीकारे शरीर एवात्मताव्यवहारसम्भव इत्यर्थः।

गजन इति नामशासनात्। विचारसिद्धौ प्रामाणिकत्वसिद्धिर्व्यवहारस्य, तत्सिद्धौ सत्ताभ्युपगमस्ततश्च विचार इति चक्रकापत्तेर्नाप्यो ऽनवद्य इत्याह * नाप्य इति *। सत्तां स्वीकृत्यापि नियमो बध्यते वादिभिर्विचारप्रवृत्त्यर्थं तदनुपपत्तिरपि सत्ताया अहेतुत्वं गमयतीत्याह * तदिति *। द्वितीयमतिप्रसंगेनापाकरोति * नापीति *।

अबाध्यत्वे सति लोकसिद्धत्वं स्वीकारप्रयोजकमिति न शरीरात्मतादीनामपि स्वीकारप्रसंग इति शंकते

२५ विचारबाध्यत्वोपन्यासे ऽपि दोषस्तदवस्थः]

"पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयत" इति चेत्, तर्हि प्रमाणादयो ऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव, अन्यथा तूपगतव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावन्न भवति।

* पश्चादिति *। हेत्वंतरं नाम निग्रहस्थानं स्यादिति दूषयति * तर्हीति *। लोकप्रसिद्धेरप्रयोजकतामाह * अन्यथेति *। प्राप्ताप्राप्तविवेकेनाबाध्यत्वमेव स्वीकारप्रयोजकमित्याशयः।

तदनभ्युपगमस्य फलातिप्रसंजकत्वात्तदभ्युपगम इति चतुर्थं दूषयति

---

१ ततश्चप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमहेतौ तृतीयो विकल्पो निरस्तः।

२६ प्राक् (५) उक्तेषु विकल्पेषु चतुर्थस्य खण्डनम्]

नापि चतुर्थः। याद्दशो भवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथायामालम्ब्यते तस्यैव प्रमाणादि-सत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात् । तस्य यदि मां प्रति फलातिप्रसञ्जकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः ।

*** नापीति * । नियमबन्धादेवावश्याश्रयणीया-त्फलव्यवस्थोपपत्तौ सत्ताभ्युपगमो व्यर्थ इत्यर्थः। *मां प्रतीति* । मया नियमबन्धमात्रे स्वीकार्ये यस्य कस्य चित्फलापत्तिः। तदा त्वया ऽपि प्रमाणसत्ताभ्युपगंत्रा ऽपि तस्मिन् स्वीकार्ये ऽतिप्रसंगो ऽविशेषादित्यर्थः। नियमस्याप्रमाणिकत्वेनाव्यवस्थापकत्वमित्याशंक्याप्रा माणिकत्वादेव तवापि न व्यवस्थापकः स्यादिति प्रसंगः समान इत्याह ।**

तस्येति चतुर्धा ऽपि प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमः कथोपयोगी न भवतीत्यापादिते पुनः सद्वादी शंकते

२७ समयबन्धने ऽपि प्रमाणसत्ताभ्युपगमावश्यकत्वशंका]

"[१]स्यादेतन्नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां

---

१ तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्गभिया प्रमाणाद्यभ्युपगमः कथातः पूर्वन्त्वया क्रियते । यदि नियतसमयबन्धेनैव तद्भयान्निवर्तेत तदा वृथा प्रमाणाद्यभ्युपगम इत्यर्थः । (शां)

२ "द्वैतापत्तिभयेन प्रमाणादि सत्ता नाभ्युपेयते वेदान्तिना । किन्तु व्यवहारसत्ताभ्युपगमे ऽपि तदापत्तिरविशिष्टा । किञ्च प्रमाणादिसत्ताभ्युप-गमो ऽपि व्यवहारादिसत्ताभ्युपगमसहभाव्येव" इति शङ्काकृदभिप्रायः ।

प्रवर्त्तयताऽपि व्यवहारसत्ताऽभ्युपगन्तव्या। नहि सत्ताम-नभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाऽभिधातुं शक्या। क्रिया हि निष्पादना, असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत्। प्रमाणै-र्व्यवहर्त्तव्यमिति नियमबन्धनम्— प्रमाणकारणभावस्य नियमान्तर्भावात् नियतपूर्वसत्त्वरूपं कारणत्वं प्रमाणाना-मनादाय— न पर्यवस्यति। दूषणानाञ्चास्तित्वेन भङ्गाव-धारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां व्याप्त्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च कण्ठोक्त-[1]मेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते प्रमा-णादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भः शक्यत इति"।

*** स्यादिति *। नियतत्वं समयविशेषणम्। नि-यमबन्ध एवापर्यवसानवृत्त्या व्यवहारसत्तां स्वीकार-यतीत्याशयः। ननु सत्तां विना नुपपत्त्यभावान्न तां स्वीकारयति इत्यत आह *नहीति*। किमियं राज्ञा-माज्ञेति नेत्याह * क्रियेति *। नन्वत्राप्यनुपपत्तिर्न्न प्रतीयत इत्यत आह * असत इति *। अनेन समयेन व्यवहर्तव्यमिति व्यवहारो निष्पादनीय इत्युक्त्यैव सत्त्वमिष्टं स्यात्,ततो निष्पादना नामासतः सत्त्वप्रा-पणमित्यर्थः। न केवलं व्यवहारसत्त्वं स्वोक्त्यैवेष्टं प्रमाणादिसत्त्वमपि त्वदुक्तिबलादेवापद्यत इत्याह**

१ 'दूषणानि सन्ति' 'व्याप्तिरस्ति' इत्यादिवचनन्तत्सत्ताभ्युपगम-परमेवेत्यर्थः। (शां)

प्रमाणैरिति । तृतीया व्याकरणत्वाभिधानात्तस्य च कारणविशेषत्वात् कारणत्वस्य सत्ताऽव्यतिरेकात्प्रमाणानां सत्त्वमनंगीकृत्य नियमबंधनमेव न पर्यवस्यतीत्यर्थः । यस्य व्यवहारे दोषाः संति तस्य भङ्गो व्यवहर्तव्यो यस्य पुनः साधनांगानि संति तस्य जय इति वदन्नेव पुनस्तानि न संतीति वदन् कथं सभ्यः स्यादित्यत आह * दूषणानामिति * । साधनस्य हेतोरंगानां व्याप्त्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य प्रतिज्ञातार्थस्य तत्त्वरूपता सत्यतेति यावत् । तद्वैपरीत्येऽसत्यत्वमादिपदार्थः । उपसंहरति *इतीति* । रिक्तमिति रिक्तं परस्परपराहतत्वेन शून्यवचनमित्यर्थः ।

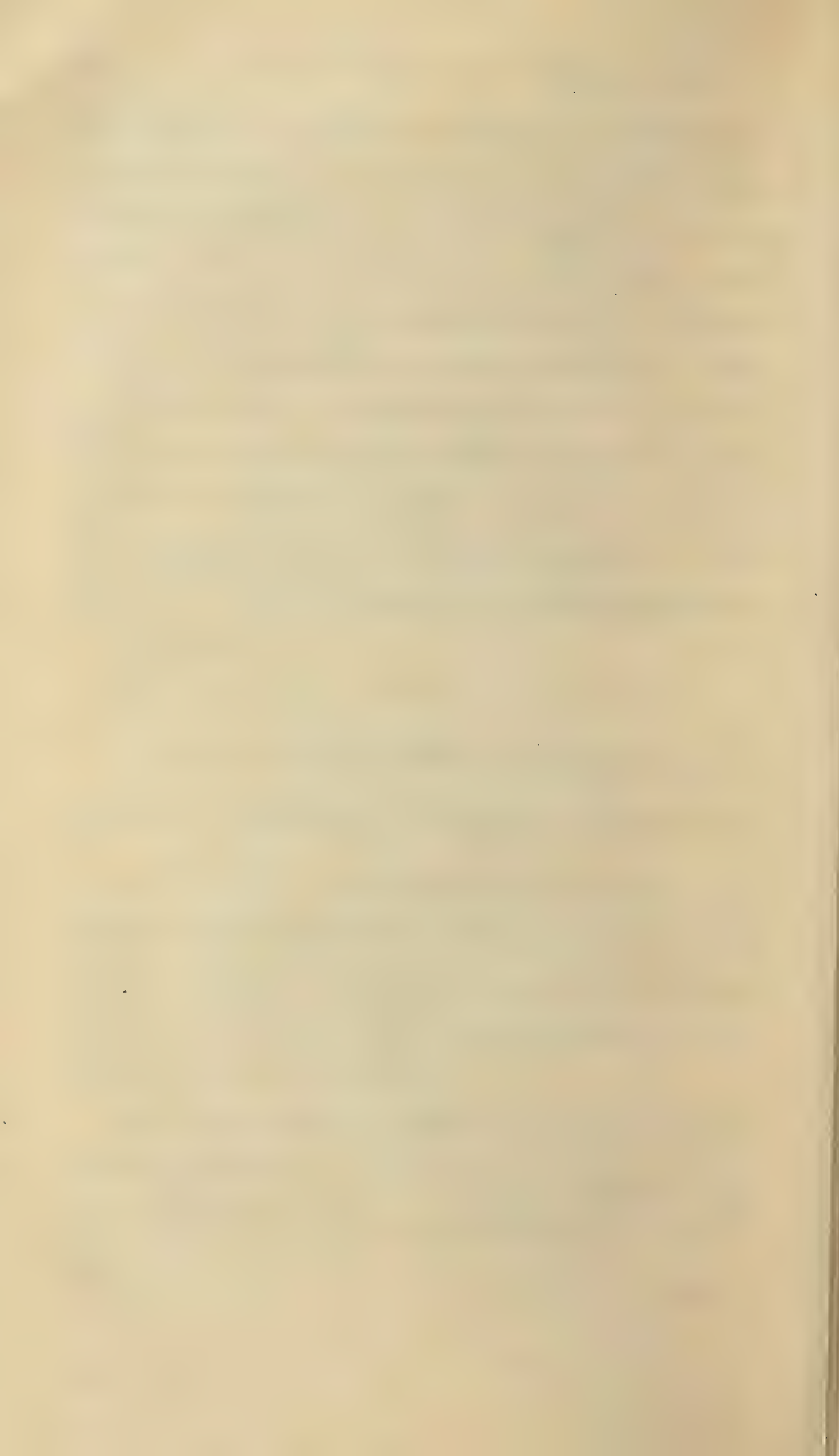
परिहरति

२८ तत्परिहारः]

मैवम् । एभिरपि बाधकैः कथायामारब्धायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्वोक्तबाधाया अनिस्तारात् ।

* मैवमिति * । कथायामेवैतान् बाधकानुपन्यस्यासद्वादिनं निगृह्य सत्ताभ्युपगमनं साधनीयम् । तथा च न तदन्तरेण कथाप्रवृत्तिः । सत्ताभ्युपगमसिद्धौ कथासिद्धिस्तत्सिद्धौ बाधकोपन्यासस्ततश्च सत्ताभ्युपगम इति चक्रकापत्तिरेवेत्यर्थः ।

ननु न मया सत्त्वं साध्यते किं तु स्वेच्छास्वीकृतस्यैव व्यवहारनियमस्य प्रमाणादिसत्ताङ्गीकारे पर्यवसानमात्रमुच्यते । ततो न मम चक्रकादिदोषः स्यादित्यत आह

२९ नियमस्य प्रमाणादिसत्तास्वीकारे ऽपर्यवसानम्]

न च व्यवहारनियमस्य स्वेच्छाकृतस्यैव प्रमाणादिसत्तास्वीकारपर्यवसायितया नायं दोषः[1] स्यात् । यतः सत्ताज्ञानस्य तत्राङ्गत्वम्, न तु सत्तायाः ।

*** नचेति * । कुत इत्यत आह * यत इति * । सत्तावगमे सति सत्ताभावेन व्यवाहाराभावादर्शनात्केवलव्यतिरेकाभावात्सत्तावगम एव हेतुरिति भावः। ज्ञानमात्रस्यांगत्वे ऽतिप्रसंगात्, ज्ञेयावच्छिन्नस्यांगत्वे तस्याप्यंगत्वप्रसंग इत्याशंक्याह**

३० न सत्ताज्ञानमात्रं सत्ताभ्युपगमे तन्त्रम्]

तत्र[2] किं सत्तावगममात्रात्सत्ताऽभ्युपगम्येति मन्यसे, अबाधितात्तदवगमाद्वा । न तावदाद्यः । मरुमरीचिकादौ जलरूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य—तस्यापि कथाकालमात्र एव—बाधितावगमाभावात्, अथवा कस्यचिदपि कालान्तरे ऽपि बाधितबोधविरहात् । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात्, पुरुषत्रयावगतस्यापि एकक्षणावगतस्य च पुरुषान्तरेण-तेनापि क्षणा-

---

१ समयबन्धः प्रमाणादिसत्ताज्ञानमात्रमाक्षिपति, न तु प्रमाणादिसत्तामपि, येनद्वैतापत्तिःस्यादिति भावः । (शां)

२ ननुप्रमाणादिसत्ताज्ञानञ्चेदायातम्, तदा तदभ्युपगमो ऽपि सिद्धः, तत्रैव च त्वं विप्रतिपन्नः, इत्यत आह तत्र किमिति । यद्वा 'नावगममात्रं कथाहेतुः, अपि तु प्रमाणादिसत्तावगम' इति विशिष्टकारणताग्राहकम्मानं विशेषणमपि विषयीकरोतीति प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमो ऽपी-त्यत आह तत्र किमिति । (शां)

न्तरे-बहुलं बाध्यतादर्शनादिति । न चासावर्थो ऽसन्नपि द्वित्रादिपुरुषमात्रपर्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्, बाधदर्शने सत्यपि, तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते । तस्माद् द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते । यत्र सर्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम् ।

*** तत्रेति * । ज्ञानमात्रस्य ज्ञेयस्य साधकत्वे मरीचिसलिलादेरपि सत्त्वस्वीकारप्रसंगेनाद्यं दूषयति * नेति * । प्रमाणादिपरमार्थसदबाधितावगमगोचरत्वात् आत्मवदित्याशंक्याह * द्वितीय इति * । तस्य वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य कथाकाले बाधितावगमाभावात् सत्ताऽभ्युपगम्या, किं वा कदाचिदपि तदभावात्, उत कस्य चिदपि कालांतरे ऽपि बाधावगमविरहात्, उत प्रतीतिकाले इति विकल्पार्थः । आद्यमनैकांतिकत्वेन दूषयति * नेति * । व्यभिचारमेव स्फोरयति * पुरुषेति * । पुरुषत्रयावगतस्यापि पुरुषांतरेणैकक्षणावगतस्य च क्षणांतरे तेनापीति सम्बधः । योगाचारसौत्रांतिकवैभाषिकत्रयावगतस्य स्वरसभंगुरत्वस्य वाद्यन्तरेण बाध्यतादर्शनात्, तथा मन्दांधकारे पथि गच्छतः पुरुषत्रयस्य स्रजं दृष्ट्वा [२]रोषणं मन्वानस्य कालांतरनिकटोपसर्पणादिना रशनातत्त्वदर्शनेन बाध्यतादर्शनात्, पुरुषत्रयस्यैकक्षणे ऽबाधितावगतत्वहेतुस्तत्र व्यभिचरतीत्यर्थः । आद्यविकल्पस्य द्वितीयविकल्पदूषणं द्वितीयविकल्पदूषणे ऽन्तर्भ-**

---

१ द्वितीयविकल्पस्य द्वितीयः पक्षः । २ कुपितं, सर्पमिति यावत् ।

र्तीति न पृथगुच्यते । ननु विगीतप्रत्ययाः यथार्थाः प्रत्ययत्वात् संप्रतिपन्नप्रत्ययवदिति पुरुषत्रयावगतस्यापि सत्त्वान्न तत्र व्यभिचार इत्याशंक्याह *न चेति* । द्वौ च त्रयश्च द्वित्रा आदिर्येषां ते द्वित्रादयः । त एव पुरुषाः । त एव मात्रा परिमाणं यस्य तस्य । पूर्वजाता सा च तस्य वस्तुनः प्रतीतिरिति विग्रहः । प्रातीतिकसत्त्वसाधने सिद्धसाधनम्, अर्थसत्त्वसाधने बाधाविरोध इत्यर्थः । द्वितीये नास्माकं काऽपि क्षतिरिति तं परिशेषयति *तस्मादिति* । तमेव विशदयति *यत्रेति* । केनापि कदाचिदपि बाधितावगमशून्यं स्वीकार्यमित्यर्थः । तच्च भट्टमिश्रोक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम् । "सर्वेषां सर्वदा यत्र धीः स्यात् तत्र न बाधनम्"[1] इति ।

आक्षिपति ।

३१ प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्य न सर्वप्रकाराबाधिततत्सत्तामूलकत्वसम्भवः]

तदित्थं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगमः कथाकालमात्रे तैरबाध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते, किमायातं सर्वप्रकाराबाधिततत्तत्सत्त्वावगमायत्ततत्तत्सत्त्वाभ्युपगमकथाङ्गताङ्गीकारस्य[2] । कतिपयप्रति-[3]

१ श्लोकवार्तिके वृत्तिकारग्रन्थे—श्लो २४ ।

२ सर्वप्रकारेणाबाधितो यः प्रमाणादिसत्तावगमः तदायत्तः प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमः कथाङ्गं भवतीति मदीयः पक्षः, तत्र त्वया न किञ्चिदुक्तमिति भावः । (शां)

३ त्रैकालिकसार्वलौकिकबाधवैधुर्याकलनमशक्यमिति कतिपयप्रतिपत्तृमात्रबाधविरह एव प्रवृत्त्यङ्गम्—इत्यवश्यं वाच्यम् । नैतावतावस्तुस्थितिरिति भावः । (शां)

यत्तृकतिपयकालतथात्वावगमादेव च प्रायेण लौकिकव्य-
वाहारः प्रतीयते। तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाङ्गम् ।
एतत्तदुच्यते व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारा-
रम्भ इति ।

* तदिति * । इत्थमुच्यते परं सद्वादिना, न तु
घटते। अत्यंताबाध्यत्वस्यासर्वज्ञेनावगंतुमशक्यत्वात्।
नहि पुरुषान्तरादिवर्तिबाध उपलब्धुं योग्योऽसर्वज्ञस्य,
येन योग्यानुपलब्ध्या तदभावनिश्चय इत्यर्थः। तदुक्तं
[१]कुसुमांजलौ "आपाततो न दृश्यत इति सर्वत्र काल-
क्रमेणापि न द्रक्ष्यत इति को नियंतेति"। ननु त्वया
ऽपि कतिपयपुरुषदेशकालाबाध्यत्वे सत्त्वावगमस्येष्टं
चेदत्यंताबाध्यत्वं तर्ह्यनुमीयतां–विमतः कालः प्रमा-
णादिसत्तावगमबाधवान् कालत्वात् कथाकालवदिति।
तत्राह * यदि नामेति * । सर्वप्रकारैर्देशांतरकालां-
तरपुरुषांतरस्वरूपैरबाधितस्य तस्य प्रमाणस्य प्रमेया-
देश्च सत्त्वावगमस्तदधीनस्तदायत्तः। तस्य तस्य सत्ता-
भ्युपगमस्तस्य कथांगतानंगीकारस्येति विग्रहः। अनं-
गीकारस्य किमायातम्। सो ऽस्त्येवेत्यर्थः। त्वदनुमान-
रीत्या गंधर्वनगरादेरप्यत्यंताबाध्यत्वप्रसंगादत्यंता-
बाध्यत्वं सत्तावगमस्य नांगीक्रियत एवेत्यर्थः। "सत्त्वं

१ पृ. ३७८, पं. २। किन्तु तत्र 'अनवगत' इत्यस्य स्थाने
'आपातत' इति पाठ उपलभ्यते। स एव च साधीयान्, इति विद्यासाग-
रीपुस्तकद्वयधृतमपि 'अनवगत' इति पाठमनादृत्य कुसुमाञ्जल्यनुसार एव
पाठो निवेशितः।

व्यवहारांगमंगीकृतं चेन्मुख्यव्यतिक्रमे कारणाभावाद-र्थसत्त्वमेवांगीक्रियतामिति" चेन्न, लौकिकव्यवहारस्यापि प्रातीतिकसत्त्वमूलत्वादित्याह * कतिपयेति * । प्रतीयते सप्रपंचं जन्यत इत्यर्थः । अन्यथा तदुच्छेदप्रसंगादिति हेतुर्द्रष्टव्यः । शास्त्रीयव्यवहारः प्रातीतिकसत्त्वमूलो व्यवहारत्वाल्लौकिकव्यवहारवदित्याह *तादृश इति* । न चैतत्स्वमनीषिकासिद्धम्, तत्त्वविदामपि सम्मतमित्याह *एतादिति* । स्वप्नवद्व्यवहरेम इत्यादावुच्यत इत्यर्थः ।

नियमस्योभयसंप्रतिपन्नत्वाल्लाघवाच्च स एव कारणमित्युपपादितमित्युपसंहरति

३२ व्यवहारनियमस्यैव कथाकारणत्वस्योपसंहारः]

तस्माद्याद्दग्व्यवहारानियमः कृतः तन्मर्यादाऽनेन नोल्लंघितेति यद्वादिवाग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः स विजयते, यस्य च वचसि नैवं तस्यावगमस्तस्य पराजयः । यत्र वाद्युक्तनिग्रहसत्त्वावगमः स निगृहीतः, तदितरस्तु न तथेत्यादिर्नियम एव कथारम्भाय ग्राह्यः ।

* तस्मादिति * । अदुष्टेऽप्यनुमाने दुष्टमिदमनुमानमिति विप्रलंभकवाक्यादवगमः पराजयहेतुर्न्न भवतीति सूचयितुं मध्यस्थग्रहणम् । * यत्र * प्रतिवादिनीति यावत् । शिष्टं स्पष्टम् ।

नियमस्य तर्हि कारणत्वेन सत्त्वमंगीकृतं स्यादित्यत आह

३३ 'अनेन नियमेन व्यवहर्तव्यम्' इत्यस्यार्थः]

अनेन[1] नियमेन व्यवहर्तव्यमित्यस्य ह्ययमर्थः-अनेन नियमेनोक्तमनेनेति मध्यस्थावगमस्य विषयीभवितव्यमिति।

***अनेनेति*। अनेन वादिना ऽनेन नियमनोक्तम् इति मध्यस्थावगमस्य विषयत्वेन भवितव्यमित्यर्थः।**

नन्वर्थस्य यथा प्रतीतिसत्त्वं तथा प्रतीतेरर्थसत्त्वैव स्वीकर्तव्या, व्यवहारांगत्वात्। तथा च नासद्वादः सिद्ध्यति, तस्यैव सत्त्वादित्यत आह

३४ न च मध्यस्थावगमस्यैव सत्ताऽभ्युपेया]

न च वाच्यम्—"ततस्तदवगमस्यापि सत्ताऽभ्युपेयेति[2]"। तस्यापि सत्ताचिन्तायां तत्सत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात्।

*** नचेति *। कुतो न वाच्यमित्यत आह * तस्येति *। अर्थसत्त्वे प्रमाणाभावादवगमः कथं सन्निति जिज्ञासायामवगमो ऽस्तीत्यवगमांतरमेव तस्य सत्त्वमित्यर्थः।**

प्रतीतेरपि प्रतीतिसत्त्वं चेत्, तत्राप्येवमित्यनवस्था[3] स्यादित्याशंक्याह

---

१ ननु प्रमाणादिसत्ता माऽभ्युपगम्यताम्, नियमबन्धश्चेदङ्गीकृत एतावतैव द्वैतापत्तिरित्यत आह अनेनेति। (शां)

२ ततश्चानेनैव द्वैतापत्तिरित्याशयः।

३ ततः सर्वव्यवहारोच्छेद इत्यर्थः।

३५ उक्तपक्षे ऽनवस्थाया निराकरणम्]

नचैवमनवस्था । तदनुसरणावश्यम्भावानङ्गीकारात् । [1]
'एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिरिति' [2] न्यायात् ।

नचेति । अनवस्थाभावे हेतुमाह *तदिति* । यथा रत्नपरीक्षायां त्रयाणां चतुर्णां वा वाक्यात्सम्यग्ज्ञाने जाते न पुनः पुनर्ज्ञानांतरमपेक्षते तथाऽन्यत्रापि ज्ञानांतरानुसरणस्यानावश्यकत्वान्नानवस्थेत्यर्थः । उक्तमर्थं भट्टवचनेन दृढीकरोति * एवमिति * । 'एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिकामतिः । प्रार्थ्यते तावतैवैकं स्वतः प्रामाण्यमश्नुत' इति ।

ननु सत्तावगमप्रवाहाविच्छेदेनावस्थाविच्छेदेऽन्तिमज्ञानस्य प्रातीतिकसत्त्वस्याप्यभावात्–उत्तरोत्तरज्ञानस्यैव पूर्वं पूर्वम्प्रति सत्त्वरूपत्वात्–उत्तरोत्तरासत्त्वेनामूलमसत्त्वापत्तौ [3] प्रातीतिकसत्त्वेनापि न कथारंभः शक्यत इत्यत आह

३६ प्रकारान्तरेणानवस्थायाः परिहारः] .

न च–" अन्तिमासत्त्वे पूर्वपूर्वप्रवाहासत्त्वापत्तिः, तथाचावगममादायापि न निस्तार" इति वाच्यम् । अस्तु [4]

---

१ भवेदेवं यदि ज्ञानमवश्यं स्वव्यवहारार्थं स्यात् । किन्तर्हि विषयव्यवहारार्थमनुसृतस्य व्यवजिहीर्षायां ज्ञानान्तरमनुस्रियताम्, न तु तत्तज्ज्ञानव्यवहारपरम्पराध्रौव्यम्, येनानवस्थास्यादित्यर्थः । (शां)

२ श्लोकवार्त्तिके–चोदनासूत्रे श्लो. ६१

३ 'आमूलम्' मूलादारभ्य सर्वेषामसत्त्वापत्तिरित्याशयः ।

४ ननु ज्ञानस्यापि व्यावहारिकी सत्ता, तथा चान्तिमज्ञानमव्यवह्रियमाणमसत्स्यात्, तस्मात्तदधीनसत्ताकत्वात्पूर्वज्ञानमप्यसदापद्येत–इत्याशङ्क्य-

एवम् तथा ऽपि त्रिचतुरज्ञानकक्षागवेषणमात्रविश्रान्तेन विचारेण ततःपरमननुसरणरमणीयेनैव समयं बद्ध्वा कथायाम्मिथः सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्तनात् । अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थाया दुष्परिहरत्वात् ।

* नचेति * । अंतिमज्ञानस्य प्रतीत्यंतरानंगीकारे वस्तुत आमूलमसत्त्वमापद्यते चेदिष्टसिद्धिरित्याह * अस्त्विति * । अस्तु नाम तथेत्यर्थः । कथं तर्हि व्यवहार इत्याशंक्य त्रिचतुरज्ञानादूर्ध्वमविचार्यैव कथारंभ इति संकेतकरणात्तत्सिद्धिरित्याह * त्रिचतुरेति * । त्रिचतुराणि च तानि ज्ञानानि, तेषां कक्षासु कोटिषु गवेषणमात्रेण पर्यालोचनमात्रेण विश्रांतो यो विचारस्तेन ततः परमविचारितरमणीयेन समयं बध्वा कथायां प्रवृत्तिसंभवादित्यर्थः । त्रिचतुराणि वेत्यादिज्ञेयस्वरूपसत्त्वांगीकारे लाघवादनवस्थाभावाच्च तदेव स्वीकार्यमित्यत आह * अन्यथेति * । अर्थसत्तांगीकारें ऽपि तत्प्रमाणाननुसरणेन तत्सिद्धिरिति दुष्परिहरैवानवस्थेत्यर्थः ।

ननु कथं स्वरूपसत्तांगीकारे ऽनवस्था, अदृष्टादिवदज्ञातस्वरूपत्वेनैव ज्ञानेन व्यवहारोपपत्तेः; त्वत्पक्षे तु स्वरूपसत्त्वाभावात् प्रतीत्यंतरानुसरणमावश्यकं विवेकिनामिति दुष्परिहराऽनवस्थेत्याशंक्याह

सर्वशून्यताभिप्रायेणेष्टापत्त्या परिहरति अस्त्विति । सर्वासत्त्वमस्त्वित्यर्थः (शां) 'अस्तु, एवंहि' इति शाङ्करीसम्मतः पाठः । अत्र धृतः पाठः सम्यक्तरः प्रतिभाति विद्यासागरीस्वरससिद्धश्च ।

३७ स्वरूपसत्तामादायाप्यनवस्थाया दुष्परिहरत्वम्]

न च वाच्यम्—"[1]मत्पक्षे स्वरूपसत्ताज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणमुचितम्। न त्वेवं त्वत्पक्षे, ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति"। स्वरूपसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात्। यथा[2] च त्वत्पक्षे स्वरूपसत्त्वाविशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव परं व्यवहारोपपादिका, न घटादिसत्ता, एवमेवासत्त्वाविशेषपि ज्ञानमेवासद्व्यवहारोपपादकं नान्यत्।

* नचेति *। कुत इत्यत आह * स्वरूपेति *। 'को ब्रूते सती सा वित्तिरसत्येव न कुत' इत्यादौ—अनवस्थाप्रसंगः स्वरूपसत्त्वमादाय प्रत्यवतिष्ठमानस्य—वक्ष्यत इत्यर्थः। नन्वसद्वादे ज्ञानं न व्यवहारोपपादकम्, असत्त्वात्, अर्थवत्, विपक्षे ऽर्थस्यापि तद्धेतुत्वप्रसंग इत्याशंक्याह * यथेति *। ज्ञानं न व्यवहारोपपादकम्, सत्वात्, अर्थवत्, विपक्षे ऽर्थस्यापि तद्धेतुत्वप्रसंग इत्याभाससमानयोगक्षेमत्वमित्यर्थः।

---

* तत्त्वत एतावतैव कथारम्भे नैयायिकाभिमतप्रमाणादिसत्तास्वीकारावश्यकत्वस्य खण्डनम्। इतः परन्तत्प्रसंगेनोपन्यस्तस्य कारणत्वस्य सत्त्वासत्त्वविवेचनम्। *

---

१ मत्पक्षे ज्ञानं स्वरूपसदेव विषयव्यवहारसमर्थम्, त्वत्पक्षे स्वरूपेणासतो ज्ञानस्य ज्ञानान्तरमेव सत्त्वमित्यात्रयोर्महद्वैषम्य मिति शङ्काकृदभिप्रायः।

२ ननु ज्ञानस्यासत्त्वे कथन्तदधीनो व्यवहारः। अथासदपि व्यवहारहेतुस्तदा सर्वदैवासतो व्यवहारः स्यात्, अविशेषादित्याशंक्याह यथेति। (शां)

उपपादकत्वं नाम कारणत्वम्। तच्च नियतप्राक्सत्त्वरूपम्। तदभावश्चासत्त्वम्। तेन परस्परं व्याघात इति चोदयति

३८ असतो ऽपि कारणत्वसम्भवः]

"असच्चोपपादकश्चेति व्याहतमिति" चेन्न। सदुपपादकमिति कुतो न व्याहतम्। न हि सदुपपादकमसच्च नेति क्वचिदावयोः सिद्धम्।

* असच्चेति *। नियतप्राक्संबन्धि कारणम्, न तु प्राक्सत्त्वम्। संबन्धश्च सदसतोरविशिष्ट इत्यभिप्रेत्य प्रतिबन्दीन्यायेन परिहरति * नेति *। "सदुपपादकमिति न व्याहतं, सतस्तंत्वादेः पटाद्युत्पादकत्वदर्शनात्" इत्याशंक्याह * नहीति *।

नन्वसतः कार्यकाले अन्यदा तो ऽविशेषे शून्यत्वहानिः, विशेषे न नियमेन कार्यजन्म स्यादिति शंकते

३९ न चासत्त्वाविशेषात्कार्यस्य सार्वत्रिकोत्पत्तिप्रसङ्गश्चोद्यः]

"ननु तदसत्त्वाविशेषात्तत्कार्यस्यान्यदाऽपि प्रसङ्गः" न। कार्यस्याद्यसत्ताक्षण इवान्यदाऽपि सामग्र्यसत्त्वाविशेषात्तत्रापि किं नान्यदा कार्यजन्म।

---

१ कारणन्नियतप्राक्सदित्येव नास्ति, कुतो, व्याघात इत्यभिप्रायेणाह सदिति। (शां)

२ कार्योत्पत्तिक्षणे सामग्री त्वयाऽपि नेष्यते, प्रागभावस्य तद्घटकस्याभावात्, तथा च यथासमग्राविरहिणि तस्मिन् क्षणे कार्यन्तथा क्षणान्तरेऽपि कथन्न स्यात्, अविशेषात्—इत्यभिप्रायेणाह नेति। (शां)

* नन्विति * । तदुदितमुदयनेन—'अनुपाख्यस्य हेतुत्वे प्रागपि सत्त्वप्रसक्तौ पुनः सदातनत्वापत्ते-रिति'। किं कारणासत्त्वे कार्यजन्मेष्टमित्यवष्टंभेनेदंचो-द्यते, किं वा नियामकाभावाभिप्रायेण। आद्यं प्रत्याह * न कार्यस्येति *। कार्योत्पत्तिकाले सामग्री नास्ति, उतास्ति । अस्ति चेदुत्तरक्षणेऽपि द्वितीयकार्यप्रसंगः। नास्ति चेत्प्रागूर्ध्वं च तदसत्त्वाविशेषात्तदापि कार्य-जन्म स्यादित्याशयः ।

द्वितीयं शंकते

४० तस्य प्रसङ्गस्य पक्षद्वयेऽपि सम्भवात्]

"अथ[2] न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्यजन्मनो नियामकम् किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वम्, तथादर्शनात्,"—तर्हि[3] ममापि कालांतरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनो नियामकम्, तथादर्शनादेव ।

अथेति। सामग्रसत्त्वमसत्त्वादेव न नियामकं, किं तु तत्सत्त्वम् । न चातिप्रसंगः, नियतप्रा कालाव-च्छिन्नमिति विशेषणादिति भावः। पूर्वक्षणावच्छि-

---

१ कुसुमाञ्जलौ प्रथमेस्तवके. पृ. ४३

२ अस्मत्पक्षे सामग्र्यसत्त्वन्न कार्योत्पत्तिनियामकम्, किन्तु कार्याव्य-वहितपूर्वक्षणसामग्रीसत्त्वमेव तथेति शङ्काभिप्रायः ।

३ कार्यक्षणे नियमतः कार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा पूर्वक्षणसामग्रीसत्त्वं तत्र नियामकम्, तथा ममापि नियतकालकार्यदर्शनात् पूर्वक्षणसामग्र्यस-त्त्वमेव किन्न नियामकमित्याशयेन समाधानम् । सामग्रीसत्त्वम्पूर्वक्षणमात्रे, तदसत्त्वञ्च सार्वत्रिकमिति यद्यपि महद्वैषम्यन्तथाऽपि कार्यस्यापि यतः पारमार्थिकबुद्ध्याऽस्मत्पक्षेऽसत्त्वमेव ततो न काऽपि क्षतिरिति हृदयम् ।

नुत्तरक्षणवर्तिनः कथं नियामकमसम्बन्धादित्यत आह *तथेति*। न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नामेति भावः। सामग्री किमेकक्षणवर्त्तिनी किं वा पूर्वक्षणेप्यस्ति। आद्ये यत्सत्तत् क्षणिकमिति वदन् सुगतश्चरितार्थः स्यात्। द्वितीये पूर्वोत्तरक्षणयोरविशेषेपि पूर्वकालावच्छिन्नसद्वदसदपि तथाभूतं नियामकं विशिष्म इत्याह *तर्हीति*।

सामग्रीकालादव्यवहितोत्तरत्वं प्रयोजकं नियतप्राक्सत्कारणं नियतोत्तरं सत्कार्यमित्यङ्गीकारादिति नियामकांतरं शंकते।

४१ न कार्योत्पत्तिसमकालीनसामग्रीसत्त्वमपिकार्यजन्मनियामकम्]

मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यनियामकमिति चेत्, न। [1]समसमयत्वादागन्तुकत्वाच्चाविशेषेण नियम्यनि-

---

१ समसमयत्वादिति पदं बहुधा व्याख्यातं शङ्करमिश्रेण। तद्यथा। (१) यदेव कार्योत्पत्तिक्षणत्वन्तदेव सामग्र्युत्तरक्षणत्वमिति कथमभेदेनैव नियम्यनियामकभावः। 'समयस्य' क्षणस्य 'समत्वात्' एकत्वादित्यर्थः। न चोपाधिभेदाद्भेदः। तथा सति दण्डित्वकुण्डलित्वाभ्यान्देवदत्तो भिद्येत। (२) यद्वा तुल्यकालयोः सामग्र्युत्तरक्षणत्वकार्यक्षणत्वयोः सव्येतरविषाणवन्नियम्यनियामकभावाभावादित्यर्थः। (३) यद्वा 'समयः' व्यवस्था, तेन समत्वान्नियम्यनियामकयोः समव्यवस्थत्वात्। तथा च कार्यनियामकत्वेनाभिमतस्य सामग्र्युत्तरत्वस्य नियामकान्तरं वाच्यमित्यर्थः। एतदेवाग्रे-'अन्यथा तद् विशेषान्तरन्तदपि' इत्यादिना-स्फुटयिष्यति। (४) यद्वा 'समयः' सङ्केतः। तथा च कार्यक्षणसामग्र्युत्तरक्षणयोरेकार्थवाचकत्वेन तदुपस्थाप्ययोर्घटकलशपदोपस्थाप्ययोरिव न नियम्यनियामकभाव इत्यर्थः। * आगन्तुकत्वादिति *। (१) अव्यवस्थितोपनिपातित्वात्। आकस्मिकोपनिपातिन्यतिथ्यादावागन्तुकपदप्रयोगात्। तथा चागन्तुका ऽऽक-

यामकव्यवस्थानुपपत्तेः। तस्मादन्यदास्थाया एव सामग्र्या-
स्तदा कार्यनियमोऽभ्युपेयः, तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम्।
तथा च समः समाधिः[1]।

*** ममेति *। नियतोत्तरत्वं नाम धर्मः कार्यस्य किं
भिन्नकालोऽभिन्नकालो वा। प्रथमो दत्तोत्तरः। द्वितीये
नियम्यनियामकभावानुपपत्तिः सव्येतरकरयोरिवेति
परिहरति।*नेति*। नियम्यनियामकभावस्य पूर्वापर-
भावगर्भत्वादिति भावः। किं च उत्तरत्वमपि निया-
मकान्तरपूर्वकं चेदनवस्था, न चेत्स्वयमव्यवस्थितं कथ-**

स्मिकी सामग्री स्वोत्तरत्वेन कार्यजन्म कथन्नियमेदित्यर्थः। (२) यद्वा
प्रागभावेतरयावत्कादाचित्कारणप्रागभावानाधारः कार्यप्रागभावाधारः
क्षणः सामग्रीत्युच्यते। कार्यप्रागभावः कार्यानुत्पाद एव। तथा च का-
र्यानुत्पादः कार्योत्पादन्नियमयतीति पर्यवसितम्। तच्चानुपपन्नम्। का-
र्यानुत्पादस्य कार्योत्पादम्प्रति 'आगन्तुकत्वात्' उदासीनत्वात्। उदा-
सीनो ह्यागन्तुक इत्युच्यते इत्यर्थः। तथा च समसमयत्वागन्तुकत्वा-
भ्यामविशिष्टयोस्त्वदभिमतनियम्यनियामकयोर्न नियम्यनियामकभाव
इति समुदायार्थः। (३) अन्ये तु—'आगन्तुकत्वात्' अन्यथासिद्धत्वात्-
इतिवा—'आगन्तुकत्वात्' अक्लृप्तनियामकत्वात्—इति वाऽर्थः' इत्याहुः।
यद्यपि समसमयोरप्यागन्तुकयोरपि रूपरसयोर्वह्निधूमयोरपि नियम्यनि-
यामकभावो दृष्ट एव, तथाऽपि कार्यस्यासत्त्वमेवेति हृदयम्॥

१ सामग्र्युत्तरक्षणत्वस्य नियामकत्वे खण्डिते, भिन्नकालापित्वया
सामग्र्येव नियामिका वाच्या। तथा च भिन्नकालसामग्र्यसत्त्वमेव किन्न
नियामकमिति समः समाधिरित्यर्थः।

मन्यद्व्यवस्थापयेदित्याह *आगन्तुकत्वादिति*। तस्मात्प्राक्सामग्रीसत्त्वमेव नियामकमिति पक्षः परिशिष्यत इत्याह * तस्मादिति *। अन्यदास्थायाः पूर्वक्षणवर्त्तिन्या इति यावत्। भवतु, तव तावता को लाभ इत्यत आह * तथा चेति *। सामग्रीसत्त्वास्वीकारे कार्यकालस्याकार्यकालात्तदव्यवहितोत्तरत्वं विशेष इति न शक्यं वक्तुम्, विशेषान्तरं च नास्तीति कार्यकालाकार्यकालयोरविशेषप्रसंग इति शंकते

४२ कार्यजन्मैव कार्यजन्मकालस्य विशेषः]

"तथापि कार्यजन्मकालस्य को विशेषः।" कार्यजन्मैव। अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादित्यपर्यवसानमेव पर्यवस्येत।

तथापीति। जनिसंबन्ध एव विशेष इत्याह कार्येति परेणापि कार्यकालस्य जनिसम्बन्ध एव विशेषो वक्तव्य इत्याह *अन्यथेति*। येद्विशेषान्तरवतःकालस्य कार्यसत्तासम्बन्धस्तथा कल्प्यते तदपि निर्विशेषस्य सविशेषस्य वा कालस्य स्यात्। आद्ये न नियमः। द्वितीये विशेषान्तरवत एवेत्यनवस्था स्यादित्यर्थः।

व्यावृत्तकार्यकालानामुपसंग्राहकं रूपं वक्तव्यम्। अन्यथा तेष्वेकरूपप्रत्ययायोगात्। नचाव्यवहितोत्तरत्वम्, सामग्रीसत्त्वानंगीकारादिति शंकते

---

१ अत्र 'यत्' इति, अग्रे च 'तत्' इति सर्वेषु पुस्तकेषूपलभ्यते। अनयोश्च पदयोः साक्षात् 'सम्बन्धः' इति पदेनैकवाक्यता न सम्भवति। अतस्तत्पदद्वयं 'सम्बन्धकल्पनम्' इत्येतत्परमेव नेयम्। 'यत्....सम्बन्धकल्पनम्....तत्....स्यात्' इति सम्बन्धः।

४३ न चानुगतरूपस्यानुधावनमुचितम्]

तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपमिति चेत् रूपा-न्तरवतोपि किं रूपमित्यपि पर्यनुयोगस्यानुवृत्तेः ।

तथेति। परिहरति* नेति *। अनुगतप्रत्ययहेतु-तया यद्रूपमुच्यते तदपि किं रूपान्तरनिरपेक्षमुत सापेक्षम्। सापेक्षत्वे तस्य तस्याप्येवमित्यनवस्था। ततो-ऽन्ततोऽपि गत्वा किमपि रूपं निरपेक्षमेव वाच्यम्। तदा-द्वावेव किं नाभ्युपेयम्। तच्च जनिसंबन्धित्वमिति भावः॥

* इत्यसतः कारणत्वसाधनम् *

* अथ सतः कारणत्वखण्डनम् *

एवं तावत् सदसत्कारणयोः साम्यमापाद्येदानीं कारणस्य सत्त्वमपास्यति ।

४४ सतः कारणत्वाभावे संग्रहकारिका]

किञ्च

अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत् कारणं तदसत्ततः ।
नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः ।

* किंचेति * । बीजमित्येव नांकुरस्य कारणं किं तु सद्बीजमिति तद्वादिना विशेष्यते। तत्र वक्तव्यम्— सत्ताविशिष्टं कारणं किं वा सत्तोपलक्षितम् । विशिष्टं चेत्, तत्राह*अन्तर्भावितेति*। अन्तर्भाविताऽन्तःप्र-वेशिता सत्ता यस्मिंस्तदंतर्भावितसत्त्वम्। तच्चेत्कारण-मुच्यते,सत्त्वविशिष्टे सत्ताऽसंभवात्कारणमसदेव स्यात्। सत्तासमवायात्सद्व्यवहारापगमादित्यर्थः। सत्तोपल-

च्चितं बीजस्वरूपं कारणमिति द्वितीयं शंकते *नांत-र्भावितेति *। अन्तर्भावितसत्त्वं कारणं न, किं तूप-लच्चितमिति चेदिति सम्बन्धः। केचिन्नांतर्भावितस-त्त्वमित्यलुक्समासमिच्छन्ति। दूषयति*कारणमिति* तदा कारणकोटौ सत्त्वाप्रवेशादुपलच्चणतया तस्य बहिर्भावात्केवलं बीजस्वरूपमसदेव कारणमित्यस-त्कारणत्वं स्फुटितं स्यादित्यर्थः।

श्लोकार्थमेव विवृणोति

[४५ कारिकाया व्याख्या। सत्ताविशिष्टं कारणन्न सत्]

तथा ह्यन्तर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा स्वाविशिष्टे स्ववृत्तिरंशतः स्वाश्रयत्वमापादयति। विशिष्टस्यार्थान्तर-त्वेपि च स्वस्मिन् स्ववृत्तिव्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे[1] स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव सत्ता तस्मिन्निति[2] [3]अन्यस्यास्तस्याविशिष्टवृत्त्यभ्युपगमे तामसन्निवेश्य का-रणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैव कारणमसत्पर्यवस्यति। अपरापरसत्तानिवेशने चापर्यवसानमेव।

---

१ स्वस्मिन् स्वं वर्तत इति यथा विरुद्धम्, तथा स्वविशिष्टे स्वं वर्तत इत्यपि विरुद्धमेव। विरोधप्रयोजकस्यादर्शनस्योभयत्राविशेषात् (शां)

२ 'इति'=इत्यस्मात् कारणात्।

३ ननु स्वविशिष्टे स्वम् मा वर्तिष्ट। स्वभिन्नया द्वितीयया सत्तया प्रथमसत्ताविशिष्टानां सत्त्वम्, सत्त्वाच्च कारणत्वमुपपद्यत इत्यत आह *अन्यस्या इति*। प्रथमसत्ताया अकिञ्चित्करत्वेऽपि तत्तुल्यतयाद्विती-यतसत्तामप्यनिवेश्यैव त्वया कारणत्वं वाच्यम्। तथा च न प्रथमया न वा द्वितीयया सत्तया सताङ्कारणत्वमिति सर्वथैवासत्कारणमिति भावः। (शां)

तथा हीति। सत्ताविशिष्टे कारणत्वं धर्मः, किं वा तदुपलक्षिते। यदि विशिष्टे तदाऽपि विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्ध एव विशिष्टम्, किं वाऽन्यत्। उभयथाऽपि तत्र सत्ता वर्तते न वा। यदि वर्तते विशेषणभूतैव सत्ता, उतान्या। यदि सैव तत्राह *अन्तर्भूतेति*। अंशतो विशेषणांशे स्ववृत्ति। न च तद्युक्तम्। न हि पटुतरोऽपि नटवटुः स्वस्कन्धमारुह्य नरीनर्तीत्यर्थः। यदि मीमांसकंमन्यस्य मते विशिष्टमर्थान्तरं तत्राह। *विशिष्टस्येति*। सत्ता न स्वविशिष्टे वर्त्तितुमर्हति, विशेषणत्वाद्, दण्डवत्। स्वस्मिन् स्ववृत्त्यभाववत् स्वविशिष्टे स्ववृत्त्यभावनियमदर्शनात् सैव सत्ता तस्मान्नित्यसत्कारणं स्यादित्यन्वयः। यद्यन्या सत्ता विशिष्टे वर्त्तते तदाऽपि, तामंतर्भाव्य विशिष्टं कारणमनन्तर्भाव्य वा। नान्तर्भाव्यं चेत्तत्राह *अन्यस्या इति*। तत्र वर्त्तमानाया अपि सत्तायाः कारणत्वे निवेशानङ्गीकारात्। नहि कार्ष्ण्यं धूमे वर्त्तत इत्येतावता कृष्णत्वमपि लिङ्गत्वोपयोगि, तद्वदित्यर्थः। यद्यन्तर्भाव्य सत्तां विशिष्टं कारणं तत्रापि सत्त्वावृत्तावसत्त्वम्, वृत्तौ वाऽनवस्थेत्याह * अपरेति *। अपर्यवसानमनवस्थेत्यर्थः।

अपरापरसत्त्ववृत्तिस्वीकारेऽपि नानवस्था, सत्तानामानन्त्येन मूलक्षयाभावादित्याशंक्याह

४६ सत्ताभेदानन्त्यस्वीकारेऽपि न कारणस्य सत्त्वम्]

न च सत्ताभेदानन्त्यमस्त्येवेत्यपि पादप्रसारिका निस्ताराय। सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहारानुगमननि-

बन्धनलंघिनः प्रथमाऽपि सत्ता न स्यादिति सत्त्वबुद्धि-
मिष्टवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् ।

* न चेति *। अनुगतैकसत्तया सद्बुद्धिव्यवहारो-
पपत्तौ तद्भेदस्वीकरणं गौरवान्मानाभावाच्चायुक्तमिति
भावः। सत्ता स्वव्यतिरिक्तसत्तासंसर्गिणी, सद्व्यवहा-
रविषयत्वात्, घटवत्। न च समवायादौ व्यभिचारः,
उक्तहेतुनैव साध्यसंप्रतिपत्तेस्तत्रापि सुकरत्वादित्या-
शंक्याह * सत्तेति *। अनन्तसत्तास्वनुगतसद्व्यवहा-
रतद्बुद्ध्योरनुगतसत्त्वान्तरमूलत्वे तस्मिन् तासु च तदु-
पपत्तये सत्त्वान्तरं स्वीकार्यमिति सत्तानवस्था। सत्तासु
तद्बुद्धिव्यवहारयोः स्वरूपमात्रमूलत्वे घटादिव्यावृत्त-
स्वरूपाणामेव सद्व्यवहाराद्युपपादकत्वसंभवेन प्रथमा
ऽपि सत्ता न स्यादिति सत्त्वबुद्धिमिष्टवतो मूलमपि
सत्त्वं नष्टमिति महती विपदापन्नेत्यर्थः।

ननु मा भूदनुगता सत्ता, प्रमाणयोग्यं स्वरूपं
तत्सम्बन्धो वा सत्तेत्यभ्युपगमादित्याशंक्याह

[४७ स्वरूपसत्ता नापगमाय समर्था। अनुगत्यभावे च कारण-
स्याननुगमः]

न च स्वरूपसत्तोपगमाय त्वरित। भिन्नानप्यनुग-
तबुद्ध्याद्याधानपदेऽभिषिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्ज-

१ अनेकसद्वस्तूनामेकत्र व्यवहारायैकात्रानुगमाय च सत्तारूपा जातिः
स्वीक्रियते साम्प्रदायिकैः। एतत्स्वीकारस्तु सत्तानन्त्याभ्युपगमस्यावश्य-
कत्वे, व्यर्थ एव। एकत्रानुगमस्यानावश्यकत्वात्, पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गाच्च।
ततश्च न सत्तेति दूषणं तस्या आनन्त्यमिति भावः।

लिर्वितीर्येत[1] । मा भूदनुगतिः स्वरूपसत्वस्येति च वदन् तद्गर्भिणीं कारणतां कथमनुगमयितासीति[2] ।

*** न चेति * । स्वरूपाणां व्यावृत्तत्वादनुगतसद्बुद्धिव्यवहारनिदानत्वं न स्यात् । अचाक्षुषत्वं च सत्त्वस्य स्यादित्याशयः । सत्त्वं सद्बुद्धिव्यवहारनिदानम् व्यावृत्तमनुगतं वा, विशेषणायोगात् इत्याशंक्याह *भिन्नानिति* । अनुगतबुद्ध्यादिराधीयते ऽस्मिन्नित्यनुगतबुद्ध्याद्याधानम्, तत्पदे तत्प्रवृत्तिगोचरे तत्स्थान इति यावत् । गवादिव्यक्तीनामेव गौर्गौरित्यनुगतबुद्ध्यादिनिदानत्वसंभवाज्जातिमात्राय जलांजलिर्दीयेतेत्यर्थः । नन्वनुगतसद्बुद्ध्यादेः सामान्यसत्त्वमेवालम्बनमस्तु स्वरूपसत्त्वस्य कारणत्वोपयोगिनो मा भूदनुगतिः, ततः को दोषस्तत्राह *मा भूदिति* । तद्गर्भिणीं स्वरूपसत्त्वविशिष्टां कारणतां कथमनुगमयितासि । कारणतानुमानस्य कथं कारयिता स्याः । स्वरूपाणां परस्परं व्यावृत्तत्वादनुगतं कारणं दुःसंपादमस्मिन्पक्षे स्यात् । न च तदपि मा भूदिति**

---

१ ननु च सत्ताविरहिण्यपि सत्ता स्वरूपसती एव । दण्डादिरपि सत्ताबहिर्भावेन कारणमस्तु । स्वरूपसत्तायाः धवरूपमात्रनिबन्धनत्वात, भाकरादिभिस्तथैवाङ्गीकाराच्चेत्यत आह * नचेति * । स्वरूपसत्त्वस्य प्रतिस्वं विश्रान्तत्वेननानुगतत्वात् अनुगतसद्व्यवहारविलोपप्रसङ्गात्, अननुगतेनैव चानुगतधीजनने गोत्वादिकमपि न स्यादित्यर्थः । (शां)

२ कारणतायानुगमस्त्वअदभ्युपगतो न स्यात् । स्वरूपसत्तायास्तदनुगमकत्वेनाभ्युपेताया अननुगतत्वात् , सत्ताजातेश्च खण्डितत्वादित्यर्थः ।(शां)

वाच्यम्, अनुगततद्बुद्ध्यादेरनालम्बनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः।

स्वरूपशब्दस्य सच्छब्दस्य चार्थभेदे स्वरूपसत्त्वस्य हानिः,अभेदे त्वसतोऽपि कारणत्वमविरुद्धमित्याह

४८ स्वरूपसत्त्वं वस्तुनो नाधिकम्]

किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकम्, असतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव । नह्यसन् घटादिः । तथा सति 'घटादिर्न' इत्यपि न स्यात्; असतोऽघटादित्वात् ।

* किं चेति *। घटादेरात्मा पृथुबुध्नोदराकारत्वादिस्वरूपमुच्यते । ततो ऽधिकं न स्वरूपसत्त्वमस्ति । तच्चेत्कारणम्, असत्स्वरूपमपि कारणं स्यात्, स्वरूपत्वाविशेषादित्याशयः । तदुक्तं कुसुमांजलौ[2]। "भावो यथा तथा ऽभावः कारणं कार्यवन्मत" इति । स्वरूपसत्त्वं कारणमिति स्वीकारे कथमसतः कारणत्वम्, तस्य निःस्वरूपत्वादित्याशंक्याह * असत इति *। बाध्यत्वमेव ह्यसत्त्वम् न स्वरूपशून्यत्वम्। यदि सत्त्वस्वरूपेण शून्यत्वान्निःस्वरूपत्वं विपरीतमेव तर्हि किं न स्यादित्यर्थः । यथाहोदयनः[3] । "न ह्यभावस्याका-

---

१ घटस्य च निरूप्यमाणं घटस्वरूपसत्त्वं घट एव पर्यवस्यति । तथाच 'घटः' = कारणमित्यायातम् । असन्नपि घटो घट एवेति मत्पक्षात्त्वत्पक्षे न कश्चिद्विशेषः । यद्यपिच 'स्वरूपसत्' इति पारमार्थिकं (स्वरूपम्) अभिमतम् [अयमेव च त्वत्पक्षाद्विशेषः, त्वया दण्डादीनामपारमार्थिकत्वाङ्गीकारात्] तथाऽपि पारमार्थिकत्वखण्डने हृदयम् । (शां)

२ प्रथमस्तवक पृ. १०१ ।

३ कुसुमाञ्जलि प्रथमस्तवक. पृ. १०१ ।

रणत्वे प्रमाणमस्ति, न हि विधिरूपेणासौ तुच्छ इति स्वरूपेणापि तथा, निषेधरूपाभावे विधेरपि तुच्छत्वप्रसंगादिति"। असतो घटादित्वमेव नास्ति, असत्त्वात्, शशृंगवदित्याशंक्याह * नहीति * । वैपरीत्येपि पर्यनुयोगसाम्यादिति भावः। अप्रसिद्धप्रतियोगिकप्रतिषेधायोगादसतः प्रतिषेधप्रतियोगित्वेनासन् घटादिरेष्टव्य इत्याह * तथासतीति * । तदुक्तं कुसुमांजलौ[1] । "निषेध्यासिद्धेर्निषेधस्याशक्यत्वादिति" ।

एवं तावत् सत्ताविशिष्टं कारणमिति पक्षे ऽसदेव कारणमित्युपपाद्येदानीं तदुपलक्षितं कारणमित्यस्मिन्नप्युपपादयितुमनुभाषते

४६ न च सत्तोपलक्षितं कारणं सत् । तत्र सत्तामनन्तर्भाव्य-कारणत्वे असदपि कारणम्]

अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणम्, तदानीमसदपि तथाऽस्तु, सत्तासत्तयोः कारणकोटयप्रवेशाविशेषात्[2] ।

* तथेति * । सद्वदसदप्यसत्त्वमनन्तर्भाव्य कारणमस्त्विति सिद्धान्तयति * तदानीमिति * ।

कारणत्वस्य भावत्वेन व्याप्तत्वात् तन्निवृत्तौ तदपि निवर्तेत इति शंकते

---

१ प्रथमस्तवक पृ. ३६९

२ सत्ताया इवासत्ताया अपि कारणकोटयप्रवेशात् असत्कारणवादित्वाद्द्वयमपि नोपालभ्याः। अतो दण्डादिः कारणमित्यावयोः समानोऽभ्युपगमः । स च सन्नसन् वेति क्रमेण विचारणीयम् । (शां)

५० न च कारणत्वं सत्त्वमेव]

अथ "न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा किंतु कारणत्वं सत्त्वम् नियतपूर्वसत्तां हि कारणताम्मन्य" इति मन्यसे तर्हि मत्पक्षे सैव कारणताऽस्तु ।

* अथेति * । तद्व्याप्यत्वं तदभाववन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वम् । अत एकत्वे ऽपि न विरोधः । सत्वे सत्त्वाभावादसत्त्वसमन्तदित्याभिसन्धिमुपगृह्य परिहरति * तर्हीति * । असतः कारणत्वं नोपपद्यते सत्त्वस्यैव कारणत्वादिति शंकाग्रन्थार्थ इति केचित् ।

बलान्निगृहीतो ऽसावसद्वादीति सोपहासं शंकते

५१ सत्ताभ्युपगमस्य नासामञ्जस्यम् कारणासत्त्ववादे]

तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति घट्टकुट्यां प्रभातमिति चेत्, न । भावानवबोधात् । सत्तामसतीमभ्युप-

१ ननुसत्ताघटितङ्कारणत्वन्न ब्रूमः, किन्तर्हि सत्तैव कारणत्वमिति, तथा च कारणत्वमभ्युपगच्छता त्वया सत्ताऽप्यङ्गीकर्तव्येतिशङ्कते * अथ नेति* । ममापि नियतपूर्वसत्त्वमेव कारणत्वमिति परिहरति* तर्हीति * ।

२ भावमाविष्करोति सत्तामिति । न वयमसतीमपि सत्तान्नाभ्युपेमः, किन्तर्हि सतीम् । अन्यथा किमुदिश्यासत्त्वमपि मया विधेय मित्यर्थः ॥ त्वयाऽपि या सत्ता कारणत्वेनाभ्युपेयते सा स्वान्तर्भावेनैव कारणत्वं वाच्यम् । स्वाविशिष्टाच सा त्वन्मते ऽप्यसत्येव । यदि च स्वात्मानन्तटस्थीकृत्य सा सत्ता कारणत्वम्, तदा तया सत्तया तटस्थया कारणता सती निर्वहेत् । सत्तैव तु न सती । तस्या सत्तान्तराभावात् । भावे वा पुनरपर्यवसानं स्यात् । (शां)

गच्छताऽपि सत्ता मयाऽभ्युपगतैव। अन्यथा कासावसतीति।
त्वमपि किं सत्तान्तरसत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि।
नत्वेवम्। पूर्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां
पर्यवसानं स्यात्।

* तर्हीति *। शौल्किकभयान्निशायां मार्गान्तरेण
गच्छतः क्षपितनिशस्य घट्टकुट्यां शुल्कशालायां यथा
प्रभाते कस्य चिद्वंचकस्य तथा तव सद्वादापत्तिभयात्
भाषान्तरेण वंचयतोऽपि सद्वाद आपन्न इत्यर्थः।
स्वाभिप्रायकम्प्रटयन् परिहरति *नेति*। 'भावानवबो-
धात्' सत्त्वानवगमात्। सत्त्वस्य कारणधर्मत्वाङ्गीकारेऽपि
तस्य सत्त्वान्न सत्कारणत्वव्याघात इति भावः। सत्ता
न सतीति व्याघात इत्याशंक्याह * सत्तामिति *।
यद्वा 'भावानवबोधात्' अभिप्रायापरिज्ञानादित्युक्तम्,
तमभिप्रायमाह। सत्तां कारणतामसतीमभ्युपगच्छ-
ता सद्वादिना पूर्वक्षणे स्वरूपसत्ताभ्युपगतैवेति यावत्।
सत्तायां सत्तान्तराभावेऽपि सत्ता सतीति यथा न
व्याघातस्तथा मन्मते सत्ता न सतीति न व्याघात
इत्यर्थः। ननु मानसम्बन्धं तद्योग्यत्वं वा विना सत्तैव
नास्ति तस्यां सत्तांतरस्वीकारेऽनवस्थानादित्याशं-
क्याह * अन्यथेति *। सत्तोद्देशेनासत्त्वोपादाने
तद्धर्मित्वेन सत्ता स्वीकृतेति भावः। ननु यद्यपि सत्ता
स्वीक्रियते त्वया तथाऽपि तत्सत्ता त्वया नांगीक्रियते-
मया पुनः सत्तायामपि सत्तान्तरं स्वीक्रियत इति मम
सत्ताभ्युपगमेऽपि न तव तदभ्युपगमसम्भव इत्या-

शंक्याह * त्वमपीति * । नियतप्राक्सत्त्वं कारणत्वम् । तस्य च सत्तान्तरमिच्छंस्त्वमपि तत्सत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छस्यनन्तर्भाव्य वा । द्वितीये कारणमसदेव स्यादिति बहिरेव दूषयित्वा प्रथमकल्पमनुवदति । तस्याः सत्ता तत्सत्ता, तां प्रथमसत्तायामन्तर्भाव्य प्रथमसत्तां कारणतामिच्छसीति यावत् । तदंगीकरोति सद्वादी * नन्विति * । अपरापरसत्तानिवेशने सत्तानवस्थानम्, अनिवेशने तत्प्रभृत्यामूलमसत्तापत्तिरिति प्रागीरितपरिहारं स्मारयति * पूर्ववदिति * ।

असत्कारणत्वे कालानियतिं परिहृत्य कारणानियतिं परिजिहीर्षुः परकीयां शंकामाह

५२ असत्ताविशेषात्कारणनियमसम्भवः]

असत्त्वाविशेषात्कारणनियमः[1] कथं स्यादिति चेन्न, सत्त्वाविशेषेऽपि तुल्यत्वात् ।

* असत्त्वेति * । सत्त्वाविशेषे ऽपि यथा कमलकंदलयोः कमलांकुर कमलबीजादेव न पुनः कंदलादिति नियमस्तव तद्वदसत्त्वाविशेषे ऽपि नियम इति परिहरति * नेति * ।

यस्मिन् सत्येव यद्भवति नासति तत्तस्य कारणमित्यन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावो नियम्यत इति शंकते

१ ननु यद्यसत्कारणं तदा इदङ्कारणश्रियमकारमिति किङ्कृतो नियम इत्याद असत्त्वेति । (शां)

५३ अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यापि सत्त्वासाधनत्वम्]

"सत्त्वेऽस्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधानम् तस्य तज्जातीयस्य वा। त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाविशेषाद्व्यतिरेकः। परं सोऽप्यनियतः। यदा कारणाभावस्तदा कार्यावश्यम्भावानभ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्त्व एव कदाचित् कार्योत्पादात्। अन्वयस्तु न क्वचिदपि"—इति चेत् न। तुल्यत्वात्[1]। अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छता ऽप्यन्वयोपगमात्। अन्वयस्यापि सतान्तर्भावने कथितदोषापत्तेः[2]।

* सत्त्वेस्तीति *। क्षणिकज्वालादिसंग्रहार्थं तज्जातीयस्येत्युक्तम्। अस्तु तर्हि ममाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तन्नियम इत्याशंक्याह *त्वदिति*। कारणयोः सत्त्वानभ्युपगमान्नासतीति व्यतिरेकः केवलं संभवति। बीजे सत्यंकुरो भवतीत्यन्वयज्ञानं दुर्घटमित्यर्थः। व्यतिरेकादेव तर्हि कारणनियमो ऽस्त्वित्यत आह * सो ऽपीति *। कारणाभावस्य कार्याभावेनाविनाभावानभ्युपगमादिति हेतुमाह * यदेति *। अवश्यंता अवश्यंभावस्तदेव कुत इति तत्राह * नित्येति *। यदा शाल्यंकुरो जायते ततो बीजासत्त्व एव जायते तदसत्त्वस्य नित्यत्वादित्यर्थः। कार्यभावस्य कारणभा-

---

१ यथा सतोऽन्वयव्यतिरेकौ तथैवासतोऽपि। परन्तुनिरूप्यमाणौ तावप्यसन्तौ पर्यवस्यतः इत्यन्यदेतदित्याह * नतुल्यत्वादिति * (शां)।

२ "अन्तर्भावितसतश्चेदन्वयो न स संस्ततः, नान्तर्भावितसतश्चेदन्वयो न स संस्तत" इति दोषापत्तेरित्यर्थः (शां)।

येनाविनाभावो ऽन्वयः, स न संभवति कार्यकारणभावानभ्युपगमादित्याह * अन्वयस्त्विति * । व्यतिरेकः परमित्यत्रोक्तव्यावृत्त्यान्वयस्वरूपन्दर्शितमिति न पौनरुक्त्यमिति द्रष्टव्यम् ।

प्रतिबंदीग्रहेण परिहरति * नेति * । नियतपूर्वभाविसत्त्वस्य व्यावहारिकस्य स्वीकारादन्वयो ऽपि तुल्य इत्यर्थः । यद्वा सत्ताविशिष्टस्य तदुपलक्षितस्य च सत्त्वाभावादन्वयाद्यभावस्तवापि तुल्य इत्यर्थः । एवं साम्यमापाद्याधुना स्वपक्षे ऽधिक इत्याह * अन्वय इति * । असतो ऽन्वयो नास्तीति वदन्नेवान्वयमंगीकुरुते ऽप्राप्तप्रतिषेधायोगात् । प्राप्तिरपि क्वचित्सत इति भवन्नियमादिति भावः । पूर्वं सदन्वयमभ्युपगम्याभाणि, स एव संप्रति न संभवतीत्याह *अन्वयस्येति*। कार्यकारणभावं नियमयन्नन्वयः सत्ताविशिष्टस्तदुपलक्षितो वा । आद्ये तत्र सत्तांतरवृत्तावनवस्थानम्, अवृत्तावसत्त्वम् । उपलक्षितत्वे ऽप्यसत्त्वमुपलक्षणस्य बहिर्भावात् नहिकाकोपलक्षितं सद्म काक इति युज्यत इत्यर्थः ।

एवं कारणनियममुपपाद्य चोद्यांतरमप्येवं सति निरस्तं भवतीत्याह ।

५८ अन्तरत्वस्य कारणत्वे दोषान्तरस्य परिहारः]

एतेन “[1]आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जित मोदकाः ।

---

१ 'उपार्जनम्' भक्षणम् । 'रसः' आद्यो धातुः । 'वीर्यम्' बलम्, चरमधातुः । 'विपाकः' परिणामः लौहित्यमिति यावत् । 'रसो' मधुरादिरिति

रसवीर्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते" इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते । सत्त्वान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात्, आशामोदकादिनापि च रसवीर्यविपाकादि-जननात् ।

एतेनेति । आशया कृतानि मोदकान्याशामोदकानि, मनोराज्यविजृंभितानीति यावत् । तैस्तृप्ता इत्यर्थः । रसो मधुराम्लादिः । वीर्यमोषधिगतः शक्तिविशेषः । शीतवीर्या हि पिप्पलीत्यादिः । विपाकः परिणामःकटुत्वादिः । आदिशब्देन रसकार्यपुष्ट्यादिग्रहः । असतः कारणत्वे सत्याशामोदकतृप्तानामुपार्जितमोदकानां च रसवीर्यादि तुल्यं प्रसज्यत इत्यस्य प्रसंगस्यासत्पक्षे बाधकत्वमाशामोदकवदाचरतीत्यर्थः । *एतेनेति* परामृष्टमेव हेतुं स्पष्टयति । *सत्त्वेति* । अस्य प्रसंगस्य सत्कारणत्वे विपर्ययपर्यवसानं वाच्यम, तस्य सत्ताविशिष्टस्योपलक्षितस्य वा कारणत्वस्य खंडितत्वात् । विपर्ययापर्यवसायी प्रसंगाभासोऽयमित्यर्थः । स्वप्नेन कल्पितादेव कार्यजननादिष्टापत्तेश्च प्रसंगाभास इत्याह *आशेति* ।

एवमसतः कारणत्वमापाद्येदानीमसतः कार्यत्वमापादयितुं चोद्यमुद्भावयति

व्याख्यानमयुक्तम्, तस्य भोजनाजन्यत्वात्, इति शांकरी । किन्तु रसशब्दोऽन्नरसानुभवपरः तेन च मधुराद्यनुभवानाम्भोजनमात्रजन्यत्वे विद्यासागर्युक्तव्याख्याने न कश्चिद्दोषः ।

१ सतः कारणत्वमभिप्रेत्य आद्यो ऽयम्भवता ऽभिधीयते । तच्च 'अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्' इत्यादिना प्रागेव निरस्तमित्यर्थः ।

५५ असत एव च कार्यत्वम्]

तदसत्कथं कार्यं स्यादिति चेन्न । सत्तामन्तर्भाव्य कार्यत्वोपगमे कारणवत्कार्येऽपि उक्तदोषस्य—अनन्तर्भावे वा ऽविशेषस्य—पूर्ववदावृत्तेः ।

* तदिति * । प्रागसतः सत्तासमवायो जनिः, कारणसमवायो वा । तदसतः कथं स्यादित्याशयः । परिहरति * नेति * । सत्कार्यवादी प्रष्टव्यः—सत्तामन्तर्भाव्य कार्यत्वमनन्तर्भाव्य वा । आद्ये स्वविशिष्टे स्ववृत्त्यभावात्कारणत्वस्येवासत्त्वम् । द्वितीये ऽप्यसदप्यसत्त्वं वहिर्भाव्य कार्यमस्त्वित्यविशेषापत्तिरित्यर्थः । कारणकोटौ सत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वोपगमे कारणवत्तामन्तर्भाव्य कार्यत्वोपगमे उक्तदोषस्यावृत्तेः । अनन्तर्भावे चावयोरविशेषस्य पूर्ववत्कारणवदावृत्तेरिति योजना ।

---

१ * सत्तामिति * । (१) 'अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कार्यञ्चेत्तदसत्ततः नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कार्यं स्यात्तदसन्ततः' इति दोषापत्तेरित्यर्थः । दृष्टञ्च गुञ्जापुञ्जस्थले असता हुताशनेनासतः शीतापनोदनस्योत्पत्तिर्वानराणाम्, असत्यैव च मत्तकाशिन्या (वरस्त्रिया) सम्भोगसुखमसदेव स्वप्ने सुप्तानामिति भावः । (२) यद्वा—ननु प्रागसतः सत्त्वङ्कार्यत्वम्, इति कार्यसत्ताऽवश्यमङ्गीकार्येत्यत आह सत्तामिति । यथा नियतपूर्वसत्त्वङ्कारणत्वमित्यत्रासती सत्ताऽभ्युपगता, तथा कार्यसत्तामप्यसतीमङ्गीकृत्यैतन्मया समाधेयमित्यर्थः।(शां)

५६ सत्त्वासत्त्वविचारस्योभयत्रापि वैयर्थ्यम]

तस्मात्

पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ।

हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा।

यस्माद्दुक्तनीत्यासत्त्वं कारणकोटिनिविष्टं न भवति * तस्मादिति * उपसंहरति। 'नौ' आवयोः। सदसद्वादिनोः पूर्वकालसंबन्धनियमहेतुत्वे तुल्ये सति सद्वादे कारणत्वं घटते नासद्वाद इति हेतुत्वानुपयोगिनी सत्त्वासत्त्वचिंता वृथेत्यर्थः।

स्वपक्षे दोषमपरिहृत्य परपक्षे तं प्रसंजयतो मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानं स्यात् 'स्वपक्षदोषाभ्युपगमात्परपक्षे दोषप्रसंगो मतानुज्ञेति' सूत्रकारवचनादिति चोदयति।

५७ असतोऽपि कारणत्वे नियतपूर्ववृत्तित्वस्यैव नियामकता]

"आस्तां[2] प्रतिबन्दिग्रहग्रहः। कथं पुनरसतः कारणत्व-

---

१ न सत् कारणन्नाप्यसत् कारणम्, किन्तु नियतपूर्ववृत्ति कारणम्। तच्च यथा सत्तथाऽसदपीति सदेव कारणमिति त्वत्कथावत् असदेव कारणमिति मत्कथाऽप्यापाततो वृथा। विचारस्तु करिष्यत इत्यर्थः। (शां)

२ (१) ननु—असत्त्वाविशेषात् कारणानियमः कथं स्यादिति मदुक्ते, 'सत्त्वाविशेषेऽपि तुल्यत्वात्' इति त्वया प्रतिबन्दिः कृता। प्रतिबन्दिश्च न दूषणम्, इत्यसतः कारणत्वम्प्रमापकाभावादनुपपन्नमेवेति शङ्कते *आस्तामिति*। (२) यद्वा—'पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ' इति साम्यमाक्रन्त्वयोक्तम्। तच्चानुपपन्नम्। सत्त्वासत्त्वपक्षे ग्राहकसत्त्वासत्त्वाभ्यां विशेषात्—इति शंकते * आस्तामिति *। प्राचि काले सत्त्वङ्कारणत्वङ्ग्राह्यम्। तदस्मन्मतेऽस्ति। त्वन्मते तु सर्वदैवासत्त्वम्, इति प्राचि काले सत्त्वङ्ग्राह्यन्नास्त्येव, किं गृह्येतेत्यर्थः। (शां)

मवसेयम्, प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात्, असत्त्वस्य चाविशेषादिति" चेन्न। इदमस्मान्नियतं प्राक्सदिति बुद्ध्या विशेषात्।

* आस्तामिति *। सत्त्वाविशेषात् सतः कथं कारणत्वमित्यादिरूपप्रतिबंदीग्रहः। द्वितीयग्रहो ऽभिनिवेशः। मानाभावादसतः कारणत्वमवगंतुमशक्यमित्याह * कथमिति *। सतः कारणत्वगमकमसतो ऽपि भवतीति नेत्याह *प्रागिति*। इदमस्मान्नियतप्राक्सदिति यत्र बुद्धिस्तत् कारणत्वेन व्यवह्रियते, तच्च त्वया नानुमन्यते इत्यर्थः। सतः प्राक्सत्त्ववदसतः प्रागसत्त्वं कारणत्वगमकमिति नेत्याह *असत्त्वस्येति*। कारणाकारणयोर्विशेषवत्त्वे असत्त्वहानेरित्यर्थः।

असतः स्वरूपाविशेषे ऽपि बुद्ध्यैव विशेषो ऽसिद्ध इति परिहराति * नेति *। इदमस्मान्नियतप्राक्सदिति बुद्धिगोचरत्वं कारणत्वगमकं समार्पीत्याशयः।

जगतो नियतप्रागसदिति बुद्धिः कापिलानां प्रधाने ऽस्ति। न च तज्जगत्कारणमतो ऽतिव्यापकं लक्षणमिति शंकते

५८ भ्रान्तावतिप्रसङ्गाभावः]

"भ्रान्तंवबुद्धिगोचरे ऽतिप्रसङ्ग" इति चेन्न। यादृश्या

---

१ रासभादीनामपि विषये घटप्रागस्तित्वबुद्धिर्भवति, न च भ्रान्तिहेतवो ऽपि केन चिन्नियम्यन्ते—इति तेषामपि घटकारणत्वतद्व्यवहारयोः प्रसङ्ग इत्याह *भ्रान्तेति*। चोदितमतिप्रसंगम्परिहरति *नेति*। कारणाकारणयोरेवंबुद्धिसम्भवे ऽपि कारणे झटिति बाधानवतारः, अकारणे तु झटित्येव बाधावतारः इति विशेषो ऽस्त्येवेत्यर्थः।

हि धिया त्रिचतुरकक्षाबाधानवरोधविश्रान्तया वस्तुसत्त्वनिश्चयस्ते, तादृश्यैव विषयीकृतस्य ममापि कारणतानिश्चयः। केवलन्ततः परास्वपि कक्षासु बाधात् पूर्वपूर्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्त्वावधारणं वयं मन्यामहे इति विशेषः। परदर्शनसिद्धान्तस्य भरिकक्षाबाधविनोऽपि ततः परकक्षाबाध्यमानत्वेनातथाभावोपगमात्। अन्यथैकदर्शनपरिशेषः स्यात्।

* भ्रांतेति *। "तत्रापि प्रतीतिमात्रं प्राक् सत्त्वव्यवस्थापकम्, उतात्यंताबाधितप्रतीतिः। आद्ये प्रसंगसाम्यम्। द्वितीये देशकालान्तरभाविबाधाभावस्य प्राक्तनानवसेयत्वात् तर्हि त्रिचतुरकक्षाबाधितयेति" चेत्, ममापि तर्हि तादृश्यैव विषयीकृतस्य कारणत्व-

---

१ एवमबाधितधीविषयाणाम्पारमार्थिकसत्त्वमायातमिति तत्परिजिहीर्षया आह *केवलमिति*। आपाततो ऽबाधविशेषमात्रमाचक्ष्महे। नतु तेन परमार्थसत्त्वम्। यतः पर्यन्ततस्तत्रापि बाधावतार एवेति भावः। सर्वश्चेवायमापेक्षिको विशेषो बुद्धिकृतो, न वास्तविक इति हृदयम्।

२ शब्दनित्यत्वे मीमांसकाभिमते नैयायिकस्य त्रिचतुरकक्षाबाधानवतारे ऽपि क्रमबाध्यत्वस्वीकार इत्यर्थः। तथा च यथा कतिपयकक्षायाम्बाधविरहाधीनो ऽभ्युपगमो ऽभ्युपगम्यमानो वा ऽर्थः सिद्धान्तः, तथा कारणत्वाकारणत्वव्यवस्थितिरपि तावतैव, न तु सर्वप्रकाराबाध्यतयेति भावः। सर्वप्रकाराबाध्यत्वनिबन्धनश्चेत् सिद्धान्तः, तदैक एव सिद्धान्तो भवेत् सर्वेषान्दर्शनानामिति भावः। न च सर्वबाध्यत्वेऽपि दर्शनभेदानुपपत्तिः। वेदान्तदर्शनस्य सर्वथाऽबाध्यत्वात्।

नियम इत्याह * न, यादृश्येति * । * केवलामिति * । वस्तुशून्य इत्यर्थः । प्रथमोत्पन्नप्रतीतेरसंजातविरोधितया प्राबल्यात्तद्बललभ्यसत्त्वमेव किं नास्थीयते इत्यत्राह * तत इति * । निरपेक्षोत्तरप्रत्ययविरोधान्न सत्त्वमिति भावः । परपक्षात्स्वपक्षस्य विशेषं दर्शयतीति केचित् । त्रिचतुरकक्षासु यन्न बाध्यते तत्कालान्तरे न बाधिष्यत इति संभावनास्पदन्तत्राह *परेति*। बह्वीषु भूमिषूपलब्धस्यापरसिद्धांतध्वांतस्यान्ययुक्तिबाध्यत्वेनासत्त्वमुपगम्यत इत्यर्थः। विपर्यये बाधमभिधत्ते * अन्यथेति * । प्रामाणिकः सिद्धांत इति नियमात्परदर्शनसिद्धांतः प्रतीतो ऽबाधितश्च यदि तदा सर्वे सर्वैः स्वीकार्या इति दर्शनभेदो न भवेदिति भावः ।

स्वपरपक्षयोरसत्त्वमविशिष्टं चेत् कथं कतिपयकक्षासु स्वपक्षो ऽबाधित आस्तामित्यत आह

५९ असत्त्वाविशेषे ऽपि पक्षाणां विशेषावधारणम्]

ऐतेन "असत्त्वाविशेषात् कथं कस्यचित्पक्षस्य त्रिचतुरकक्षाबाधितत्वमास्तामित्यपि" निरस्तम् ।

---

१ (१) ननु रासभे घटप्राक्सत्त्वाज्ञानवद् दण्डे ऽपि चेत् तद्बाध्यमेव, तदा त्रिचतुरकक्षाबाधितत्वाबाधितत्वलक्षणो ऽपि विशेषो न भवत्येवेत्यत आह *एतेनेति*। शुक्तौ रजतत्वज्ञानस्य, शब्दे नित्यत्वज्ञानस्य च ऽबाध्यत्वाविशेषे ऽपि त्वया ऽप्येतादृशस्यार्थनियमस्याभ्युपगमेनेत्यर्थः । (२) यद्वा— परकीयसर्वसिद्धान्तानां बाध्यत्वे बहुकक्षाबाधितत्वाबाधितत्वविशेषः किन्निबन्धन इत्यत आह *एतेनेति*। परसिद्धान्तस्थले रजतज्ञाने च त्वया ऽप्येतादृशस्य विशेषस्याभ्युपगमेनेत्यर्थः । (शां)

* एतेनेति *। व्यवहारविसंवादिबुद्धिकृतोऽसतो विशेष इत्युक्तन्यायेन निरस्तम् । यथा हि सत्त्वाविशेषे ऽपि परस्य बुद्धिकृतं विशेषमुपादाय परपक्षस्य सतो ऽपि निरासः स्वपक्षस्याबाध्यत्वेन स्वीकरणं तद्वदित्यर्थः ।

इदमस्मान्नियतप्राक्सदिति बुद्धिगोचरत्वं कारणलक्षणत्वं चेत्तर्हि गिरिगुहादिगते बीजादौ नैवं बुद्धिविषयतेति कारणत्वं न स्यादित्यव्याप्तिं शंकते

६० नियतप्राक्सत्त्वबुद्ध्यभावस्थले तादृशबुद्धिविषयतैव शरणम्]

"अनेवंबुद्धिविषयतादशायां को विशेष" इति चेत्, यदा कदापि तादृशबुद्धिविषयतैव। अन्यथा[1] कथय कथमन्यदातनतादृशबुद्धिविषयतया अन्यदा सत्त्वं स्यात् । "तदातनसत्त्वमन्यदास्थेन गृह्यत" इति चेत्, अन्यकालिकमेव तर्हि तत् तदातनकारणत्वोपयोगीति समानम्। तदेतत् संवृतिसत्त्वमितिगीयते ।

* अनेवमिति *। नियतप्राक्सदिति बुद्धिविषयत्वमेवं बुद्धिविषयत्वम्, तदभावकाल इत्यर्थः। यथोत्पन्नक्षणे ऽव्याप्तिपरिहाराय गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणमिति लक्षणमुच्यते द्रव्यस्य, तद्वदेवंबुद्धिविषयत्वात्यंताभावानधिकरणत्वं विशेष इति। परिहरति * यदा कदापीति * । उत्पन्ननष्टपुत्रस्यानुत्पन्नपुत्रस्य

---

१ यदा कदाचित्तादृशबुद्धेरतन्त्रत्वे तवापि तादृशबुद्धिविरहदशायां प्राक्सत्त्वस्य वस्तुनः कथं सिद्धिरित्यर्थः । (शां)

चेदानीमपुत्रत्वे न विशेषस्तद्वदाविद्यमानबुद्धिविषयत्वे न विशेषसंभव इत्याशंक्याह * अन्यथेति * । यद्येवं बुद्धिर्नास्ति तदा पूर्वकालावच्छिन्नतया गृहीतं सत्वं तवापि कथं स्यादिति भावः । इदमस्मान्नियतप्रागासीदिति कालांतरस्थबुद्ध्या बुध्यमानत्वं कारणस्याकारणाद्विशेष इति शंकते *तदेति*। तर्हि कालान्तरे विशिष्टबुद्धिविषयीकृतमिति कालान्तरे गृह्यमाणत्वं कारणस्याकारणाद्विशेष इति तुल्यमिति परिहरति * अन्यकालिकमिति * । सांवृतं सत्त्वमसद्वादिभिर्व्यवहारोपपादकमिष्टम् तद्विरुद्धमिदमुच्यत इति तत्राह *तदिति* । संव्रियते ऽनयेति संवृतिरविद्याऽसत्प्रकाशनशक्तिरिति यावत् । तदुक्तम्

द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशनाः ।

लोके संवृतिसत्त्वं च सत्त्वं च परमार्थत इति ।

संवृतिस्सती न वा । न चेन्न विशिष्टव्यवहारप्रवर्तिका स्यात् । सती चेत् सर्वशून्यताहानिरित्याशंक्याह

६१ प्राक्सत्त्वबुद्धिविषये सत्त्वासत्त्वविचारः]

"असती सा न विशेषिका सती सा नेष्टा"—इत्यभिसन्धानेन-"संवृतिरपि सती न वेति" पृच्छन्-प्रतिवक्तव्यः। ज्ञानं तावद्व्यवहारोपपादकतया द्वाभ्यामप्यनुमतम् तस्यापि जिज्ञासायां विचतुरकक्षाविश्रान्तगवेषणस्य यदि सत्तापिपन्ना भविष्यति, तदा सता तेनेदमुपपादितम्भविष्यति । अथासत्ता तस्य पर्यवसास्यति, तदा असतैव तेनेदमुपपा-

द्यत इति स्वीकर्त्तव्यम्, [1]भ्रमविषयेणेव भ्रमे विशिष्टताव्यवहारः।

* असतीति *। तदुक्तम्—

'संवृतेर्ननु सत्यत्वं सत्यभेदः कुतो न्वयम्।
सत्या चेत्संवृतिः केयं मृषा चेत्सत्यता कथम्।
सत्यत्वं न च सामान्यं मृषार्थपरमार्थयोः।
विरोधान्न हि वृक्षत्वं सामान्यं वृक्षसिंहयोरिति'।

तदिदं श्लोकद्वयमुवेकेन (?) व्याख्यातम्। न हि संवृतिपरमार्थयोः सत्यत्वं नाम सामान्यम्, एकत्र विरोधादपरत्र पौनरुक्त्यप्रसंगादिति। बाह्यार्थासत्त्वं योगाचारादेः समानमिति ते ऽप्यत्र पूर्वपक्षीकृता इति तदुदाहरणं कथं प्रतिवक्तुं शक्यः। असतो व्यावर्तकत्वादेस्तेनानंगीकारादित्यत आह *विज्ञानमिति*। घटज्ञानाद् घटव्यवहारइति सदसद्वादिनोः संमतमित्यर्थः। विमर्शनपूर्वकं विज्ञानस्य स्वरूपसत्त्वाव्यतिरेकेण व्यावर्तकत्वाद्युपपादयति *तस्येति*। कथमस्य स चेमिति जिज्ञासायां तिसृषु चतसृषु कक्षासु विश्रान्तगवेषणमन्वेषणं यस्येति विग्रहः। अनवस्थां परिहर्तुं त्रिचतुरकक्षा विश्रांत्यभ्युपगमे तदारभ्यामूलमसत्त्वापत्तेर्व्यतिरेकाभावात्तत्सत्तावगमस्यैव व्यवहारजनकत्वसम्भवान् न स्वरूपसत्ता विज्ञानस्येति भावः। मा भूत् स्वरूपसत्ता, ततः किमित्यत आह *अथेति*। 'पर्यवसास्यति' पर्य-

---

१ यथा ऽसदेव रजतं स्वविषयं ज्ञानं विशेषयति 'इदमस्मान्नियतप्राक्सत्' इति बुद्धि विषयत्वमेव कारणत्वमित्यर्थः। (शां)

वसिता भविष्यति, विचारेण तदा ऽसतैव तेन विज्ञानेनेदं व्यवहाराख्यं कार्यमुपपाद्यते इति कर्तव्यमित्यर्थः। विज्ञानमसत्,व्यवहारादिजनकत्वाच्छुक्तिरजतसंसर्गवदिति स्वपक्षपर्यवसानमाह *श्रमेति *। शुक्तिरजतसंसर्गज्ञानमिति संसर्गः स्वज्ञानमितरज्ञानाद्व्यावर्तयति। संसर्गावच्छिन्नज्ञानस्य विशिष्टाभिवदनव्यवहारजनकत्वे विशेषणतया संसर्गो ऽपि व्यवहारहेतुरिति भावः।

ननु विचार्यमाणे विज्ञाने विज्ञानस्यासत्तापर्यवसास्यति चेत्तदा विषयपरतंत्रत्वाच्छेदनस्य सुषुप्त्यादौ व्यभिचाराच्च न वस्तुत्वमित्ययमेव विचारो न सिध्यति, विज्ञानस्वमूलत्वादस्यापीत्याशंक्याह

६२ सदसत्त्वविचारं विनैव विचारस्य आरब्धव्यत्वम्।

अविचार्यैव तावत्तस्य सदसत्वं विचार आरब्धव्यः। अन्यथा प्रथममेव मतिकर्दमे कथारम्भणमशक्यमापद्येत। स्वीकृतञ्च भवताऽपि भविष्यदादिविषये विज्ञाने विशिष्टव्यवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य। कारणशक्तेश्च विशेषकमसदेव कार्यम्।

* अविचार्यैवेति *। विपक्षबाधकेनैतद्द्रढयति *अन्यथेति*। सदसत्त्वनिर्णयाधीनश्चेद्विचारारंभः सो ऽपि तदधीन इतीतरेतराश्रयात्प्रथमतो मतिकालुष्यपरिहाराय तदन्तरेणापि विचार्यतामित्यर्थः। सकृद्दर्शनमात्रस्य गोमयपायसीकरणसमत्वात् प्रदर्शिते असतो

व्यवहारजनकत्वे व्याप्तिग्रहणभूम्यन्तरमाह *स्वीकृत-मिति*। भविष्यदाद्यर्थविशिष्टज्ञानस्य व्यवहारजनक-त्वे तद्विशेषणत्वेनासतो ऽपि व्यवहारहेतुत्वं ज्ञानमा-त्रस्य तद्धेतुत्वे ऽतिप्रसंगात् स्वीकृतमित्यर्थः। भविष्य-दादिविषये विज्ञाने सतो ऽपि विषयस्य विशिष्टज्ञा-नव्यवहारनिदानत्वं स्वीकृतमिति योजना। एवमसतो व्यवहारजनकत्वे दृष्टान्तमभिधाय व्यावर्तकत्वे दृष्टा-न्तमाह *कारणेति*। यद्वा ऽविनाभावबलेन लिङ्ग-मेव व्यवहारजनकं नासदर्थविशिष्टं विज्ञानमित्याशं-क्याह *कारणेति*। कस्य कस्मिन्निति शक्तेराश्रयवि-षयसापेक्षत्वात्तिलगतशक्तेरसदेव तैलं व्यावर्त्तकम्। नच भविष्यदाकारेण कार्यमिदानीमस्ति, भविष्यत्कालस्ये-दानीमसत्त्वेन तदवच्छिन्नरूपस्याप्यसत्त्वात्। न च श-क्तिरेव नास्ति, करतलानलसंयोगे मंत्रादौ च सति स्फोटानुदयानुपपत्त्या सिद्धत्वात्। नच प्रतिकूलाभाव-रूपकारणाभावात्तदानीं विसामग्र्येवप्रतिबन्धः, सति पुष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधिनः प्रतिबन्धत्वप्रसि-द्धेः। अन्यथा कारणाभावमात्रं प्रतिबन्धः स्यात्। न चैवं प्रसिद्धिरस्ति, अभावस्य क्रियानाश्रयस्य कारण-त्वानुपपत्तेश्चेति भावः।

ननु बुद्धिसाम्यार्थं दृष्टान्तो विधीयते, नात्र तत्साम्यं भवति, अतीतादेः कालान्तरे सत्त्वात् त्वद-भिमतज्ञानस्य कदाचिदप्यसत्त्वात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-योर्वैषम्यादित्याशंक्याह

६३ विशिष्टव्यवहारसमये उभयोरपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरसत्त्वम्]

न च " कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता [1]तस्यैकत्र, अन्यत्र नान्यदापीति वैधर्म्यमे[2]तयोरपीति " वक्तव्यम् । विशिष्टव्यवहारप्रवृत्तिसमये [3]द्वयोरप्यसत्त्वाविशेषात् । प्रयोजनानुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतो ऽवस्थानं पाटच्चरलुण्ठिते वेश्मनि यामिकजागरणवृत्तान्तमनुहरति ।

***न चेति*। नियतप्राक्सत्त्वं कारणत्वोपयोगि, किंवा सत्त्वमात्रम् । यद्याद्यस्तदभावस्य समानत्वमुभयोरित्याह *विशिष्टेति*। न द्वितीयः, नियतप्राक्सत्वात् कारणत्वमिति प्रतिज्ञाहानान्नष्टघटेन मधुधारणप्रसंगाच्चेत्याह *प्रयोजनेति*। यामिको यामरक्षकः । पाटच्चरेण दरीचोरेण वेश्मन्यपहृतसर्वस्वे सति पूर्वापरकालयोर्यामिकस्य जागरणमिन्द्रियक्लेशाय । तद्वत्कार्यकालात्पूर्वापरकालयोः स्वरूपतो ऽवस्थानमनुपयुक्तमित्यर्थः ।**

नन्वतीताद्यर्थस्य कालांतरस्थितिमात्रेणासाधारणपृथुबुध्नोदरत्वादिस्वभावतो घटत्वादिविशेषणतश्च व्यावृत्तत्वात् ज्ञानशक्त्यादेर्व्यावर्तकत्वेनोपादानं संभवतीति शंकते

---

१ 'तस्य एकस्य'=अतीतादेः । 'एकत्र'=कालान्तरे । 'अन्यत्र'=ज्ञानविषययोः । 'अन्यदा'=कालान्तरेऽपि ।

२ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः ।

३ भविष्यत्पुत्रादेः घटादिकार्यस्य च ।

[९४ स्वभावविशेषणवत्त्वाभ्यां सदसतोर्भेदशङ्का]

"तथाऽपि कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतो[1] विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नं तद्विज्ञानेन [2]स्वभावबलात्स्वविशेषणत्वेनोपादीयते । न त्वेवमत्यन्तासद्भवितुमर्हति, तस्य [3]स्वरूपतो विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नतया ऽनङ्गीकारात्कुत्र स्वभावतो विज्ञानं सम्बन्धि निरूप्येत[4] " ।

*** तथाऽपीति *। संयोगाद्यसंभवात् ज्ञानशक्त्यादेर्व्यावर्तकत्वं न संभवतीत्याशंक्याह *स्वभावेति*। स्वभावसम्बन्धो विषयविषयिभावस्तद्बलेनेति यावत्। असदपि तथा किं न स्यादित्यत आह * न त्विति *। व्यावृत्तस्वरूपत्वे विशेषणयोगे वासत्वव्याघातादित्यर्थः । नासंबद्धज्ञानमर्थव्यावहारजनकमतिप्रसंगात्, न च संबद्धम् संयोगाद्यनिरूपणात्, न च स्वभावसंबंधान्निःस्वभावत्वादित्यत्राह * कुत्रेति * । कुत इति पाठे केन स्वभावेनेत्यर्थः। असतोऽप्यसाधारणस्वभावो निषेधात्मकः सद्व्यावृत्तत्वन्नाम धर्मभेदश्च विद्यत इद्यति।**

१ ननु यस्यात्यान्तिकमसत्त्वं तस्य विशेषणत्वे विशेष्यत्वं वा न स्वीकुर्मः । भविष्यत्पुत्रादेः कार्यस्य च नात्यन्तिकमसत्त्वम्, स्वकाले तयोः सत्त्वादित्याह तथापीति । (शां)

२ भविष्यदाद्यालम्बनमपि ज्ञानं शब्दलिङ्गमहिम्ना जायत इति तादृशो विशेषस्तद्विशिष्ट एवेत्यर्थः । (शां)

३ विषयस्वरूपमपि त्वन्मते ऽत्यन्तासद्विशेषणम्, संवृतिरप्यत्यन्तासतीत्यर्थः । (शां)

४ स्वभावतोऽपि ज्ञानमत्यन्तासद्विषयसम्बन्धि कथम्भवेत् । तथा च त्वन्मते ऽत्यन्तासतोर्ज्ञानविषययोर्न सर्वथाविशेषणविशेष्यभावः । (शां)

असतो ऽपि स्वरूपं स्वरूपमेवेत्यादावुक्तमिति परिहरति

६५ शङ्कापरिहारः]

न । उक्तमत्रासतोऽपि तदेव स्वरूपम् तस्य नियतस्वरूपतैव, नियतविशेषणस्यैवासत्त्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चेत्यलमतिविस्तरेण।

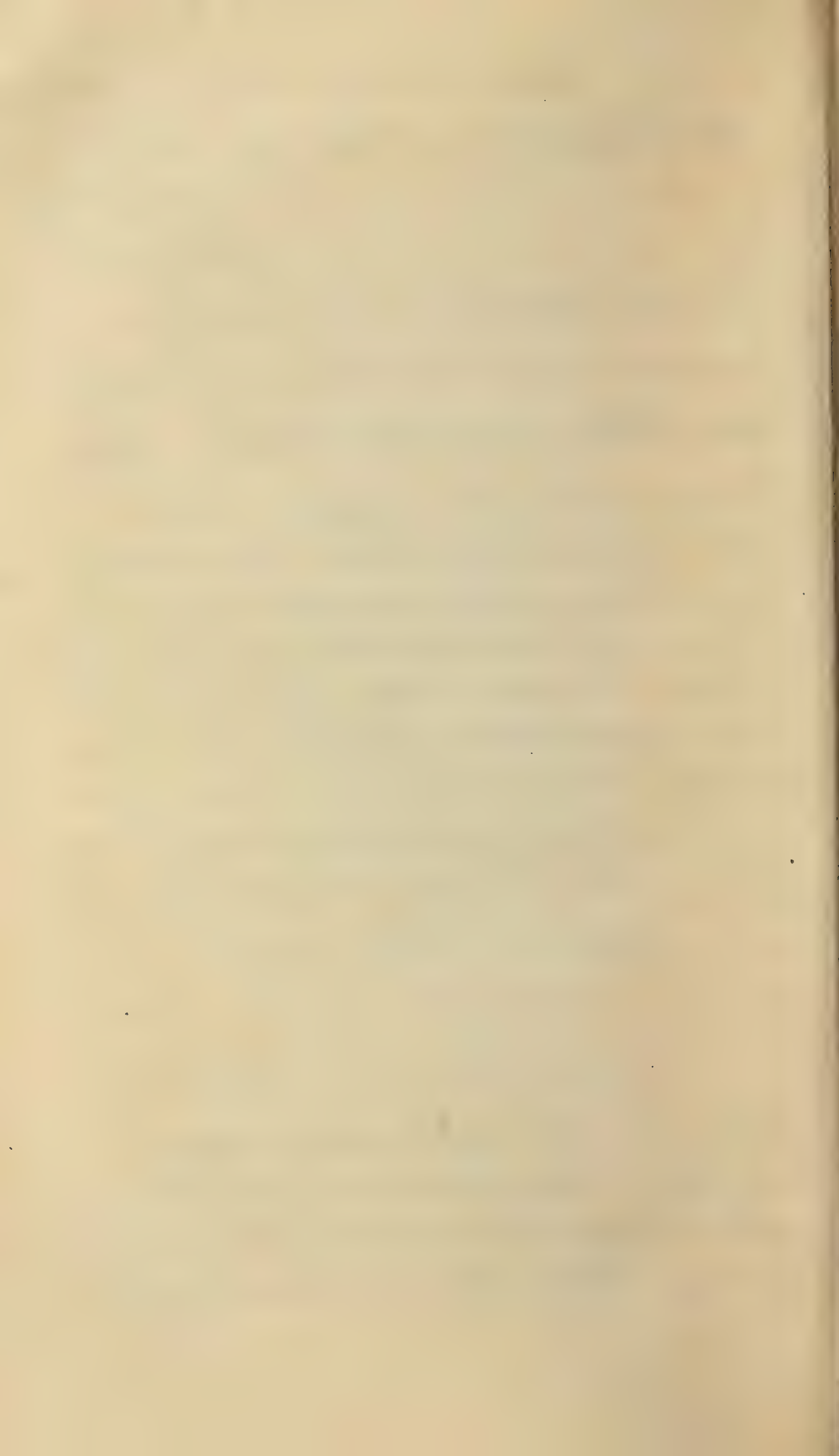
* नेति * । तदेवेति * । निषेधात्मकत्वं व्यावृत्तत्वधर्मत्वं चेत्यर्थः । असतो ऽसाधारणस्वभावे व्याघात उक्त इति तत्राह *अन्यथेति* । गगनकुसुमस्य साधारणस्वरूपापत्तेर्मूषकविषाणादेर्व्यावृत्तव्यवहारो न स्यात् सदसतोः सांकर्यं चस्यादित्यर्थः । यदुक्तमसतो निःस्वरूपत्वाद्विषयविषयिसंबंधानुपपत्तिस्तत्राह * भ्रांतीति * । भ्रांतिविषयेणासता रूप्यादिना ज्ञानस्य विषयविषयिभावसंबंधस्य सद्वादिना ऽप्यंगीकारादसतः संबंधो नास्तीति न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

इति प्रमाणप्रमेयाद्यभावसिद्धिः [शून्यवादमाश्रित्य] ।

---:o:---

अथ विज्ञानवादमाश्रित्य ज्ञानाभिन्नसकलपदार्थासत्त्वसाधनम् ।

एवं तावत्सर्वशून्यतांगीकारे ऽपि कारणतादिव्यवहारः संगच्छते, किं पुनर्ज्ञानमात्रस्य सत्त्वे, इति कैमुतिकन्यायमभिप्रेत्य विज्ञानं स्वयंप्रकाशं साधयति। निरूप्यमाणे तदद्वैतब्रह्म संपत्स्यत इत्याह

६६ विज्ञानस्य सत्त्वं स्वयम्प्रकाशता च]

अपरे पुनश्चेतसोऽपि शून्यताङ्गीकारे मनः प्रत्ययमनासादयन्तः सर्वमिदमसदेव विश्वमित्यभिधातुं सहसैवानुत्सहमाना मन्यन्ते—विज्ञानं तावत् स्वप्रकाशं स्वत एवं सिद्धस्वरूपम्। न खलु विज्ञाने सति जिज्ञासोरपि कस्यचिज्जानामि न वेति संशयः, न जानामीति वा विपर्ययो व्यतिरेकप्रमा वा। तेन जिज्ञासितस्यातत्त्वज्ञानव्यतिरेकप्रमाणामभावसमुदायः स्वव्यापकं जिज्ञासितस्य प्रमितत्वमानयाति। अन्यथा हि जिज्ञासितप्रमितत्वव्यतिरेकव्यापकं जिज्ञासितव्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानमविघ्नितजिज्ञासस्य स्यात्। अतः सर्वजनस्वात्मसंवेदनसिद्धं बोधस्य स्वरूपम्।

* अपरे पुनरित्यादिना *। चेतसो विज्ञानस्येति यावत्। मनःप्रत्ययस्तुष्टिः,तामनासादयन्तोऽलभमाना इत्यर्थः। ज्ञेयासत्त्वे तदुपरक्तरूपस्य क्षणिकविज्ञानस्यासत्त्वं स्वयमेव प्रतिपत्स्यत इत्यभिप्रेत्याह *सहसेति*। किं मन्यंत इति तदाह * विज्ञानमिति *। स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं स्वयंप्रकाशत्वमिति ब्रह्मवादिनः संगिरन्ते। तदत्र भवति योगाचारमते स्वयमेव प्रमात्वं प्रमेयत्वं चेति स्वप्रकाशशब्दार्थमाह * स्वतःसिद्धरूपमिति *। अप्रमितत्वस्य व्यापकाभावेन व्याप्याभावं दर्शयितुं व्यापकाभावमुपन्यस्यति * न खल्विति *।

पथि गच्छतस्तृणादावजिज्ञासिते विपर्ययाद्यभावौ प्रमिते ऽपि दृष्टस्ततो व्यावर्तयति *जिज्ञासोरिति*। अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्विपर्ययो ज्ञायमाने ऽर्थे नजानामीति विरुद्धानेकप्रकारावलम्बी प्रत्ययः। संशयो जानामि वा न वेति। योग्यानुपलब्धिजन्यं नास्तीति ज्ञानं व्यतिरेकप्रमा न जानाम्येवेति। जिज्ञासितत्वे सत्यप्रमितस्य संशयविपर्ययाभावप्रमाणामन्यतमविषयत्वमावश्यकमित्यर्थः। जिज्ञासोर्विचारकस्यापि ज्ञाने संशयादिर्न जायते किमु लौकिकस्येत्यपि शब्दार्थः। ननु विज्ञाने सत्यभावप्रमाप्रसंग एव नास्ति, किमिदमुच्यते व्यतिरेकप्रमा वा न जायते इति। सत्यम्, सतो ऽप्रमितस्य जिज्ञासितस्य संशयविपर्ययान्यतरगोचरत्वं जिज्ञासितस्याप्रमितस्य त्रयाणामन्यतमविषयत्वमिति विभागेन योजनीयत्वात् न कश्चिद्दोष इति। व्यापकाभावमभिधाय व्याप्याभावमाह * तेनेति *। अतत्त्वज्ञाने संशयाविपर्ययौ, व्यतिरेकप्रमा, अभावप्रमा तासामभावसमुदायः स्वव्यापकमानयतीति सम्बन्धः। असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्तिवैपरीत्येन व्यतिरेकव्याप्तिनियमात् व्यापकाभावस्य व्याप्याभावो व्यापकः। व्यापकस्वरूपमेव दर्शयति *जिज्ञासितस्येति*। आनयतीत्युक्तम्, आनयनमर्थाक्षेपः स चानुपपत्त्येति [1]तामाह *अन्यथेति*। जिज्ञासितस्य व्यतिरेको ऽभावस्तमुल्लिखतीति जिज्ञासितव्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानं स्यादिति सम्बन्धः। व्यतिरेकोल्लेखीति संशयविपर्ययव्य-

---

१ अनुपपत्तिमित्यर्थः।

तिरेकज्ञानानि विवक्ष्यंते। जात्युपाधावेकवचनम्। हेतुगर्भं विशेषणमाह *जिज्ञासितेति*। जिज्ञासितप्रमितत्वस्य व्यतिरेकस्तस्य व्यापकमिति विग्रहः। यत्र जिज्ञासानन्तरं मनसो ऽन्यत्र व्यासंगेनाकस्मान्निद्राभिभवेन वा प्रतिबन्धो जायते, तत्र जिज्ञासितप्रमितत्वाभावस्य व्यापकजिज्ञासिताभावोल्लेखिज्ञानमपि न भवतीति सूचयति *विघ्नितेति*। अविघ्निता ऽप्रतिबद्धा जिज्ञासा यस्य ज्ञानस्य पुंसो वा तस्येति विग्रहः। अतोऽयमभावसमुदायो ऽर्थात्प्रमितत्वमाक्षिपतीति भावः। निगमयति *अत इति*। आत्मसंवेदनसिद्धं स्वरूपप्रकाशसिद्धं स्वप्रकाशमिति यावत्। अनुमानपक्षे ज्ञानं स्वसत्तायां प्रमितत्वाव्यतिरेकि, जिज्ञासितत्वे सति संशयाद्यविषयत्वात्, यत् यदा जिज्ञासितत्वे सति संशयाद्यविषयः तत्तदा प्रमितत्वाव्यतिरेकि, यथैतन्निर्णयविषयैतद्घट इति। अर्थापत्तिस्तु–व्यापकाभावसमुदायो व्यप्याभावमन्तरेणानुपपद्यमानस्तमाक्षिपतीति द्रष्टव्या।

प्रत्ययस्य स्वसत्तायां प्रमितत्वाव्यतिरेकित्वं स्वयंप्रकाशित्वमन्तरेणापि स्यादिति हेतोरन्यथासिद्धिमर्थापत्तेरन्यथोपपत्तिं शंकते

[६७ ज्ञानस्वप्रकाशतासाधके हेतावन्यथासिद्ध्यादिदोषपरिहारः]

"व्यवसायस्यानुव्यवसायनियमान्न तत्र संशयादि"

१ अनुव्यवसायेन व्यवसायस्य प्रतीतत्वान्न तत्र संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमा इत्यर्थः (शां)

इति चेन्न । यत्रैवानुव्यवसाये ज्ञेयता नोपेया तत्र जिज्ञासायामात्मधर्मिकं तत्संशयमारभ्य व्यवसायविषयपर्यन्तं संशयाक्रान्तेर्दुष्परिहरत्वात् । विषयिसद्भावसंशये च तद्विषयेऽपि संशयस्य सम्भवात् ।

*** व्यवसायेति * । अर्थनिश्चयोत्पत्तिमनु तद्गोचरनिश्चयोत्पत्तिनियमात्तत एवाद्यज्ञानप्रकाशोपपत्तेरित्यर्थः । तदनुव्यवसायज्ञानं स्वयंप्रकाशमानमर्थज्ञानं साधयति, सत्तया [2]वा । न तावत्सत्तयेत्याह *नेति*। अस्त्यनुव्यवसाय इति नैयायिकाः । नास्तीति बौद्धाः। एवं विप्रतिपत्तौ विचारकस्य जिज्ञासायां सत्यां यत्रैवानुव्यवसाये ज्ञेयता न स्वीक्रियते तत्र संशयः स्यात्–अनुव्यवसायोऽस्ति न वेति । ननु "धर्मिणि सामान्यप्रतिपन्ने संशयो दृष्टः–स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । कोऽत्र धर्मी । न तावदनुव्यवसायः, धर्मित्वेनास्तित्व-**

---

१ (१) अनुव्यवसायानन्तरम्, 'अहन्तृतीयज्ञानवान्न वा' 'अहं ज्ञानविषयतृतीयज्ञानवान्न वा' 'अहं ज्ञातघटज्ञानो न वा'-इत्यात्मधर्मिकसंशयमुपक्रम्य विषयपर्यन्तं संशयः स्यात् । न चैतादृशी संशयधारा ऽनुभूयते । तन्नूनं स्वयम्प्रकाशमेव ज्ञानमित्यर्थः । (२) यद्वा 'घटज्ञानजिज्ञासावानयञ्चैत्रो यदि ज्ञातघटज्ञानो न स्यात् प्रमिततद्विरहः स्यात्'-एवन्तृतीयादिज्ञानपरम्परापूरणेन तत्तद्विरहप्रमामापाद्यार्थापत्त्या स्वप्रकाशता साधनीयेत्यर्थः ॥ यद्यप्यनुव्यवसाये सति न तत्र जिज्ञासा, ज्ञानधारया विच्छेदात्, नोत्तरकालीना (जिज्ञासा) विषयाभावात्, तथाऽप्यनुपसंजातविरोधितया पूर्वजिज्ञाया एव तथा सामर्थ्यमभिप्रेतम् (शां)।

२ ज्ञानं स्वप्रकाशतया ऽथ वा स्वसत्तया ऽर्थज्ञानं साधयतीति सन्देहः ।

निश्चये भावाभावसन्देहानुपपत्तेः" इत्यत आह *आत्मधर्मिकमिति * । ममानुव्यवसायो ऽस्ति न वेति सामान्यप्रतिपन्न आत्मनि अनुव्यवसायभावाभावविशिष्टत्वकोटिद्वयविषयः संशय इत्यर्थः । नन्वनुव्यवसायसंशये ऽपि न व्यवसायनविषयः संशयः स्यादनुव्यवसायव्यवसायाभ्यामेव तयोः प्रमितत्वादित्याशंक्याह * विषयीति * । विषयिसिद्ध्यधीनत्वाद्विषयसिद्धेरित्यर्थः ।

यदि प्रकाशमानं साधकं, परतः स्वतो वा । परतः प्रकाशे ऽपि त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तिरस्त्युत नेति विकल्प्य प्रथमविकल्पस्याद्यविकल्पं दूषयति

६७ ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे दोषाभावः, विपक्षे दोषसम्भवः]

एवं त्रिचतुरसंवेदनकक्षाज्ञानध्रौव्यनियमाभ्युपगमे-ऽपीति । [१]स्वयंप्रकाशे तु मानमेयव्यवस्थाया अभावादेव तदाश्रया दोषा निरवकाशाः । अन्यथा तु बोधस्वरूपमेव न सिध्येत् । यदि हि विज्ञानं परतः सिध्येत्तदा ऽनवस्था स्यात् ।

---

१ ननु स्वप्रकाशनये तदेव ज्ञानं कर्म स्यात् क्रिया च । न चैवं सम्भवति, क्रियाकर्मणोर्भेदगर्भत्वात् । कथं वा ऽत्यन्तमभिन्नतया विषयविषयिभावः । इत्यत आह स्वयम्प्रकाशे त्विति । यदि भिन्नयोः क्रियाकर्मभावो विषयविषयिभावो वा क्वचिन्मया ऽङ्गीक्रियेत उपपन्नो वा स्यात् तदा विरोधो भवेत् । नत्वेवम् । स्वप्रकाशज्ञानातिरिक्तवस्तुनो मया योगाचारनयनगरप्रवेशादेवानभ्युपगमादित्यर्थः ॥ (२) यद्वा—ननु ज्ञानप्रामाण्यसंशयाधीनः संशयस्तत्रापि विषयपर्यन्तः—इत्यत आह स्वयम्प्रकाशे त्विति । (शां)

एवमिति । यस्यां कक्षायां विश्रान्तिः तस्याः सन्देहे पूर्वपूर्वसन्देहादर्थपर्यन्तं सन्देहाक्रान्तिः साधकधूमसन्देहवदित्यर्थः । नियमाभ्युपगमे ऽप्येवं विषयपर्यन्तसंशयाक्रान्तिरिति सम्बन्धः । स्वप्रकाशे ऽपि यत्प्रमाणं त्वयोच्यते तस्य प्रमाणान्तरेण सद्भावानिश्चये संशयः स्यात् । तथा स्वप्रकाशप्रमाणस्यानुभवो विषयो न वा । आद्ये व्याघातः । अंत्ये कथं तस्य स्वप्रकाशत्वं साधयेत्—इत्यादि दोषास्तवापि प्रसज्येरन्नित्याशंकां निराकुर्वन् द्वितीयपक्षः परिशिष्यत इत्याह *स्वयमिति*। मानमेयभावाभावान्न कर्मकर्तृविरोधः। अविषयत्वेनापि प्रकाशमानत्वान्न संशयाक्रान्तिरित्यर्थः । इदं तु ब्रह्मवाद्यभिमतं स्वयंप्रकाशत्वमभिहितमत्रैवात्मनो ऽभिप्रायं प्रकटयितुमिति न विरोधः । स्वतःसिद्ध्यनभ्युपगमेन ज्ञानान्तरतः सिद्धिः प्रकाशस्य सजातीयप्रकाशाविषयत्वात् । अतः सकलव्यवहारलोपप्रसंग इत्याह *अन्यथेति*। परतः सिद्धिपक्षे त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तिर्नेति परिशिष्टकल्पेऽनवस्थादोषमाह * यदीति * ।

निलीनमेव ज्ञानं चक्षुरादिवदर्थव्यवहारकारणमतो वित्त्यन्तरावश्यंभावानभ्युपगमान्नानवस्थेत्याशंकां निरस्तामपि दूषणान्तराभिधित्सयोद्भाव्य पराकरोति

[६८ परतः सिद्धिपक्षे प्रकारान्तरेणानवस्थोद्भावनम्]

न च वाच्यम्—"अवश्यवेद्यता वित्तेर्नाभ्युपेयते । स्वार्थो व्यवहारस्तु स्वरूपसत्तया प्रसूयत इति क्वानव-

इथा''—इति। यतस्तस्यां प्रमाणानुपन्यासे स्वरूपसत्ताऽपि कुतः यया व्यवहारोपपत्तिः। को ब्रूते सती सा वित्तिः, असत्येव न कुतः॥

न चेति। क्वानवस्थेति च न वाच्यमिति संबन्धः। वित्तेरप्रकाशत्वे कुतस्तदर्थव्यवहार इत्यत आह *स्वार्थ इति*। प्रसूयते प्रवर्त्यत इत्यर्थः। फलितमाह *क्वेति* ज्ञप्तावुत्पत्तौ वा। न तावत् ज्ञप्तौ, ज्ञप्त्यन्तरानवश्यम्भावात्। नोत्पत्तौ, वेद्यत्वस्य व्यभिचारादित्यर्थः। कुतो न वाच्यमित्यत आह *यत इति*। यदस्ति तन्मेयमिति नियमात्परेषामित्यर्थः। मानाभावमात्रेण न ज्ञानस्य सत्ताभावः, तयोरन्यत्वादित्याशंक्याह *क इति*। देवदत्तनिष्ठज्ञानमसद्भवितुमर्हति प्रमाणेनानुपलभ्यमानत्वाच्छशशृङ्गवदिति भावः।

सामान्यविशेषाभ्यां प्रमाणत एवोपलब्धेरसिद्धो हेतुरिति शंकते

६६ ज्ञानस्य स्वरूपासत्त्वे हेतोरसिद्धिशङ्का, तन्निरासश्च]

"सामान्यतो वित्तेस्तथात्वविश्रावपेक्षितासिद्ध्या यत्र विशेषरूपायां प्रमाणाप्रवृत्तिः तदा तत्र सत्त्वसाधना-

---

१ ज्ञानस्य स्वरूपसत्त्वे ऽपि को ऽनुभवः प्रमाणमितिभावः।

२ व्यवहारमात्रात्तावद्विषयज्ञानमात्रं सिद्धमेव। घटादिप्रतिनियतविषयकज्ञानजिज्ञासा तु यदि स्यात् तदा प्रतिनियतविषयकव्यवहारेण वा प्रतिनियतविषयस्मरणादिना वा, तदप्यनुमास्यत इत्याशङ्कते सामान्यत इति। जानामीति सामान्याकारेणापेक्षितस्य वित्तिविशेषासिद्धावपि घटज्ञानत्वादिना जिज्ञासायां वित्तिविशेषसिद्धिरिति वा ऽर्थः (शङ्कायाः)। (शां)

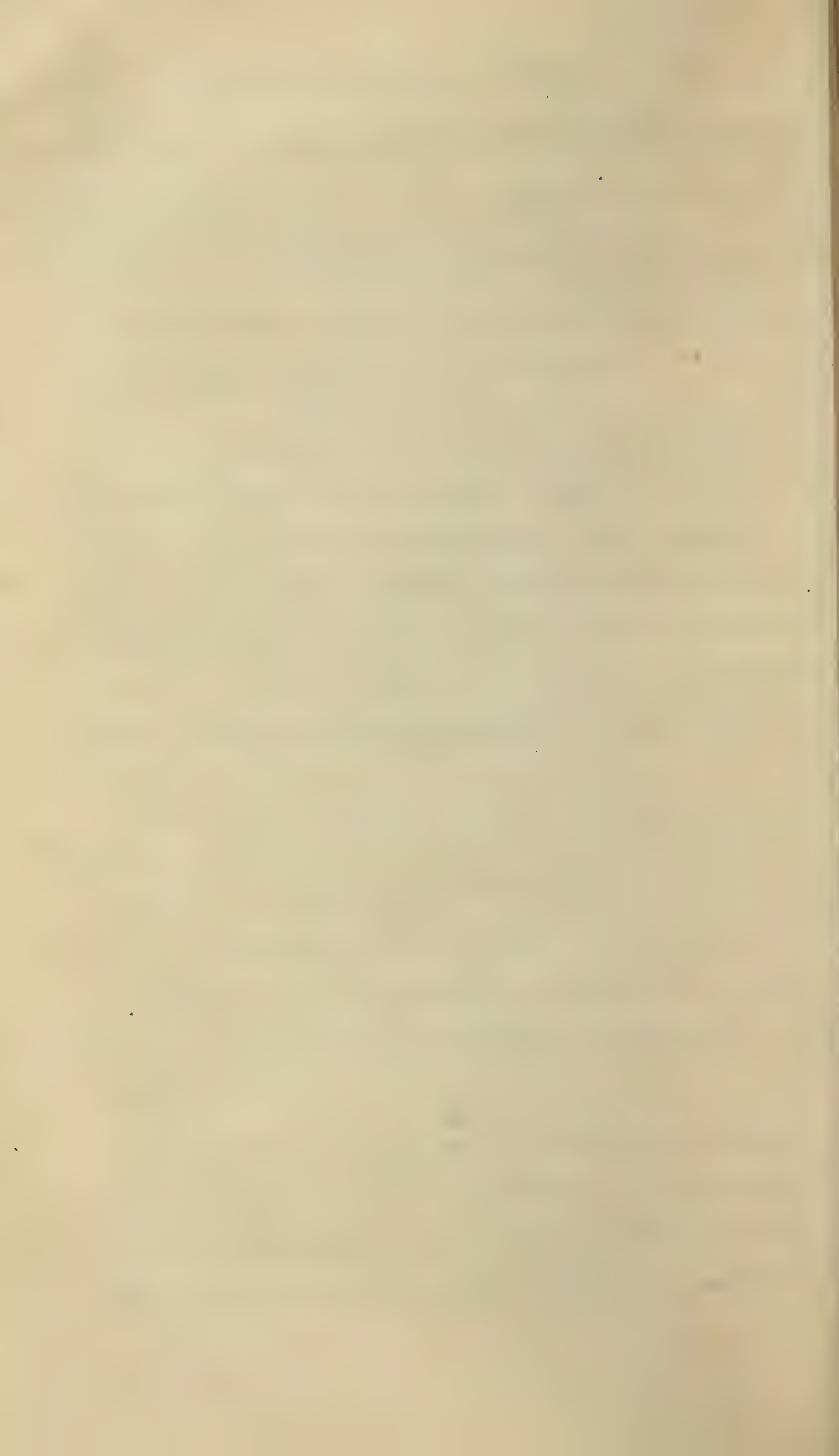
सत्त्वे ऽपि जिज्ञासायां सत्यां पश्चाद्व्यवहारसत्तैव वा अन्यद्वा प्रमाणमस्त्येवेति" चेन्न । तस्यापि सत्त्वं कथमित्यनवस्था स्यात्, शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिर्वा, प्रसज्येत-इत्यर्थासिद्धिपर्यन्तस्य व्यसनस्य दुरुत्तरत्वात्। सेयम् 'अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यति' इति ।

*** सामान्यत इति *। वित्तेर्ज्ञानस्य तथात्वविधौ ज्ञानत्वसिद्धावहंज्ञानवानस्मीति प्रतीतौ सत्यामपेक्षितस्य सामान्यतः सत्त्वस्य सिद्ध्या तत्र विशेषरूपायां व्यवहारसत्तैव प्रमाणम्, अन्यद्वा स्मरणादिलिङ्गमस्त्येवेति सम्बन्धः। तामेव विशेषरूपां वित्तिं दर्शयति * यत्रेति *। यत्र विशेषरूपायां प्रमाणाप्रवृत्तिस्तदा व्यवहारप्रसूतिसमये विशेषरूपसत्त्वसाधनासत्त्वेऽपि**

---

१ मा भूद्विज्ञानपरम्परायास्तदानीमेव सिद्धिः, किमेतावता, त्रिचतुरज्ञानासिद्ध्यैव तद्विषयसिद्धेरित्यत आह शेषेति । यद्यपि सर्वासिद्धिप्रसञ्जनमनुपपन्नम्, यत्पक्षीकृत्यासिद्धिरापाद्या तत्सिद्धौ बाधः तदसिद्धावाश्रयासिद्धिः, शेषासिद्धेश्चापादकत्वेनाभिमताया असिद्धिः, 'शेषस्य चरमज्ञानस्यासिद्धौ तत्पूर्वज्ञानस्यासिद्धिः' इति विशिष्टापादने त्वद्वचनादेव तयोः (ज्ञानयोः) तदैव सिद्धौ सुतरामापाद्यापादकयोरसिद्धिः,—तथा ऽप्यनवस्थायामेव हृदयम् । (शां)

२ यस्य मते उपलम्भो न प्रत्यक्षः (न स्वसंवेद्य इत्यर्थः) तस्य मते 'न अर्थदृष्टिः' ज्ञानमात्रमेव न सिध्यतीति ॥ यद्यपि प्राकट्यानुमेयज्ञानं भट्टम्प्रति नैयायिकानामप्ययमुपालम्भः, तथा ऽपि स्वप्रकाशानभ्युपगमे ऽप्युक्तदोषबलेनोपालम्भः सम एवेति भावः । (शां)

कुतश्चिन्निमित्तात्तज्जिज्ञासायां सत्याम् । 'पश्चात्' तदुत्तरकालमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—ज्ञानसमवायवानहमस्मीति ज्ञानमात्रसिद्ध्या घटादिविषयो व्यवहारः सिध्यति, तदा घटज्ञानमिति विशेषरूपे यद्यपि प्रमाणं नास्ति तथा ऽपि सामान्यं विशेषमनादाय न पर्यवस्यतीति विशेषजिज्ञासायामसाधारणव्यवहारानुपपत्त्या विशेषविज्ञानं गमयति तज्जन्यासाधारणस्मरणं चेति ।

अपरे पुनरेवं योजयन्ति—प्रमाणानुपन्यासे सत्त्वासिद्धिर्मा भूत् । तथा ऽपि सामग्रीसम्पत्तौ वित्तिर्जायते इत्युभयसम्प्रतिपन्नम् । ततः सत्त्वासत्त्वसाधारणाया वित्तेः सकाशादर्थनिश्चयेऽपेक्षितस्य व्यवहारस्य सिद्ध्य । नाग्रे सत्त्वसिद्धिरिष्यते इति । विशेषः कुतस्तर्हि सत्त्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह * यत्रेति * । यत्र सत्तारूपायां वित्तौ प्रथमक्षणे प्रमाणाप्रवृत्तिर्नासीत्तत्र सत्त्वसाधनस्यासत्त्वे ऽपि यदि जिज्ञासा जायते तदा प्रमाणमुपन्यस्यते इत्यर्थः । इति सामान्यविशेषाकारयोर्यत्प्रमाणं त्वया ऽवाचि तस्य सत्त्वं परतः सिद्धं स्वतो वा ? न तावत् स्वतः, अनिष्टत्वात् । नापि परतः, अविच्छिन्नपरम्पराभ्युपगमे ऽनवस्थानादिति परिहरति * नेति * । क्वचिद्विच्छेदे तदारभ्यामूलमसिद्धिरित्याह * शेषेति * । सो ऽयमर्थो धर्मकीर्तिनाऽप्युक्त इत्याह * प्रत्यक्षेति * । स्वतो ऽपरोक्ष उपलम्भो नेष्यते येन वादिना तस्य घटो मया विदित इति व्यवहारो न सिध्यतीत्यभिप्रायः ।

प्रमाणसत्ता प्रमाणान्तरमूलेत्यनुमातुमन्वयव्याप्तिमाह

६७ उक्तानवस्थासर्वासिद्ध्योरुपपादनम्]

घटसत्तां हि व्यवहरता प्रामाणिकेन तत्र प्रमाणसद्भावो वाच्यः। यदि प्रमाणमनुपन्यस्य साऽस्तीत्यङ्गीक्रियते तदा वैपरीत्यमेव किन्न स्यात्। ततश्च घटसत्तायां प्रमाणसत्ता दर्शनीया। तथा च प्रमाणसत्ताऽपि तत्प्रमाणसत्तामन्तरेण न प्रामाणिकस्याङ्गीकारार्हा[1] सर्वप्रमाणसत्तानिवृत्तेर्वस्तुसत्ता निवृत्तिनियतत्वात्[2]; अन्यथा सप्तमरसादेरप्यापत्तेः, इति व्यक्तमनवस्थादौस्थ्यमस्वप्रकाशवादिनः स्यात्। यदि हि विनैव प्रमाणसत्तां प्रमाणसत्तां परोऽङ्गीकार्येत तदा घटसत्तामपि तथैवाङ्गीकार्यतामिति घटेऽपि वृथा प्रमाणोपन्यासायासः।

*** घटेति *। प्रमाणमनुपन्यस्य सन् घट इति व्यवह्रियते त्वया यथा तद्वन्ममापि स्यादिति तत्राह *प्रामाणिकेनेति*। एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति * यदीति *। ततश्च सत्त्वाभ्युपगमःप्रमाणमूलइतिव्याप्तिरस्खलितेत्याह * ततश्चेति *। प्रमाणसत्त्वं प्रमाणा-**

१ यद्यपि कदाचित् सर्वप्रमाणनिवृत्त्या न प्रमेयनिवृत्तिः तथा ऽपि सार्वदिकसर्वप्रमाणनिवृत्त्यभिप्रायमेतत्। यद्यपि सर्वप्रमाणनिवृत्तिर्दुर्ग्रहा तथा ऽपि प्रमाणान्तरस्त्वयैवोपपादनीयमिति भावः (शां)।

२ यदि प्रमाणनिवृत्तौ न प्रमेयनिवृत्तिरित्यर्थः।

न्तराधीनम्, सत्त्वशब्दवाच्यत्वात्, घटसत्त्ववदिति प्रयोगमाह * तथा चेति * । न च प्रमेयसत्त्वमुपाधिः, सत्त्वमात्रस्य प्रयोजकत्वे प्रमेयेति विशेषणस्य पक्षेतरत्वापादकत्वेन वैयर्थ्यादिति भावः । प्रमाणसत्त्वस्य प्रमाणान्तरनिबन्धत्वानङ्गीकारे विपक्षबाधकाभावादप्रयोजक इत्याशंक्याह *सर्वेति* । यन्न केनापि प्रमाणेनोपलभ्यते तदसदिति गगनकुसुमादौ व्याप्तिरस्ति त्वत्पक्ष इति योजनीयम् । अन्यथा तत्र व्याप्तिप्रमित्यप्रमित्योर्व्याघातादप्रमेयस्यापि ब्रह्मणः सत्त्वस्वीकारात्प्रमाणनिवृत्तिसत्त्वनिवृत्त्योर्नास्ति व्याप्तिरित्याशंक्याह *अन्यथेति*। असंदिग्धाविपरीतानवगतप्रतीतेरेव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वादागमगम्ये ब्रह्मणि न व्यभिचार इत्यर्थः । एतावता कथमनवस्थेत्याशंक्योपसंहारव्याजेनाह *इति व्यक्तमिति* । प्रमाणसत्तामंतरेण कथारम्भस्वीकारवत्प्रमाणसत्तास्वीकारो ऽपि किन्न स्यादित्याशंक्याह * यदीति * । प्रमाणसत्तां विनैव परः प्रतिवादी प्रमाणसत्तामंगीकार्येतेति सम्बन्धः ।

ननु धारावाहिकप्रत्ययन्यायेन वित्तितद्वित्तिधारा विच्छिन्ना यद्यभ्युपगम्येत तर्हि स्यादनवस्था । तत्तज्जिज्ञासायां कदाचित्प्रमीयत इति स्वीकारात् नानवस्थेत्याशंकते

६८ज्ञानानान्धारावाहिकत्वास्वीकारेऽप्यनवस्थादुष्परिहरा, विषयशतावगाहिन्या वित्तेरस्मत्प्रत्यक्षागोचरत्वात्]

अथ "नाव्यवधानलग्नवित्तितद्वित्तिधाराभ्युपगम्यते,

१ येन विषयान्तरसञ्चारो न स्यादित्याशयः ।

किन्नाम कदाचित् कुतश्चित् काचिद् वित्तिः प्रमीयते, इति सर्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धैवेत्यभ्युपेयते"—इति चेन्न। स्यादप्येवं यदि घट इति घटं जानामीत्यतोऽधिका घटवित्तितद्वित्तिधारया विषयभावेन प्रविष्टया तादृग्विषयशतभारमन्थरा वित्तिरस्मदादेरुत्पद्यमानाऽनुभूयेत[1]।

* अथेति * । वित्तितद्वित्त्योर्धारा चासावव्यवधानेन लग्ना चेति विग्रहः। कथं तर्हि वित्तीनां सत्त्वसिद्धिरित्यत आह * कदा चिदिति *। जिज्ञासायां सत्यां व्यवहारदर्शनादेः का चिद्वित्तिः प्रमीयते। तस्यां प्रमीयमाणायां वित्तित्वसामान्यालिंगिततया सामान्यप्रत्यासत्त्या ऽनुमानतो वा सर्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धेत्यर्थः। न तावदत्रानुमानादिकं मानम्, लिंगाद्यदर्शनात्। प्रत्यक्षमपि किमस्मदादेर्योगिनो वा। न तावदाद्यः उपलंभविरोधादिति परिहरति * नेति *। घट इति घटं जानामीति घटतज्ज्ञानविषयात् ज्ञानद्वयादतोऽधिकमस्मदादेरुत्पद्यमानमनुभूयेत यदि तर्ह्येवमपि स्यादिति सम्बन्धः। तामेव विशिनष्टि * तादृग्विषयेति *। तादृशां विच्छिद्य जायमानविषयाणां शतम्,

१ यद्यपि शतमपि वित्तयो वित्तित्वेन, घटश्च विषयो घटत्वेन, भासते इति 'घटञ्जानामि' 'घटज्ञानवानस्मि' इत्यनेनैवाकारेण क्रमेणापि वित्तिशतवेदनं सम्भाव्यते इति न विषयशतभारमन्थरत्वम्,—नहि तावतीषु वित्तिषु प्रकारवैचित्र्यमस्ति येन तदुल्लेखवैलक्ष्ण्येनानुभवविरोधः स्यात्,—तथा ऽपि 'कालान्तरीयस्य घटज्ञानवानहमिति ज्ञानस्य कालान्तरीयचरमवित्तिरपि विषयः' इत्यत्र न प्रमाणमिति हृदयम्। (शां)

तद्भारेण गौरवेण मंथरा मंदगामिनी तत्र । हेतुमाह * घट इति * । घटश्च तद्वित्तिश्च, तयोर्धारा माला, तया कीदृग्विशिष्टयेत्यत आह * विषयभावेन * । गर्भभावेन * अनुप्रविष्टयेति * । एतदुक्तं भवति । उत्तरोत्तरज्ञानं पूर्वपूर्वं सविषयमेव विषयी करोति । तथा चामुक्त्यविच्छेदात्प्रवाहः स्यात्, अनादौ संसारे न तज्ज्ञानविषयगर्भमेकं ज्ञानं स्यादिति ।

योगाभ्यासप्रसादासादितातिशयत्वात् योगिनोऽस्मदाद्यगोचरा ऽपि सर्वविज्ञित्तिग्राहिका वित्तिः प्रत्यक्षगोचरेति द्वितीयकल्पं शंकते

६९. तादृग्विषयशतावगाहिनी च वित्तिर्योगिनामपि न प्रत्यक्षगोचरा]

यद्यस्मदादिविलक्षणजन्मनि सा सम्भाव्यते तदा यस्या अपि वित्तेस्ताव द्वेषयगर्भिता धीर्विषयः साऽप्यन्यया कयाचिदुल्लेख्येत्यत्र प्रमाणाभावश्चानिर्मोक्षापत्तिश्च । नहि स्वमन्तर्भाव्य कयाचिद्धिया स्वप्रवाहो ग्राह्यः, तथा सति स्वप्रकाशतासिद्धेः । अत एवान्योन्यविषयताऽपि निरस्ता, सविषयकान्योन्यग्रहे स्वग्रहापत्तेः ।

---

१ यद्यपि ज्ञानग्रहे विषयग्रहध्रौव्यम्, न तु यत्वद्विषयग्रहनियमः तथा च स्वेतरविषयकज्ञानग्रहे कथं स्वप्रकाशत्वम्भवेत्,—तथा ऽपि संयुक्तसमवेतविशेषणतया प्रत्यासत्त्या स्वेतरग्रहवत्स्वग्रहोऽपि स्यादेवेति भावः ॥ यद्वा ऽन्योन्यमात्रविषयकज्ञानस्थले दोषोऽयम् ॥ यद्वा अन्त्योपान्त्यज्ञानयोरन्योन्यविषयत्वमित्यपि ज्ञानान्तरग्राह्यमेवेति तदादाय पुनरनवस्थादौस्थ्यमेवेति भावः । (शां)

* यदीति * । अस्मदादिभ्यः पृथग्जनेभ्यो विलक्षणं विशिष्टं जन्म यस्य तस्मिन्योगिनीत्यर्थः । विमतं नातींद्रियं गृह्णाति प्रत्यक्षत्वात् संप्रतिपन्नवदिति । अस्मदाद्यतीन्द्रियगोचरयोगिप्रत्यक्षमेव नास्तीत्यंगीकृत्यापि दूषयति * तदापीति * । सा ऽपि किं वित्त्यन्तरसाध्योत स्वतःसिद्धा । न तावदाद्यः, प्रमाणाभावादनिर्मोक्षापत्तेश्च । बुद्ध्यादीनामात्मविशेषगुणानामात्मनि समवायः संसारः, तदुच्छेदो मोक्ष इति स्वीकारादित्यर्थः । प्रथमचकारेण सुषुप्त्यभावं समुच्चिनोति, द्वितीयेन विषयान्तरसंचाराभावम् । घटवित्तिधारायाः क्वचिद्विच्छेदे तदारभ्यामूलमसत्त्वप्रसंगादिति द्रष्टव्यम् । ननु सर्ववित्तिसंततिग्राहिणी योगिनो वित्तिः स्वात्मानं ग्राह्यकोटौ अंतर्भाव्य प्रवाहं गृह्णातीति द्वितीयमाशंक्य दूषयति * न हीति * । स्वात्मानमपि ग्राह्यकोटिनिविष्टं प्रकाशयति चेत्स्वयंप्रकाशत्वं प्रसज्यते, तदनिष्टमित्यर्थः । ननु योगिनः प्राथमिकं ज्ञानं स्वविषयचरमज्ञानंगृह्णाति, तेन च स्वयं ग्रहीष्यते । अतो न स्वयंप्रकाशत्वानवस्थादिदोष इत्यत आह * अत एवेति * । परामृष्टमेव हेतुं दर्शयति * सविषयेति * । प्रथमज्ञानं चरमज्ञानं सविषयं विषयीकुर्वद्विशेषणतया स्वात्मानमपि विषयीकुर्यात्, निर्विषयज्ञानविषयत्वायोगादित्यंशतः स्वयंप्रकाशत्वापत्तिः । एवमुत्तरज्ञानस्यापीत्यर्थः ।

चरमज्ञानस्य पुरुषान्तरज्ञानगोचरत्वान्न स्वयंप्रकाशत्वानिर्मोक्षप्रसंगादिदोष इत्याशंक्याह

१ 'प्रतिवादिनस्ते' इति शेषः ।

७० पुरुषान्तरीयज्ञानगम्यत्वे ऽप्यनवस्था]

न च पुरुषान्तरेण सा प्रमास्यते, न तु तदभाव इति ते प्रमाऽस्ति । तदर्थमपि प्रमाणान्तरसद्भावपरम्परापत्तेः ।

* न चेति *। सा चरमबुद्धिः प्रमांतरेण प्रमास्यते, तस्या अभावो न प्रमास्यते, इत्यत्र तव प्रमाणं नास्ति । तदभावादभाव एव परिशिष्यत इति तुशब्दार्थः। प्रमाणाभावो सिद्धस्तत्रापि प्रमाणान्तरकल्पनादित्याशंक्याह * तदर्थमिति * । कल्पितप्रमाणगोचरवित्तिधारापत्तेरित्यर्थः ।

ज्ञानस्य ज्ञानांतरस्वीकारे ऽनवस्थानाद्यथा ज्ञानसिद्धिस्तद्वत् घटसामग्र्याः सामग्र्यन्तरस्वीकारे ऽप्यनवस्थानाद् घटासिद्धिस्तवापि तुल्येत्याशंक्याह

७१ सामग्र्यनवस्था न दोषाय । ज्ञानपरम्परायान्तूक्तदोषेभ्यो ऽनिस्तारः]

न चैवं घटसामग्री तत्सामग्रीगवेषणेऽप्यनवस्था स्यात्, वैषम्यात् । यदि घटसमाग्री तत्सामग्रीधारा कुत्रचिद्विच्छिद्येत तदा घटः सदातनः स्यादित्यर्थात्तयैव घटः सामग्रीपरम्पराविच्छेदविरहित एव प्रमीयते। यदि तु ज्ञाने-ऽप्येवं स्यात्तदा स्वस्य प्रवेशात् स्वप्रकाशापत्तिः, अप्रवे-

१ ज्ञानसिद्धय-यथानुपपत्तिरेव यदि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वाक्षेपिका स्यादित्यर्थः । (शां)

शादनवस्था, अवेदने[1] शेषासिद्धा सर्वासिद्धिः इति व्यसनं दुरुत्तरमेव। ये च मानमेयमात्राश्रया दोषाः कीर्त्तनीया[2]-ऽस्तेऽपि प्रसज्येरन्।

* न चेति *। प्रमाणसिद्धत्वात्सामग्र्यनवस्था न दोषाय, ज्ञानपरम्परा तु प्रमाणशून्यत्वादंधपरम्परैवेति वैधर्म्य[3]मित्यर्थः। घटस्य कादाचित्कत्वानुपपत्त्या तत्सामग्रीपरम्परानादित्वं सिद्धमिति दृष्टपरम्परात्वं दर्शयति * यदीति *। ज्ञानप्रवाहो ऽपि क्वचिद्विच्छिद्येत यदि तर्हि तदारभ्यार्थपर्यन्तमसिद्धेर्व्यवहारानुपपत्तिरित्यनुपपत्तिकल्पकमेव ज्ञानं सर्वज्ञानविषयम्, अतो नानवस्थेति शंकते * यदीति *। ज्ञानं स्वसंवेद्यम् किं परवेद्यम्, उतावेद्यमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह *तदेति*। द्वितीयं दूषयति * अन्यवेद्यादिति *। अवेद्यत्वपक्षं दूषयति *अवेदन इति*। किं च ज्ञानान्तरवेद्यत्वे ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण कः सम्बन्धः। न तावत्संयोगोऽद्रव्यत्वात्, नापि समवाय आत्मगुणयोरन्योन्यं तदयोगात्, नापि

---

१ चरमवित्तेरवेदने—इत्यर्थः। (शां)

२ 'नान्यापत्त्या'—इत्यादि पञ्चत्रिंशत्कारिकायामग्रे।

३ वैधर्म्यप्रदर्शनं शाङ्कर्यां सम्यक्कृतम्। तद्यथा। घटसामग्रीविच्छेदे हि घटकादाचित्कत्वमनुपपन्नं स्यात्। तथा च स्यादेव न स्यादेव वा, न तु कदाचित्स्यादित्यापद्येत'। ज्ञानसिद्धिस्तु स्वस्मादपि भवन्ती न तत्परम्परामाक्षेप्तुमलम्—इत्यन्यथासिद्ध्यनन्यथासिद्धिकृतवैधर्म्यमित्यर्थः। यद्वा घटसामग्रीपरम्पराङ्गीकारे ऽनवस्थैव परम्, सा चान्यथानुपपत्तिप्रमाणिकेति न साऽपि दोषाय, ज्ञानपरम्पराङ्गीकारे त्वनिर्मोक्षापत्तिरिति महद्वैधर्म्यमिति भावः।

तादात्म्यं भिन्नयोरभिन्नयोर्वा तादात्म्यायोगात्, नापि विषयविषयिभावस्तस्य द्रव्याद्यंतर्भावानन्तर्भावाभ्यामसंभवात्, न चासम्बद्धमेव ज्ञानं ज्ञानान्तरज्ञेयमतिप्रसंगात्–इत्यभिप्रत्याह * ये चेति * ।

ज्ञेयत्वे ऽनवस्थानादज्ञेयत्वे सिद्धे, स्वज्ञेयत्वे कर्तृकर्मविरोधान्नास्त्येव तज्ज्ञानमित्याशंक्याह

७२ ज्ञानासत्त्वपक्षानौचित्यम]

न[1] च तैर्दोषैर्नास्त्येव ज्ञानमित्यास्थेयम्, स्वतः सर्वसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात्[2], स्वप्रकाशाङ्गीकारादेव चानुभवस्य सर्वदोषहानेर्वक्ष्यमाणत्वात्[3]। प्रका[4]शात्मतामात्रस्यैव स्वतःसिद्धिसम्भवे जडात्मनां धर्माणां केषामपि तदन्तर्भावानुपपत्तिः ।

---

१ इदानीं स्वाभिमतां स्वप्रकाशब्रह्मसिद्धिं कटाक्षयितुमाह न चेति। मानमेयखण्डनप्रकारेणोक्तदोषैर्नात्यापत्त्येत्याद्युक्तेः (३९ कारिकायां) दोषैश्च विज्ञानस्वरूपमपि न सिद्ध्येत् । तथा च सर्वशून्यतावाद एव पर्यवस्येत्, नतु 'ज्ञानन्तावत् स्वप्रकाशं स्वत एव सिद्धस्वरूपम्' इति प्रतिज्ञातोऽर्थो ऽपि निर्वाहितः स्यादिति भावः (पूर्वपक्षिणो ज्ञानाभाववादिनः)।(शां)

२ उक्तदोषाणाम्परतस्सिद्ध्यधीनत्वात् ।

३ आपातत इत्यादि षड्विंशकारिकायास्तृतीयचरणादौ ।

४ ननु सर्वशून्यतावादादपरेषां (वेदान्तिनां) पक्षे ज्ञानमात्राभ्युपगम एव विशेषः । स च न स्यात् यतो ज्ञानाङ्गीकारे तद्धर्माणां सत्तागुणत्वादीनां तत्सिद्धिनान्तरीयकसिद्धीनामभ्युपगमादित्यत आह प्रकाशात्मेति । मानमेयभावाश्रयादोषाः स्वतः सिद्धत्वमात्रमपनेतुमशक्ताः, पराधीनसिद्धीनान्तु ज्ञानधर्माणान्निरासे शक्ता एवेति भावः । पराधीनसिद्धिकत्वमेवामीषां कथमित्यत उक्तम्–जडात्मनामिति । (शां)

* न चेति * । हेतुमाह * स्वत इति * । अदृष्टानुरोधेन दृष्टं नापलापमर्हति, किं तु दृष्टानुगुण्येनादृष्टमेव कल्पनीयम्, अन्यथा कार्यलिङ्गकं कारणानुमानं न स्यादित्यर्थः । कथं दृष्टस्य स्वीकार इत्यत आह *स्वेति*। स्वप्रकाशत्वादनुभवस्य नानवस्था, नापि क्रियाकर्मभावविरोधः, तदनङ्गीकारादिति सर्वदोषाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । किं च ते दोषा जडा अजडा वा। द्वितीये संविन्मात्रं जडत्वम्। स्वतः परतो वा सिध्यसंभवान्न दोषसंसर्गो वित्तेरित्याह *प्रकाशेति* । तदंतर्भावस्तत्सम्बन्ध इति यावत्। एतेन गुणत्वसत्त्वादयो धर्मा ज्ञानस्य व्याख्याता द्रष्टव्याः ।

षष्ठीगुणक्रियारूढिजातीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां सत्त्वे ऽद्वैतव्याघातः, असत्त्वे ज्ञानं स्वप्रकाशमिति व्यवहारानुपपत्तिरित्याशंक्याह

७३ स्वप्रकाशज्ञानस्य धर्माणां स्वीकारविषये दोषाशङ्का । तन्निरासः]

अत एव धर्मोपग्रहप्रवर्त्तिष्णुवाग्व्यवहारविषयत्वम् । कालानवच्छेदमादाय नित्यतोपचारः। देशानवच्छेदमादाय विभुत्वव्यपदेशः । [1]प्रकारावच्छेदविरहानिबन्धनश्च सर्वात्मत्वाद्वैतादिव्यवहारः । सौगतप्रभाकरवत् भावे अभावं प्रति—नैयायिकवच्च भावे ऽभावानतिरेकस्वीकारादेवाद्वैता-

१ घटादौ प्रतिनियतघटत्वादिप्रकारसंसर्गाधीनो ऽसर्वात्मकत्वव्यवहार इति तद्विरहाद्ब्रह्मणि सर्वात्मकत्वव्यवहार इत्यर्थः । (शां)

व्याघातः । भ्रमविषयनिषेधवच्च प्रतियोगिनः सर्वथैवासि-
द्ध्याऽपि न काचित् क्षतिः ।

* अतइति * । धर्मस्योपग्रहः स्वीकारः तेन प्रव-
र्तितुं शीलं यस्य वाग्व्यवहारस्य तं प्रत्यविषयत्वम् ।
वाच्यत्वानङ्गीकारे ज्ञानस्य शब्दप्रवृत्तिहेतवो नापे-
क्ष्यंत इति भावः । नित्यत्वधर्मसम्बन्धवच्छब्दप्रवृत्ति-
निमित्तसम्बन्धो ऽपि स्यादित्याशंक्याह *कालेति* ।
कालावच्छेदो ह्यनित्यत्वम्, कादाचित्कत्वं तदभावो-
पलक्षितं स्वरूपं नित्यमुपचर्यते इत्यर्थः । देशपरिच्छेदो
विभुत्वम्, यावद्विकारं तु विभागो लोकवदिति न्याया-
दपरिच्छेदे सर्वसम्बन्धस्य स्वीकर्तव्यतया ऽद्वैतभंग
इत्याशंक्याह * देशेति * । देशावच्छेदाभावोपलक्षि-
तस्वरूपं विभुत्वेनोपचर्यते न सर्वसम्बन्धादित्यर्थः ।
सजातीयविजातीयभेदप्रकाराभावोपलक्षितस्वरूप-
व्यतिरेकेण सर्वात्मत्वादयो ऽपि धर्मा नाभ्युपेयंते
इत्याह * प्रकारेति * । आदिपदेनैकं ब्रह्मेत्यादिसंग्रहः ।
एते धर्माः पारमार्थिका एवाभ्युपेयंतामिति चेन्न,
जडत्वे ऽजडत्वे वा घटमानत्वात् । नन्वेतेषामभावानां
ब्रह्मातिरेके द्वैतव्याघातः, अव्यतिरेके न नित्यत्वाद्युप-
चारनिमित्तता–इत्यत आह * सौगतेति * । सौगत-
प्रभाकराविह भूतले घटो नेत्यादावपि धर्मिस्वरूपव्य-
तिरिक्तमभावन्नांगीकुर्वाते, दृश्ये प्रतियोगिनि धर्ममा-
त्रमभाव इति स्वीकारात् । यथा चान्योन्याभावकुं-

१ यथा भ्रमनिषेधस्थले ऽप्रसिद्धस्यैव निषेधस्तथैवात्रापीत्यर्थः ।

भयोरन्योन्याभावं व्यवहरन्नपि न कुंभाद्यतिरेकेणा-भावान्तरमिच्छति तन्मालापातात्तार्किकः,–तथा ऽस्माभिरपि ब्रह्मातिरिक्ताभावानंगीकारान्नाद्वैतव्याघात इत्यर्थः । अभावम्प्रति सौगतप्राभाकरवद्भाव इति सम्बन्धः । तद्भावश्च । भावाद्भेदेनाभावास्वीकरणन्द्रष्टव्यम् । अप्राप्तप्रतिषेधासंभवात्प्रतिषेध्यद्वैतप्राप्तिर्वक्तव्या । क्वचित्प्रामाणिकस्य सतश्चान्यत्र प्राप्तिर्भवति । ततो नाद्वैतसिद्धिरित्याशंक्याह *भ्रमेति* । असतो ऽप्रामाणिकस्य च भ्रमप्राप्ततया प्रतिषेधः परपक्षवदित्यर्थः ।

इत्थं भावे प्रमाणमस्त्युत न ? न चेदद्वैतादिरूपासिद्धिः । अस्ति चेत्–न प्रत्यक्षादि, रूपाद्यभावात् । नापि शाब्दः, प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्–इत्याशंक्याह

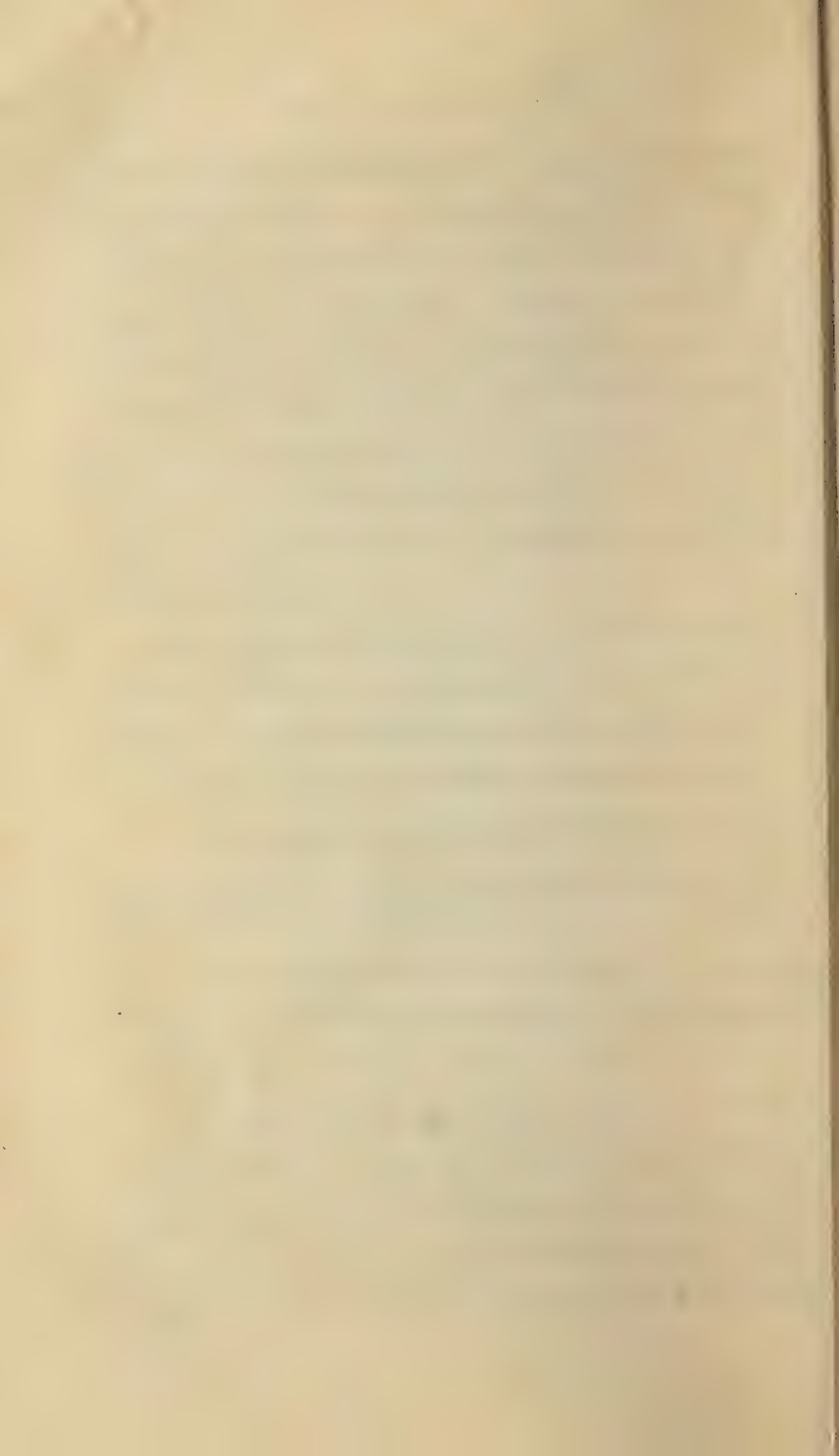
७४ ब्रह्मणो वाग्व्यवहाराविषयत्वेऽपि श्रुतिप्रामाण्यगम्यता]

तदेतत्तु श्रुत्या प्रमाणेनोपलक्षणन्यायात् तात्पर्यतः प्रकाश्यते[२] । तेन परमार्थतोऽभिधानाभिधेयभावविरहे तात्प-

---

१ यथा उद्गततृणत्वादिकं काकादिपदैरवाच्यमपि "काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा" इत्यत्र लक्षणयैव तात्पर्यमूलकया बोध्यते एवमेवापदार्थोऽपि ब्रह्म शब्दैर्बोध्यत एवेत्यर्थः ।

२ उपनिषदाम् ब्रह्मणि तात्पर्याधीनमेव प्रामाण्यम् न तु ब्रह्म पदार्थः वाक्यार्थो वा, धर्मोपग्रहं विना शक्तेर्योग्यतादेर्वा (शाब्दबोधकारणीभूतस्य) अनिरूपणात् । नित्यं विज्ञानमानन्दम्ब्रह्मेति नित्यविज्ञानानन्दपदैरविद्यके एवार्थे प्रत्येकंगृहीतशक्तिभिः सम्भूयोच्चारणबलात् तात्पर्यबलाच्चाविद्यादशायां ब्रह्म बोध्यत इति तत्र श्रुतीनाम्प्रामाण्यमित्यर्थः । (शां)

र्यतः श्रुतिस्तस्मिन्नविद्यादशाया पराभ्युपगमरीत्या प्रमाणमित्युच्यते । वस्तुतस्त्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपम् ।

* तदिति * । अन्यतः सिद्धस्य देवदत्तगेहस्य परतो व्यावृत्तिद्वारेण काकाधिकरणवाक्यं यथा प्रमाणं भवति तथा स्वतःसिद्धस्य ब्रह्मणो विद्यातत्कार्यव्याकीर्णस्य ततो व्यावृत्त्यर्थः किंचिदुपलक्षणधर्मप्रतिपादनेन वेदान्तवाक्यं प्रमाणमित्यर्थः । यद्वा शब्दत्वेन गृहीतसम्बन्धाः शब्दा भागत्यागलक्षणया सो ऽयं देवदत्त इति वच्चैतन्यं ब्रह्मोपलक्षयंन्ति । तेन ब्रह्मणि प्रवृत्तिनिमित्ताभावे ऽपि शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मण इति । अत एव धर्मोपग्रहेत्यत्रावाच्यत्वमात्रमुक्तमिह लक्ष्यत्वमुक्तमिति न पौनरुक्त्यम् । ब्रह्मणि प्रमाणप्रमेयविभागाभावान्नोपलक्षणन्यायेनापि श्रुतेः प्रमाण्यमित्याशंक्य प्राग्विद्योत्पत्तेः सर्वमस्त्येव, उत्तरकालं तु तदभावो नानिष्ट इत्याह * तेनेति * । शब्दाविषयस्य ब्रह्मणः कथं श्रुतिप्रमाणकत्वमिति तत्राह * परेति * । पदार्थ एव वाच्यो न वाक्यार्थस्तस्य तात्पर्यगोचरत्वात्पदाभिहितानामेव पदार्थानां योग्यताद्यनुरोधेन वाक्यार्थप्रतिपादकत्वाभ्युपगमाच्च परब्रह्मणो ऽपि वाक्यार्थत्वादवाच्यस्यापि श्रुतिप्रमाणकत्वमित्यर्थः । शब्दान्तरवाच्यस्यैव तीरादेर्लक्ष्यत्वदर्शनाद्ब्रह्मणो ऽपि लक्ष्यत्वे वाच्यत्वादिकं वाच्यमन्यथा ऽलक्ष्यत्वमित्याशंक्याह * वस्तुत इति * । स्फुरितत्वे सति वाच्यत्वाद्यसत्त्वेनालक्ष्यत्वादर्शनात् केवलव्यतिरेकभावादवाच्यस्य माधुर्यविशेषस्यामेय-

सौषुप्तसुखस्य च लक्ष्यत्वदर्शनात् स्वतःसिद्धस्य ब्रह्मणो लक्ष्यत्वसम्भव इति भावः।

ज्ञानं न स्वप्रकाशं शास्त्रगम्यत्वाद् धर्मवत्, विपक्षे ऽनुपपद्यमानक्रियाकर्मभावप्रसङ्गो बाधक इत्यभिप्रेत्य चोदयति

७५ ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्मकर्तृविरोधशङ्का]

"ननु च स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्येत्यनुपपन्नमिदम्, क्रियाकर्मभावस्य भेदव्यतिरेकेणानुपपत्तेः। कार्या क्रिया हि कर्मणो भवति। कर्म च कारकं क्रियायाः। न च स्वेनैव स्वनिष्पादनं शक्यम्, पूर्वापरभावविशेषस्य हेतुहेतुमद्भावरूपत्वात्। न च तस्मादेव तदेव पूर्वमपरञ्च सम्भवति,तदनवच्छिन्नकालविशेषस्य तत्पूर्वशब्दार्थत्वात्। तदा च तस्य सद्भावस्वीकारे स एव कालस्तदवच्छिन्नो ऽनवच्छिन्नश्चेति विरोधात्।"

* नन्विति *। प्रकाशक्रियाप्रकाश्यकर्मणोर्भेदव्याप्ततया तदभावे ऽसम्भवादित्याह * क्रियेति *। क्रियाकर्मभावो जन्यजनकभाव इत्यर्थः। जडत्वं प्रकाश्यत्वे प्रयोजकमजडत्वं प्रकाशत्वेन भेदो ऽभेदो वेत्याशंक्याह * कार्येति *। प्रकाशपुष्कलकारणादुत्पद्यमानाऽऽत्मकर्मकैव जायतामित्याशंक्याह *क्रियेति*। कर्मणः कारकात्क्रियाभवति। 'हि' यस्मादित्यर्थः। क्रियास्वरूपपर्यालोचनया क्रियाकर्मणोरेकत्वं निरस्य

कर्मस्वरूपपर्यालोचनया च निराचष्टे *कर्मेति*। ध्वंसस्योपादानव्यतिरेकवत्प्रकाशक्रियायाः कार्यकारणभावः स्वत एव किं न स्यादित्यत आह *न चेति*। स्वसिद्धौ स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयाद्धेत्वंतरमाह * पूर्वेति *। नियतपूर्वत्वं कारणत्वं नियतोत्तरत्वं कार्यत्वमिति यावत्। ततो वा किमित्यत आह *न चेति*। एकस्याप्यनेककालसम्बन्धितया पूर्वापरभावो ऽस्ति, अत उक्तं *तस्मादेवेति*। द्रव्याद्याकारेणाभेदे ऽपि मृद्घटयोः पूर्वापरभावो ऽस्ति, तत उक्तं *तदेवेति*। एकस्य युगपत्पूर्वापरीभावासम्भवं दर्शयितुं तत्पूर्वशब्दार्थमाह *तदिति*। तेन कार्येणानवच्छिन्नः कालः कार्यात्पूर्वकालस्तस्मिन् कार्यसद्भावः स्वीक्रियते न वा। न चेदेकस्य कार्यकारणभावासम्भवः सिद्धः। स्वीक्रियते चेत्तत्राह *तदेति*। एकस्मिन्नुपाधौ कार्यतदभावयोरनुप्रवेशो विरोध इत्यर्थः। तदुक्तं कुसुमांजलौ[1]-'उत्पत्तेः पूर्वं स्वयमसतः स्वोत्पत्तावप्रभुत्वेन स्वस्मादिति पश्चादनुपपत्तेः पौर्वापर्यनियमश्च कार्यकारणभावो न चैकं पूर्वमपरं च तत्त्वस्य भेदाधिष्ठानत्वादिति'। क्रियाकर्मणोः कार्यकारणभावेनासिद्धेनैवैकस्य तदभावः कथं साध्यत इति परिहरति

१ प्रथमस्तवके पृ. ४३। उत्पत्तेरिति। स्वोत्पत्तेः पूर्वं यदि स्वम्भवेत् तदा नियतकालोत्पत्तौ हेतुः स्यात्। न चैवम्। असतो ऽपि हेतुत्वे पश्चादपि कार्यसत्त्वप्रसङ्गेन तदनुपलब्धिविरोध इत्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदे विरोधान्तरमाह पौर्वापर्येति। पटार्थिनः पटमेव नोपाददते, किन्तु तत्पूर्वकालवर्तिनस्तन्तूनिति लोकव्यवहारसिद्धकार्यकारणभावविरोध इत्यर्थः। 'तत्त्वस्य' पौर्वापर्यस्येत्यर्थः। (प्रकाशः)

७६ उक्तविरोधपरिहारः]

मैवम् । क्रियायाः कर्मजन्यतानियमानङ्गीकारात्, सर्वथैवानागतविज्ञाने तदसम्भवात्, क्वचिज्जनकतामादाय च कर्मणि कारकत्वव्यपदेशात्, कारणव्यापारविषयत्वाद्वा परसमवेतक्रियाफलभागित्वाद्वा कर्मलक्षणात् विनापि क्रियाजनकत्वेन कर्मव्यहारोपपत्तेः ।

मैवमिति । क्रियामात्रस्य न कर्मजन्यतानियमः अकर्मकधात्वर्थेषु व्यभिचारात् । नापि ज्ञानस्य तन्नियमः, अतीतार्थज्ञाने कर्मजन्यत्वासंभवादिति भावः । अतीतस्य संस्करात्मनास्थितस्य स्वसंवेदनजनकत्वं सम्भवतीत्याशंक्याह * सर्वथेति * । अनागतत्वादेव संस्कारो ऽपि नास्तीत्यर्थः । कथम् तर्हि जानातेः सकर्मत्वव्यपदेशः कर्मणि कारकत्वव्यपदेशश्चेत्याशंक्याह * क्वचिदिति * । सम्प्रयोगस्य विषयव्यापारत्वात् प्रत्यक्षे विषयस्य कारकत्वाभिप्रायेण कारकत्वादिव्यपदेशो न विरुध्यत इत्यर्थः । तच्च ज्ञानं वृत्तिरूपमिति न क्वचिदपि संवेदनञ्जन्यमिति रहस्यम् ।

क्वचित्क्रियायाः कर्मजन्यत्वमूरीकृत्य पर्यहार्षीत् सम्प्रति कर्मत्वमेव न निरूपणगोचर इत्याह

७७ कर्मलक्षणस्य विचारासहत्वेनोक्तदोषस्य परिहारः ।

किञ्च तत्कर्मत्वम् यत् स्वं प्रति विरुध्यते ? (१) "परसमवेतक्रियाफलभागित्वमिति" चेन्न, अपादान-

स्यातिव्याप्तेः । 'अपदानङ्कर्मापीति' चेन्न, 'वृक्षात्पर्णम्पतति' इतिवत् 'वृक्षं पर्णं पतति' इत्यपि स्यात् । "विवक्षातः कारकाणि[1] भवन्तीति तदविवक्षातो नैवमिति" चेन्न, वस्तुतः[2] सतस्ताद्रूप्यस्य यदि विवक्षा स्यात् तदा तदपि स्यात् । "अपादानस्य कर्मत्वेन्न विवक्ष्यत इति शाब्दिकसम्प्रदाय" इति चेत्, तर्हि निवृत्तसर्वकर्मव्यवहारेऽपि स्वकृतकर्मलक्षणानुरोधेन कर्मत्वमभ्युपगच्छता वस्तुमात्रङ्कर्मेत्यपि लक्षणं सावकाशितं स्यात्[3] । कथञ्च[4] लोकोत्तरप्रज्ञेन निवृत्तसर्वकर्मव्यवहारेऽपि कर्मत्वमस्तीति ज्ञातम् । "अपादानेतरदीदृशं[5] कर्मेति" चेन्न, तत्राऽपि 'नदी वर्द्धत' इत्यादौ तद्वृद्धेरप्राप्ततीरभागप्राप्तिफलायाः सकर्मत्वापत्तेः[6] । 'अपादानेतरत्' इत्यस्य स्थाने 'क्रिया-

---

१ कारकविभक्तयो भवन्तीति यावत् (चित्सुखी) ।

२ कर्मत्वं वस्तुतो विद्यते चेत् तर्हि विवक्षाकारणस्य भावात् विवक्षा द्वितीयाविभक्तिप्रयोगश्चेत्युभयमपि स्यात् (चित्सुखी) ।

३ तथा च परसमवेतपदोपादानप्रयासो व्यर्थ इति भावः (दीधिति) ।

४ वृद्धव्यवहारं विना कर्मत्वाधिगतिरपि न सम्भवति किमु तत्र लक्षणोपन्यासः (चित्सुखी) ।

५ अपादानव्यतिरिक्तत्वे सति परसमवेतक्रियाफलशालि कर्मेति लक्षणं विवक्षितमिति शङ्कत (चित्सुखी) ।

६ तदा समवेतवृद्धिक्रियाजन्यसंयोगविभागफलशालिनस्तीरस्य कर्मत्वम्प्राप्नोति । (चित्सुखी) ।

नाशक'—इतिकरणेऽप्यस्य तदवस्थत्वात् । विनाशलक्षणायां वृद्धौ तदयोगाच्च । 'वृक्षं त्यजति' इत्यादावकर्मकत्वप्रसङ्गाच्च ।

'आत्मानञ्जानामि'[1] इत्यत्र च परत्वाभावादकर्मकत्वापत्तेः[2] । "तत्राप्युपाधिभेदात्परत्वम्, कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपहितस्यैवात्मनो ज्ञेयत्वाभ्युपगमादिति"[3] चेन्न । यतोऽस्तु तावदेवं यथाकथञ्चित्[4],तथाऽप्यध्यात्मविदो निरुपाधिमात्मानञ्जानतो ज्ञानन्नात्मकर्मकं स्यात्[5]। 'पच्यते ओदनः स्वयमेव' इत्यादौ कर्मकर्त्तरि का गतिः स्यात्[6]। सर्वज्ञमीश्वरम्मन्यमानेन[7] च नित्यज्ञाने तस्मिन् भगवति

---

१ मूललक्षणेऽनादानातिव्याप्तिं समर्थ्याव्याप्तिमाह *आत्मानमिति* (शां)

२ आत्मनःकर्मभिन्नत्वाभावादित्यर्थः (शां) ।

३ कर्तृत्वाद्युपाधिरहितस्य च ज्ञातृत्वाभ्युपगमादिति शेषः ।

४ अनेनास्वरसः सूचितः । कर्मभिन्नत्वमुपाधिनाम्, न तूपाहितस्यात्मनोऽपीति तथैवाव्याप्तिरित्यस्वरसबीजम् (शां) । उपाधीनाम्भेदेऽपि विशेष्यस्याभेदइत्यस्वरसः (दीधिति)।

५ यस्य ज्ञानिन आत्मा उपाधिरहितो यश्च ब्रह्मैवाहमिति सर्वञ्जानाति, तस्य शुद्ध एवात्मा ज्ञाता ज्ञेयश्च। अतोऽत्र कथम् 'आत्मानञ्जानामि' इति प्रयोगस्योपपत्तिः ।

६ यतोऽत्रक्रिया परसमवेता नास्ति ।

७ नैयायिकेनेत्यर्थ

फलनाशकत्वस्यानभ्युपगमात् तं प्रत्येतल्लक्षणासिद्धेः। तस्माद्व्याकरणकारैः शब्दसिद्ध्यर्थं नदीवृद्ध्यादिवत्कर्मापि परिभाषितमित्यलं तदनुगतलक्षणगवेषणया।

(२) "करणव्यापारविषयः कर्म" इति चेन्न। 'हस्तेन रामेणशरेण'इत्यादावतिप्रसङ्गात्, लक्षणं विनाऽपि क्रियाजनकत्वे सति व्यापारोद्देश्यत्वेन कर्मव्यवहारोपपत्तेः।

शे[3]षञ्चेश्वराभिसन्धौ[4] स्वप्रकाशवादे निर्वक्ष्यामः।

---

१ 'फलनाश्यत्वे'—तिकलकत्तामुद्रितपुस्तके पाठः। स एव च तात्पर्यपर्यालोचनया सम्यक्तरःप्रतिभाति। शङ्करमिश्रेण रघुनाथेन विद्यासागरीकारेण च फलनाशकत्वेति पाठं स्वीकृत्यापि'फलनाश्यत्वे'त्यत्र तात्पर्यत्वेन वर्णितम्। सकलटीकासम्मतत्वात् 'फलनाशकत्वे'त्येव पाठो मूले स्थापितः॥ 'फलनाशकत्वस्य' इत्यस्यार्थ उक्तः(१) 'फलस्य यत् (क्रिया-) नाशकत्वन्तस्य' इति विद्यासागर्या, (२) फलन्नाशकं यस्येति बहुव्रीहिः, ततश्च 'फलनाश्यत्वस्य' इत्यर्थ इति दीधितिशाङ्कर्याभ्याम्॥

२ ईश्वरज्ञानस्य हि विश्वमेव कर्म। न च सा ज्ञानक्रिया फलनाश्या, नित्यत्वादिति तत्राव्याप्तिः (शां)।

३ कथन्तर्हि कर्मलक्षणमनभिधाय स्वप्रकाशवादिना ज्ञानस्य स्वकर्मकत्वं वक्तुं शक्यमित्याद्याक्षेपापेक्षायामाह *शेषमिति*।

४ ईश्वराभिसन्धिर्मदीय एव ग्रन्थः। तत्र स्वप्रकाशवादे ज्ञानकर्मत्वमेव प्रकृतोपयोगि निष्कृष्य वक्ष्याम इत्यर्थः। तच्च ज्ञानस्य विषयत्वमेव ज्ञानकर्मत्वम् ज्ञानाधीनव्यवहारविषयत्वम्। इदञ्च स्वप्रकाशवादिमते ज्ञानस्य स्वव्यवहारेहेतु-प्रकाशत्वाऽपपद्यत इति भावः। (दीधिति)।

* किमिति *। तत् कर्मत्वम् च किमित्यर्थः। मीमांसकानां कर्मलक्षणं शंकते * परेति *। फलभागित्वम् कर्मत्वमित्युक्ते पुण्यफलसुखादिभाजि प्रसक्तिः तन्निवारणायोक्तम् *क्रियेति*। गमनफलम् ग्रामदेवदत्तप्राप्तिः, सोभयनिष्ठत्वाद्गमनकर्त्तर्य्यपि विद्यते, तन्निवारणायोक्तम् *परेति*। अतो ऽस्य लक्षणस्य भेदगर्भत्वाद्भेदाभावे न स्यादित्यर्थः। अकर्मण्यप्येतल्लक्षणमस्तीति परिहरति * नेति *। वृक्षात्पर्णे पतति पर्णसमवायिपतनक्रियाजन्यविभागफलशालिनो वृक्षस्यापि कर्मत्वम् स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। विमतं कर्म भवितुमर्हति उक्तफलभागित्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति कर्मत्वानुमानात् न तत्रातिव्याप्तिरिति शंकते *अपादनमिति *। विमतम् द्वितीयान्तशब्दवाच्यम् कर्मत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वान्मैवमिति परिहरति * नेति *। न च घटः क्रियत इत्यादौ व्यभिचारः, तस्यापि घटं करोतीति तस्यामेव क्रियायाम् प्रयोगान्तरे तद्वाच्यत्वादिति। द्वितीयान्तशब्दवाच्यत्वे कर्मविवक्षाविषयत्वम् प्रयोजकम् न कर्मत्वमतोप्रयोजक इति शंकते * विवक्षेति *। यदस्ति तदुच्यत एवेति नियमो नास्ति विवक्षामूलत्वात पौरुषेयप्रयोगस्य, अयुगपद्विवक्षितत्वाच्च का-

---

१ परपदङ्कर्मभिन्नपरम्।

२ तदप्युक्तकर्मलक्षणाक्रान्तमेवेत्यर्थः।

३ कर्मत्वमस्य प्रयोजको नेत्यर्थः। 'अत' इत्यत्र षष्ठीस्थाने सार्वविभक्तिकस्तसिल्।

रकाणामिति भावः। विमतं कर्मत्वविवक्षागोचरः वस्तुतस्तद्रूपत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति साधनव्याप्त्या दूषयति * नेति *। ताद्रूप्यङ्कर्मत्वन्तस्य वस्तुतः सत एव चेद्विवक्षागोचरत्वम् तदत्रापि स्यात्। तदित्यव्ययेन विवक्षोच्यते विवक्षामूलभावाद्विवक्षाप्रयोगौ स्यातामिति भावः। साधनव्यापकत्वानुमानं व्याकरणस्मृतिविरुद्धकालात्ययापदिष्टमिति शंकते * अपादानस्येति *। प्रमाणतर्कावनुपन्यस्य सम्प्रदायमात्रात्प्रत्यवतिष्ठतः काचिदपि लक्षणव्यवस्था न स्यादिति परिहरति * तर्हीति *। निवृत्तः सर्वेषां कर्मव्यवहारो यस्मिन्नपादाने तत्रापि कर्मत्वमभ्युपगच्छता वस्तुमात्रं कर्मेत्यपि लक्षणं समर्थितं स्यात्। अतिव्याप्त्यभिधाने ऽस्त्येव कर्मत्वम्, किं तु विवक्षा न कर्त्तव्येति वैयाकरणसम्प्रदाय इत्यभिधातुं शक्यत्वादित्यर्थः। पूर्वमपादाने ऽपि कर्मत्वमभ्युपगम्य द्वितीयादिप्रसङ्ग उक्तः, इदानीन्तदपि न, प्रमाणाभावादित्याह * कथमिति *। लोकादुत्तरा उद्गता प्रज्ञा यस्य स लोकोत्तरप्रज्ञः। उक्तातिव्याप्तिव्यावृत्तये ऽपादानान्यत्वेन लक्षणं विशिष्म इति शंकते * अपादानेति *। ईदृशं परसमवेतक्रियाफलशालीति यावत्। अतिव्याप्त्यन्तरेण दूषयति *तत्रापीति*। नदीसमवेता वृद्धिक्रिया, तस्या अप्राप्ततीरभागेन संयोगविभागौ फले भवतः,तद्भाजो ऽपि तीरस्य कथितलक्षणत्वात्कर्मत्वं प्राप्नोति। न च तद्युक्तम्। द्वितीयाप्रयोगादिप्रसंगाद्वृद्धिधातोरकर्मत्वविरोध इति यावत्। आदिपदेनाग्निर्ज्वलतीत्यादिसंग्रहः। क्रियानाशकत्वे

सति परसमवेतक्रियाजन्यं यत्तद्भागि कर्मेति लभ्यते,
न चैवमतिव्याप्तिः, पर्णसमवेतपतनक्रियाजन्यवृक्ष-
निष्ठविभागस्य पतनानाशकत्वात्, द्रव्यांतरसंयोग-
स्यैव क्रियानाशकत्वात्। नाप्यव्याप्तिः, गंतृसमवेत-
गमनाविनाशकप्राप्तिफलशालित्वात् ग्रामादेः कर्मण
इत्याशंक्याह *अपादानेतरदिति*। वृद्धिक्रियाफलस्य
संयोगादेः वृद्धिक्रियानाशकत्वात्तद्भाजः तीरादेः कर्म-
त्वप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्यर्थः। 'वृक्षं वर्द्धते वर्द्धकि'रित्यत्र ना-
शलक्षणवृद्धेर्नाशान्तराभावादुक्तलक्षणात् वृक्षस्याक-
र्मत्वप्रसङ्ग इत्यव्याप्तिमाह * विनाशेति *। वृद्धिः परि-
स्पन्दक्रियैव न भवति, किं तु महता जलावयविना
ऽल्पस्य जलावयविनो विनाशः। तेन न तीरादावति-
व्याप्तिरित्याशंक्य नाशलक्षणत्वे वृद्धेः संयोगादिफल-
त्वायोगात्क्रियात्वमेष्टव्यम्। अतश्चातिव्याप्तिस्तदव-
स्थेत्युच्यत इति केचित्। नाशक्रियाया अपि क्षणिक-
तया नाशोऽस्ति तत्फलस्य ध्वंसस्यैव नित्यत्वात्। न
चानवस्था, दृष्टत्वादेव। अतो नाव्याप्तिरित्याशंक्याह
वृक्षमिति। त्यजिक्रियाजन्यविभागफलस्य तत्क्रि-
यानाशकत्वाभावात्तद्भाजो वृक्षस्य कर्मत्वं न स्यादतो
वृक्षं त्यजतीति प्रयोगो न स्यादित्यर्थः। विभागः
क्रियानाशकः क्रियाफलत्वात्संयोगवदिति चेन्न। पर्ण-
वृक्षविभागे व्यभिचारात् तस्यापि पक्षत्वे तत्रैव
बाधादिति।

ननु न कर्ममात्रस्येदं लक्षणमुच्यते किं तु ज्ञा-
नकर्मण इत्याशंक्याह *आत्मानमिति*। निरूपा-

धिस्वरूपस्यैकत्वे ऽपि सोपाधिकस्य भेदात् ज्ञातुर्ज्ञेया-दन्यत्वमेकस्मिन्नपि देह इति शंकते * तत्रेति * । शरीरेंद्रियविशिष्टस्य ज्ञातृत्वं कर्तृत्वाद्युपहितस्य ज्ञेय-त्वमित्यर्थः। न विशिष्टं विशेषणादिभ्यस्तत्त्वांतरम्, कृ-शानुयुक्तो गिरिस्तद्ध्वजयुक्तत्वादित्यादौ हेतुसाध्ययो-र्वैयधिकरण्यप्रसंगात्। अंगीकृत्याप्यव्याप्तिमाह *नेति*। सर्वोपाधिप्रहाणेन ब्रह्मैवाहमिति यद्विज्ञानं तदभिज्ञातुः परत्वाभावादात्मकर्मकं न स्यात्, अतश्च न ज्ञानकर्म-लक्षणम्, सामान्यलक्षणांतरादर्शनाच्च कर्ममात्रलक्षण-मेवेदमिति भावः। कर्मैव यद्यत्र कर्तृत्वेन विवक्ष्यते तत्र व्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वविवक्षाभावाद्विवक्षावशेन च वैयाकरणेन कारकत्वांगीकारात्कर्मत्वं न स्यादित्याह * पच्यत इति * ।

एवं तत्त्वविन्मतमनुसृत्य लक्षणम् प्रत्यक्षेपि[1]। संप्र-त्यौलुक्यमतावलंबनेनापि प्रतिक्षिपति*सर्वज्ञमिति*। नित्यज्ञानाधार ईश्वर इति तेन लक्षणांगीकारात्सर्वज्ञं मन्यमानेन नित्यज्ञाने भगवति फलस्य क्रियानाशक-त्वानभ्युपगमात् तं प्रत्येतल्लक्षणासिद्धेरितिसंबंधः। नि-त्यत्वादेवेश्वरज्ञानस्य स्वजन्यव्यवहारादिलक्षणफल-नाश्यत्वं नास्तीति विश्वस्य तत्कर्मत्वं न स्यात्। अस्ति च तत्, तस्य सर्वज्ञत्वात् । तेन त्वदुक्तलक्षणमीश्वर-वादिनं प्रत्यव्यापकमित्यर्थः। यस्माददुष्टमिदं लक्षणं * तस्मादित्युपसंहरति * । यथा वस्तुतो नदी त्ववृद्धित्वयोरसतोरपि पाणिनिना “यूस्त्र्याख्यौ न-

---

१ प्रतिपूर्वकात्क्षिप्धातोः कर्मणि लुङ् । ग्रन्थकारेणीते शपः ।

दी'", "वृद्धिरादैच्", "अदेङ्गुणं" इत्यादिसंज्ञा शब्दसिद्ध्यर्था कृता न सार्वत्रिकी तथा कर्मसंज्ञाऽपीत्यर्थः।

तर्हि करणव्यापारविषयः कर्मेति लक्षणमस्तु तत्रोक्तबाधाभावादित्याशंक्याह * करणेति * । न च करणव्यापारविषयत्वं कर्मलक्षणम्, 'हस्तेन रामेण शरेण विद्ध' इत्यत्र हस्ताख्यकरणव्यापारविषयतया शरस्यापि कर्मत्वप्रसंगादिति ।

कर्मव्यवहारानुपपत्त्या कर्मपदार्थस्तल्लक्षणं चेष्टव्यमित्याशंक्यान्यथोपपत्तिमाह * क्रियेति * । क्रियाजनकत्वे सति व्यापारोद्देश्यम् कर्मेति संकेतमात्राद्व्यवहारोपपत्तेरलं लक्षणगवेषणयेति पूर्वेण सम्बन्धः । द्वितीयाप्रयोगादिव्यवहारोपपत्तयेऽनुगतं किमपि रूपं वक्तव्यञ्चेत्, लक्षणमेव किं नोच्यत इत्यत आह * शेषं चेति * । क्रिया नात्मनः परिस्पन्दः, तस्य मूर्त्यनुविधायित्वात् । परिणामश्चेत्तर्हि तत्फलस्य घटादिवत्परिणाम्याश्रिततया पटादेरपरोक्षत्वं न स्यादिति कर्मलक्षणमव्यापकमित्यादीश्वराभिसंधिसंज्ञके प्रकरणे दर्शयिष्याम इत्यर्थः ।

एकस्य क्रियाकर्मभावासम्भवं निरस्य विषयविषयिभावासम्भवं निराचिकीर्षुः परमुखेन चोदयति

७८ अभेदे विषयविषयिभावासङ्गतत्वशङ्का]

"ननु[4] चाभेद विषयविषयिभावस्यैवासङ्गतत्वम् । विषयित्वं हि विषयसम्बन्धिता । सम्बन्धश्च भेदमन्तरे-

---

१. १।४।३; २. १।१।१; ३. १।१।२ ४ नन्विति शङ्का भाट्टानाम् (दीधिति) ।

णासम्भवदवस्थितिः, सम्बन्धस्वामितेः सम्बन्धिस्वरू-पभेदमितिव्यतिरेके वैपरीत्यावधारणात् ।"

नन्विति आतिशयजनकत्वं विषयित्वम्, तत्त्वञ्च विषयत्वम्, अतो न भेदोऽभेदो वोपयुज्यतइ त्यत आ-ह * विषयीति * । संबन्धोऽपि संबंधिस्वरूपाश्रयो न भेदाश्रयः, तेन तदुपयोग इत्यत आह *संबं-धश्चेति* । कस्य केन संबंध इति तृतीयाषष्ठीनि-र्दिष्टतया तयोरिति द्विवचननिर्दिष्टतया च भिन्नयो-रेव संबंधत्वाद् व्यापकभेदाभावे व्याप्यसंबंधाभावो निश्चीयत इत्यर्थः । संबंधो भेदाधीनः प्रतीतभेदस्यैव प्रतीयमानत्वाद्, विशेषणविशेष्यभाववदिति प्रयो-गमप्युक्तेऽर्थे दर्शयति*संबंधेति* । संबंधिनोः स्वरूपं संबंधिस्वरूपम्, तस्य भेदस्तस्य प्रमितिः प्रमा, तस्य व्यतिरेके ऽभावे संबंधमितेर्वैपरीत्यावधारणात् अ-भावनिश्चयादिति यावत् । यद्वा भेदसंबंधयोर्व्या-प्यव्यापकभावमभिधाय तत्प्रमयोरपि दर्शयति, तदधीनत्वान्मेयासिद्धेरिति ।

संबंधमात्रस्य भेदाधीनत्वोक्तौ भागे सिद्धसाधनता, विषयविषयिभावसंबंधपक्षीकरणे तस्य संबंधिस्वरूप-तया भेदव्याप्तत्वे साध्ये बाध इत्यभिप्रेत्य परिहरति

---

१. यत्र सम्बन्धिनोः स्वरूपभेदप्रमा तत्रैव सम्बन्धप्रमा; प्रकृते च सम्बन्धिभेदप्रमानिवृत्त्या सम्बन्धप्रमा निवर्तते, तन्निवृत्तौ च प्रमेयस्य निवृत्तिरिति नाभेदे विषयविषयिभावसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ यद्वा भिन्नसम्बन्धिप्रमा सम्बन्धप्रमाकारणम्, अतः कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ (शां)

७९. तन्निरासे—उक्तसम्बन्धस्य सङ्गतत्वम्]

मैवम् । विषयविषयिभावो हि सम्बन्धो न सम्बन्धिस्वरूपाद्भिन्नः । तथाभूतत्वेऽपि चान्ततस्तत्सम्बन्धस्यापि स्वाश्रयात्मकत्वमभ्युपगम्यम्, अनवस्थाभयात्[१] । तथा[२] सति च सैव यथा सम्बन्धमितिः सम्बन्धस्वरूपात्सम्बन्धिनो भेदमनादायैव पर्यवस्यतीत्यभ्युपगन्तव्यम्, स्वभावसम्बन्धस्येतरसम्बन्धमर्यादातिशायित्वात्, तथा विनाऽपि सम्बन्धिभेदं विषयविषयिभावात्माऽयं सम्बन्धः पर्यवसास्यति । तदवगमोऽपि तथावगमव्यतिरेकेणैव भविष्यति । को विरोधः ॥

*** मैवमिति *। विषयविषयिभावो नसम्बन्धिभेद्व्याप्तः संबंध्यभिन्नत्वात्तत्स्वरूपवदिति सत्प्रतिपक्षता चेत्याह*विषयेति*। "ननु विषयप्रतियोगिकभेदेन विषयिस्वरूपस्य विषयिप्रतियोगिकभेदेन विषयस्वरूपस्याव्याप्तत्वात्साध्यशून्यत्वं निदर्शनमिति"। मैवम् । मामहं विजानामीत्यत्रात्मनि व्यभिचारात् । किं च यद्विषयस्वरूपं तद्विषयिस्वरूपभेदेन व्याप्तमिति यद्व्याप्तिग्राहकं संवेदनं तेन स्वेन स्वयं गृह्यते न वा । न चेत्, सर्वोप-**

---

१. त्वयाऽपि विषयविषयिभावः सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नो नाभ्युपगम्यते । अन्यथा तस्यापि सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरमभ्युपेयम् । एवञ्च पर्यवसानं स्यादित्यर्थः । (शां)

२. भिन्नसम्बन्धिमितेः सम्बन्धमितिम्प्रति न कारणत्वम्, न वा व्यापकत्वम्, व्यभिचारात्—इत्याह तथा सतीति ॥ (शां)

संहारवत्त्वाद्व्याप्तेरसिद्धिः। गृह्यते चेत्, तत्रैव व्यभिचार इत्यलम्। विषयविषयिभावःसंबंधिनोर्भिन्नः, संबन्धत्वात्संयोगवदिति तार्किकमताद्युत्थानेऽपि दोषमाह *तथा भूतेति*। अयं भावः। विषयविषयिभावस्य संबंधिस्वरूपाद्भेदे तेन संबंधोऽस्ति, उत न। न चेत् 'तत्संबंध' इति न स्यात्। अस्ति चेत्, तस्यापि भेदे संबंधांतरमित्यनवस्थानात् स्वाश्रयात्मकत्वं संबंधिस्वरूपत्वमेष्टव्यम्। ततो वरं प्रथमसंबंधस्य तत्स्वीकरणम्, अन्यथा वैरूप्यप्रसंगादिति। अन्तिमसंबंधस्य संबंधिस्वरूपत्वे तव किमायातमित्याशंक्याह *तथा सतीति*।

केचित्पुनरिदं ग्रंथत्रयमेवं व्याचक्षते। संबंधस्य संबंधिस्वरूपाव्यतिरेकात् संबंधिस्वरूपवदेव न संबंधिभेदव्याप्तत्वमतः संबंधप्रमितेरपि न तद्भेदप्रमितिव्याप्तत्वमिति परिहरति *मैवमिति*। यद्वा संबंधिमितेः संबंधिभेदप्रमितिसहचारो यथा क्वचिद्दृष्टस्तथा संबंधप्रमितिः संबंधिस्वरूपात् संबंधस्याभेदप्रमितिसहचारो ऽपि दृष्ट एवेति त्वन्मते तदभावात्। घटतज्ज्ञानयोर्विषयविषयिभावः संबंधिभ्यां भिन्नः किन्न स्यादिति प्रतिबन्दिन्यायेन परिहरति *मैवमिति*। तर्हि विषयविषयिभावः संबंधिभ्यां भिन्न एवेत्याशंक्याह *तथाभूतत्वेऽपीति*। ततः किं स्यादित्यत आह *तथा सतीति* साऽन्तिमसंबंधमितिः संबंधिस्वरूपाद्भेदमनादायैव पर्यवस्यतीत्यभ्युपगंतव्यम् यथा तथा प्रथमसंबंधमितिरपि स्यादिति भावः॥

कस्य केन सम्बन्ध इति भिन्नाधिकरणतया प्रतीयमानत्वं सम्बन्धधर्म इति यदुक्तं तत्राह *स्वभावेति* संबंधान्तरपूर्वकत्वस्य संयोगादिसंबन्धधर्मत्वे ऽपि समवाये तथात्वं त्यक्तम् अनवस्थाभयात् । तथा स्वभावसम्बन्धस्याप्यनवस्थाभयाद्भिन्नाधिकरणत्वं त्याज्यमिति भावः । प्रथमो विषयविषयिभावः संबंधिभेदमन्तरेण पर्यवसितुमर्हति विपक्षबाधकोपपन्नत्वे सति सम्बन्धत्वादन्तिमसंबंधवदित्याह *तथेति* । तत्प्रतीतिः सम्बन्धिभेदप्रतीतिमन्तरेण पर्यवस्यति उक्तविशेषणसंबन्धिप्रतीतित्वादन्तिमसंबन्धिप्रतीतिवदित्याह *तदिति* ।

ननु घटतज्ज्ञानयोर्भिन्नयोर्विषयविषयिभावः संवेदने त्वेकस्मिन्नेवेति मात्रया [कलया] ऽपि वैलक्षण्ये विरुद्धयोरुभयोः पारमार्थिकत्वायोगादेकतरस्य बाध्यता स्यात्, सा च संवेदनस्यैव युक्ता घटतज्ज्ञानविषयविषयिभावस्य सर्वलोकसिद्धस्याबाध्यत्वादित्याशङ्क्याह

८० लौकिकविषयसम्बन्धस्य स्वप्रकाशविषयसम्बन्धाद्भेदेऽदोषः]

नचैवं घटतज्ज्ञानयोर्यादृग्विषयविषयिभावस्ततो मात्रयापि स्वप्रकाशविषयविषयिभावान्यत्वे बाध्यतैकत्र[2] स्यात् । अस्त्येव ह्यविद्याविद्यमाने घटतज्ज्ञाने बाध्यत्वम्,

१. भेदे सति योऽयं विषयविषयिभावः स एव लोकसिद्धोऽपि बाध्यते, बाधस्याभिव्रास्यमानत्वात् । यथा सर्वलोकसिद्धः शरीरादावात्मव्यवहारः, यथा वा तमसि नीलव्यवहार इत्यर्थः । (शां)

२. लोकसिद्धे घटादौ स्वप्रकाशत्वे वा ॥

परमार्थसति तु स्वप्रकाशे पारमार्थिकत्वमिति द्वयोरननुगमेपि न दोषः।

न चेति। एकतरस्य बाध्यताङ्गीकारादिति हेतुमाह *अस्तीति*। घटश्च तज्ज्ञानं च घटतज्ज्ञानमिति समासः। कुतो बाध्यत्वमित्यत आह *अविद्येति*। घटतज्ज्ञानयोर्विषयविषयिभावो बाध्योऽविद्याविलासविषयविषयिभावरूपत्वात् रजततज्ज्ञानयोर्विषयविषयिभाववदित्यर्थः। विषयविषयिभावस्वरूपत्वलिङ्गेन बाध्यत्वमत्रापि किन्नोन्नीयत इत्यत आह *परमार्थेति*। जडस्यैव स्वतः परतो वा सिद्ध्यसम्भवेन कल्पितत्वात् तद्विषयविषयिभावस्यैव बाध्यत्वं सकलकल्पनाधिष्ठानतया स्वप्रकाशविज्ञानस्य परमार्थत्वात्तदभिन्नो विषयविषयिभावोऽपि परमार्थ इत्यर्थः। तर्हि वैरूप्यमेकत्र भेदगर्भत्वं बाध्यत्वं च न तथाऽन्यत्रेत्यत आह *इतीति*। ऐकरूप्यासम्भवेन वैरूप्यं न गौरवाय। यथा गुणादीनां पारतंत्र्ये समवेतत्वे प्रयोजकं समवायस्य तु स्वभाव इति वैरूप्यं न दोषः परेषां तद्वदित्यर्थः।

एवं तावत्क्रियाकर्मभावो विषयविषयिभावो वा स्वप्रकाशत्वमित्यपि सिद्धांतांगीकारेण परकीयं

---

१. लोकसिद्धविषयविषयिभावस्य भेदघटितत्वम्, स्वप्रकाशविषयविषयिभावस्य चाभेदघटितत्वम्—इत्यननुगमो (वैरूप्यम्) न दोषः। भेदघटितस्य बाध्यत्वेनैकरूपतामात्रपरिशेषादननुगमस्यैवापास्तत्वात् ॥ यद्वा स्वरूपसम्बन्धः क्वचित्पारमार्थिकः क्वचिदपारमार्थिक इत्यननुगमेऽपि न दोषः, इष्टत्वादित्यर्थः ॥ (शां)

चोद्यंचूर्णितमम्, इदानीं सिद्धान्तावलंबनेनास्य चोद्यस्य नावसरोऽपीत्याह

८१. उक्तसम्बन्धादेः स्वप्रकाशार्थेऽनभ्युपगमः]

अथवा स्वात्मना सह क्रियाकर्मभावो विषयविषयिभावो वा स्वप्रकाशार्थ इति नाभ्युपेयमेव[1] । यथा तु भवतां सत्तासम्बन्धादितरत्र सद्व्यवहारव्यवस्था, सत्ता तु स्वयमेव सद्रूपा, न चैतावता स्वात्माश्रयता तस्याः, तथा ज्ञानमपि स्वत एव सिद्धस्वरूपम्[2] ।

* अथवेति * । स्वस्य स्वयमेव प्रकाश इति स्वप्रकाशत्वमुक्तरूपं विहायान्यः स्वप्रकाशशब्दार्थो न लक्षत इत्याशंक्याह*यथेति*। द्रव्यादौ सत्तासमवायात्सदिति व्यवहारः, सामान्यविशेषयोस्तु सत्तयैकार्थसमवायात्समवायस्य सत्तैकाश्रयत्वात्, सत्तायां तु सद्व्यवहारः स्वयमेव सत्तारूपत्वात्—इति व्यवस्था यद्वत्तथेत्यर्थः । सत्तायां सत्तासंसर्गो ऽस्त्युत न । न चेत्, नरशृंगवत्सद्व्यवहारो न स्यात्, अस्ति चेत्,

१. " ननु सिद्धत्वेन कर्मत्वम्, असिद्धत्वेन च क्रियात्वम् । तदुभयञ्चैकदा विरुद्धम् । एवं 'विषयविषयिभावः सम्बन्धः सम्बन्धिद्वयादभिन्नः' इति कथञ्चिदनवस्थाभियेनाङ्गीकृतम् (यद्यपि -तदपि तत्त्वतो विरुद्धमेव) । 'य एव सम्बन्धः स एव सम्बन्धी स एव चापरः सम्बन्धी' इति तु सर्वथा दुर्घटम् केनानुरोधेनाभ्युपेयम् ? कथं वा स्वपरिभाषामात्रेण व्यवहारसमर्थनम् ? " (इति पूर्वपक्षिणो हृदयम्) ॥ यदि लोकसिद्धो विषयविषयिभावो नाद्वैतं सहते तदा सो ऽपि त्यज्यतामिति सिद्धान्ताभिप्रायः ॥ (शां)

२. यथा सत्तायां तत्समवाये वा स्वरूपतः सद्रूपत्वमास्थेयम्, तथा परसिद्धिर्ज्ञानात्, ज्ञानसिद्धिस्तु स्वत एवेत्यर्थः । (शां)

स्ववृत्त्यापात इत्यत आह * नेति *। प्रदीपो घटादिकं स्वसंसर्गितया प्रकाशयन्नपि स्वात्मनि तमो निवृत्तिं प्रकाशरूपत्वेनैव करोति यथा तद्वदित्यर्थः। दृष्टांतोक्तमर्थन्दार्ष्टांतिके प्रदर्शयिष्यन्नाह * तथेति *। ज्ञानं सजातीयपरनिरपेक्षत्वे सति व्यवहारगोचरः(?) परत्र व्यवहारहेतुत्वात्सत्तावदित्यर्थः।

ज्ञानस्य ज्ञानाविषयत्वे तत्प्रयुक्तं व्यवहारगोचरत्वं न स्यादित्याशंक्य समासाविषयस्य गुणपदार्थस्य समाससिद्धपदप्रयुक्तव्यवहारगोचरत्ववदुपपत्तिरित्याह

८२. 'ज्ञानं स्वतः सिद्धम्' इत्यस्य समर्थनम्]

अथ वा[2] यथा बहुव्रीहिसमासे तद्गुणसंविज्ञाने गुणमादायैव प्रधानस्यान्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसिद्धपदप्रतिपाद्यता तथा विज्ञानस्याविषयमपि स्वात्मानमादायैव स्वविषयव्यवहारप्रवर्त्तनं समर्थ्यताम्। सोऽयं गुरूणां सविषयकविज्ञानस्वप्रकाशतापक्षो न ब्रह्मस्वप्रकाशतापक्षः, तत्र[3]

१. 'स्ववृत्तेः' स्वतस्सिद्धतायाः भवदनभिप्रेतायाः 'आपातः' पतनम्॥

२. "ननु 'ज्ञानं स्वतएव सिद्धम्' इत्यनुपपन्नम्। 'स्वत' इति पञ्चम्या सिद्धिम्प्रति स्वस्य हेतुत्वमभिधीयते। सिद्धिश्च द्वयीज्ञप्तिः उत्पत्तिर्वा—न स्वस्माद्भवितुमर्हति, हेतुहेतुमद्भावस्य ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य वा सम्बन्धस्य भेदघटितत्वात्॥ सत्ता तु सत्तया नोत्पाद्यते ज्ञाप्यते वा, किन्तु विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वादिना सदन्तरगुणेन 'सत्ता सती' इति गौणो व्यपदेश इति महद्वैषम्यम्"—इति पूर्वपक्षिण आशयम्मनसि कृत्वा समाधत्ते अथवेति॥ (शां)

३. ब्रह्मस्वप्रकाशतावादे विषयस्यानभ्युपगमात्—'ज्ञानं स्वविषये व्यवहारम्प्रवर्तयति' इति तत्रानभिप्रेतम्॥

विषयाभावात्। एतावन्मात्रेण तु स्यात्, यथा स्वाऽविषये-ऽपि कुटादौ बहुव्रीहिवाक्यं व्यवहारं प्रवर्त्तयति तथा ज्ञानमविषयेऽप्यात्मन्यविद्यादशायामिति।

* अथ वेति *। अन्यपदप्रधानो बहुव्रीहिः, स च द्विधा, तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञान इति। समासावयवपदार्थो गुणतया विशेषणतया ज्ञायते यस्मिन् स समासस्तद्गुणसंविज्ञानः। तद्यथा गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्। अतिदेशोऽयं गाङितीङादेशो गृह्यते न गाङ्गताविति धातुङकारस्यानन्यार्थत्वात् कुटादयोऽपि कुटकौटिल्ये पुट भेदने इत्यारभ्य यावत् कुटशब्द इति। तेभ्यो गाङ्कुटादिभ्यः परे अञ्णितः प्रत्यया ङितो भवंति ङिद्वद्भवंतीत्यर्थः। कुटादीत्यत्र कुटस्य समासावयवपदार्थस्याप्रधानतया समासाविषयत्वेऽपि तं कुटं विशेषणमादायैवान्यपदार्थप्रधानस्य कुटादिभ्य इति समाससिद्धपदप्रतिपाद्यता यथेत्यर्थः दार्ष्टांतिकं दर्शयति * तथेति *। अयं भावः। कुंभमहमनुभवामीत्यत्रानुभवोऽनुभवितारं कुंभं चाश्रयतया विषयतया च व्यवहारयन् वेद्यात्मनाऽगोचरमपि स्वात्मानमादायैव स्वतःस्फुरणेन स्वात्मनि सुषुप्तिव्यावृत्तिमापाद्य विदितः कुंभ

---

१. अविषय व्यवहारप्रवर्तनङ्कुरूणामिव वेदान्तिनामपि तुल्यम्-इति तन्मात्र तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिपदं दृष्टान्तः। (शां)

२. 'कुटः' घटः। 'घटः कुटनिपौ' इति कोशात्। (शां) यद्वा गाङ्कुटादिसूत्रे कुटपदं दृष्टान्तः॥

१. पाणिनि. १।२।१

इति विशिष्टव्यवहारमापादयतीति । ननु स्वाविषयं स्वात्मानमादाय विशिष्टव्यवहारप्रवर्त्तनसमर्थता स्वप्रकाशता चेत्, मुक्त्यादौ स्वप्रकाशता न स्यादित्याशङ्क्याह * सोयमिति *। त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनां प्राभाकराणां पक्षो नौपनिषदानाम्, अतो नाव्याप्तिरित्यर्थः। ब्रह्मवादिनामपि स्वप्रकाशतापक्षोऽयमेव किं न स्यादित्यत आह * तत्रेति *। सुषुप्तौ विषयासंस्पर्शेऽपि सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शानुपपत्त्याऽनुभवसंभवावगमात् स्वरूपज्ञानस्य निर्विषयतया न विशिष्टव्यवहारप्रवर्तनसमर्थता स्वप्रकाशतेत्यर्थ। स्वव्यवहारहेतुः प्रकाशः स्वप्रकाश इति ब्रह्मवादिनां गुरूणां च साम्यात् कथं स्वप्रकाशत्वे वैषम्यमित्यत आह * एतावदिति *। कुटादावित्यादिशब्देन सनाद्यन्ता धातव इत्यादिसंग्रहः। तर्हि ज्ञाने व्यवहारसद्भावाभ्युपगमाद् द्वैतव्याघात इत्याशंक्याह * अविद्येति * ।

विज्ञानप्रयुक्तव्यवहारगोचरस्य ज्ञानादन्यत्वं घटादौ दृष्टं तद्विरुद्धमिदं स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं न स्वीकारमर्हति प्रमाणाभावादित्याशंक्योपसंहारव्याजेन प्रागुक्तामर्थापत्तिं प्रमाणयति

(८६) स्वप्रकाशत्वेऽन्यथानुपपत्तिः प्रमाणम् ।

तदेवं यद्यदन्यत्र दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे पर्यवसास्यति तत् सर्वमन्यथानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशप्रसाधकतया प्रदर्शिता स्वीकारयिष्यति। तद्यथा—'अन्यो ज्ञाता अन्यश्च ज्ञेय'इत्यन्यत्र दृष्टम् 'अहम्' इति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या

त्याज्यम, तथा अन्यज्ज्ञानमन्यज्ज्ञेयमिति जानामीति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यम् । सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः तथादृष्टतामात्रबलमवलम्ब्य प्रवृत्तं तर्कशतमपि बाधते । तदिदमाहुः । "प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि । इति(तं० वा० ३७४)।

तदिति । जिज्ञासितविज्ञानस्याभावसमुदायानुपपत्तिर्विज्ञानसिद्ध्यनुपपत्तिर्वेत्यर्थः। अनुपपत्तेरपि दर्शनमूलत्वान्न दृष्टिविरोधो ऽनुपपत्त्या ऽपाकर्त्तुं शक्य इति चेन्नैवम्। व्यवहारानुपपत्त्या ऽन्यत्र दृष्टस्यैव क्वचिद्भवद्भिरपि त्याज्यत्वादित्याह *तदिति*। अहमित्यात्मव्यवहरो ऽनुपपद्यमानो ज्ञातृज्ञेयाभेदं कल्पयति यथा तथा जानामीतिव्यवहरो ऽनुपपद्यमानो ज्ञानतत्प्रकाशयोरभेदं गमयतीत्याह *तथेति*। अनुभूतेरननुभाव्यत्वे शशविषाणवदननुभूतित्वप्रसंगः सर्वत्र व्यवहारहेतोः प्रकाशस्य व्यवहार्यपदार्थादन्यत्वदर्शनात् ज्ञानव्यवहारहेतोः प्रकाशस्य ततो ऽन्यत्वं स्यात् । स्वयंप्रकाशसाधकप्रमाणविषयत्वे वेद्यत्वमविषयत्वे तदसिद्धिरित्यादि तर्कविरोधान्नार्थापत्तिरुदेतुमलमित्याशंक्याह *सर्वत इति*। अर्थापत्तेस्तावत्त्रयो दोषा अन्यथोपपत्तिरन्यथैवोपपत्तिरसंभवश्चेति। न चैषामन्यतमो ऽपि दृश्यते तर्ककलापस्य पुनर्ज्ञानस्य वेद्यत्वे मानाभावाद्विपर्ययापर्यवसायित्वात् संभावनाबुद्धिमात्रजनकत्वान्निश्चायकत्वाच्च प्रमाणस्य तेनैव तर्ककलापो बाध्यत इत्यर्थः । अन्यत्रादृष्टानामप्यनुपपत्तिकानां कल्पना

गौरवदोषं न वक्ष्यतीत्यन्यैरप्यभाषीत्याह । * तदिति * । प्रमाणवंत्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि । अदृष्टशतभागो ऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणक इति । दोषनिरासस्यापि प्रमाणाधीनत्वात्प्रमाणवत्त्वे न गौरवं दोषः । प्रमाणानामनन्यापेक्षत्वान्न तत्सिद्धोऽर्थोऽन्येनापाकर्तव्य इत्यर्थः । "दर्शनविरोधादेवासत्त्वं वित्तेर्यथा नेष्यते तथा प्रकाशप्रकाश्ययोरन्यत्रान्यत्वदर्शनविरोधान्न स्वप्रकाशत्वमेष्टव्यम्–"इत्याशङ्कामपाकुर्वन्नुक्तमर्थं संक्षेपतो दर्शयति श्लोकद्वयेन

(८७) दृष्टताग्रहस्त्याज्यः।

तस्मात्–

अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।
पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका ।
वाच्याऽन्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताग्रहः ।
नह्येकत्र समावेशश्छायातपवदेतयोरिति ।

* तस्मादिति * । 'दृष्टवैमत्यं' विषयविषयिणोरन्यत्वदर्शनविरोधम् अन्यथानुपपत्तिः 'पिनष्टि' चूर्णयति। दर्शनविरोध एवानुपपत्तिं किं न बाधत इत्यत आह * सैवेति * । नीलसंवेदनस्य नीलात्मत्वाभावे संयोगाद्यसंभवान्नीलावभासो नोपपद्यते इति विज्ञानवादिनोक्तार्थापत्तिर्भेददर्शनेन विरुध्यते यथा तद्वदियमपि किं न स्यादित्यत आह * वाच्येति * । संयोगाद्यसत्त्वे ऽप्यध्याससंबंधादपि तदवभासोपपत्तिरित्यन्यथोपपत्त्यनुगृहीतभेददर्शनं बाधकम्, न तथेहान्य-

थोपपत्तिरुपलभ्यत इत्यर्थः । मा भूदन्यथोपपत्तिः, तावता किमित्य आह * त्याज्य इति * । अर्थापत्तेर्दौर्बल्यहेतुरन्यथोपपत्तिर्न शक्यते चेदभिधातुं तदा सावकाशनिरवकाशयोः सावकाशस्य दौर्बल्याद् दृष्टताया आग्रह एव त्याज्य इत्यर्थः । एकतरस्य बाधकल्पना ऽगतिकगतिः, अतो न युक्ता कथंचिदुभयोरप्युपपत्तौ । अस्ति चोपपत्तिरर्थापत्तिदर्शनमूलतया स्वतःसिद्धत्वपरतःसिद्धत्वयोरित्याशङ्क्याह * नहीति * । युगपत् क्रमेण चैकस्य जडत्वाजडत्वे विरोधादयुक्ते इत्यर्थः ।

लक्षणमात्रस्य त्वया खण्ड्यमानतया ऽत्रापि विचारस्य सद्वचनलक्षणयोगित्वाभावादनेन विज्ञानस्य स्वप्रकाशतासिद्धिरित्याशङ्क्याह

(८८) विपक्षिणापि स्वप्रकाशता स्वीकारार्हा-

तदित्थं त्वदङ्गीकृतसद्विचारलक्षणोपपन्नैरेवंविधैर्विचारैः स्वप्रकाशता भवता सुप्रतिपदा । अस्माभिस्तु स्वसंवेदनबलादेव स्वतःसिद्धरूपं विज्ञानमाश्रीयत इति ।

* तदिति * । त्वत्पक्षे विचारतल्लक्षणयोः सत्त्वादस्यापि विचारस्य सद्वचनलक्षणयोगित्वात् त्वद्रीत्या ऽनेन विचारेण त्वया स्वप्रकाशता सुगमेत्यर्थः । न चास्माकं साधकाभावात्स्वप्रकाशताऽसिद्धिर्विचाराद्यन्तरेणैवागमोपदेशाभ्यासासादितस्वानुभवसिद्धत्वाभ्युपगमात्स्वप्रकाशत्वस्येत्याह * अस्माभिरिति * ।
एवं तावद्विज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमुपपाद्याधुना बौद्ध-

सिद्धान्तसमो ऽयं वेदान्तसिद्धान्तः सर्वशून्यताभ्यु-
पगमादिति यत्परेषामुपालम्भनं तदपाकरोति
(८९) बौद्धब्रह्मवादिनोर्भेदः।

एवञ्च सति सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषो यदादिमः
सर्वमेवानिर्वचनीयं वर्णयति । तदुक्तम्भगवता ऽलङ्का-
रावतारे ।

"बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।
अतो निरभिलप्यास्ते निस्स्वभावाश्च देशिताः" ॥

इति—विज्ञानव्यतिरिक्तम्पुनरिदं विश्वं सदसद्भ्यां
विलक्षणम्ब्रह्मवादिनः सङ्गिरन्ते । तथा हि नेदं सद् भ-
वितुमर्हति, वक्ष्यमाणदूषणग्रस्तत्वात्, नाप्यसदेव, तथा
सति लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहत्यापत्तेः ॥

एवञ्चेति। किंचित् साम्यात्सुगतसिद्धान्तप्रवे-
शापादने, भेदाभेदाभ्युपगमात् क्षपणकसिद्धान्तप्रवे-
शः कौमारिलस्य, परतः प्रामाण्याभ्युपगमात् तार्किक-
स्य सुगतमतप्रवेशः, प्रत्यक्षं प्रमाणमिति सर्वैरङ्गीकारा-
त्सर्वमतसांकर्यं च स्यादित्यर्थः। न च सर्वसाम्याद्बौद्ध-
सिद्धान्तप्रसञ्जनम्, ज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वाङ्गीकारान-
ङ्गीकारात्मकविशेषादित्याह*यदिति*। 'आदिमः' प्र-
थमो बौद्धः सर्वमेव ज्ञानं ज्ञेयं चानिर्वचनीयं वर्णयति।
शिष्यबुद्धिरञ्जणार्थमेव सुगतेन स्वप्रकाशत्वमुक्तम्, न
स्वरहस्याभिप्रायेणेत्यर्थः। प्रपञ्चभावाभावसाधकवि-
ज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वं तेनापि नाङ्गीकृतमित्याशङ्क्य

तदीयवचनेनोपपादयति * तदुक्तमिति * । अलङ्कारावतारो नाम सुगतभाषित आगमविशेषः । "आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानकाले ऽपि नास्त्येव । यथा शुक्तिरजतम् । यद्यतो भेदेनास्ति तत्तद्व्यतिरेकेणाप्युपलभ्यते । यथा ऽश्वव्यतिरेकेण महिषः । संवेदनं च संवेद्यव्यतिरेकेण नोपलभ्यते, अतो न स्वतन्त्रमस्ति" इत्यादियौक्तिकबुद्ध्या विविच्यमानानां ज्ञानानां ज्ञेयानां च स्वरूपं नावगम्यते । ज्ञेयेन ज्ञानस्य निरूपणात्, ज्ञानेन च ज्ञेयस्य निरूपणात्, नैकमपि परमार्थम् । अतस्ते ज्ञानज्ञेयात्मकाः पदार्था निरभिलप्याः निर्वचनानर्हा निःस्वभावाः सर्वप्रकारसत्त्वहीनाश्च दैशिकैर्देशिता उपदिष्टा इत्यर्थः । "सर्वमनिर्वचनीयमिति वदता त्वया ऽपि ज्ञानानिर्वचनीयत्वमिष्टमेव, सर्वशब्दाभिधेयमध्यनिविष्टत्वात्तस्यापि"—इत्याशङ्क्याह * ज्ञानेति * । सर्वशब्दोऽत्र ज्ञानातिरिक्ताभिधायी । सर्वे ब्राह्मणाः भोजयितव्या इति वत्प्रकृतप्रपञ्चापेक्षत्वादित्यर्थः । उच्यते ऽनिर्वचनीयं चेति विप्रतिषिद्धमित्याशङ्क्याह * सदिति * । युक्त्या निश्चित्य सदसत्त्वप्रकारेण निर्वचनायोग्यत्वमनिर्वचनीयत्वम्, न मूकीभाव इत्यर्थः । विमतं सद् अविसंवादिव्यवहारगोचरत्वाद् अर्थक्रियाकारित्वाद् असद्विलक्षणत्वाद्वा ऽऽत्मवदित्याशङ्क्याह * तथा हीति * । लक्षणाधीना लक्ष्यसिद्धिः लक्षणानि चानुपपन्नानीत्यादिदूषणगणग्रस्तत्वादित्यर्थः । अयं भावः अविसंवादित्वमात्रस्य व्यवहारकाले विसंवादित्वस्य च रजतादौ व्यभिचारात्सर्वथा विसंवा-

दित्वस्य प्राकृतानवसेयत्वाद्धेयत्वसिद्धिः। अर्थक्रियाकारित्वस्य स्वप्नकामिनीसन्दर्शनादौ व्यभिचारादात्मनि सपक्षे प्रवेशितया ऽनध्यवसितत्वात् असद्विलक्षणत्वस्य च सत्त्वव्यतिरेकेण सद्वादिमते ऽभावात्साध्याविशिष्टत्वम्। सर्वत्र चाबाध्यत्वोपाधिः प्रपंचस्य नेह नानेति प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यत्वान्न सत्त्वमिति। ननु सद्विलक्षणत्वेनापि नानिर्वचनीयता, अस्तीति नास्तीति वा लोके सदसतोरेव प्रसिद्धेः, सत्त्वाभावे ऽसत्त्वस्यैव प्राप्तेरित्याशङ्क्याह * नापीति * । जगतो ऽत्यन्तासत्त्वे नृशृङ्गवदपरोक्षप्रतिभासपुरोवर्तिव्यवहारजन्मनाशादिव्यवहाराः सर्व एवोत्सीदेयुः। सतश्च श्रौतबाधापरोक्षप्रतिभासोपपत्तये सदसद्वैलक्षण्यमनिर्वाच्यत्वमेष्टव्यमित्यर्थः।

ख्यातिबाधानुपपत्त्या ऽनिर्वचनीयत्वमेष्टव्यमित्युक्तमुपश्रित्य वक्तुरसामर्थ्यकृतं तदिति मन्वानः कश्चिदाक्षिपति तदनुवदति,

(९०) अनिर्वचनीयत्वे शङ्का, तन्निरासश्च-

यदपि "निर्वक्तुमसामर्थ्ये गुरव उपास्यन्तां येभ्यो निरुक्तयः शिक्ष्यन्त"—इत्युपालम्भवचनं तत्तदा शोभेत यदि मेयस्वभावानुगामिनीयमनिर्वचनीयतेति न ब्रूयुः, वक्तृदोषादिति च वदेयुः।

यदपीति। तदेतदस्मत्सिद्धान्ताबोधविलसितं चोद्यमिति परिहरति *तदिति*। केश्चिन्निरूप्यमाणत्वे सति केषांचिदनिर्वचनीयत्वं तदसामर्थ्यकृतं स्यात्, इह

तु केनापि निपुणमतिना युक्त्या निश्चित्य सदसत्त्वप्रकारेण निर्वक्तुमयोग्यत्वम्, अग्नेरिव शैत्यरूपेणेति भावः

मेयस्य युक्त्या निश्चित्य सत्त्वादिरूपेण निर्वचनानर्हत्वं स्वभावो न भवति, सदसद्वादिनोः प्रमाणत एव तद्रूपनिर्वचनाभिमानादित्यत आह ।

(९१) निर्वचनञ्चैव शक्यते कर्तुम् ।

यस्तु वादी निरुक्त्यभिमानं धत्ते स निर्वक्तु, न तु शक्ष्यति, वक्तव्यदोषात् । न च—"ते दोषाः स्वोक्तिमपि घ्नन्तो जातयः कथं न स्युः"–इति वाच्यम् । यतो निर्वचनीयत्वं बाध्यते तैर्दोषैः स्वयमप्यनिर्वचनीयैरेव, अनिर्वचनीयैरपि च तैर्व्यवह्रियत एवेति कुतोऽस्मान् प्रति व्याघातः स्यात्, तज्जातित्वस्य च निरुच्य योजयितुमशक्यत्वात् ।

यस्त्विति । भेदप्रपञ्चस्य स्वतः परतो वा सिद्ध्यसम्भवादद्वैतागमेन प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यत्वेत्यादि वक्तव्यदोषादित्यर्थः । वक्तव्यदोषाणां भेदलक्षणखण्डनानां स्वव्यापिनां जात्युत्तरतया ऽऽभासत्वान्न तैर्निरुक्तनिरोध इत्यत आह *न चेति* । किमिदं स्वव्याघातकत्वं परेषां सदसत्त्वे खण्डयतां स्वेषामपि तत्खण्डकत्वम्, उत स्वेषामपि तत्खण्डकतया व्यवहाराङ्गत्वखण्डनम् । न तावदाद्य इत्याह * यत इति * । नापि द्वितीयः प्रमाणाद्याकारस्यैव व्यवहाराङ्गत्वम्, न सदसत्त्वयोः, केवलव्यतिरेकाभावादित्याह * अनिर्वचनीयैरिति * । एतेन बौद्धचार्वाकवेदान्तिनां तन्त्रैव निर्भर इत्युदयनवचनं निराकृतम् । स्वव्याघातकत्व-

मिति स्वशब्देन कथकमात्रस्वीकारे त्वद्वचनस्यापि तत्प्रसङ्गः, अन्यतरस्वीकारे ऽन्यतराव्याप्तिरित्यादि विकल्पदूषणेषु जातित्वस्य निर्वक्तुमसामर्थ्यान्न जातितेत्याह * तदिति * ।

न्यायालङ्कारग्रन्थे ऽनिर्वचनीयदूषणं यदभाणि तदनुवदति

(९२) अनिर्वचनीयतायान्दूषणारम्भः

"ननु 'सदसत्पक्षयोर्दोषदर्शनादनिर्वचनीयता'—इति ब्रुवाणस्य किं सदसत्त्वसंशयः ? किं वा सदसत्त्वपक्ष-बाहिर्भावाभ्युपगमः? आद्ये भवितव्यन्तावत्सदसत्त्वयोर-न्यतरेण, इत्येकपक्षदोषस्याभासत्वम् । तच्च सत्त्वपक्षदोष-स्यैवाभ्युपेयम्, आवश्यकत्वात् । यदि तावत् सत्त्वपक्षः, तदा सत्त्वपक्षदोषः कथं सङ्गच्छेत ? अथासत्त्वपक्षस्तदा सर्वा-सत्त्वे तद्दोषः कथं सद्भावमनुभवितुम्प्रभवेत् । द्वितीयस्तु व्याघातादेवासम्भवी । परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तर-स्थिति"रिति ।

नेन्विति । समान्यग्रहणविशेषाग्रहणयोः संशय-प्रयोजकत्वादिहापि सदसत्त्वयोर्विरोधे द्वयोरपारमा-र्थिकत्वायोगादवश्यभाविन्येकतरस्य पारमार्थिकत्वे कस्येदमिति विशेषाग्रहणे संशय इति प्रथमकल्पार्थः ।

---

१ यथाशब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोर्द्वयोरनिर्दोषदर्शनादुभयकोटि-कः संशयस्तथा प्रपञ्चेसत्त्वासत्त्वयोर्दोषदर्शनात्संशयः कोट्यंतरा-भ्युपगमो वा इति विकल्प्य सत्त्वपक्षध्रौव्यं शंकते इति शांकरी ।

सदसत्त्वयोर्विरोधादन्यतरनिषेधेऽन्यतराप्राप्तेर्जनिनाशानुपपत्त्या द्वयोः प्रतिषेधाच्च तृतीयपक्षस्वीकार इति द्वितीयकल्पार्थः। कस्मिन् सति किमायातमित्यत आह * आद्य इति *। कोटिद्वयावलम्बिनः संशयस्यान्यतरकोटौ यथार्थत्वात्तत्कोटिदोषाणां पुरुषभ्रांतिप्रभेदत्वमेष्टव्यमित्यर्थः। सत्त्वपक्षेऽर्थसद्भावे प्रमाणं वाच्यं तत्सत्त्वे च प्रमाणान्तरमित्यनवस्था। तदभावादसत्त्वपक्षे तद्दोषाणामाभासत्वमित्याशंक्याह * तच्चेति * सत्त्वनिरूपणीयस्यासत्त्वस्य सत्त्वसिद्ध्यधीनसिद्धित्वात्सत्त्वस्यैवावश्यकत्वात्तद्दोषाणामेवाभासत्वमित्यर्थः। किंचैकतरस्य पारमार्थिकत्वे स किं सत्त्वपक्ष उतासत्त्वपक्ष इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह * यदिति *। सत्त्वपक्षदोषाणां आभासत्वमंतरेण सत्त्वपक्षत्वासिद्धेस्तद्दोषाभासत्वमभ्युपेयमिति भावः। असत्त्वस्यैव तत्त्वपक्षत्वमिष्यत इति द्वितीयमनुवदति *अथेति*। पराकरोति*तदेति*।असत्त्वपक्षदोषस्य सत्त्वे सर्वासत्त्वसिद्धिः, असत्त्वे त्वसत्त्वादेवाभासत्वमित्यर्थः। सदसत्त्वपक्षबहिर्भावाभ्युपगम इति द्वितीयं दूषयति *द्वितीयस्त्विति *। परस्परविरुद्धयोः सदसत्त्वयोर्विधिसमुच्चये यथा विरोधस्तथा निषेधसमुच्चयेपि विरोधस्याद्वैतभक्तिमतापि त्वया निवारयितुमशक्यत्वादित्यर्थः। कुसुमांजलौ (पृ. ४२४) उदयनोक्तव्याघातमेवोपपादयति * परस्परेति*। "नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः" इत्युत्तरार्द्धमिति। यथा नित्यत्वानित्यत्वयोरन्यतरनिषेधे ऽन्यतरस्यैव प्राप्तिर्न तु नित्य-

त्वानित्यत्वव्यतिरिक्तरूपांतरापत्तिस्तथा सदसत्त्वयोरपि भावाभावयोः साक्षाद्विरोधस्तदनुषंगादन्यत्रेति स्थितेः सदसत्त्वनिषेधावेकोपाधौ न सम्भवतः भावाभावनिषेधत्वान्नित्यत्वानित्यत्वनिषेधवदित्यर्थः।

किमनया दूषणपरंपयाऽनिर्वचनीयत्वस्य सत्त्वमपलप्यते, किं वा स्वरूपमेव। न तावत् स्वरूपम्, अप्रमितप्रतियोगित्वेनाशक्यप्रतिषेधत्वात्, प्रथमे त्विष्टापत्तिरित्याह

(९३) तत्खण्डनप्रकारः।

तदेतदनाकलितपराभिसन्धेः प्रत्यवस्थानम्। यो हि सर्वमनिर्वचनीयसदसत्त्वं ब्रूते स कथमनिर्वचनीयतासत्त्वव्यवस्थितौ पर्यनुयुज्येत। साऽपि हि कृत्स्नप्रपञ्चपरसर्वशब्दाभिधेयमध्यनिविष्टैव। परस्यैव तु व्यवस्थयैवं पर्यवस्यति—निर्वचनप्रतिक्षेपादनिर्वचनीयत्वम्, विधिनिषेधयोरेकतरनिरासस्येतरपर्यवसायितायास्तेनाभ्युपेतत्वात्। ततः परकीयरीत्येदमुच्यते—'अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्यतीति'। वस्तुतस्तु वयं प्रपञ्चसत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतःसिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवले भरमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे।

* तदिति *। अनाकलितः अज्ञात इत्यर्थः। अनिर्वचनीयवादिनस्तत्सत्त्वखंडनं कथमिष्टापादनमित्याशंक्याह * यो हीति *। अनिर्वचनीये निर्वचनानर्हे सदसत्त्वे

---

१ सर्वमनिर्वचनीयमित्यत्र सर्वशब्दस्य कृत्स्नप्रपञ्चपरत्वादित्यर्थः।

यस्य तदनिर्वचनीयसदसत्त्वं सर्वं सर्वदा सत्यमिति वदता सत्यत्वधर्मस्यापि सत्यत्वं यथा स्वीकृतं तथा सर्वमनिर्वचनीयमिति वदता अनिर्वचनीयत्वस्यापि तथात्वस्वीकारात्तत्सत्त्वखंडनं नानिष्टमित्यर्थः। सर्वमनिर्वचनीयमित्यत्र सर्वशब्दो यथा ब्रह्मातिरिक्तविषये संकुचितवृत्तिस्तथा निर्वचनीयत्वधर्मादितरत्रैव वृत्तिसंकोचसम्भवान्नानिर्वचनीयत्वस्य तथात्वमित्यत आह *सापीति*। सर्वशब्दः स्वमहिम्ना ब्रह्मापि स्वाभिधेये निवेशयति तत्सत्यमिति श्रुतिविरोधात् ततः संकुचति। न तथेह संकोचकारणमस्तीत्यर्थः। यथा सत्त्वस्य निश्चित्य वक्तुमशक्यत्वे प्रपञ्चस्य तद्सिद्धिस्तद्वदनिर्वचनीयत्वस्याप्यनिर्वचनीयत्वसिद्धिरित्यत आह * परस्येति *। तव मम वा ऽनिर्वचनीयत्वसिद्धिर्न तावन्ममानिर्वचनीयत्वस्यापि तत्त्वांशस्यानिष्टत्वाद्भवतु त्वद्रीत्यैवानिर्वचनीयत्वसिद्धिरित्यर्थः। नास्मद्रीत्या निर्वचनीयत्वसिद्धिर्यत्सत्तदभ्युपगंतव्यमिति स्थितेरित्यत आह * विधीति *। निर्वचनीयत्वप्रतिक्षेपे ऽनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यति न वा। न चेत्परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति व्यवहारव्यवस्था न सिध्यति। पर्यवस्यति चेत् त्वद्रीत्या तव तत्त्वांशसिद्धिरित्यर्थः। भावनिषेधे ऽभावपर्यवसायितायास्तेनाभ्युपगन्तव्यत्वान्निर्वचनप्रतिक्षेपे तदभावो ऽनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यतीत्ययमेवार्थो ऽनिर्वचनीयः प्रपञ्च इति वाचो युक्तेरित्याह * तत इति *। परकीयरीत्या परानभिधाने ऽपि न स्वमते निर्वचनीयत्वसिद्धिः, साधकप्रमाणानुपन्यासादित्याशङ्क्याह *वस्तुतस्त्विति*।

चैत्यपदार्थस्य चित्संगात्स्वतो वा सिद्ध्यसम्भवात्तत्स- त्त्वासत्त्वयोरौदासीन्यालम्बने सत्यनिर्वचनीयत्वं परि- शेषसिद्धमित्यर्थः। न चैवं लोकप्रसिद्धभावाभाववि- भागप्रसिद्धिविरोधः, वस्तुत इति विशेषणात्।

ननु त्वन्मते साधनीयस्य कस्य चिदभावाद्व्यर्थेयं विचारप्रवृत्तिरापद्यत इत्यत आह

(९४) सदसत्त्वविचारे वेदान्तिनाम्प्रवृत्तिसङ्गतिः।

ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारम- वतार्य तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमः—न सा- ध्वीयम्भवतां विचारव्यवस्था, भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वात्। अत एवास्मदुपन्यस्यमानदूषणस्थितिविष- याः पर्यनुयोगा निरवकाशाः, त्वद्व्यवस्थयैव त्वद्व्यवस्थाया व्याहत्युपन्यासात्। न चोपन्यास एव निर्बन्धकारणम्, विचारोपन्यासस्य सदसत्त्वोपगमोदासीनैर्विचार्यमित्यभ्यु- पेत्यैव परं विचारप्रवर्त्तनायाः शक्यत्वमित्यावेदितत्वात्।

ये त्विति। सत्त्वासत्त्वौदासीन्यमात्रेण निर्वच- नार्हतासिद्धिर्यद्यपि तथाऽपि प्रपञ्चसत्याभिनिविष्टा- नां परेषां भ्रान्तिनिवृत्तिप्रयोजना विचारप्रवृत्तिरित्य- र्थः। असिद्ध्यादयो दोषा व्याप्तिपक्षधर्मतादीनि भूषणा- नि स्वीकृत्यावतारितविचारे तत्त्वनिर्णयफले भवदभि- मतासिद्ध्यादय एव दोषा उद्भाव्यन्ते नापूर्वं साधारणं दूषणं चोपादीयत इत्याह *भवत्कल्पितेति*। यैर्दोषैः परपक्षो निषिध्यते तेषां प्रमितत्वे श्रुतिप्रमाणकात्म-

वत्सत्त्वम्,अप्रमितत्वे तेषामसिद्धिरित्याशङ्क्याह * अत इति * । परामृष्टमेव हेतुं दर्शयति * त्वदिति * । त्वया दूषणत्वेनाऽभिमतान् त्वद्वचनप्रतीतानाश्रित्य व्यवहरामीति तेषां प्रमितत्वेन सत्त्वं नेष्यत इत्यर्थः । दूषणादीनां त्वयोपन्यस्यमानत्वादुपन्यासात्मकविचारसत्त्वाभ्युपगमस्तवापि मदृष्टान्तेनोन्नीयत इत्यत आह *न चेति*। कुत इत्यत आह *विचारेति*। प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमस्येव विचारसत्ताभ्युपगमस्यापि विचारप्रवृत्तिसाध्यत्वानियमस्य प्रागेव निराकृतत्वात्प्रसिद्ध्युपारूढेन रूपेणोपन्याससत्त्वांशेन तु खण्डनमिति सत्त्वाद्युदासीनैः कथारम्भः कर्तुं शक्य इत्यर्थः। विचारस्य सत्त्वानभ्युपगमे न विचारनिष्पत्तिः प्रागसतः सत्तासमवायरूपत्वान्निष्पत्तेरिति शंकते

(९५) विचारसत्त्वाभ्युपगमस्यानावश्यकता ।

यदि तु विचारस्य सत्त्वमनभ्युपेत्य न विचारयितुं शक्यमित्युच्यते तदा प्रमाणमव्यापार्य न तदीयसत्त्वाभ्युपगमोऽपि शक्यते, अतिप्रसङ्गात्—इति विचारस्यापि विचार्यग्रहणेऽनवस्थया विचारारम्भ एवाशक्यः स्यात् ।

* यदीति * । प्रमाणमुपन्यस्य तत्सत्तास्वीकारोऽनुपन्यस्य वा । न द्वितीयः, शशशृङ्गादेरपि सत्ताभ्युपगमप्रसंगादित्याह *तदेति*। प्रमाणमव्यापार्य अप्रवर्त्यानुपन्यस्येति यावत्। प्रथमे विकल्पे तदुपन्यासः कथायामुतान्यत्र। नान्यत्र अनवस्थानात्। कथायां चेत्तत्राह,

विचारस्येति। विचार्यविचारस्यापि सत्तास्वीकारे तस्यापि विचारस्य विचारान्तरेण सत्तास्वीकार इत्यनवस्थानादन्योन्याश्रयाद्वा प्रथममेव मतिकर्दमे विचारारंभणमशक्यं स्यादित्यर्थः।

ननु कुत्रेयमनवस्था। न तावदुत्पत्तौ विचाराणां स्वकारणेभ्यो निष्पत्तेः। नापि ज्ञप्तौ, अविद्यमानादिविचारपरंपरयोत्तरोत्तरविचारस्य सत्त्वज्ञप्तेरित्याशंक्याह

(९६) उक्तानवस्थायामाक्षेपस्तत्परिहारश्च।

न च'पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारे विचारान्तरमिदानीमगवेषणीयमिति"—वाच्यम्। विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे विचार्यरूपस्वविषयव्यवस्थितत्वात् तस्य विचार्यमपि पूर्वमेव विचारितमित्यनारम्भ एव विचारस्य। अथ विचार्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वात्तदर्थविचारारम्भस्तर्हि विचारविशेषस्यापि तद्विषयकस्य पूर्वमसिद्धिरेवेति वृथाशुष्कचर्वणम्।

* न चेति * निर्विषयविचारस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यतया सविषयस्यैव सिद्धौ विचार्यविशेषगोचरविचारस्य सिद्धिरुत तत्सामान्यगोचरस्य। यद्याद्यस्तत्राह * विचारस्येति *। स्वस्य विचारस्य विषयः स्वविषयः विचार्यरूपविषयश्चेति विग्रहः। विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे तद्विषयविचार्यस्यापि पूर्वसिद्धेस्तत्रापि विचार्यनिर्णयप्रयोजनाभावान्न विचारारम्भ इत्यर्थः।

विचार्यसामान्यगोचरविचारस्य प्राक्सिद्धिरिति द्वितीयं शंकते * अथेति * । विचार्यविशेषस्य विचारसामान्यगोचरत्वायोगाद्विचारविशेषगोचरत्वे तद्विशेषविचारस्यापि प्रागसिद्धतायां विचार्यतत्सत्तास्वीकारे तदवस्थाऽनवस्थेति परिहरति * तर्हीति *।

भवच्चवस्थामाश्रित्य तस्या एवाभासत्वप्रदर्शनव्यतिरेकेणास्माकं निर्वाह्यं नास्तीत्युक्तमिदानीं अभ्युपगम्य तस्य त्वया खण्डने ऽपि न नः कदा चिदनिष्टापत्तिरित्याह ।

(९७) खण्डनयुक्तीनां नैयायिकैर्बाधनर्हता ।

यदा च त्वद्दर्शनरीत्याभिधीयमानमस्माभिर्बाधं बाधसे तदा स्वाभ्युपगमरीतिबाधाविधायितैव ते स्यात् । अस्माभिर्निर्वाह्यमानस्य त्वया खण्डनयुक्त्यैव बाधे त्वस्माकमेव जेतृता । खण्डनयुक्तयो बाधिकाः निर्वाह्यपक्षश्च बाध्य इत्यस्मदुक्तस्य पक्षस्य त्वयैव निर्वाहात् । तस्मात्त्वत्या निर्वाह्यमस्माभिस्तु खण्डनीयमितीदृश्यामेव परं कथायां त्वन्निर्वाह्यनिर्बाहे तव जयो नान्यथेति ।

* यदा चेति * । नैयायिकप्रयुक्तस्य साधकबाधकहेतोस्तन्नीत्यैवासिद्ध्यादिदूषणे ऽभिहिते दूषणमेव न भवतीति चेत् ब्रूते ऽसौ तदा तस्य स्वपक्षबाधकारित्वाज्जात्युत्तरं स्यादित्यर्थः । अनिर्वचनवादी स्वोक्तदूषणं न समर्थयते चेत्प-

राजीयते । समर्थयते चेत्खण्डनयुक्त्यैव परो ऽपि खण्डयतीत्याशङ्क्याह * अस्माभिरिति* । विरूपमयोचोस्मान्निर्वाह्यखण्डने चास्माकं जय इति तत्राह *खण्डनेति *। निर्वाह्यस्यास्माभिरिव त्वया पि सत्ता-स्वीकारात्स्वरूपमात्रस्य प्रतिषेधप्रतियोगित्वेना-शक्यप्रतिषेधत्वादिति भावः। त्वन्निर्वाह्यखण्डने ऽख-ण्डने च तवैव जेतृत्वे सद्वादी कथायां न प्रवर्तत इति सदसद्वादिनोः कथैव न स्यादित्याशंकामुन्मूल-यन्नुपसंहरति * तस्मादिति *।

उत्तरविचारमूलमारचयन्महाप्रमेयमुपसंहरति

९८ उपसंहारः

तदेवं भेदपञ्चोऽनिर्वचनीयः ब्रह्मैव तु परं परमा-र्थसदद्वयमिति स्थितम् ।

* तदेवमिति * । यस्मात्साधनदूषणादि सर्वं परिकल्पितं दूषयत्येवानिर्वचनवादी ब्रह्मभूतश्च स्व-यंकृतकृत्यतां मन्यते साध्यं न किं चित्पश्यति तस्मा-त्सुगतवैलक्षण्यं सिद्धमित्यर्थः ।

अथ अद्वैतप्रमाणम् ।

यद्यप्यनिर्वचनीयस्यावस्तुत्वान्न प्रामाणिकत्वं त-थाप्यद्वितीयस्य वस्तुत्वात्तत्र प्रमाणं वाच्यमिति चोदयति

९९ अद्वैतविषयकप्रश्नव्यघातः ।

" नन्वद्वैते किम्प्रमाणम् "। प्रश्न एव ताव-दयमद्वैतमनङ्गीकुर्वतो नोपपद्यते । प्रमाणं यन्नामा-

द्वैते पृच्छ्यते तस्याप्रतीतौ कथमेवम्भूतः प्रश्नः सङ्गच्छते । न हि प्रमाणमात्रं भवता पृच्छ्यते, किन्नाम विषयविशेषनियतम् । तच्च तदैवोपपद्यते यदि तादृशं ते प्रतीतिमारोहेत् । प्रश्नस्य वाग्व्यवहारविशेषत्वात् व्यवहारस्य च स्वजनकज्ञानविषयनियतत्वात् । अन्यथा व्यवहाराणां विषयनियमप्रयोजकस्यान्यस्यासम्भवेन व्यवहारविषयपारिप्लवापत्तेः ।

* नन्विति * । प्रमाणाङ्गीकारे प्रमाणप्रमेयविभागादद्वैतव्याघातः, अनङ्गीकारे साधकाभावात्तदसिद्धिरिति भावः । किमः प्रश्नापक्षेपयोः साधारणत्वादाक्षिप्तमपि पृष्टं मत्वा प्रश्नन्तावत् खण्डयति * प्रश्न इति * । अविद्यासिद्धभेदात् व्यवहारमुपपादयताऽऽक्षेपपरिहार उपरिष्टात्करिष्यते । तथा ह्यद्वैतमप्रतीत्य प्रमाणं पृच्छस्युत प्रतीत्य । नाद्य इत्याह *प्रमाणमिति * । अद्वैताप्रतीतौ प्रश्नानुपपत्तिं तत्स्वरूपपर्यालोचनया प्रतिपादयति * नहीति * । प्रमाणमात्रस्य घटादौ सिद्धतया प्रश्नानर्हत्वादिति भावः । सामान्यतः प्रतीतं विशेषतोऽप्रतीतं वस्तु प्रश्नार्हमिति त्वदंगीकारादद्वैतप्रमाणमेवंरूपतया त्वया पृच्छ्यत इति प्रश्नमेव द्रढयति *किन्नामेति* । प्रमाणप्रतीत्या तत्प्रश्नोपपत्तौ किम् प्रश्नाविषयाद्वैतप्रतीत्येत्यत आह * तच्चेति * । तदेव कुतस्तत्राह * प्रश्नस्येति * । विमतं प्रश्नवाक्यं स्वविषयविशिष्टतयैव प्रतीयते प्रमाणत्वात् घट-

प्रमाणवत् । न च भविष्यदनुमानादौ व्यभिचारस्तस्या-
सिद्धिलक्षणविषयविशिष्टतयैव प्रतीतेः, अन्यथाऽय-
थार्थत्वेन भ्रान्तित्वप्रसंगादित्यर्थः । प्रमाणं सविषयं प्र-
तीयत इत्येतावता प्रश्नस्य तत्प्रतीतिपूर्वकत्वं कुत इत्य-
त आह * व्यवहारस्येति * । स्वस्य व्यवहारस्य जनक
ज्ञानं स्वजनकज्ञानम्, तस्य विषयस्तेन नियतत्वान्निय-
मेन तद्गोचरत्वात् । एतदुक्तं भवति । विमतः प्रश्नः स्वज-
नकज्ञानविषयनियतो व्यवहारत्वात् गामानयेत्यादि-
व्यवहारवत् । न च भ्रान्तव्यवहारे व्यभिचारस्तत्राप्यु-
क्तसाध्यात् । अन्यथा मध्यमवृद्धव्यवहाराद्बालस्य सङ्ग-
त्यधिगतिर्न स्यात् । स्वजनकज्ञानं वाऽद्वैतविशिष्टप्रमा-
णगोचरम् । अतश्च विशेषेणाद्वैताप्रतीतौ विशिष्टप्रमा-
णगोचरमेव ज्ञानं न स्यादिति । ननु माभूत्स्वजनकज्ञान-
विषयनियतत्वम्, व्यवहारत्वं च भविष्यति । तथा च
विपक्षबाधकाभावादप्रयोजक इत्यत आह * अन्यथे-
ति * । अस्य वाग्व्यवहारस्यायमर्थ इत्यस्य नियमस्य
व्यवस्थापकमन्यन्न सम्भवति विपक्षादेरपि ज्ञानपूर्वक-
त्वादतश्च विषयपरिप्लवस्याव्यवस्थाया आपत्ति-
र्बाधिकेत्यर्थः ।

अस्तु तर्ह्यद्वैते प्रतीते तत्प्रमाणप्रश्न इति द्वि-
तीयमनुवदति

१०० अद्वैतस्य पूर्वपक्षिणा प्रतीतत्वासम्भवः ।

यदि चाद्वैतं पक्षविषयः प्रतीतमुच्यते तदा तत्प्र-
तीतिस्ते प्रमा वा स्यादप्रमा वा । आद्ये यदेव तस्याः
प्रमायाः करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं तत्रापि सम्प्रतिपन्न-

मिति वृथा तस्य प्रश्नः । न च वाच्यम्—"सामान्ये-नाद्वैतप्रमाणसिद्धौ भूतायामपि विशेषतः प्रमाणे प्रश्नः" यतः सामान्यसिद्धावेवाद्वैतसिद्धौ विशेषविचारः काकदन्तविचारवत् स्यात् । यतः सामान्यसिद्धिरेव विशेषमाक्षिप्यानयन्ती विशेषमपि ते कथितवतीति किमन्यत्प्रश्नेन । परिगणितेषु हि प्रमाणप्रकारेषु मध्ये यत्रैव दोषं न प्रमिणोषि तत्रैव विशेषे सामान्यस्य विश्रान्तेः । यदि च परिचितचरेषु प्रमाणप्रकारेषु सर्वेष्वेव दोषं प्रमिणोषि तदा प्रकारान्तरमाक्षिप्यापि सामान्येन विश्रमणीयमेव । यदि च का प्रमाणव्यक्तिरसावतिप्रश्नार्थः परिशिष्यते तदा सर्वा व्यक्ति र्विशेषतो न निर्देष्टुं शक्यत इति तदनिर्देशेऽपि न नः किञ्चिदपचीयते ।

* यदीति *। प्रतीतिशब्दस्य प्रमाप्रमयोः साधारणत्वाद्विकल्पयति * तदेति *। यदि प्रमा तदापि प्रमाणमात्रप्रश्नः किंवाप्रमाणविशेषस्य, उत निर्दुष्टप्रमाणस्य किंवा व्यक्तिविशेषस्येति चतुर्द्धा विकल्प्याद्यं प्रत्याह * आद्य इति *। अनीश्वरप्रमायाः सकरणकत्वात्तत्करणस्यैव प्रमाणत्वात्प्रमाणमात्रमद्वैते सम्प्रतिपन्नमावयोरिति न तत्प्रश्नार्हमित्यर्थः । सामान्यतः प्रमासिद्ध्या तत्करणप्रमाणस्य सामान्येनैव सिद्धेर्विशेषतः प्रश्न इति द्वितीयोऽस्त्वित्यत आ-

ह * न चेति * । प्रमाणविशेषप्रश्नस्य प्रयोजनं किमद्वैतसिद्धिरुत प्रमाणविशेषसिद्धिरेव । नाद्यः, तत्सिद्धेः प्रमाणमात्रसिद्धावेव सम्भवादित्याह * यत इति * । अद्वैतस्य सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वात् प्रमाणमात्रसिद्धावेव परिपूर्णतस्तत्सिद्धेस्तत्सिद्धिर्न मानविशेषप्रश्नप्रयोजनमित्यर्थः । नापि प्रमाणविशेषसिद्धिः प्रयोजनम्, स्वरूपेणापुरुषार्थत्वादन्यतः सिद्धेश्चेत्याह * सामान्येति * । सामान्यस्य विशेषपारतंत्र्याद्विशेषाभावे निःस्वभावत्वप्रसङ्गादनुपपत्त्या विशेषमपि साधयतीत्यर्थः । यस्य प्रमाणस्याद्वैतविषयत्वे दोषाभावस्तन्निर्दुष्टं प्रमाणं पृच्छ्यत इति यदि तृतीयस्तदापि प्रत्यक्षादिप्रकाराणामन्यतमप्रकारे क्वापि दोषाभावं पश्यस्युत सर्वत्रैव दोषम् । यद्याद्यस्तत्राह * परिगणितेष्विति * । द्वितीयमाशंकते * यदीति * । प्रत्यक्षस्य सन्निकर्षापेक्षत्वादतीन्द्रिये ब्रह्मणि न प्रामाण्यम्,अनुमानस्य व्याप्तिदृष्टांतापेक्षस्य तदभावे ऽप्रामाण्याच्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षस्य षष्ठीगुणादिवर्जिते प्रवृत्तेरुपमानस्य सादृश्यविषयस्य निर्द्धर्मकेऽसम्भवादर्थापत्तेरपि व्यतिरेकव्याप्तिमूलतया भेदाभावे ऽसम्भवादभावस्य च भावरूपप्रमेयेऽनाशङ्कनीयत्वादिति भावः । परिचितचरेषु परिदृष्टपूर्वेष्विति यावत् । विशेषासम्भवेन दृष्टं सामान्यं त्यक्तव्यमुत दृष्टानुसारेणादृष्टविशेषः कल्पनीयः । नाद्यः, दृष्टानुसारेणादृष्टस्य कल्पनीयत्वादन्यथा कार्यलिङ्गकं कारणानुमानं क्वापि

न स्यात्। यदि द्वितीयस्तत्राह * तदेति *। लक्षणया ऽखण्डबोधकं तत्त्वावेदनप्रमाणमन्यदाक्षिपति सामान्यमेवेत्यर्थः। एकैकप्रमाणव्यक्तीनामानंत्यादन्यतमव्यक्तिविषयः प्रश्न इति चतुर्थपक्षमाशङ्कते * यदीति *। परिहरति * तदेति *। जगत्कारणे परमाणौ किं प्रमाणमिति प्रश्नस्यानुमानमित्येवोत्तरं नत्वियमनुमानव्यक्तिरिति प्रतिपुरुषमनुमानव्यक्तीनामानंत्येन तद्विशेषस्यासर्वज्ञेन निर्देष्टुमशक्यत्वात्, तथा ममापीत्यर्थः।

अद्वैतप्रतीतेः प्रमात्वपक्षे तत्द्वारा तत्करणप्रमाणसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिः, भ्रान्तित्वे पुनरुक्तदोषाभावात् प्रश्न इति द्वितीयमनुवदति

१०१ अद्वैतप्रतीतेरप्रमात्वासम्भवः।

यदि च द्वितीयः, तदानीमद्वैतप्रतीतिमप्रमाम्मन्यमानस्य तव 'अप्रमाविषये किं प्रमाणमिति' कथं न प्रश्नो व्याहन्येत। अथ 'अप्रमा सा मम मते तव तु मते प्रमैवेति तत्करणं प्रमाणं पृच्छ्यते'—इति ब्रूषे, नैतदप्युपपद्यते। तवाद्वैते यत् ज्ञानमुत्पद्यते तत्करणं मया प्रमाणरूपं वक्तव्यमित्यत्र ममानियमात्। यदि नाम मया अद्वैतमभ्युपेयते तावता किन्तावकीनस्य तज्ज्ञानस्य करणमवश्यं प्रमाणं स्यात्। वस्तुनो वह्निमत्यपि पर्वते यदि कश्चिद्बाष्पं धूमं प्रतीत्य ततो वह्निमनुमिनोति तावता वाष्पविषयं धूमज्ञानं तत्करणं प्रमाणमेष्टव्यमिति।

* यदीति * । प्रथमपक्षे प्रमाणस्य सिद्धतया प्रश्नस्य वैयर्थ्यमेव, इह पुनः प्रश्नस्वरूपमेव व्याहतमित्याह * तदेति * । अप्रमाविषयस्य प्रामाणिकत्वाभावो निश्चितो न वा । न चेन्मदीया प्रतीतिरप्रमेति व्याहतम् । निश्चितं चेत्किमत्र प्रमाणमिति प्रश्न एव व्याहन्येत भावाभावयोरेकत्रासम्भवादिति भावः । अप्रमाविषये प्रमाणं किमिति न पृच्छ्यते किं तु प्रतीतिगोचरे ऽद्वैते सा प्रमारूपा अप्रमारूपा वा–अतो न व्याघात इति शङ्कते * अथेति * । तवाप्रमारूपा प्रतीतिर्योत्पन्ना तस्याः करणं वक्तव्यं किं वा मदीयप्रमारूपप्रतीतेः, न मदीयप्रतीतेस्तदभिधाने ऽपि तव प्रयोजनाभावात् श्रोतुः प्रयोजनपर्यवसायित्वाद्वाक्यस्येति परिहरति * नैतदिति * । त्वत्प्रतीतेरपि करणमात्रं वक्तव्यं प्रमाणरूपं वा । नाद्यः कार्यसिद्धेनैव कारणमात्रसिद्धत्वात् । नापि प्रमाणरूपमप्रमाकरणं प्रमाणमिति व्याघातात्परज्ञानकरणस्य प्रामाण्यापादने परस्य प्रयोजनाभावाच्चेत्याह * तवेति * । मत्प्रतीतिकरणस्य प्रामाण्योपपादने त्वदङ्गीकृताद्वैतसिद्धिरेव तव प्रयोजनं मत्प्रतीतिप्रमात्वमन्तरेण तद्गोचरीकृतस्य वास्तवत्वानुपपत्तेरित्यत आह * यदीति * । ज्ञानप्रामाण्यमन्तरेण ज्ञेयवास्तवत्वासिद्धिनियमो नास्ति स्मृतिगोचरे व्यभिचारादित्यर्थः । विमता प्रतीतिः प्रमा स्मृतीतरत्वे सति यथार्थप्रत्ययत्वात्संप्रतिपन्नवद्विपक्षे तदेकार्थतया त्वत्प्रतीतेरप्रमात्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह * वस्तुत इति * । दैवगत्या पर्वतस्य वह्नि-

सम्बन्धे सति कश्चिदाभासानाभासविवेकहीनो बाष्पं धूमं दृष्ट्वा वह्निमानयं गिरिरित्यनुमिमीते यदि तदा प्रमाणाद्बाष्पधूमविज्ञानात् स्मृतीतरा यथार्थप्रतीतिरुदीयते । न च सा ऽप्रमा । ततश्च तया व्यभिचारः। ननु सा प्रमा ऽसंदिग्धाविपरीतानवगतप्रतीतित्वात्संप्रतिपन्नवदिति तस्या अपि पक्षनिक्षेपात् कुतो व्यभिचार इत्यत्र केचित्समादधति । वाष्पधूमस्य वह्निव्यभिचारित्वेनालिङ्गत्वात् तज्ज्ञानस्य वह्निसम्भवस्थलेपि प्रमित्यजनकत्वाद्विषयविद्यमानतामात्रेण ज्ञानस्य प्रमात्वे घटो नित्यः प्रमेयत्वादित्यस्यापि हेतोर्घटानित्यत्वप्रमितिसाधनत्वप्रसङ्गान्न प्रमात्वमिति । अन्ये त्वत्रापरितुष्यन्तः परिहारान्तरमाहुः । परिगणितप्रमाणलक्षणानामन्यतमलक्षणयोगिकरणजन्यत्वं प्रयोजकं प्रमात्वे । तानि च सम्यगपरोक्षानुभवसाधनं प्रत्यक्षं सम्यगविनाभावेन परोक्षानुभवसाधनमनुमानमित्यादीनि । न चेह तेषामन्यतमलक्षणयोगो ऽस्ति वाष्पधूमस्य वह्निव्यभिचारित्वात् । तर्ह्युक्तरूपत्वमस्य विज्ञानस्य कथमिति चेत् स्मृतेरप्रमात्वे ऽप्यसंदिग्धाविपरीतप्रतीतित्ववदनवगतासंदिग्धाविपरीतप्रतीतत्वमिति ब्रूमः । गतं तर्हि सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति लक्षणेनेति चेन्न । संशयविपर्ययविकल्पस्मृतिदैवागतप्रत्ययानामविद्यापरिणामानां सम्यगनुभवपदाभ्यां व्यावर्त्तितत्वाभ्युपगमात् । ब्रह्मवादिनः कुत एतत्प्रसङ्गाभावादिति अद्वैतगोचरा मत्प्रतीतिरप्रमेत्यंगीकृत्य पुनः सा प्रमा

स्यादिति शङ्कानुत्थानमिति चेत्सत्यम्। "मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं किन्न पश्यसीति"-न्यायेन समनन्तरदोषपरिजिहीर्षया पुनरुत्थानमिति प्रमिते अप्रमिते चाद्वैते प्रमाणप्रश्नो न भवति किन्तु प्रतीतौ। प्रतीतिश्च प्रमाप्रमासाधारणी। साधारणोक्तस्य विशेषविकल्पनिरासे ऽनुमानादिसर्वव्यवहारलोप इत्याशंक्य प्रश्नमङ्गीकरोति।

(१०२) अद्वैते प्रमाणम्।

अस्तु वा प्रश्नोऽयं यथातथा। श्रुतिरेवाद्वैते प्रमाणमिति ब्रूमः। श्रूयते खलु—'एकमेवाद्वितीयम्ब्रह्म (छान्दोग्य ६।२।१) 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' (बृहदारण्यक ६।२।१) इत्यादि। श्रुतिप्रामाण्यं सिद्धार्थप्रामाण्यञ्चेश्वराभिसन्धौ साधयिष्यते। सिद्धार्थानां श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात् तथापि पदसमन्वयबलेन तासु प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तासामन्यपरिभवनात्। धियां स्वतःप्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात्।

* अस्त्विति *। यथातथेत्ययमर्थः। अपरस्परविरोधे ऽन्यतरविधिपर्यवसायित्वात्प्रमाप्रमयोश्च विरोधादन्यतरपर्यवसायित्वस्यावश्यवक्तव्यत्वान्नित्यत्वानित्यत्ववदनुगतसाधारणरूपस्यानुपपत्तेरिति। ननु प्रश्नांगीकारे तत्प्रमाणं वाच्यम्। न च तत्सम्भवति सर्वेषामेव प्रमाणानां द्वैतविषयतया ऽद्वैते ऽसम्भवादित्यत आह * श्रुतिरिति *। प्रत्यक्षादेर्द्वैतविषयत्वे ऽप्युपनिषद्वा-

क्यस्याद्वैते प्रामाण्यमेष्टव्यम्,अन्यथा षड्विधलिङ्गाव-
गमतात्पर्यविरोधादित्यर्थः । ननु अद्वैतपरं वाक्यमेव
नोपलभ्यते इत्यत आह * श्रूयत इति * । श्रुतिरप्रमाण-
माप्तवाक्येतरवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदिति शाक्यः,
प्रमाणं भवदपि कार्य एवार्थे प्रमाणं प्रवृत्तिनिवृ-
त्तिप्रयोजनत्वाद्वेदस्येति प्राभाकरः, तत्कथं श्रुतिर-
द्वैते सिद्धवदुपन्यस्यत इत्यत आह । * श्रुती-
ति * । अयमर्थः । न तावदनवबोधकत्वमप्रामाण्यं
समधिगतसङ्गतिकस्य वाक्यश्रवणे तदर्थप्रतीति-
दर्शनात् । नापि संशयत्वम्,एवं चानेवं चेति वाक्यार्थे
वाकारानिर्देशात्सामानाधिकरण्यात् । नापि मिथ्या-
त्वं बाधानुपलम्भात् । न चैतदेवानुमानं बाधकम् इतरेत-
राश्रयात् । विमतिगोचरः प्रमाणम्,अनवगताविपरी-
तनिश्चितिकरणत्वात्, चक्षुर्वत्, अन्यथा बुद्धागमो ऽप्र-
माणमुभयसंप्रतिपन्नाप्तेतरप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवा-
क्यवदित्यपि स्यात् । न च कार्यपरः कृत्स्नो वेदः प्रमाण-
त्वाच्चक्षुर्वत्,अन्यथा योग्येतरान्विते शब्दसामर्थ्यो-
पपत्तौ कार्येति विशेषणे गौरवप्रसङ्गादिति । ननूदा-
हृतवाक्यं विधिशेषं भवितुमर्हति सिद्धार्थवेदवा-
क्यत्वात्सोऽरोदीदित्यादिवाक्यवदिति विधिशेषत्वे
स्थिते ज्ञानविधिपरत्वमाहुरेकदेशिनस्तान् प्रत्याह
* सिद्धेति * । विधिशेषत्वे स्वार्थे प्रयोजनशून्यवाक्य-
प्रमाणत्वप्रयोजकमद्वैतप्रतिपत्तौ पुनरशेषानर्थनिवृत्ति-
र्न तथात्वं तथाप्यङ्गीकृत्याह * यदिति * । अतत्प्रकरण-
त्वादकर्मशेषत्वे स्थिते ज्ञानविधिशेषत्वमिष्टम्, त-

त्रापि तासु पदसमन्वयबलेन प्रतीतमर्थमङ्गीकृत्यैव तच्छेषत्वमेष्टव्यं मानान्तरप्राप्तिविरोधयोरसतो ऽन्यपरस्य स्वार्थे ऽपि प्रामाण्यात्। एवं च तासु पदसमन्वयबलेन प्रतीतमर्थमादायैवान्यपरिभावनादुपासनातात्पर्याभासमद्वैते प्रामाण्यमिति सम्बन्धः। नन्वप्रामाण्यवत्प्रामाण्यस्यापि परतस्त्वात्कथं प्रतीतिमात्रेणार्थसिद्धिरित्यत आह * धियामिति *। प्रामाण्यस्वतस्त्वं तावदेष्टव्यं अनवस्थानादिभ्यः, परतस्त्वे मानाभावाच्च। यदप्युदयनो जगाद (कुसुमाञ्जलौ० पृ० २०८)–'प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत्। यदि च तावन्मात्राधीना भवेदप्रमा ऽपि प्रमैव भवेत्। अस्ति च तत्र ज्ञानहेतुः, अन्यथा ज्ञानमपि सा न स्यादिति'–तदसत्,प्रमामात्रपक्षीकरणे ईश्वरप्रमाभागे बाधात्,तदर्थं विशेषणोपादाने परस्य वैयर्थ्यात्,साधनविकलत्वाच्च दृष्टान्तस्य। न हि वेदान्तपक्षे ज्ञानविशेषत्वमप्रमाया अविद्यापरिणामत्वादन्तःकरणपरिणामविशेषस्य ज्ञानत्वात्। एतेन विपक्षबाधको ऽपि निरस्तो ऽप्रमाया ज्ञानहेत्वन्तःकरणजन्यत्वाभावादिति भावः।

अद्वैतश्रुतीनामप्रत्यक्षाद्यबाध्यता।

नैयायिकादिचोद्यमुद्भावयति।

(१०३) श्रुतौ प्रत्यक्षादिबाधोपन्यासः।

"ननु नाद्वैतश्रुतीनामुक्तार्थे प्रामाण्यं भवति प्रत्यक्षादिबाधात्। ततश्चान्यत्रैव क्वचित्तात्पर्यं कल्प्यम्"।

नन्विति। अद्वैतश्रुतिः प्रतीयमानार्थे न प्रमाणमन्यपरत्वे सति प्रमाणान्तरविरुद्धार्थत्वादादित्यो यूप इति वाक्यवदित्यर्थः। ऐकात्म्यवाक्यं किंचिदर्थपरं वेदवाक्यत्वादग्निहोत्रादिवाक्यवत्। न चैतदैकात्म्यादन्यत्र सम्भवतीति परिशेषादद्वैतपरत्वमित्यत आह *ततश्चेति*। ऐकात्म्यपरो ह्यागमः परमात्मन एवैकतामाह एक एवायं परमात्मा नानेके परमात्मानस्सन्तीति। ततश्चान्नं ब्रह्मेति वाक्यवदुपासनाशेषत्वात्परिशेषासिद्धेरेकात्मपरत्वासिद्धिरित्यर्थः।

'तत्परत्वात्परत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च वैदिकम्–पूर्वस्य बाधकं नायं सर्प इत्याप्तवाक्यवदिति'–न्यायेन प्रत्यक्षादेरेव बाध्यत्वान्न बाधकत्वमित्यभिप्रेत्य परिहरति।

(१०४) बाधपरिहारः।

नैवम्। यदद्वैतश्रुतेर्बाधकं प्रत्यक्षादि मन्यसे तदात्मीये विषये घटपटादेर्भेदे नियत एवोत्पद्यते। न तु प्रत्यक्षादिकं भूतभाविवर्त्तमानसकलव्यक्तिभेदग्राहि जायमानमात्रयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति। तादृशेन च ज्ञानेनोत्पद्यमानेन सार्वज्ञं तदा तव श्रद्दध्याम् यदि जानासि मम चेतसि किं वर्त्तत इति। यदा च प्रत्यक्षादि किञ्चिन्मात्रविषयं तदा तद्विषयादन्यत्रापि प्रवर्त्तमाना नाद्वैतश्रुतिस्तेन बाधितुं शक्यते, स्वविषयमात्रे प्रमया विपरीत-

विषयज्ञानबाधनात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्—माभूदग्नीषो-
मीयपश्वालम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्न्नैरर्थ्यम् ।

* नैवमिति *। किं चेदमप्रामाण्यं किं मिथ्यात्वमुता-
बोधकत्वमुत संशयत्वम्। यद्याद्यस्तदाऽपि किमेकविष-
यप्रत्यक्षेण बाधः किं वा भिन्नविषयेण। न तावदेक-
विषयेण, प्रत्यक्षादेर्नियतविषयतया सर्वाद्वैतश्रुत्यै-
कविषयत्वाभावादित्याह * यदद्वैतेति *। प्रत्यक्षादि
सर्वविषयेण स्वावान्तरजातीयेन केन चिदविनाभूतं
प्रमाणत्वादागमवाक्यवदित्याशंक्याह * नत्विति *।
अयमर्थः। तत्सर्वगोचरं प्रत्यक्षादि किमस्मदादिविल-
क्षणजन्मनः किं वाऽस्मादादेः। न तावदाद्यः, विमतं न
सर्वग्राहि प्रत्यक्षत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदिति। द्वितीयो
ऽपि नानवद्यः, सर्वज्ञत्वप्रसङ्गादित्याह * तादृशेनेति *।
अस्तु तर्हि भिन्नविषयप्रत्यक्षादिना श्रुतेर्बाध इति
द्वितीयस्तत्राह * यदेति *। श्रौतप्रत्यक्षादिज्ञाने बाध्य-
बाधके न भवतो भिन्नविषयत्वाद्घटपटज्ञानवत्। भिन्न-
विषयत्वं च प्रत्यक्षादेर्नियतविषयत्वात्सर्वाद्वैतविष-
यत्वात् श्रुतेरित्यर्थः। भिन्नविषययोरिवाभिन्नविषययो-
रपि तदसम्भवाद्बाध्यबाधकभाव एव न स्यादित्यत
आह *स्वेति*। एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धरूपग्राहिणो-
र्विज्ञानयोर्बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः। स्वविषयादन्यत्रा-
पि विपरीतज्ञानस्य प्रमया बाधने दोषमाह * अ-
न्यथेति *। अतिप्रसङ्गमेव स्फुटयति * माभूदिति *।
विरुद्धार्थग्राहितामात्रेण बाधकत्वमेकविषयत्वाभावे

ऽपि चेद्धिंसाविषयत्वेन तदभावविषयत्वेन च विरोधात् पश्वालम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाविधेर्नैरर्थ्यं निर्विषयत्वमप्रामाण्यं स्यात्, तन्माभूदित्यर्थः।

प्रत्यक्षविषयं परिहृत्येतरसर्वाभेदबोधिकाया अद्वैतश्रुतेर्यद्यपि न प्रत्यक्षं बाधकं सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्वैयर्थ्यपरिहारार्थमिष्यते तथाऽपि निरंकुशं सर्वाद्वैतं तव न सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह।

(१०५) प्रत्यक्षभेदबुद्धेर्बाधकत्वासम्भवः।

यदा चैवं तदा बाधिकायाः प्रत्यक्षधियो बाध्यायाश्चाद्वैतबोधने श्रुतिर्निराबाधा सती तयोरैक्यं बोधयतीति तत् प्रत्यक्षादि कथं स्वात्मानमेव बाधेत। घटेन पटेन तद्भेदेन च स्वविषयेण सह तस्या एव धियः श्रुत्या सर्वस्याद्वैतं गोचरयन्त्या कथं नाभेदे प्रामाण्यमासादयितव्यम्, तत्राबाध्यमानत्वात्। नहि तस्या धियः स्वात्मा वा स्वात्मना वा सह घटपटादेर्भेदोऽपि विषयः। घटपटौ भिन्नावित्येवमाकारा हि सा जायते, न त्वहं घटात् पटाच्च भिन्ना मत्तो वा तौ भिन्नाविति।

यदा चेति। घटपटौ भिन्नाविति बाधकाभिमतया प्रत्यक्षबुद्ध्या घटपटयोरेव भेदमुल्लिखन्त्या स्वात्मना सह बाध्याभिमतश्रौतबुद्धेर्भेदाग्रहणात्तयोरभेदबोधने निर्बाधा श्रुतिरैक्यं बोधयति। ततश्च प्रत्यक्षबुद्धेः श्रौतबुद्धिबाधकत्वं न सम्भवति, स्वात्मनि स्थिते नष्टे वा स्वबाधकत्वाभावादिति भावः। अद्वैतबुद्धेः प्रत्यक्षज्ञानेना-

बाधितविषयान्तरमाह * घटेनेति *। बाध्यबाधकाभिमतश्रौतप्रत्यक्षधियोरभेदं बोधयति यथा तथा प्रत्यक्षधियः स्वविषयेण सहाभेदबोधने प्रमाणान्तरविरोधाभावात् श्रुतिरैक्यं बोधयति। घटपटौ भिन्नाविति बुद्धेः स्वविषयैश्च घटपटतद्भेदैः सह भेदस्य केन चित्प्रमाणेनासिद्धत्वात् तेषां ज्ञानत्वं बोधयति न तु धियो घटादिरूपत्वम् तथा सति साधकाभावेऽसिद्धिप्रसङ्गादिति भावः। भेदबुद्धेः स्वविषयादात्मनो भेदाग्रहणमुपपादयति *नहीति *। स्वविशिष्टभेदग्रहणेंशतः स्ववृत्त्यापातादित्यर्थः। बुद्धिप्रयुक्तभानत्वे बुद्धित्वतत्संसर्गित्वयोरन्यतरत् प्रयोजकम्,अतो बुद्धिस्तस्या घटादिभ्यो भेदश्चानया भासत इति तत्राह * घटपटाविति *। यदाकारा बुद्धिर्जायते तदाकारवानेवार्थस्तद्विषय इति नियमात् बुद्धिधर्मिकबुद्धिप्रतियोगिकभेदाकारत्वाभावान्नानया तत्सर्वं भासत इत्यर्थः।

बुद्धेः स्वप्रकाशत्वात्स्वभेदग्राहकत्वं विद्यत इति प्राभाकराद्यभिमतमाशंक्याह।

(१०६) भेदबुद्धेः स्वप्रकाशत्वेऽपि न बाधकता।

स्वप्रकाशतापि स्वमात्रे साक्षिणी, न तु यतो यतः प्रकाशो भिद्यते ततस्ततस्तस्य भेदेऽपि। अन्यथा तत्तादपि स्वप्रकाशकुक्षौ निक्षिपन्ती न कथमद्वैत एव पर्यवस्यति।

* स्वप्रकाशेति * । स्वप्रकाशता स्वरूपमात्रे साक्षिणी व्यवहारप्रवर्तिका ऽपि यस्माद्वस्तुनः प्रकाशो भिद्यते ततस्ततः प्रकाशस्य भेदे ऽपि

व्यवहारप्रवर्तिका न भवति । विमतो भेदः प्रतियोगिधर्मिव्यतिरिक्तज्ञानगोचरो भेदत्वात् घटपटयोः परस्परभेदवदित्यर्थः। विपर्यये बाधमभिधत्ते *अन्यथेति*। संविद्विषयत्वमन्तरेण सिद्धत्वं संविद एवेति नियमात्प्रतियोग्यादिघटितभेदस्य संविद्विषयत्वमन्तरेण सिद्धौ संवित्त्वमेवेति संविदद्वैतं स्यात् । न च संविदाश्रयात्मनि व्यभिचारः, तत्राप्युक्तहेतुनैव साध्यसंप्रतिपत्तेः सुकरत्वादिति भावः। घटपटौ भिन्नाविति बुद्धेस्तद्विषयेभ्यो भेदस्य तत्स्वरूपत्वात्संविदः स्वसंवेदनतया विषयाणां च तत्कर्मतया प्रकाशे प्रकाशत एवासावित्याशंक्याह ।

(१०७) ज्ञानेन स्वरूपलक्षणो भेदो न प्रकाशयितुं शक्यते ।

न च–"तया धिया स्वस्य स्वविषयस्य च स्वरूपावगाहने स्वरूपलक्षणो भेदः प्रकाशित एव स्यात्"–इति वाच्यम् । पुरोवर्त्ति रजतमिति भ्रान्तौ पुरोवर्त्यात्मनो रजतात्मनश्च स्वरूपप्रकाशे भेदग्रहापत्तेः । धर्मविशेषमन्तर्भाव्य स्वरूपस्य भेदत्वे धियोपि तथा स्यादिति सैव धीर्न तत्प्रकाशः, तस्मिन् सन्निकर्षाद्यपेक्षायां धियः प्राक्तदसम्भवात् । "आत्मवदात्मधर्मेपि सन्निकर्षानपेक्षा सा"–इति चेन्न, ग्रहणत्वस्मृतित्वप्रमात्वादावपि तथैव स्यादिति ।

* न चेति * । किं स्वरूपमात्रं भेदः किं वा साधारणधर्मविशिष्टमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह ।

* पुरोवर्तीति *। स्वरूपमात्रस्य भेदत्वे रजतेदमोर्भेदस्य तत्स्वरूपतया तत्प्रकाशे प्रकाशप्रसङ्गादविवेकरूपा भ्रान्तिर्न भवेदित्यर्थः। प्रतियोग्यपेक्षसाधारणधर्मविशिष्टं स्वरूपंभेद इति द्वितीयमाशंकते । * धर्मेति * । शुक्तित्वतद्देशत्वादिधर्मविशेषमन्तर्भाव्य स्वरूपं भेदो भवति, भ्रान्तिकाले तदग्रहात् नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । बुद्धेरप्यसाधारणधर्मविशिष्टस्वरूपस्य भेदत्वात् तस्य च स्वरूपमात्रातिरेकान्न तत्प्रकाशे ऽपि भेदप्रकाश इत्याह * योऽपीति *। प्रदीपत्वधर्मस्य प्रदीपेनेव बुद्धिसमवेतो धर्मविशेषो बुद्ध्यैव गृह्यतां प्रकाशत्वाविशेषादित्यत आह * तस्मिन्निति * । इन्द्रियतत्सन्निकर्षापेक्षया बुद्धिस्तद्धर्मं गोचरयति किं वा सन्निकर्षानपेक्षया । आद्ये सन्निकर्षस्य बुद्धिजन्मार्थत्वात् बुद्धेः प्रागेवासौ वक्तव्यः, न च तत्सम्भवति, बुद्ध्यभावे तत्समवेतधर्मसन्निकर्षासम्भवात्, अन्यथाऽन्योन्याश्रयादित्यर्थः । स्वरूपप्रकाशने यथा बुद्धेः सन्निकर्षानपेक्षिता तथा भेदव्यवहारोपयोगिस्वधर्मप्रकाशनेऽन्यानपेक्षत्वमिति द्वितीयं शंकते * आत्मवदिति * । बुद्धितद्धर्मव्यतिरिक्तत्वमेव बुद्ध्या सन्निकर्षापेक्षया ग्रहणे प्रयोजकमित्यर्थः । मनसा संयुक्तात्मनि समवेते ज्ञाने ग्रहणत्वादिसमवाय इति संयुक्तसमवेतसमवायसन्निकर्षत्वात् ग्रहणत्वादीनां ग्रहणादव्यापकमिदं प्रयोजकमिति परिहरति *नेति*। ग्रहणत्वादेरपि स्वप्रकाशत्वेनैव व्युत्पत्तौ शुक्तिरजताद्यवभासानां ग्रहणत्वस्मरणत्वयोर्विप्रतिपत्तिर्न स्यादित्यर्थः ।

यस्मात् घटपटौ भिन्नाविति बुद्धिः स्वप्रकाशत्वे ऽपि स्वविषयात् स्वस्याभेदं न बोधयति तस्मादित्युपसंहरति

१०८. भेदबुद्धिःस्वविषयात् स्वभेदश्च बोधयति ।

तदेवं सा बुद्धिः श्रुत्या घटपटात्मतया व्यवस्थाप्यमाना कथमात्मनः स्वस्मादेव भेदे प्रमाणीभवितुं प्रभवतीति बाधिकायां बुद्धौ घटपटयोर्भेदे प्रमात्वाभावमासदयंत्यां श्रुतिस्तत्र तत्राप्रतिद्वन्द्वितया ऽसङ्कुचितस्वतःप्रामाण्यबललब्धतत्तदर्थैक्यान्यथानुपपत्तिसहायसम्पदजेया तयोरप्यभेदं बोधयन्ती न प्रतिहन्तुं शक्येति न क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरा सती सर्वाद्वैतप्रमापिकेति ।

तदेवमिति श्रुतिः क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरा न सती सर्वाद्वैतप्रमापिकेति सम्बन्धः । प्रत्यक्षबुद्ध्यैव प्रतिघातात्कथमित्यत आह *बाधिकायामिति* । घटपटयोर्भेदे घटपटौ भिन्नाविति बुद्धौ बाधकाभिमतायां प्रमात्वाभावमासादयंत्यां सत्यां घटपटयोरभेदबोधने निर्बाधा सती तयोर्घटपटयोरभेदं बोधयति, तेनैव न्यायेन सर्वाद्वैतबोधने न क्वचित्प्रतिहन्तुं शक्येति । ननु घटपटयोर्भेदबुद्धेः प्रमात्वाभाव एव कुतस्तत्राह *सा बुद्धिरिति* । घटपटौ भिन्नाविति सा बुद्धिर्घटतद्भेदरूपतया श्रुत्या व्यवस्थाप्यमाना तयोः स्वात्मनैक्यात्तद्भेदग्रहणे स्वात्मन

एव स्वस्मादेव भेदे प्रमाणमित्युक्तं स्यात्, तत्कथं प्रमाणीभवितुं प्रभवतीति। अत्र 'इति'शब्दः सर्वो'यस्मात्' अर्थे, पूर्वपूर्वो हेतुः उत्तरोत्तरो हेतुमान्। अनुग्राहकतर्कोपेता बलीयसी श्रुतिरेव प्रत्यक्षबुद्धिं बाधत इत्यभिप्रेत्याह *तत्रेति*। बाध्यबाधकबुद्ध्योर्बाधकबुद्धेश्च स्वविषयैरभेदबोधने अप्रतिद्वन्द्वित्वे न संकुचितं च तत् स्वतःप्रामाण्यं चेति तथोक्तम्, तस्य बलं सामर्थ्यं तेन लब्धमप्रतिद्वन्द्वित्वादसंकुचत्स्वतःप्रामाण्यबललब्धम्, तच्च तत्तदर्थस्यैक्यं चेति तथोक्तम्, तस्यान्यथानुपपत्तिः,सैव सहायस्तस्य संपत्तया अजेया क्वचिदपि प्रतिहन्तुं न शक्येति सर्वाद्वैतप्रमापिकेत्यर्थः।

भेदः परमार्थोऽपरोक्षत्वादात्मवत्,अन्यथा तदापरोक्ष्यानुपपत्तिर्बाधिकेत्याशङ्क्याह

१०९ भेदबुद्धेरन्यथाप्युपपत्तिः।

भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या च वैपरीत्यमशक्यम्। तथाऽद्वैतश्रुत्या सन्दिह्यमानस्य प्रमात्वस्यैवासिद्धेः, भेदधीमात्रस्य च द्विचन्द्रादिबोधवदन्यथाऽप्युपपत्तेः।

भेदप्रमेति। अपरोक्षप्रमानुपपत्तिर्बाधिका किंवाऽपरोक्षधीमात्रा उपपत्तिः, नाद्यस्तत्राह *तत्रेति*। अद्वैतश्रुतिदर्शनेन प्रत्यक्षादेर्भेदे प्रमात्वस्य संदिह्यमानत्वादनुदयः, अर्थापत्तेरित्यर्थः। द्वितीयमपवदति *भेदेति*। वस्तुत एकत्वेऽप्यविद्यया भेदप्रतीतिरुपपद्यते द्विचन्द्रप्रतीतिवदिति भावः।

यदुक्तमैकात्म्यपरो ह्यागमः परमात्मन एवैक-

तामाह प्रत्यक्षादीनि तु घटादिभेदं गृह्णन्तीति तदयुक्तमभ्यासविरोधादित्याह

११० श्रुत्या ऐकान्तिकमद्वैतम्बोध्यते ।

एकमित्युपादाय यदेवकारमप्युपादत्ते श्रुतिरेकमेवेद-मितिरूपा तदैकान्तिकमैक्यं बोधयतीति भेदाभेदेनाप्य-शक्यसमर्थनं घटपटादिभेदग्राहिप्रत्यक्षादिप्रामाण्यमिति ।

* एकमिति *। एकमित्युक्त्वा पुनरेवकारमद्वितीय-मिति ब्रुवाणा सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वा-भावोपलक्षितं स्वरूपं बोधयति, अभ्यासस्यार्थभूय-स्त्वलिङ्गत्वात् । तेनेश्वराभेदविषयत्वेन व्यवस्थितत्वा-त्प्रत्यक्षादिप्रामाण्यमित्येतदशक्यसमर्थनमित्यर्थः ।

बाध्यबाधकबुद्ध्योर्बोधकबुद्धेश्च स्वविषयैरभेदबो-धनद्वारा सर्वाद्वैतबोधनं श्रुतेः किं क्रमेण किं वा युग-पत् । न तावद्युगपत्,अंशतः प्रत्यक्षविरोधात् । नापि क्रमेण, बुद्धेर्विरम्यव्यापाराभावादिति शङ्कते

१११ सर्वाद्वैतबुद्धिः युगपदेवजायते ।

"बुद्धेर्विरम्यव्यापाराभावात् कथमित्थम्" इति चेन्न। श्रुतितो द्रागेव जातायाः सर्वविषयाया अद्वैतधियोऽस्म-द्बुद्धय एवंविधविचारसोपानपरम्परामारोहन्त्यो नाना-विषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण परिनितिष्ठन्तीत्यु-च्यमानत्वात् ।

* बुद्धेरिति *। जन्मैव बुद्धेर्व्यापारोऽर्थावग्रहरूपाया इति न्यायेन जन्मातिरिक्तव्यापाराभावात्,तस्याश्चे-

कत्वात्पर्यायेण सर्वाद्वैतबोधनमनुपपन्नमित्यर्थः। प-रिहरति *न, श्रुतित इति *। ज्योतिष्टोमवाक्यं भाव-नामंशत्रयवर्तीमेकव्यापारेण बोधयति। तत्र च धा-त्वर्थादीनां करणत्वादिविषयविज्ञानानि विचारप-रम्परया क्रमेण जायन्ते यथा तथा ऽद्वैतश्रुतिरपि तत्तदर्थजातस्य ज्ञानजातस्य चाद्वैतं युगपद्बोधयति। तत्र तत्र परिपन्थिप्रत्यक्षादिविरोधोत्थाने तन्निरा-सफलविज्ञानानि विचारपरम्परया क्रमेण जायन्ते। अस्माकमतो न विरोधगन्धो ऽपीति भावः। द्रागिति शीघ्रमित्यर्थः।

घटपटौ भिन्नावितिबुद्धेः स्वविषयैः सह भेदो यद्यपि स्वात्मनैव न गृह्यते तथा ऽपि बु-द्ध्यन्तरेण तद्ग्रहान्नाद्वैतसिद्धिरिति चोदयति

११२ अद्वैतश्रुतिप्रामाण्ये शङ्का।

"ननु यदि नाम प्रत्यक्षावित्त्या तया घटपटभेदोल्ले-खिन्या स्वात्मना सह घटपटयोर्भेदो न गोचरीक्रियते तावता कथं तस्याः स्वविषयेण सहाद्वैते श्रुतिः प्रामा-ण्यमासादयितुमीष्टे, बुद्ध्यन्तरेण तया सार्द्धं घटपटयोरपि भेदमुल्लिखता तत्राद्वैतश्रुतेर्बाधादेव"।

*नन्विति *। बुद्ध्यन्तरस्य स्वविषयप्रतियोगि-कभेदः प्रमाणान्तरेण न गृह्यते किं वा गृह्यत इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह

११३ तन्निरासः।

मैवम्। तर्हि तस्या अपि विषयमापाततः परित्यज्य य-

यैवापरया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धेर्घटात्पटाच्च भेदो विषयीक्रियते तस्याः स्वविषयेण सहाभेदेऽद्वैतश्रुतिः प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धपदा घटपटतद्भेदबुद्धिभिः सह द्वितीयाया बुद्धेरभेदं पर्यवस्यन्ती सर्वेषामेव तेषामभेदे विश्राम्यति। एवञ्च सति यत्रैव गत्वा बाधबुद्धिपरम्पराविच्छेदो विषयान्तरसञ्चारोच्छेदभयादनवस्थाभयाच्चाभ्युपेयः तस्यामेव बुद्धौ पदमारोप्याद्वैतश्रुतिः सर्वं तत्तद्विषयविषयिप्रवाहमद्वैते स्थापयंती न केनापि प्रमाणेन क्वचिदपि बाधितुं शक्या। तस्मात्

सुदूरधावनश्रान्ता बाधबुद्धिपरम्परा।
निवृत्ताद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते॥

मैवमिति। यया ऽपरया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धेर्घटात्पटाद्भेदो बिषयीक्रियते तस्याः स्वविषयप्रतियोगिकभेदः प्रमाणेन न गृह्यते यदि तर्हि तस्याविषयमपि घटपटभेदबुद्धेर्घटादितो भेदमापाततः परित्यज्य द्वितीयाया बुद्धेर्घटपटतद्भेदतद्बुद्धिभिः सहाभेदे प्रमाणविरोधाभावात् तत्र पर्यवस्यन्ती सर्वेषामेव तेषां घटपटतद्भेदतद्बुद्धीनां विषयाणाम् एकबुद्ध्यभेदबोधनद्वाराऽभेदे विश्राम्यतीत्यन्वयः। तत्र हेतुः *तस्याः स्वविषयेणेति*। द्वितीयाया बुद्धेः स्वविषयेण सहाद्वैतश्रुतिः प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धपदा लब्धप्रतिष्ठेत्यर्थः। ननु बुद्ध्यन्तरस्यापि स्वविषयप्रतियोगिकभेदो बुद्ध्यन्तरेण गृह्यत इति द्वितीयविकल्प-

माशङ्क्याह * एवमिति * । अयमर्थः । बाधबुद्धिपरम्परा-विच्छेदः क्वचिदस्ति न वा । न चेत्,अनवस्था विषयान्तरसञ्चाराभावः सुषुप्तिमुक्त्योरभावश्च । यदि क्वचिद्विच्छेदस्तदाऽन्तिमबुद्धेः स्वविषयभेदस्य स्वात्मना बुद्ध्यन्तरेण वा ग्रहणात् तस्यास्तद्विषयेण सहाद्वैतं बोधयन्ती तद्द्वारा सर्वाद्वैतं बोधयतीति । ननु भूरिकत्त्वाधाविनो बाधविज्ञानस्य पूर्वमसञ्जातविरोधितयोत्पन्नत्वान्नाद्वयागमैर्बाधो युक्त इत्याशङ्कां निराकुर्वन्नुपसंहरति । * तस्मादिति * । बाधबुद्धिपरम्परा ऽनवस्थाभयात्कस्यां चित्कक्षायां निवृत्तौ सत्यामद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहस्थानीयैर्विजीयत इति सम्बन्धः । निवृत्तौ हेतुमाह * सुदूरेति * । सुदूरधावनश्रान्ता भूरिकत्त्वानुसरणालसेति यावत् । इदमत्राकूतम् । 'अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रं ततः परं तथा ऽरिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरःसराः। पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् आसारोपनयश्चैव विजिगीषोस्तु मण्डलम् । अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः । मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो व्यवस्थित' इति विजिगीषो राज्ञो द्वादशराजमण्डलम् । तत्र खलु यथा लोके कश्चिद्विजिगीषुर्दूरे प्रस्थितः परवाहिनीर्विजित्य निवृत्तौ पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते तथा बुद्धिपरम्पराऽद्वैतपरम्पराजयाय दूरं प्रस्थिता ऽनवस्थाना क्वचिन्निवृत्तौ पार्ष्णिग्राहैरद्वयाम्नायाख्यैर्विजीयत इति ।

नन्वेकस्य पुरुषस्य बुद्धिधारा यत्र विश्राम्यति तत्र सर्वज्ञः को ऽपि योगी भेदं ग्रहीष्यतीत्याशङ्क्याह

११४ भेदबुद्धिधाराविश्रान्त्यावद्वैतसिद्धिर्दुर्वारा।

न च यत्र तस्य प्रतिपत्तुर्बुद्धिधाराविश्रान्तिस्तत्र पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं स्यात्। तथाऽपि पुरुषान्तरेण भिन्नतया सा प्रतीयते इत्यत्र प्रमाणं त्वया वाच्यम्। नहि तदपि पुरुषान्तरेणैव। न च सम्भाव्यमानम्, श्रौतेन निश्चयेन तन्निवर्त्तनात्। तथाप्यनवस्थानादिति।

* न चेति *। पुरुषान्तरबुद्धिपरम्पराविच्छेदे तद्विषयाद्वैतद्वारा सर्वाद्वैतम्,अविच्छेदे ऽनवस्था स्यादित्युक्तदोषैर्ग्रस्तमप्यरुच्याङ्गीकृत्याह * तथाऽपीति *। साऽन्तिमबुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नतया पुरुषान्तरेण प्रमीयत इत्यत्र तव प्रत्यक्षं न सम्भवति, परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात्। नाप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा तत्कार्यादर्शनात्। अतः प्रमाणं त्वया वक्तुमशक्यमित्यर्थः। यथाह'इह जन्मनि केषांचिन्न तावदुपलभ्यते योग्यवस्थागतानां तु न विघ्नः किं भविष्यतीति'। साऽन्तिमबुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नतया पुरुषान्तरेण प्रतीयत इत्येतदपि पुरुषान्तरेणैव प्रतीयत इत्याशङ्क्याह * न हीति *। तत्रापि पर्यनुयोगसाम्यादित्यर्थः। पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं भविष्यतीति त्वया सम्भावयितुमपि न शक्यं भेदप्रमाणसद्भावसम्भावनाया अद्वैतश्रुत्या निवर्त्तितत्वादित्याह * न चेति *। अभ्युपेत्यापि भङ्गं भणति * तथाऽपीति *।

नन्वस्त्येवानुमानं योगिबुद्धौ प्रमाणम्—विमता बुद्धिः स्वविषयेभ्यः स्वभेदग्राहकबुद्ध्यन्तरवती बुद्धित्वात्प्रथमबुद्धिवदिति मन्वानः शङ्कते ।

११५ अन्तिमबुद्धेरपि न बाधः ।

अथ ब्रूषे—"यदा कियद्दूरं बुद्धिपरम्परया सा बाधिता भवत्यद्वैतश्रुतिस्तदा तन्न्याद् यापि बुद्धिः शेषं गत्वा नानुव्यवसीयते तत्रापि तद्बाधो ऽवगम्यते, यत्र सा बाध्यते तत्तुल्यन्यायत्वादन्तिमबुद्धेरपीति" । मैवम् । किञ्चिद् गीषु बुद्धिषु व्याप्यव्यापकौ कावप्यवलम्ब्य व्याप्तिग्र रूपयैव धिया शेषबुद्धौ बाधं व्युत्पादयसीत्थमद्वैतश्रुतेः, किं वा बुद्ध्यन्तरदृष्टव्याप्तिसनाथया पक्षधर्महेतुमुल्लिखन्त्या बुद्ध्याऽन्तिमबुद्धिविषयया ।

अथेति। अद्वैतश्रुतिर्बुद्धिपरम्परया कियद्दूरं बाधिता भवति यदा तदा या बुद्धिः शेषं गत्वा—शेषमवशिष्टां कक्षां गत्वा—नानुव्यवसीयते ज्ञानान्तरवेद्या न भवति या तत्राप्यद्वैतश्रुतेर्बाधो गम्यत इत्यर्थः। तन्न्यायादित्येतद्विवृणोति *यत्रेति*। यत्र कतिपयबुद्धिपरंपरायां सा ऽद्वैतश्रुतिर्बाध्यते तत्समानन्यायत्वादन्तिमबुद्धेरपि भेदबुद्धित्वाविशेषादित्यर्थः । विकल्पासहत्वेनैतद्दूषयति । * मैवमिति * । या बुद्धिः सा स्वविषयेभ्यो भेदग्राहकप्रमाणाविनाभूतेति बुद्धित्वं व्याप्यं भेदे ग्राहक-

प्रमाणं व्यापकं चावलंब्य प्रवृत्तव्याप्तिविज्ञानेनां-न्तिमबुद्धेः स्वविषयेण सहाद्वैतबुद्धेर्बाधं व्युत्पादय-सि, किं वा व्याप्तहेतुजन्यानुमानेनेति विकल्पार्थः। कियतीषूपांत्यादिप्रथमकक्षापर्यन्तास्वित्यर्थः।
आद्यं दूषयति।

११६ अनुमानेनापि बुद्धिबाधः साधयितुं न शक्यते।

नाद्यः। व्याप्तिबुद्धिर्यदि विषयविशेषेपि स्वातन्त्र्येण बाधात्मिकोपेयते तदा सैव विशेषबुद्धिरपि स्यादिति गत-मनुमानकथया। अथानुमितिमभ्युपैषि तदा सा ना-त्मानमपि धर्मीकृत्य प्रवर्त्तेत इति तत्रैव दत्तपदा सर्वा-द्वैतश्रुतिपरम्परामालम्बत इत्युक्तमावर्त्तते।

नाद्य इति। व्याप्तिविज्ञानमन्तिमबुद्धेःस्वविष-येभ्यो भेदं साधयति न वा। न चेत्, अद्वैतश्रुतिबाधक-त्वं न सम्भवति विरुद्धार्थत्वाभावात्। यदि साधयति तदा सामान्योपाधौ प्रवृत्तं व्याप्तिज्ञानमेव पक्षनिष्ठं साध्यविशेषमपि साधयतीति सकलानुमानवि-लयः स्यादित्यर्थः। अस्तु तर्हि गृहीतव्याप्तिलिङ्गजन्या-नुमानेनाद्वैतश्रुतिबाध इति द्वितीयं शङ्कते *अथेति*। तत्रैतदभिधानीयम्—स्वव्यतिरिक्तज्ञानानि धर्मीकृत्य तद्विषयभेदं साधयति किं वा स्वात्मानमपि पक्षे नि-क्षिप्य स्वविषयभेदमपि साधयतीति। तत्र प्रथमं प्र-त्याह *नदेति*। अनुमानज्ञानस्य स्वविषयभेदः स्वा-त्मना मानान्तरेण वा न गृहीत इति तत्र लब्धावका-

शाऽद्वैतश्रुतिस्तदभेदबोधनद्वारा सर्वाद्वैते पर्यवस्यतीत्यर्थः। शब्दं शब्दवत्सामान्योपाधौ स्वात्मानमपि पक्षीकृत्य स्वविषयभेदं साधयतीति द्वितीयं शङ्कते।

११७ बुद्धेः स्वस्माद् भेदो दुरूहः।

अथ सर्वा विवादाध्यासिता बुद्धयः स्वविषयेभ्यो भिन्ना बुद्धित्वात् घटपटबुद्धिवदिति सामान्याकारेणात्मानमपि धर्मीकृत्यात्मनोपि स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यत्यनुमेति मन्यसे—मैवम्। एवमपि विषयितो विषयस्याभेदं बोधयन्ती श्रुतिरनुमानमप्यनवकाशयति। विषयिविषययोर्मिथो भेदेऽपि साध्ये अस्तु हेत्वनुयोगः।

अथेति। बुद्धेः स्वविषयाद्भेदमात्रं सिसाधयिषसि किं वा बुद्धितद्विषययोः परस्परभेदमिति विकल्प्य प्रथमं पराचष्टे *मैवमिति*। बुद्धिधर्मिकविषयप्रतियोगिकभेदस्यैवानुमानगोचरत्वाद्विषयाणां बुद्ध्या सहाद्वैतबोधने निराबाधा श्रुतिस्तदभेदं बोधयन्ती तदनुमानमपि बाधते, विषयस्य बुद्ध्यभेदे बुद्धेस्ततो भेदासम्भवादित्यर्थः। विषयाविषयिणोः परस्परं भेदः साध्य इति द्वितीयं शङ्कते *विषयीति*। परिहरति *अस्त्विति*। अयं भावः। यस्या बुद्धेर्यो विषयस्तयोरेव परस्परप्रतियोगिकभेदः साध्यः, किं वा बुद्धिजातं विषयजाताद्भिन्नं विषयजातं बुद्धिजाताद्वा भिन्नमिति। यद्याद्यस्तथा ऽपि न विषयित्वं हेतुः, विषयभागे ऽभावात्। नापि विषयत्वम्, बुद्धिभागे ऽसिद्धेः। नापि विषयविषयित्वं स्वरूपासिद्धेः,

बुद्धितद्विषययोरेकतरस्यापि विषयविषयित्वाभावादिति। भंग्यन्तरमाह

११८ परबुद्धिम्प्रति श्रुतिर्निराबाधा।

परबुद्धीस्तद्विषयांश्च प्रति निराबाधा सती श्रुतिरेकस्या बुद्धेर्विषयादपरामपरस्याश्च विषयात् परामभेदबोधाय धावन्ती सर्वाद्वैत एव पर्यवस्यतीति। न च शक्यमनुमातुं—सर्वस्या बुद्धेर्विषयात् सर्वा बुद्धिर्भिन्नेति। माभूदन्यबुद्धिविषयादात्मनोपि बुद्धिर्भिन्नेति। नचात्मव्यतिरिक्तादित्युक्तेऽपि निस्तारः स्यात्। अद्वैतवादिनः सर्वाभेदमिच्छतः क्वचिदपि तदसिद्ध्या विशेषणाप्रसिद्धेरिति।

परेति। अनुमानं विषयिविज्ञानस्य स्वविषयस्य च परस्परभेदं गोचरयति, न त्वन्यबुद्धेः, अन्यबुद्धिविषयात्। ततश्च परबुद्धीस्तद्विषयांश्च प्रत्यद्वैतबोधनाय धावन्ती श्रुतिः सर्वाद्वैत एव पर्यवस्यतीति सम्बन्धः। तदेव स्पष्टयति *एकस्या इति*। एकस्या बुद्धेर्विषयात् घटादपरां पटबुद्धिमपरस्याः पटबुद्धेर्विषयात्पटात् घटबुद्धिं प्रत्यभेदबोधनाय धावन्तीत्यर्थः। बुद्धिजातं विषयजाताद्भिन्नं विषयजातं च बुद्धिजाताद्भिन्नमिति साध्यार्थ इति पक्षान्तरमाशङ्क्याह *न चेति*। तत्र किं स्वव्यतिरिक्ताद्विषयाद्भिन्नमिति साध्यते विषयमात्राद्वेति विकल्प्य द्वितीयं दूषयति *मा भूदिति*। बुद्धिरपि बुद्ध्यन्तरगोचरा भवति ततश्च

स्वात्मनो ऽपि स्वभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रथमं पराकरोति *न चेति* । न तावत्परार्थानुमानम्, परस्याद्वैतिनो भेदमात्रानङ्गीकारात् स्वव्यतिरिक्तेतिविशेषणाप्रसिद्ध्या अप्रसिद्धविशेषणत्वात्पक्षस्य साध्यविकलत्वाच्च दृष्टान्तस्य । नापि स्वार्थम्, स्वपक्षे भेदस्य प्रत्यक्षतया ऽनुमानवैयर्थ्यात् कथायां तदप्रयोगाच्चेत्यर्थः ।

गृहीतसङ्गतिकस्य सर्वं भिन्नमिति वाक्यम्प्रतीतिमुत्पादयति न वा । न चेत्, अद्वयवाक्यमपि नतरामर्थं प्रमापयेत् । प्रतीतिजनकं चेत्सा प्रतीतिरप्रमा प्रमा वा । आद्ये ज्ञानमात्रहेतुजन्यत्वं यत्प्रमास्वतस्त्वं तद्धीयेत । प्रमा चेत्तत्करणमेतद्वाक्यं प्रमाणमिति सप्रतिशब्दाऽद्वयश्रुतिरप्रमाणं सत्प्रतिपक्षानुमानवदित्याशङ्क्याह

११९ सर्वम्भिन्नमिति वाक्येनापि न भेदः सिध्यति ।

एतेन "सर्वं भिन्नमिति वाक्येन—विना बाधं स्वतःप्रमाणेन—सप्रतिशब्दा सेयमद्वैतश्रुतिः"इत्यप्यनवकाशं प्रत्यवस्थानं मन्तव्यम् । यस्मात्कस्मादपि भेदे मिथ्यातः सत्यभेदापगमेन सिद्धसाधनात् । सर्वस्मादिति स्वस्मादप्यापत्तेः । स्वव्यतिरिक्तादिति चाद्वैतवादिन्यव्यवच्छेदकम् ।

एतेनेति । परामृष्टमेव हेतुं स्फुटीकुर्वन्नाह *यस्मादिति* । सर्वं भिन्नमिति वाक्यस्य को ऽर्थः । यत्किञ्चिद्यतः कुतश्चिद्भिन्नमिति, किं वा वस्तुमात्रं वस्तुमात्राद्भिन्नमिति, आहोस्वित्स्वव्यतिरिक्तात्सर्वस्माद्भिन्नमिति । नाद्यः पारमार्थिकभेदविषयत्वे बोधकत्वात्तत्र सङ्ग-

तिग्रहाभावात्, भेदमात्रे व्यावहारिके वा साध्ये ऽधिष्ठानस्य ब्रह्मणो ऽध्यस्तप्रपञ्चान्मिथ्याभूतभेदोपगमेनेष्टापादनत्वादित्यर्थः। द्वितीयो व्याहत इत्याह *सर्वं इति*। स्वस्यापि वस्तुत्वेन सर्वशब्दाभिधेयत्वात्स्वात्मनः स्वस्य भेदप्रसङ्ग इत्यर्थः। व्यर्थविशेषणत्वान्न तृतीय इत्याह *स्वेति*। अव्यवच्छेदकमव्यावर्तकम्, स्वातिरिक्तपदार्थमात्रानङ्गीकारादित्यर्थः।

पृथिव्यबादिभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादिप्रयोगान्तरे ऽप्युक्तदोषानुसन्धानार्थमुक्तमर्थं श्लोकेनाह

५२० भेदसाधनासम्भवोपसंहारः।

तदेवं

हेत्वाद्यभावसार्वज्ञे सर्वं पक्षतयाऽऽस्थिते।
किञ्चित्तु त्यजता दत्ता सैव द्वारद्वयश्रुतेः॥

अत एव च

आद्यधीवेद्यभेदीयाऽप्यन्यथानुपपन्नता।
स्वज्ञानापेक्षणादन्ते बाधते नाद्वयश्रुतिम्॥

तदेवमिति। तस्मादेवमुक्तेन न्यायेनाद्वैतश्रुतेर्न विरोध इत्यर्थः। सर्वं सर्वस्माद्भिन्नमिति साध्ये सर्वमेव पक्षनिक्षिप्तं, किं वा किं चिद्दृष्टान्तासिद्धये पृथक् क्रियते। प्रथमं प्रत्याह *हेत्वादीति*। सर्वं पक्षयता धर्मीकुर्वता हेत्वाद्यभावसार्वज्ञे आस्थिते स्वीकृते स्याताम्, पक्षातिरिक्तसाध्यहेतुदृष्टान्तानामभावात्, तथामानसिद्धमेवानुमानाङ्गमित्यङ्गीकारात् सर्वस्य प्रमाणतो

ऽवगन्तृतया सर्वज्ञत्वमस्य स्यादित्यर्थः। यदि द्वितीयस्तत्राह *किं चिदिति*। यस्य पक्षानिक्षेपान्नानुमानेन भेदः साध्यते तदभेदबोधनद्वारा सर्वाद्वैतश्रुतेः पर्यवसानात्सैव द्वाः द्वारं दत्ता स्यादद्वैतबोधनाय श्रुतेरित्यर्थः।

भेदप्रमान्यथानुपपत्या वा वैपरीत्यमाशङ्क्यमित्याद्युक्तमर्थापत्तिविरोधाभावमुपसंगृह्णाति * अत इति * । सर्वज्ञत्वप्रसङ्गद्वारप्रदानयोरन्यतरप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । घटात्पटो भिन्न इति घटपटभेदप्रत्यक्षमाद्यधीः, तया वेद्यो भेदः आद्यधीवेद्यभेदः, तदीया तत्संबन्धिनी अन्यथानुपपन्नताऽप्यनुमानवदद्वयश्रुतिं न बाधते। तत्र हेतुं कथयति *अन्ते स्वज्ञानापेक्षणात्*। अयमर्थः प्रतीयमानैवानुपपन्नताऽभेदं साधयति इति वाच्यम्, अनुपपद्यमानदर्शनादुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिरिति स्वीकारात्, तथा च स्वगोचरज्ञानात्स्वात्मनो भेदं विना घटपटभेदानुपपत्त्यभावात्स्वज्ञानादात्मनो भेदं न साधयेत्। ततश्च तज्ज्ञानात्तस्या अभेदबोधनद्वारा सर्वाद्वैते पर्यवस्यतीति।

---

(८) अथ अद्वैतश्रुतेः प्रमानुत्पादकत्वरूपाप्रामाण्याभावः।

एवं तावदद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षादिविरोधान्मिथ्यात्वमप्रामाण्यमिति प्रथमः पक्षः पराकृतः। इदानीं प्रमानुत्पादकत्वमप्रामाण्यमिति द्वितीयं दूषयति

२२१ अद्वैतज्ञाने प्रतिबन्धाभावः।

नच संस्कारारूढदृढान्वयव्यतिरेकान्वयव्यतिरेका-

न्वयप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्कः । यतः—

'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि ।
अबाधात्तु प्रमामत्र स्वतःप्रामाण्यनिश्चलाम्' ।

(श्लोकवार्तिक चोदनासूत्र ॥ ६ ॥

असंसर्गाग्रहस्यापि मन्ता शंसत्यबाधिते ।
अत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं संसर्गलम्भकम् ॥

न चेति। अयमर्थः। अन्वयः सत्त्वं व्यतिरेकोऽसत्त्वम्—"अग्रजं वा दशग्रीवमनुजं वा विभीषणम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां रामः कमभिषेक्ष्यतीति" सत्त्वासत्त्वपरतयाऽन्वयव्यतिरेकशब्दयो रामायणे प्रयोगदर्शनात्—तयोः सत्त्वासत्त्वयोरन्वयः संबन्धः, तदभावो व्यतिरेकः—तदेवं सत्त्वासत्त्वसंबन्धाभावः प्रतिपादितः—तस्यान्वयो विशेषणत्वम्, तस्य या प्रतिपत्तिः संस्कारारूढतया दृढतरा वलवत्तरेति यावत्, तयाऽद्वैतप्रत्ययस्योत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्को न भवतीति योजना। तथा हि क्वचित्सत्त्वसंबन्धाभावो विशेषणं नास्ति, घट इति । क्वचिच्चासत्त्वसंबन्धाभावः—'न नास्ति घटः किं त्वस्त्येवेति'। तेन भेदनियतसत्त्वाभावविशेषणत्वासत्त्वाभावविशेषणत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गप्रतिपत्त्या चिरतरवासनानिरूढतया प्रबलतया प्रतिबन्धादद्वैतप्रत्ययस्योत्पत्तिरेव न सम्भवतीति तात्पर्यार्थः। अत्र च विशिष्टान्वयप्रतिपत्त्याऽद्वैतप्रतिपत्तेरुत्पत्तिप्रतिबन्ध इति वक्तव्ये तन्त्रेण प्रतिपत्तिशब्दः सकृदेवोच्चारित इति केचित् ।

अन्यन्मतम् । पूर्वानुभवजन्यः कार्यकल्प्यः कश्चिद-तिशयःसंस्कारः, तमारूढःसंस्कारारूढः, स एवं दृढः, स एवान्वयः संबन्धः, तस्य व्यतिरेकान्वयः अभावः, तस्य व्यतिरेको ऽभाव इति यावत् । तस्मादन्वयप्रतिपत्त्युत्पत्तिर्वाक्यार्थज्ञानजन्मेति यावत् । तस्य प्रतिबन्धो ऽभाव इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । संबन्धग्रहणसंस्काराच्छब्ददर्शनाच्च वाक्यार्थप्रतीत्युत्पत्तेरभावः शङ्कितुं न शक्य इति ।

यद्वा अन्वयो वृद्धव्यवहारः, अन्वीयते शब्दोऽर्थमनेनेति व्युत्पत्तेः, तस्य व्यतिरेको ऽभावः सर्वव्यवहारातीतत्वादद्वैतस्य, तस्माद्वृद्धव्यवहाराभावादन्वयस्य शब्दार्थसङ्गतिग्रहणस्य व्यतिरेकादभावात्, अन्वयप्रतिपत्तेरद्वैतप्रतिपत्तेरुत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्को न भवति । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेपि बोधक इति न्यायाद्वृद्धव्यवहारस्यैवाभावादद्वैतवाक्यादद्वैतप्रतिपत्तिरेव नोदेतीति न शङ्कनीयमित्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन व्यवहारस्य विषयं दर्शयति *संस्कारेति* । संस्कारो नामानादिप्रवृत्तवृद्धव्यवहारानुभवनाशजनिता वासना,तमारूढस्तत एव दृढः । दार्ढ्यं च तुच्छविलक्षणतया निश्चितत्वम्, ततः परमार्थसत्त्वाभावे ऽपि तुच्छविलक्षणत्वाद्व्यवहारस्य सङ्गतिग्रहणादिसम्बन्धसामंजस्यमिति । यद्वा अन्वयःकारणम्, अनुगच्छतीति व्युत्पत्त्या, व्यतिरेको भेदो व्यावृत्तं कार्यम् । तदनेन कारणकार्ये उक्ते । तयोरन्वयः सम्बन्धः समवायादिरूपस्तेन व्यतिरेको भेदस्तस्मादन्वयप्रतीत्युत्पत्तिस्तत्प्रतिबन्धः

शक्यशङ्को न भवति। एतदुक्तं भवति। संस्काराारूढतया बलवत्तरो यः कार्यकारणसम्बन्धबलाल्लभ्यो भेदस्तस्मा-दद्वैतप्रतिपत्तिरेव नोदेति विरोधादिति न शङ्कनीय-मिति। यद्वा संस्काराारूढो भूयोदर्शनजसंस्कारविषयो दृढान्वयो दृढसत्त्वः अबाधितसंविदुपस्थितः एव-म्भूतो यो व्यतिरेको भेदस्तस्य—यो घटः स पटादेर्भिन्नः यो न पटादेर्भिन्नो न स घट इति—अन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यामन्वयप्रतिपत्तिर्व्याप्तिप्रतीतिस्तयेत्यर्थः। भेदादेः पारमार्थिकत्वाभावे ऽपि प्रतिभासमात्रशरीरस्य भा-वादद्वैतश्रुतेः परमार्थगोचरत्वान्नास्ति विरोध इति सर्वत्र परिहारः।

नन्वद्वैतादिपदं गृहीतसङ्गतिकं स्वार्थं प्रत्याययति, किं वा गृहीतसङ्गतिकम्। नाद्यः प्रमाणान्तरागोचरे ऽद्वैते सङ्गत्यधिगत्ययोगात्। नापि द्वितीयो ऽतिप्रसङ्गादित्या-शङ्क्याह *यत इति*। शब्दो वाक्यम् अत्यन्तासत्यपि नृ-शृङ्गादौ विज्ञानं जनयति, अन्यथा नृशृङ्गाद्भिन्नो घट इति व्यवहाराभावप्रसङ्गात्। न च तत्र सङ्गतिग्रहणं शशवि-षाणस्य सकलप्रमाणविकलत्वात्। अतो ऽगृहीतसङ्गति-काद्वैतादिपदात्तदर्थप्रतीतिर्न स्यादिति न शक्यं वक्तु-मिति प्रौढवादः। वस्तुतस्तु पदार्थत्वं नेष्यते ब्रह्मणः, किं तु वाक्यार्थत्वम्। वाक्यं चाचा गृहीतसङ्गतिकमेव बोधयति। न च पदार्थानामेव वाक्यार्थत्वात् ब्रह्मादि-पदार्थाप्रतीतौ वाक्यार्थाप्रतीतिरिति वाच्यम्,—योग्य-तानुसारेण प्रसिद्धपदान्तरसमभिव्याहारेणाप्रसिद्धप-दार्थप्रतीत्या वाक्यार्थप्रतीतेः। तदुक्तम्(श्लोकवार्तिके) —

'पदमज्ञातसन्दिग्धं प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति, ।
निर्णीयते निरूढं तु न स्वार्थादपनीयते'—

इति हिशब्दार्थः । नन्वद्वैतज्ञानमप्रमा सामान्यविशेषनिर्मुक्तविषयत्वात् नृशृङ्गादिज्ञानवदित्याशङ्क्याह * अबाधादिति * । अत्राद्वैते शब्दः प्रमां करोतीति पूर्वेण सम्बन्धः । हेतुमाह *अबाधादिति* । अबाध्यानवगतादन्यगोचरत्वमप्रमात्वे प्रयोजकम्, न सामान्यादिनिर्मुक्तविषयत्वम्, विशेषज्ञाने व्यभिचारादित्यर्थः । ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानान्तरसंवादलभ्यम्, न चात्र संवादकं प्रमाणमस्ति तदगोचरत्वादित्याशङ्क्याह *स्वत इति* । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमुपेयम् अन्यथाऽनवस्थानादित्यर्थः ।

व्यवह्रियमाणपदार्थासंसर्गाग्रहादेवोभयसंप्रतिपन्नात्संसृष्टव्यवहारोपपत्तौ नान्यथार्थप्रतीतिः कल्पनीया गौरवादनाश्वासादिभ्यः अतो न शब्दोऽसत्यर्थे ज्ञानं करोतीति प्राभाकरस्तत्राह * असंसर्गेति * । विमतो व्यवहारो व्यवह्रियमाणपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकः संसृष्टव्यवहारत्वाद्गामभ्याजेत्यादिव्यवहारवत्, विपक्षे संसर्गाग्रहादेव सर्वत्र व्यवहारोपपत्तौ संसृष्टप्रत्ययमात्रं लयमियादनाश्वासोऽर्थे ज्ञायमाने तेनैव परास्तः । स्वदर्शने च तस्य तुल्यत्वा-

१ असंसर्गाग्रहस्य मन्ता मीमांसकः, सच—अत्यन्तमसन्नसंसर्गः सत्यस्थले (अबाधितविषये), तस्य अग्रहो यत्र, तत्र तु-संसर्गग्रहणमेव मन्यते । तथा च तन्मते ऽपि अद्वैतश्रुत्या संसर्गप्रमैव जननीया विषयाबाधादित्यर्थः, । सदसंसर्गाग्रहस्तत्र नास्त्येव, विषयबाधस्य निरस्तत्वादिति भावः । (शां) ।

दोषभावाभावाभ्यां व्यवस्थाया इतरत्रापि तुल्यत्वा-त्। साधारणाकारस्यालम्बनत्वे नानालम्बनता ऽपि नि-रस्ता प्रतीतिविरोधस्य स्वपक्षदोषत्वादित्यरुचिमपि-शब्देन द्योतयति । अङ्गीकृत्याप्याह–असंसर्गाग्रहस्य व्यवहारहेतुत्वं मत्वा ख्यातिवाद्यबाधिते विषये ऽत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं संसर्गलग्नकं शंसति अभिधत्ते इत्यन्वयः । अत्यन्तासंश्चासावसंसर्गश्चेति तथोक्तस्त-स्याग्रहं संसर्गलग्नकं संसर्गग्रहाविनाभूतमिति यावत्। गामानयेत्यादौ व्यवह्रियमाणपदार्थानां संसृष्टाना-मसंसर्गस्यासतो ग्रहं संसर्गज्ञानपूर्वकमेव वदतीत्यर्थः। तदयं प्रयोगः–एकमेवेत्यादिपदार्थासंसर्गाग्रहस्तत्संस-र्गज्ञानाविनाभूतो ऽबाधितासंसर्गाग्रहत्वात् गामा-नयेत्यादिपदार्थासंसर्गाग्रहवदिति। नन्वद्वैतागमवाक्यं सदसद्वा तदुभयविलक्षणं वा। नाद्यः, अद्वैतभङ्गात्। न द्वितीयः, यस्य हि परमार्थेन नास्तिता तस्य कथमस्ति-त्वमसतश्च कथं साधनत्वं तदुक्तम्–'यो ऽधुना परमार्थेन नास्तीत्येवं प्रतीयते । कथं पूर्वमसावासीदसंश्चेत्साधनं कथम्, साधनं चेदवश्यं च परमार्थास्तितां वदेदिति'। न चानिर्वचनीयेन परमार्थसिद्धिः सम्भवति शुक्ति-रजतज्ञानादिगोचरस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात्। आह च–'सिद्धिर्नापरमार्थेन परमार्थस्य युज्यते, न दृष्टा शशशृ-ङ्गादेः सम्यग्ज्ञानादिहेतुतेति'[1]।

कल्पितागमस्य प्रामाण्यमनुचितमित्यनौचितील-क्षणतर्कविरोधात्कथमबाधितत्वमित्याशङ्क्याह

---

१ उक्तकल्पत्रयेषु तृतीयं सदसद्विलक्षणत्वपक्षं दूषयति नचेति।

१२२ अनौचितीतर्केणापि अद्वैतश्रुतिर्न बाध्या ।

अनौचित्या ऽपि तर्केण दुर्बाधैवाद्वयश्रुतिः ।
अनारोपितमूलत्वाद्बलाहंयुरतादृशा ।
प्रवृत्तेनाप्यनौचित्यमूलं येन न लूयते ।
तत्रानौचित्यसाम्राज्यं वैपरीत्यात्तु नात्र तत् ।

अनौचित्येति। अद्वयश्रुतिः अनौचित्या तर्केणापि दुर्बाधैवेत्यन्वयः । अनौचितीशब्दस्य नियतस्त्रीत्वात्पुल्लिङ्गतर्कशब्देनसामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । कुतो दुर्बाधत्वमित्यत आह *अनारोपितमूलत्वादिति* । यथार्थवस्तुविषयत्वादहंयुर्बलवत्त्वाभिमानिनी–अहंयुः स्यादहङ्कारीत्यभिधानदर्शनात् । तादृशारोपितमूलेन तर्कस्त्वारोपितमूलो ऽपि भवति । यदीदं रजतमसदेव स्यादपरोक्षं न स्यादित्यारोपितसत्त्वमूलत्वाभ्युपगमात्तस्येति । कल्पितप्रतिबिम्बादेः सत्यबिम्बादिगमकत्वमपाकर्त्तुमशक्यमिति श्लोकार्थः । तर्हि वाक्यप्रामाण्यस्य तर्कानपनोद्यत्वाद्यागादि स्वर्गसाधनमिति निश्चयोपपत्तौ नापूर्वसाधनविचारारम्भः स्यात्तथेक्षत्यद्यधिकरणारम्भश्च न स्यादित्याशङ्क्याह * प्रवृत्तेनेति * । बाध्यत्वाभिमतेन वाक्येन स्वार्थबोधनाय प्रवृत्तेनापि येनानौचित्यमूलमापादकापाद्यनिष्ठा व्याप्तिर्न लूयते न खंड्यते । इह तु पुनरद्वैतश्रुत्यापाद्यपादकभेदखण्डनेन व्याप्तेरपि खण्डितत्वात्तत्साम्राज्यं नास्तीत्यर्थः ।

बाध्यबाधकबुद्ध्योर्भेदस्य बाधकबुद्धेः स्वविषयभे-

दस्य च केनचित्प्रमाणेनाग्रहणात्तदभेदबोधनद्वाराऽद्वैतश्रुतिः सर्वाद्वैते पर्यवस्यतीत्युक्तमर्थं प्रपञ्चयितुं सिंहावलोकनन्यायेन पुनश्चोद्यमुद्भावयति ।

१२३ अद्वैतश्रुतेः पुनर्बाधाशङ्का ।

"ननु यद्यदेवोदाह्रियते त्वया—नेत इतोऽस्य भेदो गृहीत इति ततोऽस्याद्वैताम्नायैरभेदबोधने तद्द्वारा सर्वाभेदे पर्यवसातव्यमिति—ततस्ततस्तस्य भेदस्तदैव गृह्यते मया । तस्मादुदाह्रियमाणतायामनुदाह्रियमाणतायाञ्च कस्यचिदेतत् प्रत्यवस्थानमस्थाने" इति[1] ।

नन्विति । इतइतो घटपटादेर्घटपटौ भिन्नाविति बुद्धेस्तथान्तिमबुद्धेः स्वविषयतश्च भेदो न गृहीत इति कृत्वा ऽस्य घटपटौ भिन्नाविति बुद्ध्यादेस्ततो घटादितो ऽभेदबोधनद्वाराऽद्वैताम्नायैः सर्वाभेदे पर्यवसातव्यमिति यद्यत्प्रथमबुद्ध्याद्युदाह्रियते ततस्ततो घटादेरन्तिमबुद्धिविषयाच्च तस्यान्तिमबुद्ध्यादेर्भेदस्तदैव गृह्यते मया ऽपुनरुक्तशब्दवाच्यत्वादित्यर्थः । प्रतिबिम्बं चन्द्रमसो बिम्बचन्द्रमसा सह द्वौ चन्द्रमसाविति भेददर्शने ऽप्येकः चन्द्रमा इति वाक्यं यथा तयोरद्वैतं बोधयति तथा ऽऽगमवाक्यमपि किं न बोधयेदित्यत आह* तस्मादिति*। कस्य चित्प्रमाणस्योदाह्रियमाणतायां तस्य तद्विषयेण सहाद्वैतबोधनद्वा-

१ कस्यचिद्वस्तुनः अनुदाह्रियमाणतायां श्रुतिव्यवस्थापनानवकाशः, उदाह्रियमाणतायां च भेदग्रहापत्तिरिति (हेतोः) प्रत्यवस्थानं खण्डनमस्थाने अयुक्तमित्यर्थः । (शां) ।

राऽनुदाह्रियमाणतायां सुतरामद्वैतश्रुतिः सर्वाद्वैते पर्यवस्यतीति त्वत्प्रत्यवस्थानमेतदस्थान इति । यद्वा कस्यचित्पदार्थस्यान्तिमबुद्ध्यादेरुदाह्रियमाणताया-मनुदाह्रियमाणतायां च श्रुतेः प्रमाणान्तरविरोधावि-शेषेण त्वत्प्रत्यवस्थानमस्थान इति योजना। तात्पर्यं तु–युक्तं चन्द्रभेदज्ञानबाधनं नियतपुरुषनियतकालं चो-त्पत्तेः, नेह तद्वैलक्षण्यादिति। तदुक्तम्–'सर्वेषां सर्वदा यत्र धीः स्यात्तत्र न बाधनमिति, (श्लोकवार्तिके)।

ततो भेदो गृह्यत इति किं प्रतिज्ञामात्रेण साध्यते, किं वा प्रमाणेन। नाद्यो विपरीतप्रतिज्ञया ममापि चरितार्थत्वप्रसङ्गादिति परिहरति

१२४ बाधशङ्कापरिहारः।

मैवम्। अन्तिमबुद्धेरद्वैतश्रुतिजबुद्ध्यादितो भेदो न त्वया प्रमित इति मयोच्यमाने यस्तदीयस्ततो भेद-स्त्वया प्रमातव्यः स न तावत् प्रत्यक्षेण, तत्कालमन्ति-मबुद्धेरनुपस्थितेः। यदि च केनचिद्धेतुना वा कयाचि-दनुपपत्त्या वा तथा स्यात्तदाऽद्वैतवादिनं प्रति हेतोः साध्याविशिष्टतया, अनुपपत्तेश्च, येन विना सा तद-विशिष्टतया, ततः कथमाभासात्प्रमोदयः स्यात्। नच वाच्यम्–"स्वयं मया स भेदो ज्ञायत इति नास्ति पाक्षिकोऽपि मां प्रत्यसिद्ध्यादिः" इति। यतोऽस्य त्वद्वच-नस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यात्, वचनस्य परार्थत्वात्। मौ-नमवलम्ब्यावतिष्ठमानश्च भवानप्रतिभातो न मुच्यते।

न च—"स्वयं प्रमितो भेदः परं प्रति वचसा केवलं बोध्यते"—इति वाच्यम् । त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात् । विजिगीषुं परं प्रति विजिगीष्वन्तरवचनं हि तत्रार्थे तज्जिज्ञासोत्पादनद्वारेण स्वतस्तस्य तदर्थप्रमित्युत्पादनपर्यवसायितयोपयुक्तम् । न चाद्वैतवादिनं प्रति तथा कर्त्तुं शक्यते, तं प्रत्यन्यथासिद्धेरुक्तत्वात् । न च वाच्यम्—"मम वचनात् सन्देहेनापि श्रुत्या तत्र तत्र सन्दिग्धबाधितभावया नाभेदप्रतिपादनं ते घटते—" इति । यस्मादद्वैतं मन्यमानेन भेदासिद्ध्या सर्वत्र साध्याविशेषादिदोषप्रतिसन्धायिना संशयस्याप्यनवकाशीकरणमेव स्यात् ।

नैवमिति । अन्तिमबुद्धेरद्वैतश्रुतिजन्यबुद्ध्यादितो भेदस्त्वया न प्रमीयत इति मयोच्यमाने मया प्रतिज्ञायमाने ततो ऽद्वैतबुद्ध्यादितोऽन्तिमबुद्धेर्यो भेदः स प्रमातव्यः न प्रतिज्ञामात्रेण साधनीय इति सम्बन्धः । यदि प्रमाणेन प्रतीयते तदा किं प्रत्यक्षेण किं वाऽनुमानेन उतार्थापत्त्या इति विकल्प्य प्रथमं निराकरोति *न तावदिति* । बाधपरम्पराविश्रमभूमिरन्तिमबुद्धिः इदानीं वर्तते न वा । न चेत्, वर्तमानग्राहिप्रत्यक्षेण तद्ग्रहणायोगात्तत्प्रतियोगिकस्य तद्धर्मिकस्य वा भेदस्याध्यक्षेणाध्यवसातुमशक्यत्वात् । वर्तते चेत्, तद्गोचरप्रत्यक्षस्येदानीमसम्भवो युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति कणादवचनादित्यर्थः । ननु प्रतियोगिप्रतीति-

रपेक्ष्यते, न तु तेनैकबुद्धिगोचरत्वम्, भेदस्य केवलव्यतिरेकाभावात्। तत्रावर्तमानामपि प्रतीत्य ततो भेदः प्रत्यक्षेणैव गृह्यत इति। मैवम्। भेदस्य प्रतियोगिविशिष्टत्वेन तदेकबुद्धिगोचरत्वनियमाद्विशेषणविशेष्ययोरेकबुद्धिगोचरत्वादन्तिमबुद्धेरननुभूततया स्मरणायोगात् प्रतीत्यन्तरस्य च कारणाभावादसम्भवाच्चेति। अस्तु तर्ह्यनुमानेनार्थापत्त्या वाऽन्तिमबुद्धेरद्वैतश्रुतिजन्यबुद्ध्यादितो भेद इति द्वितीयतृतीयौ चोदयति *यदि चेति*। अन्तिमबुद्धिः श्रुतिजन्यबुद्ध्यादितो भिन्ना भिन्नसामग्रीकत्वात् अपुनरुक्तशब्दवाच्यत्वात् जन्मनाशादिविरुद्धधर्मत्वाद्वा, यदेवं तदेवं यथा घटादि–इत्यनुमानं विवक्षितम्। अर्थापत्तिस्तु–बुद्ध्योर्भेदाभावे श्रुतिसंस्कारविरहिणामद्वैतज्ञानानुपपत्तिरूपा विवक्षितेति द्रष्टव्यम्। चशब्देनोपमानादीनामपि भेदसाधकत्वं द्योतयति, तदभावे तद्गोचरसादृश्यादेरसम्भवात्।

किमेतत्परार्थानुमानमुत स्वार्थमिति विकल्प्याद्यमन्यतरासिद्ध्यादिना दूषयति *तदेति*। भिन्नसामग्रीकत्वादेर्हेतोः साध्याविशिष्टतया भासनात् ततः कथं प्रमोदयः स्यात्, *येन* भेदेन विना *सा* अनुपपत्तिस्तस्याश्च तत्समभावात् असिद्धिः, भेदसमत्वेनासिद्धत्वेनेति यावत्। असिद्धत्वेनाभासात् कथं प्रमोदय इत्येवान्वयः। *साध्याविशिष्टतयेति* हेतोरसिद्धत्वमुच्यते, न तु साध्यसमानत्वमेव, विशेषणभेदात्। ततश्च सर्वाद्वैतिना सामग्रीभेदानङ्गीकाराद्धेत्वसिद्धिः साध्यविकलं च निदर्शनम्। अन्तिमबुद्धिकारणस्यागमस्य च भेदे शा-

त्रसंस्कारविरहिणामद्वैतज्ञानासिद्धिस्तदनुपपत्त्या भेदसिद्धिरिति–इतरेतराश्रयाद्वा चक्रकाद्वा ऽनुदय एवार्थापत्तेरित्यर्थः । उपमानादावपीतरेतराश्रयादि तुल्यमिति वाऽर्थः ।

भिन्नसामग्रीत्वादि स्वार्थानुमानमिति द्वितीयमाशङ्क्याह * न चेति * । वेदान्तपक्षे प्रातीतिकभेदवत्सामग्रीकत्वादिहेतौ नास्त्यसिद्धिः, पारमार्थिकभेदवत्त्वस्य हेतुत्वे ऽसिद्ध्यादिर्यथा पाक्षिको नैवं मम दृश्यता सत्यताव्याप्तेत्यङ्गीकारादित्याह * नास्तीति * । स्वार्थानुमानस्य कथायामनुपन्यास इति दूषणं स्पष्टत्वादुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह * यत इति * । वचनं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । न व्यर्थं ममैव प्रत्यायकत्वादित्यत आह * वचनस्येति * । तर्हि स्वार्थानुमानावगतमपि भेदं न वच्मीत्याशङ्क्याप्रतिभानाम निग्रहस्थानं प्रसज्येतेति परिहरति * मौनमिति * । उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ।

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति(मीमांसासूत्र१।१।५) निर्णीतत्वादर्थशेषभावस्य शब्दानां मया प्रमितो भेद इति मदीयवचनात्कर्णपथमवतीर्णात् तवाप्यर्थप्रतिपत्तेर्न वैयर्थ्यं वचनस्येत्यत आह * न चेति * । अर्थशेषभावस्यापि स्वाभाविकत्वेप्यनाप्तपुरुषसंबन्धितया दोषशङ्काकलङ्कस्याङ्गुल्यग्रादिवाक्यवन्न प्रत्यायकत्वमित्याह * त्वद्वचसीति * । ननु वादिवचनं वाद्यन्तरप्रत्यायकम्,–"अनित्यः शब्दः"

१ 'अङ्गुल्यग्रे करिशतमास्ते'—इति वाक्यं विवक्षितम् ।

इत्यादिवचनेन प्रतिपाद्यमानत्वात्तस्येत्याशङ्क्याह * विजिगीषुमिति * । विजिगीष्वन्तरवचनं परं विजिगीषुम् प्रति 'तत्र' अनित्यत्वादिलक्षणे 'अर्थे' तस्य जिज्ञासोत्पादनद्वारेण 'तस्य' सजिज्ञासस्य 'तस्मिन्' जिज्ञासितेऽर्थे प्रमित्युत्पादनपर्यवसायितयोपयुक्तं हीत्यन्वयः । विजिगीष्वन्तरवचनस्मारितप्रमाणेन परो विजिगीषुः स्वयमेव प्रमिमीते ऽन्यथा ऽतिप्रसङ्गादिति भावः । तर्हि मदीयवचनमपि भेदसाधकानुमानादिप्रमाणस्मारकतया त्वां प्रत्युपयुज्यतामित्यत आह । * न चेति * । सर्वाद्वैतं मन्यमानं प्रति न हेतूपन्यासो ऽन्यतरासिद्धिप्रसङ्गात् । नाप्यर्थापत्तिः, अन्यथेत्यंशस्य भेदसापेक्षस्य परस्पराश्रयादिप्रसङ्गेनासम्भवात्, द्वा सुपर्णेत्यागमस्य प्राप्तभेदानुवादस्य च तत्र प्रामाण्यायोगात्, उपमानस्य च सादृश्यमात्रगोचरस्य भेदाभेदयोस्ताटस्थ्यात्, अभावस्य च प्रमाणान्तरत्वानङ्गीकारात्, अङ्गीकारे वाऽनवस्थानात्, इन्द्रियातिरिक्तस्य प्रमाणस्य प्रतीयमानतया गमकत्वनियमात्, मानाभावस्य च मानत्वव्याघातादद्वैतिनं प्रति द्वैतवचनं न तत्साधकं मानस्मारकतयोपयुक्तमित्यर्थः ।

ननु मद्वचनस्य क्व चित्प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यस्य प्रामाण्यादस्य च त्वदृष्ट्या प्रामाण्याद्व्यभिचारितया प्रमेयत्वादिवद्भेदसाधकप्रमाणसंशयजनकतया प्रतिकूलाद्वैतवाक्यस्यापि न निश्चायकत्वम् । अतश्च संशयहेतुत्वमप्रामाण्यमिति तृतीयविकल्पमाशङ्क्याह ।

* न चेति * । संशयस्यापि क्वचिन्निश्चयमन्तरेणानुपपत्तेर्भेदस्य वा तत्प्रमाणस्य वा क्वचिदप्यनिश्चयान्न त्वद्वचनं संशयजननक्षममित्याह * यस्मादिति * । यस्माद्भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधाशङ्कया ऽद्वैतश्रुतेस्त्रिविधमप्रामाण्यं नास्ति तस्मादिति ।

उक्तार्थसंग्राहकश्लोकेनापेक्षितमंशं पूरयति

१२५ संग्रहश्लोकः ।

तस्मात्

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचित् ।
आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ॥

* तस्मादिति * । तस्माद्ब्रह्मैवास्त्रं ब्रह्मास्त्रं स्वपरिपन्थिद्वैतनिवर्तकत्वात् । तच्चैकमद्वितीयत्वात् । तदादाय क्वचिदपि वादे जल्पे वितण्डायां वा अन्यं द्वैतिनं न गणयतस्तदुक्तप्रमाणजातस्यासिद्ध्यादिदोषात् । धीर एव वीरो धीरवीरः । धैर्यं च श्रुतधारणसामर्थ्यं वीर्य्यं च यथाकालं प्रयोगसामर्थ्यम् । सङ्गरकेलिषु युद्धक्रीडासु भङ्गो नास्ति इत्यन्वयः । रूपकालङ्कारो ऽयम् । यथा खलु लोके कस्य चिदर्जुनादेरेकं ब्रह्मास्त्रमादायान्यमश्वत्थामप्रभृतिकं न गणयतः सङ्गरकेलिषु क्व चिदपि भङ्गः पराजयो नास्ति तद्वदिति ।

एवं तावत्प्रत्यक्षादिना यत्र भेदः स्पष्टतरमवभासते तत्राप्यद्वैतश्रुतेर्विषयविषयिणोरद्वैतबोधनद्वारा सर्वाद्वैतपर्यवसाने निराबाधत्वमवादीत् ।

इदानीं प्रमाणान्तराविरुद्धमापाद्याद्वैतश्रुतेर्विषयमाह

१२६ परबुद्ध्यादिज्ञानमप्यद्वैतश्रुतेरपोदूबलकम ।

अपि च प्रतीयते तावदिदं सामान्यतो यन्नाम कि-ञ्चित्परश्चेतसा चिन्तयन्नस्तीति किञ्चिद्वा विवक्षुरित्यादि,-तत्र परस्य बुद्धिविषयो विवक्षादिविषयो वा यो विशेषतो विनिगमनं विना नैव प्रतीयते, ततोऽन्तिमबुध्द्यादिभेदो न भवता शक्यप्रमः, परेण तच्चिन्तनादेरपि सम्भवात्, स्व-स्मात् स्वस्य भेदाभावात् । ततस्तत्र लब्धपदा कथमद्वै-तश्रुतिर्विश्वाभेदे पर्यवस्यन्ती त्वया शक्यबाधा स्यात ।

तस्मात

कथं सामान्यतो ज्ञाते नैव ज्ञाते विशेषतः ।

पदरोधस्त्वया कर्त्तुं शक्यः स्याद्द्वयश्रुतेः ।

अपि चेति। किं तदित्यत आह *यन्नामेति*। परश्चेतसा किंचिच्चिन्तयन् विवक्षुर्वा जानन् वाऽस्तीति सामान्यतः प्रतीयते। विषयमुखत्वादिलिङ्गस्य सामा-न्योपाधौ गृहीतसम्बन्धत्वाद्विशेषानुमापकत्वाभा-वादित्यर्थः । सामान्यप्रतीतिरेव विशेषसिद्धिमपि बलादानयेदित्यत आह *तत्रेति*। न सामान्यसिद्धि-र्विशेषबोधिका, ऽन्यथा क्वापि संशयविपर्यासौ न स्यातामित्यर्थः। तस्य सामान्यप्रतीतावप्यन्तिमबु-द्ध्यादेर्विशेषतो निश्चयात्तत्प्रतियोगिकः तद्धर्मिको वा भेदो ऽध्यक्षादिभिरध्यवसीयत इत्यत आह *तत

इति *। हेतुमाह * परेणेति *। भेदस्यायमस्मात् भिन्न इति धर्मिप्रतियोगिसापेक्षत्वादिति भावः। परचिन्तादिगोचरादन्तिमबुद्ध्यादिर्भिन्न इति धर्म्यादिग्रहणपूर्वकं भेदग्रहणं किं न स्यादित्यत आह * स्वस्मादिति *। भेदप्रतीतिमन्तरेण धर्मिप्रतियोगिभाव एव न सम्भवति स्वात्मनो पि स्वस्माद्भेदप्रसङ्गात्। न च तत्सम्भवति एकाभावप्रसङ्गादित्यर्थः। अन्तिमबुद्ध्यादेस्ततो भेदग्रहणं न घटते चेन्मा घटिष्ट, तथा ऽपि कथमद्वैतं घटिष्यत इत्यत आह * तत इति *। सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां प्रतिपादितमर्थं बालः सुखं बुध्यते ततो विस्तरेणोक्तमुपसंहारव्याजेन श्लोकेनोपनिबध्नाति। * तस्मादिति *। सामान्यतो ज्ञाते वदनविकारादिलिङ्गेनानुमिते परचिन्तादिगोचरे विशेषतो विनिगमनहेत्वभावादज्ञाते ऽद्वयश्रुतेः पदरोधस्त्वया कथं कर्त्तुं शक्यः स्यात्, न कथंचिदित्यन्वयः।

भेदसत्तानङ्गीकारे नृशृङ्गवदपरोक्षव्यवहारस्तद्गोचर उपपन्नः स्यात्,व्यवह्रियते च भवता, अतो व्यवहारानुपपत्त्या भेदसत्त्वमवसीयत इति चोदयति

१२७ व्यवहारबलादप्यद्वैतश्रुतेर्न बाधः।

"ननु भेदमनङ्गीकुर्वतो भवतः कथं तत्तत्पदपदार्थवैचित्रीव्यवहारो न व्याहन्यते"। कथं व्याहन्यते, प्रतिवक्ष्यते हि तत्। किञ्च यो ऽयं त्वया व्याघात आपादनीयः सोपि कस्माच्चिदापादकात्। न चापाद्यापादकमभिद्यमानमापत्त्यै प्रभवेदिति।

तस्मात्

नानात्वमवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि ।
असिद्धभेदाद्व्याघातः पतेदापादकात् कुतः ॥

नन्विति। पदार्थस्य पदार्थान्तरेभ्यो भेदाप्रतिभासे पदार्थान्तरवाचकशब्दान्तरपरित्यागेन तद्वाचकासाधारणशब्दप्रयोगो नोपपद्येत। तेन भेदानङ्गीकारे भेदापेक्षपदपदार्थादिव्यवहाराङ्गीकारात् भेदाङ्गीकारतदभावरूपविरुद्धधर्मसमुच्चयलक्षणो व्याघातः स्यादित्यर्थः। व्यवहारोऽनुपपत्त्या भेदमात्रमाक्षिपति। न तत्पारमार्थिकत्वमनुपयोगात्, न च काल्पनिकभेदेन पारमार्थिकाद्वैतविघात इति परिहरति *कथमिति*। व्याघातं स्वरूपेणाभ्युपगम्य नात्र स इत्युक्तम्। इदानीं स एव दुर्निरूपो व्याघातस्यैव पराकरिष्यमाणत्वादित्याह *प्रतिवक्ष्यत इति*। भेदानङ्गीकारे भावाभावसमुच्चयात्मको व्याघातः किं चिदापादकमाश्रित्यापाद्यते किमनाश्रित्य। न अनाश्रित्य,अतिप्रसङ्गेनाशक्यत्वात्। अतः किंचिदाश्रित्यैवेति पक्षः परिशिष्यत इत्याह *किं चेति*। अस्तु तर्ह्ययमेव पक्षस्ततः किमित्यत आह *न चेति*। आपादकमापाद्यात् भिन्नमभिन्नं वा। न भिन्नम्, भेदे सिद्धे तस्यापादकत्वसिद्धिः, सिद्धे चापादकत्वे व्याघातसिद्धिः, सिद्धे च तस्मिन् भेदसिद्धिरिति चक्रकापत्तेः। नाप्यभिन्नम्, आत्माश्रयप्रसङ्गात् इत्यर्थः। उक्ततर्कज्ञानरत्नं लोभातिरेकात् श्लोकेनोपनिबध्नाति *तस्मादिति*।

अद्वैतवादिनि नानात्वं नानात्मत्वमवलंब्य वद-त्यपि व्यवहरत्यपि असिद्धभेदादापादकात् व्या-घातः कुत आपतेदित्यन्वयः । आपाद्यादसिद्धो भेदो यस्य स तथोक्तः ।

प्रमेयेषु चतुर्विधभेदासम्भवः ।

एवं तावद्भेदप्रमाणसिद्धस्वरूपपर्यालोचनया न त-द्विरोधो ऽद्वैतश्रुतेरित्युक्तम् । इदानीं प्रमेयभेदस्व-रूपपर्यालोचनया ऽपि श्रुतेर्भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधं प्रतिषेद्धुमुपक्रमते

११८ भेदस्वरूपे विकल्पचतुष्टयम् ।

इदमपि विचारमर्हति—यदद्वैतश्रुतीनां बाधकमुपन्य-स्यते प्रत्यक्षादि घटपटप्रभृतिभेदग्राहि तदपि कीदृश्यर्थे पर्यवस्यति । तथा हि प्रत्यक्षेण यो ऽसौ भेदो गृह्यते स (१)किं स्वरूपभेदः,(२) किमन्योन्याभावः,(३) किं वैधर्म्यम्,(४)अन्यदेव वा ।

इदमिति। यद्वा—पूर्वं प्रत्यक्षादेर्भेदविषयत्वमभ्यु-पगम्य न तद्विरोध इत्यवादि। संप्रति तद्विषयत्वमेव ना-स्ति, प्रत्युताभेदविषयत्वमेव प्रत्यक्षादेः, नातस्तद्बाध इत्युपपादयति * इदमिति सन्दिग्धं सप्रयोजनं च वि-चारमर्हति। इह तथाभूतं न किंचिद् यद्विचार्यत इत्य-त आह *यदिति*।बाधकमिति बाधकत्वाभिमतमि-ति यावत् । घटपटौ प्रभृती आदी येषां ते घटपटप्रभृ-तयः, तेषां भेदो घटपटप्रभृतिभेदः, तत् गृहीतुं शीलं

थस्य तत्तथोक्तम्। घटप्रमाणं कीदृशि पर्यवस्यतीति प्रश्न इव भेदप्रमाणं कीदृशीति प्रश्नो नोपपद्यते प्रमाणस्य स्वप्रमेयेपर्यवसानादित्याशङ्क्य–सत्यम् भेदप्रमाणं भेदे पर्यवस्यति किं वा ऽन्यत्रेति न प्रश्नार्थः किं तु यस्मिन् भेदे प्रमाणं पर्यवस्यति स कीदृगिति पृच्छ्यत इत्याह *तथा हीति*। विरुद्धानेकप्रकारे सम्भवति सन्देहात्प्रश्नः, इह तु पुनरैक्यं भेदस्येति न प्रश्नसम्भव इत्याशङ्क्य वादिविप्रतिपत्तेः सन्देहात्प्रश्नोपपत्तिरिति विरुद्धप्रकारानीरयति *प्रत्यक्षेणेति*। स्वरूपमेव भेद इति प्राभाकरमतोपन्यासः। अन्योन्याभाव इति नैयायिकैकदेशिनां भट्टैकदेशिनां मतम्। वैधर्म्यमिति वैशेषिकस्य। अन्यदेवेति पृथक्त्वगुण इत्यर्थः।

स्वरूपभेदपक्षे प्रत्यक्षमद्वैतश्रुत्या सहैकार्थत्वान्न तद्बाधकमित्यभिप्रेत्यानुवदति

१२२ स्वरूपभेद एव भेद इति प्रथमविकल्पखण्डनम्।

(१) यदि तावत्स्वरूपं भेदः, स न। घटपटयोर्हि स्वरूपं यत्परस्परस्माद्भेदः, तत्परस्परमनन्तर्भाव्य न सम्भवति। भेदो हि भवन् कस्मादपि भवति। अन्यथा 'स्वरूपं भेद' इति पारिभाषिकं नाम स्यात्। यदा च घटाद्भेदः पटस्येत्येतावानेवार्थः पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटोऽपि पटात्मन्येव प्रविष्ट इति घटपटयोरैकात्म्यमेव भेदग्राहिणा प्रत्यक्षेणावगाहितमिति विपरीतमापद्यते।

यदीति। भेदस्य भेदिन्यन्तर्भावः, किं वा भेदिनो भेदे। न तावद्भेदिनो भेदे, भेद्यभावेन भेदस्याप्यभावप्रसङ्गात्। यदि भेदस्य भेदिन्यन्तर्भावस्तदा धर्मिप्रतियोगिविशिष्टस्य किं वा तदुपलक्षितस्येति विकल्प्य प्रथमपाकरोति *स नेति*। धर्मिविशिष्टस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वे प्रतियोगिविशिष्टस्य वा धर्मिस्वरूपत्वे तयोरेकत्वप्रसङ्गादिति हेतुमाह *यदिति*। यच्च तत्परस्परं चेति यत्परस्परं यत्परस्परस्माद्भेदस्तत्परस्परमनन्तर्भाव्य तद्विशिष्टो भेद एव न सम्भवति, विशेषणादिव्यतिरिक्तविशिष्टपदार्थानङ्गीकारादित्यर्थः। अस्तु तर्हि प्रतियोग्युपलक्षितस्य भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वमित्यत आह *भेदो हीति*। यदि भेदोपलक्षणं प्रतियोगितत्प्रतीतिमन्तरेणापि भेदप्रतीतिः स्यात्काकविगम इव देवदत्तगृहप्रतीतिः, न चैतदस्तीत्यर्थः। एतेन धर्म्युपलक्षितत्वमपि निराकृतम्। एतदेव विपक्षबाधेनोपपादयति *अन्यथेति*। धर्मिप्रतियोगिविशिष्टस्यैव भेदत्वात् ततोऽन्यस्य वस्तुस्वभावत्वाभ्युपगमे स्वरूपस्यैव नामान्तरकरणमापद्यत इत्यर्थः। पारिभाषिकं सङ्केतसिद्धमिति तेन धर्मिप्रतियोगिविशिष्टभेदस्य भावस्वभावत्वमभ्युपगन्तव्यम्, तथा च भेदग्राहितया ऽभिमतं प्रत्यक्षमभेदे पर्यवस्येदिति विपरीतार्थः संपत्स्यत इत्याह *यदेति*। विशिष्टभेदस्य वस्तुस्वरूपाभेदे तदन्तर्गतस्य विशेषणभूतस्य घटस्य पटधर्मिस्वरूपत्वमापद्यते विशेषणाद्यनतिरेकाद्विशिष्टस्येत्यर्थः।

विशिष्टभेदस्य स्वभावत्वे प्रत्यक्षमभेदोल्लेखीति युक्त्याऽऽपाद्यते यथा तथा भेदोल्लेखिताया अपि युक्त्याऽऽपादयितुं शक्यत्वान्न वैपरीत्यमिति चोदयति।

१३० भेदाभावेऽसामञ्जस्यशङ्का।

"ननु यथेयं प्रतीतिरभेदोल्लेखितया व्याख्यायते तथा भेदोल्लेखित्वेपि दीयतामस्यां दृष्टिः। भेदे हि घट इत्येव पट इत्येव वा बुद्धिः स्यात्, न तु घटाद्भिन्नः पट" इति चेत्—

नन्विति। 'व्याख्यायते' व्युत्पाद्यते। अभेदोल्लेखस्य यौक्तिकत्वे विरुद्धभेदोल्लेखनं कथं यौक्तिकं स्यादित्यत आह *अभेद इति*। 'घट' इति 'पटात्' इति च विलक्षणाकारबुद्धिविषयतया सिद्धं भेदोल्लेखनमित्यर्थः।

परमार्थतश्चन्द्रैक्ये ऽपि जलचन्द्राद्भिन्नः खस्थचन्द्र इति पटाभेदस्य पारमार्थिकत्वे ऽविद्यासिद्धभेदद्विलक्षणप्रतीतिविषयत्वमित्यभिप्रेत्य समादधाति

१३१ तत्परिहारः भेदस्याविद्याविद्यमानभावत्वम्।

स्यादप्येष पर्यनुयोगः यद्यविद्याविद्यमानभावभेदं पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तो ऽपि प्रत्यादिशामः॥

तस्मात्

अभेदं नोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा।

तथा चाद्ये प्रमा सा स्यान्नान्त्ये स्वापेक्ष्यवैशसात्।'

स्यादिति। अविद्यया विद्यमानो यो भावः सत्त्वं यस्य स तथोक्तस्तम्। ननु दूरस्थतरुगिर्योरभेदावभासे सत्यपि भेदः पारमार्थिको दृष्टः। तथा चात्र भेदः पा-

रमार्थिको नाभेद इति कुतो विपरीतमेव किं ने-त्याशङ्क्योपसंहारव्याजेन विनिगमनाहेतुमाह । *तस्मादिति* । अभेदमुल्लिखन्ती न सती धीर्भेदो-ल्लेखनक्षमा न भवति । धर्मिप्रतियोगिनोरेकैकं स्वरूपं प्रतीत्यैव भेदस्य प्रत्येतव्यत्वात् । अतः स्वभेदप्रतीति-पुरस्सराभेदप्रतीतिस्ततः किमित्यत आह *तथाचे-ति* । तथा सति सा धीः आद्ये भेदे प्रमा स्यादभेदे प्रमा न स्यात् । हेतुमाह *स्वापेक्षवैशसात्* । स्वापे-क्ष्यस्योपजीव्याभेदस्य वैशसाद्बाधप्रसङ्गात् । न च तद्यु-क्तम्, उपजीव्याभेदप्रतीतेरुपजीवकभेदप्रतीत्यपेक्षया प्राबल्यादित्यर्थः ।

प्रतियोग्युपलक्षिताभेदो धर्मिणः स्वरूपमिति मतं पुरस्तात् निरस्तमपि पुनरुद्भावयति दोषान्तराभि-धित्सया

१३२ भेद इत्येतावन्मात्रन्न पटस्य स्वरूपम ।

अथ 'भेद' इत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपं 'घटात्' इति च तद्धटेन प्रतियोगिनाऽन्येनैव निरूप्यते,—तदपि नोप-पद्यते । निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात् । नित्यं प्रतियोगिघटिते एव तस्मिन् प्रमाणप्रसरात् । का चेयं वाचोयुक्तिः यदन्यासाकाङ्क्षं पटस्य स्व-रूपमन्येन निरूप्यमाणं ततो भेदो भवतीति । न हि यत् स्वरूपेणैव नीलं तत्पीतेन निरूप्यमाणं सत् नीलं भवति ।

* अथेति * । भेदस्य प्रतियोगिविशिष्टत्वाभावे

तत्प्रतीतिपुरस्सरप्रतीतिनियमो न स्यादित्याशङ्क्याह *घटादिति*। उपलक्षणस्यापि प्रतीयमानतयैव व्यावर्तकत्वनियमात्—यथा राजहंसस्य प्रतीयमानस्य राजमन्दिरव्यावर्तकतया—तथा प्रतियोगिन उपलक्षणत्वेऽपि प्रतीयमान एव प्रतियोगिव्यावर्तक इत्यर्थः। उपलक्षणकाकाप्रतीतावपि तदुपलक्ष्यं देवदत्तगेहं यथा प्रतीयते तथा भेदस्यापि कदाचित्प्रतियोगिप्रतीतिमन्तरेणापि प्रतीतिः स्यात्, न च तदस्ति। नातः प्रतियोग्युपलक्षणमिति परिहरति * तदिति *। प्रतियोगिप्रतीत्यभावे इति व्यतिरेकमभ्यधात्, संप्रत्यन्वयमाह *नित्यमिति*। तदयं प्रयोगः। भेदः प्रतियोगिविशिष्टो भवितुमर्हति नित्यं तदनुरक्ततया प्रतीयमानत्वात्, यदेवं तदेवं यथौष्ण्यानुरक्तप्रतीयमानो वह्निस्तद्विशिष्ट इति। न चात्र क्वचिद्व्यभिचारशङ्का उक्तसाध्याभावे प्रतीतिनियतत्वाभावादिति द्रष्टव्यम्। यद्वा भेदः प्रतियोगिप्रतीतिमन्तरेणापि प्रतीयते तदुपलक्षितत्वात् गेहादिवदिति सामान्यतोदृष्टानुमानं प्रत्यक्षविरुद्धतया दूषयति *नित्यमिति*। यद् येन निरूप्यते तत्ततो भेदो न भवति यथा देवदत्तगेहमेव काकेन निरूप्यमाणं ततो भेदो न भवति तद्वत्। घटस्वरूपस्य पटेन निरूप्यमाणस्य ततो भेदत्वमनुपपन्नमित्याह * का चेति * । 'अन्यासाकाङ्क्षम्' अन्यनिरपेक्षमित्यर्थः । भेदस्य स्वभावत्वे प्रतियोग्यपेक्षया तथात्वप्रतीतिरनुपपन्ना स्वस्वभावतो-नीलस्यानीलत्वप्रतीतौ प्रतियोगिपीताद्यपे-

क्षाभाववदित्याह *न हीति*।

अभावस्य प्रतियोगिविशिष्टत्वाभावे ऽपि प्रतियोगिनिरूप्यवद्भेदस्यापि किन्न स्यादित्याशङ्कोररीकृत्यापि दूषणान्तरमाह

१३३ पटम्प्रतिप्रतियोगित्वन्न घटस्य स्वरूपम्।

यदपि चोक्तं प्रतियोगिना घटेन निरूप्यमाणं पटस्य स्वरूपं भेद इति,—तत्रापि पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्वरूपम्, किं वा धर्मः कश्चित्। यदि प्रथमस्तदा पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्येतावानेवार्थो घटस्य स्वरूपं भवदात्मन्येव पटमपि प्रक्षिपतीति कथं नाद्वैतमेव पर्यवस्यति। तत्रापि यदि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्यात्मा, 'पटं प्रति' इति च पटापेक्षित्वमन्यदेव,—तदप्यनुपपन्नम्। अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाविषयत्वात्। 'पटं प्रति' इत्यत्रापि च स्वरूपतदन्यविकल्पे दोष एव।

* यदपीति * । प्रतियोगित्वमपि प्रतियोगिनः स्वरूपं किं वा धर्म इति भेदवद्विकल्पयति * तत्रेति * । स्वरूपपक्षमनुवदति * यदीति * । तदा पटाख्यधर्म्यंशाविशिष्टप्रतियोगित्वं घटस्वरूपं किं वा तदुपलक्षितं प्रतियोगित्वमात्रमिति विकल्प्य प्रथमेऽद्वैतपर्यवसायितया दूषयति * तदेति * । तदा पटविशेषितप्रतियोगित्वस्य घटस्वरूपत्वे पटस्यापि घटात्मनि अनुप्रविष्टत्वादद्वैतं पर्यवस्यद्वि-

शेषणादिव्यतिरिक्तानङ्गीकाराद्विशिष्टस्य प्राभाक-रवैशेषिकैरित्यर्थः । पटोपलक्षितप्रतियोगित्वमात्रस्य घटस्वरूपत्वमिति द्वितीयो ऽस्तु गैदितावद्याप्राप्तेरिति शङ्कते *तत्रेति* । तत्रापि पटं प्रति प्रतियोगित्वमिति रूपे ऽपि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्वरूपम्, पटं प्रतीति तु पटापेक्षत्वं पटापेक्षया प्रतीयमानत्वमुपलक्षणतया वहिर्भूतमित्यर्थः । तत्रापीत्यपिशब्दो यथा पटोपल-क्षितभेदमात्रं घटस्वरूपं तद्वदिति समुच्चयार्थः । प्र-तियोगित्वस्य धर्म्यंशसापेक्षतयैव प्रतीतेर्न प्रतियो-गित्वमात्रं स्वरूपं लभते तेनायुक्तं तदुपलक्षितं प्र-तियोगित्वमात्रं घटस्वरूपमितीति परिहरति *तदपी-ति* । 'अकिञ्चिदपेक्षस्येति' स्वतन्त्राननुभवादित्यर्थः । भवतु वा प्रतियोगित्वं धर्म्यंशोपलक्षितं तथा ऽपि पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्यत्र पटं प्रतीत्ययमंशो घटस्य स्वरूपमुत धर्मः । स्वरूपं चेदद्वैतपर्यवसानम् । धर्मश्चेत् धर्मधर्मिणोः स्वभावसम्बन्धस्य वक्ष्यमाण-त्वादद्वैतपर्यवसानमिति प्रागुक्तविकल्पदोषावतिदि-शति *पटं प्रतीति* ।

पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य धर्म इति द्वितीयं दूषयति

१३४ पटम्प्रतिप्रतियोगित्वन्न घटस्य धर्मः ।

नापि द्वितीयः । योसौ धर्मः पटं प्रति प्रतियोगित्वं तस्यात्मनि पटोपि प्रविशतीति तेन सह पटस्याद्वैतं स्यात् ।

---

१ 'गदितस्य' प्रागुक्तस्य 'अवद्यस्य' दोषस्य 'अप्राप्तेः' अस्मिन् पक्षे ऽप्राप्तत्वात् ।

यदा च पटो घटस्य धर्मतामापन्नस्तदा घटोऽपि पटधर्मतामनेनैव न्यायेन गच्छेत् । न हि पटप्रतियोगित्वस्य घटेन प्रतियोगिना निरूप्यमाणत्वे घटस्यान्या गतिरस्तीति परस्परमाश्रितत्वमाश्रयत्वञ्च स्यात् । न च कस्यचित्प्रमाणस्य विषयो घटारूढः पटस्तत्पटारूढश्च स एव घट इति । किञ्च धर्मस्य तस्य धर्मिणा सममसम्बन्धेऽतिप्रसङ्गः, सम्बन्धानन्त्येऽनवस्था, प्रथमतोऽन्ततो गत्वा वा स्वभावसम्बन्धाभ्युपगमे सम्बन्ध्यन्तरस्यापि तत्स्वभावप्रवेशादभेदे एव पर्यवसानं स्यादिति ।

***नेति* । निष्प्रतियोगिकप्रतियोगित्वस्य प्रमाणाविषयत्वात्पटं प्रतीत्यस्य घटधर्म्मप्रतियोगित्वविशेषणत्वेन पटो ऽपि तत्रानुप्रविष्ट इति प्रतियोगित्वेन सह पटस्यैक्यं स्यादित्यर्थः । प्रतियोगित्वधर्म्मेण पटस्यैक्ये ऽपि धर्म्मिणा घटेनाभेदो नास्ति, तत्कथमद्वैतपर्यवसानमित्यत आह *यदेति* । *अनेन न्यायेनेति* । निष्प्रतियोगिकप्रतियोगित्वस्य प्रमाणाविषयत्वादित्यादिनोक्तेनेत्यर्थः । शौक्ल्यस्य पटधर्म्मत्वे ऽपि पटस्य शौक्ल्यधर्म्मत्वाभाववत्पटस्य घटधर्म्मत्वे ऽपि न घटः पटधर्म्मः स्यादित्यत आह * न हीति* । वाच्यत्वमेयत्वयोरिव घटपटयोरपि परस्परधर्मधर्मिभावः किं न स्यादित्यत आह *इतीति* । अन्योन्यधर्मत्वप्रयुक्त्याश्रयत्वमन्योन्यधर्म्मित्वयुक्त्याश्रयत्वं वाऽस्त्विति चेन्नैवम्, प्रमाणाभावात्प्रमाणविरोधाच्चे-**

त्याह * न चेति * पूर्वं धर्मधर्मिभावमभ्युपगम्यो-क्तमिमिदानीं स एव न सम्भवतीत्याह * किं चेति * । धर्मस्य धर्मिणा सह सम्बन्धोऽस्ति न वा। न चेत्, सर्वं सर्वस्य धर्मः स्यात् असम्बन्धाविशेषादित्यर्थः। अस्ति चेत्, तस्यापि सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरमिति सम्बन्धानन्त्यम्, उत कश्चित्सम्बन्धः सम्बन्धान्तरनिरपेक्षः। आद्ये ऽनवस्थेत्याह *सम्बन्धेति*। द्वितीयं प्रत्याह *प्रथमत इति*। अनवस्थापरिहाराय कस्यचित्सम्बन्धस्य सम्बन्धिस्वभावत्वे सम्बन्ध्यन्तरस्यासम्बन्धविशेषणत्वेन सम्बन्ध्यन्तरस्वभावानुप्रवेशादद्वैतं स्यादित्यर्थः।

एवं तर्हि घटशौक्ल्ययोर्धर्मधर्मिभावे का गतिरित्याशङ्क्य तस्यापि वास्तवत्वायोगात्काल्पनिक एव स इत्युक्तन्यायमतिदिशति

एवमन्यस्मिन्नपि धर्मविकल्प इति। तस्मात्स्वरूपभेदे प्रमाणीभवत् प्रत्यक्षमद्वैत एव प्रमाणं भवति।

* एवमिति *। स्वरूपभेदवादे प्रत्यक्षस्याद्वैतश्रुत्यैकार्थत्वमुपपादितमुपसंहरति। * तस्मादिति *।

स्वहेतुसमासादितभावस्वभावभेदस्यान्यापेक्षोत्पत्तिर्यद्यपि न सम्भवति तथापि प्रतीतौ परापेक्षेति शङ्कते

१३५. घटस्य स्वरूपनिरूपणे न पटप्रतीत्यपेक्षा।

"ननु घटादिकमेव यदाऽन्यानपेक्षं वीक्ष्यते तदा घटादिकमित्येव प्रतीयते। यदा पुनः पटादिना निरूप्यते

तदा ततो भेद इति प्रतीयते'' । मैवम् । घटादिकमित्ये-
वम्भूतप्रतीतेस्तावद्भेदप्रतीतिर्विलक्षणा । सा च न घटा-
दिमात्रेण विषयेणान्यथाकारा भवितुमर्हति । न च पटा-
दिकमधिकं तदा प्रकाशत इति विशेषः स्यात्, घटपट-
विषयप्रतीतितोऽपि वैलक्षण्यात् । न हि 'घटः पटश्चेति'-
'घटात्पटो भिन्न' इति प्रतीत्योरेकार्थत्वं कश्चित्प्रत्येति ।
तत् कस्य हेतोः । पञ्चम्या च वैकल्पिकं निर्देशमसह-
मानयैव प्रतीतिकलहनिरासात् । न हि 'घटः पटश्चे-
ति' प्रत्येतव्ये कश्चिद्'घटात्पट' इति प्रत्येति । तस्माद्
घटस्य न स्वरूपनिरूपणे पटप्रतीत्यपेक्षा ।

* नन्विति * । घट इति प्रतीत्या भेदप्रतीतिरेका-
कारा किं वा विलक्षणाकारा, न तावदेकाकारा । तथा
सति 'घट'–'भेदप्रतीति–'शब्दयोः पर्यायत्वप्रसङ्गादि-
ति प्रथमं दूषयति *मैवमिति* । प्रतीतिवैलक्षण्ये ऽपि
अर्थवैलक्षण्याभावात् विलक्षणाकारेति द्वितीयः कल्पो
ऽस्त्वित्यत आह *सेति* । घटभेदप्रतीती भिन्नविषये वि-
लक्षणाकारप्रतीतित्वात् घटपटविषयप्रतीतिवत्, वि-
पक्षे प्रतीतिवैलक्षण्यमेव न स्यादित्यर्थः । घटव्यतिरेके-
ण पटादेरपि तदा प्रतीतेर्वैलक्षण्यप्रतीत्योरन्यथासिद्ध-
मित्याशङ्क्याह * न चेति * । घटपटविषयप्रतीतितो ऽपि
भेदप्रतीतेर्वैलक्षण्यादिति हेतुमाह * घटेति * । भेदप्रती
तेर्घटादिप्रतीतौ वैलक्षण्यमनुभवेनोपपादयति * न ही-

ति * । विप्रतिपन्नो नानुभवेनैव बोधयितुं शक्यः, 'ममैवमनुभवाद्विपरीतानुभवाद्वेति' प्रत्युत्तरयितुं तस्यापि शक्यत्वादिति पृच्छति * तदिति * । घटादिप्रतीत्या सह भेदप्रतीतेरेकार्थत्वं न कश्चित् प्रत्येतीत्येतत् कस्य हेतोः कस्मात्प्रमाणादित्यर्थः। अभिवदनव्यवहारस्याभिज्ञाव्यवहारपुरस्सरत्वनियमादभिज्ञाव्यवहारवैलक्षण्यमन्तरेणाभिवदनव्यवहारवैलक्षण्यानुपपत्तेस्तद्वैलक्षण्यमेव प्रतीतिवैलक्षण्यं साधयतीत्याह * पञ्चम्येति * । पञ्चम्याः प्रतियोगिविषयतया प्रथमया च धर्मिविषयतया प्रतीतिकलहस्य घटादिप्रतीतितो भेदप्रतीतेर्वैलक्षण्यानुभवविप्रतिपत्तेर्निरासलामर्थ्यं दर्शयति * वैकल्पिकमिति * । विकल्पसम्बन्धि वैकल्पिकम्, विकल्पश्चात्रव्यवस्थितः—प्रतियोगित्वविवक्षायां पचम्येव प्रयोक्तव्या न प्रथमा, धर्मित्वविवक्षायां प्रथमा नेतरेति । घट इति प्रतीत्या घटात्पटो भिन्न इति प्रतीतिरैकरूप्यं यदि स्यात् तदा वैकल्पिकनिर्देशो न स्यात् । घटविषयप्रतीतिद्वयस्यैकरूप्ये घट इति प्रयोगवैरूप्याभाववदित्यर्थः । व्यवहारवैलक्षण्यं च वृद्धव्यवहारे प्रयोक्तृप्रतिपत्त्रोर्नियतप्रयोगप्रत्ययदर्शनान्नोपलक्षयितुं शक्यम्, अतिप्रसङ्गादित्याह * नेति * । यथा घटस्वरूपस्य प्रतियोगिनैरपेक्ष्यं स्वप्रतीतावेतावन्मात्रस्य भेदस्यापि प्रतियोगिनिरपेक्षैव प्रतीतिरेष्टव्येत्युपसंहरति * तस्मादिति * ।

अर्थगतवैलक्षण्यमन्तरेणापि वैकल्पिकनिर्देशो घटतेकारणप्रतीतिविषयत्वस्य पञ्चमीवाच्यत्वे प्रयोजक-

त्वात्कार्यप्रतीतिविषयत्वस्य प्रथमानिर्देश्यत्वे प्रयोजक-त्वादित्यत आह

१३६. अर्थगतवैलक्षण्यं विनापि वैकल्पिकनिर्देशसम्भवः ।

न च यत्प्रतीतिर्यत्प्रतीतेः कारणं स्यात् तत्र तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्योऽर्थस्तस्मात् 'अयमिति' कृत्वा कार्यभूतायाः प्रतीतेरर्थः प्रतीयते। माभून्निर्विकल्पकार्था-देवं सविकल्पकार्थस्य प्रतीतिः, मा च साद्दश्यादेरेवं स्मर्य-माणादेः स्यात् । तस्मात् 'पटो घटाद्भिन्न—'इत्याद्याकारेण पटादेर्भेद एव भेदावधिभूतघटादिसङ्घटितः स्फुटं सर्वलो-कसाक्षिकः प्रतीयमानो नैकप्रतीतेरन्यप्रतीत्यपेक्षामात्रेण समर्थयितुं शक्यः अतिप्रसङ्गादिति ।

* न चेति * । यस्य प्रतीतिर्यत्प्रतीतेः कारणं स्यात्त त्र तयोः प्रतीत्योर्मध्ये तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्यो ऽर्थस्तस्मादयमिति कार्यभूतप्रतीतेरर्थो न प्रतीयत इत्य-न्वयः । अन्यथा ऽतिप्रसङ्गादित्याह *माभूदिति *। नि-र्विकल्पकप्रतीतेः सविकल्पकप्रतीतिकारणत्वान्निर्विक-कल्पकप्रतीतिगोचारात्सविकल्पप्रतीतिगोचरस्य 'त-स्मादयमिति' प्रसङ्गः स्यात्, स माभूदित्यर्थः । सविक-ल्पककारणभूतप्रतीतिगोचरत्वं 'तस्मादिति'वाच्यत्वे-प्रयोजकम्, नातो निर्विकल्पकार्थस्य 'तस्मादिति' वा-च्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह * माचेति * । सद्दशसन्दर्श-नसमुद्बुद्धसंस्कारादुपपद्यते संवेदनं स्मरणरूपम्, तत्र च साद्दश्यसंवेदनस्य स्मरणकारणत्वात्कारणप्रतीति-

गोचरात्साहश्यात् 'स' इति– स्मर्यमाणार्थस्य प्रतीतिः स्यात्। आदिशब्देन पूर्वानुभवस्य संस्कारद्वारा प्रत्यभिज्ञानकारणत्वात् प्रत्यभिज्ञायमानस्य पूर्वानुभवगोचरात् 'अयमिति'–प्रतीतिः स्यादित्यर्थः।

केचिदिमं गन्थमन्यथा पठन्ति–"सा च सादृश्यादेरिति" तेषामित्थं योजना। कथं तर्हि तत्प्रतीतिरित्यत आह * सा चेति *। निर्विकल्पकेन यदा गवयसादृश्यं कर्णखुरत्वादि गवि गृह्यते तदा तदपेक्षया गोसादृश्ये गवय इति सविकल्पकप्रत्ययो भवति, न च 'तस्मादिति' पंचम्या निर्दिश्यते। तथा विशेषणविशेष्यसम्बन्धानां स्वरूपग्रहणं विशिष्टप्रतीतेः कारणम्, तथा ऽपि तत्र दण्डात् दण्डी शौल्क्यात् घट इति वा विशिष्टप्रतीतिः॥

तेषां पक्षे "एवमिति" च भिन्नग्रन्थः। तच्चोदाहरणान्तरपरम्। अयमर्थः। अनुभवात् स्मृतिर्भवति, नैतावता ऽनुभवविषयप्रतियोगिका स्मर्यमाणप्रतीतिः। आदिशब्देन प्रत्यभिज्ञानादिस्थलं गृह्यत इति। भेदो न परसापेक्षव्यवहृतिः परनिरपेक्षोत्पत्तित्वात्, परनिरपेक्षज्ञप्तित्वाद्वा, घटस्वरूपवदिति व्यवहृतावपि प्रतियोग्यपेक्षां भेदस्य पराकुर्वन्नुपसंहरति * तस्मादिति *। भेदो न पटस्वरूपम् पटसम्बन्धित्वात्, शौक्ल्यवत्, तत्सम्बन्धित्वं चासति बाधके षष्ठ्या निर्दिश्यमानत्वाच्छौक्ल्यवदित्यभिप्रेत्याह *पटादेरिति *। भेदो न पटादिस्वरूपं नियमेन प्रतियोगिघटितत्वात् प्रतियोगित्ववदित्याह * भेदेति *। भेदस्यावधिभूतः

स च घटादिश्चेति भेदावधिभूतघटादिः, तेन संघटितः। नियमेन प्रतियोगिविशिष्टत्वस्यासिद्धिं परिहरति * स-र्वेति *। एकप्रतीतेरन्यप्रतीत्यपेक्षामात्रेण समर्थयितु-मशक्यो ऽतिप्रसङ्गादिति सविकल्पकप्रत्ययस्य नि-र्विकल्पकप्रत्ययापेक्षामात्रेण तस्य 'तस्मादिति' प्रस-ङ्गादित्यर्थः।

एवं तावत्स्वरूपभेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वै-तश्रुतिबाधकमिति मतं निरस्य सम्प्रत्यन्योन्याभाव-भेदमवगाहमानं श्रुतिबाधकमिति द्वितीयं दूषयति।

१३७ अन्योन्याभावभेदावगाहिप्रत्यक्षस्य श्रुत्यबाधकता।

अत एवान्योन्याभावम्भेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैत-श्रुतिबाधकमित्यपि निरस्तम्। अन्योन्याभावोऽपि हि य-स्माद्भेद एष्टव्यस्तमात्मन्येवान्तर्भावयेदुक्तयुक्तिभिः।

अत इति अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपातिरि-क्तस्यैव भेदत्वाभ्युपगमान्न स्वरूपभेदपक्षोक्तदोषाति-देशो युक्तो न्यायसाम्याभावादित्याशङ्क्य न्यायसाम्यं दर्शयति *अन्योन्येति*। प्रतियोग्युपलक्षितोऽन्योन्या-भावो धर्म्मः किं वा विशिष्टः। न तावदुपलक्षितः, प्र-तियोग्यनपेक्षस्य तस्य प्रमाणाविषयत्वात्। विशि-ष्टस्य धर्म्मत्वे जगत्प्रतियोगिकस्य पटधर्म्मत्वेन जग-तोऽपि पटधर्म्मत्वं स्यात्। ततश्च धर्म्मधर्म्मिणोः स्वभा-वसम्बन्धस्याभ्युपेयतयाऽद्वैतं पर्यवस्येदित्यर्थः।

अन्योन्याभावस्य किं तादात्म्यं प्रतियोगि, उत धर्म्यादिस्वरूपम्, आहोस्विद् घटत्वादिसामान्यमिति

विकल्प्य प्रथमकल्पे भिन्नयोरभिन्नयोर्वा तादात्म्या-
निरूपणादन्योन्याभावो ऽपि दुर्निरूप इत्याह

१३८ अन्योन्याभावस्य दुर्निरूपता।

किञ्च घटपटयोस्तद्वदन्ययोश्च तादात्म्यमन्योन्याभावस्य प्रतियोगि मन्तव्यम्। तद्यदि सर्वथा नेष्यते तदा तद्विशिष्टस्तदुपलक्षितो वाऽन्योन्यभावोऽपि न प्रमाणेन प्रत्येतुं शक्यः। न हि शशविषाणविशिष्टस्तदुपलक्षितो वा कश्चित्प्रामाणिको भवितुमर्हति। तत्कस्य हेतोः। तस्मिंस्तद्विशिष्टरूपेऽर्थे तादृशि चोपलक्षणव्यवच्छिद्यमानात्मनि प्रमाणं निविशमानं विशेषणमपि तदीयं तदुपलक्षणमपि वा नानुल्लिखद्भवितुम्प्रभवति। तस्मिंश्चात्यन्तमसत्येवालम्बने न तत्प्रामाण्यं शक्यसमर्थनम्।

न च वाच्यम्—"पटप्रतियोगिको घटमाश्रितोऽसावभावोऽभ्युपगम्यमान एको घटप्रतियोगिकः पटमाश्रितश्चापरो नात्यन्तासत्प्रतियोगितादोषमावक्ष्यतीति"। तथा सति संसर्गाभावादन्योन्याभावस्य को विशेषः स्यात्। नहि यथा घटाभावः पटसंसर्गीति घटसंसर्गाभावं पटे समर्थयसे तथा घटाभावः पटात्मक इति तत्तादात्म्याभावम्पटस्य स्वीकरिष्यसि। तस्मात्तादात्म्यं संसर्गञ्च प्रतियोगिकोटावन्तर्भाव्यान्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्वैलक्षण्यमभ्युपेयम्। तथा सति चात्यन्तासत्प्रतियोगिता दुर्वारा।

* किं चेति * । ययोरन्योन्याभाव इष्यते तयोस्तादात्म्यमस्ति, न वा । अस्ति चेत्, अनिषेध्यत्वमित्यभिप्रेत्य नास्तित्वपक्षमनुवदति *तदिति*। तादात्म्यमन्योन्याभावस्य विशेषणमुतोपलक्षणम् । उभयथा ऽपि तस्याप्रामाणिकत्वे ऽन्योन्याभावस्यापि अप्रामाणिकत्वमिति दूषयति * तदेति*। विशेषणादेर्विशेष्यादितोऽन्यत्वात्तस्याप्रामाणिकत्वे विशेष्यादेरप्रामाणिकत्वं कथमतिप्रसाङ्गादित्याशङ्क्याह * न हीति *। यद्वा शशविषाणं गोविषाणं न भवति, गोविषाणं वा न शशविषाणमित्यत्र शशविषाणस्याप्रामाणिकत्वे ऽपि तदन्योन्याभावः प्रतीयत इत्याशङ्क्याह *न हीति *। अन्योन्याभावस्याप्रामाणिकस्य तस्याप्यनङ्गीकारात्साध्यसमो दृष्टान्त इत्यर्थः । उक्तमेवार्थं विशदयितुं परमुखेन पृच्छति *तदिति *। येन प्रमाणेन विशिष्टमुपलक्षितं वा गृह्यते तेन प्रमाणेन विशेषणाद्यपि न गृह्यते गृह्यते वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तस्मिन्निति * । नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायाद्विशेषणानवगाहि प्रमाणं न विशिष्टमवगाहितुमीष्टे । उपलक्षणं च न सत्तामात्रेण व्यावर्त्तकमतिप्रसङ्गात्, अपि तु व्यावर्त्यं सम्बन्धितया प्रतीयमानम्, अत उपलक्षणमगृह्णन्नोपलक्षितमपि गृह्णातीत्यर्थः । विशिष्टादिप्रमाणं विशेषणादिकमपि गृह्णातीति द्वितीयं पराचष्टे * तस्मान्निति * । प्रमीयते ऽर्थो ऽनेनेति हि प्रमाणमसत्यर्थे किं प्रमापयत् प्रमाणं स्यादित्यर्थः ।घटपटयोस्तादात्म्यं अन्योभावप्रतियोगि न भवति, किं तु पटादिस्वरूपम्,

अतो नोक्त दोष इति द्वितीयं कल्पं दूषयति। * न चेति *। 'आवक्ष्यति' आवहति। संसर्गाभावादन्योन्याभावस्य भेदाभावप्रसङ्गादित्याह *तथेति*। अभावस्य स्वारसिकविशेषानधिकरणत्वात्प्रतियोगिधर्मिद्वारा विशेषो वाच्य इत्यर्थः। अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावस्य च यद्यपि घट एवैकः प्रतियोगी तथाऽपि पटधर्मः संसर्गाभावस्तदात्मको ऽन्योन्याभाव इति विशेष इत्याशङ्क्याह *न हीति*। भावान्तरमभाव इति नैयायिकैरनङ्गीकारादपसिद्धान्तापातादित्यर्थः। एवं पटादिस्वरूपमन्योन्याभावप्रतियोगीति द्वितीयं निरस्य तादात्म्यमेव प्रतियोगीति प्रथमं पक्षं परिशेषयति * तस्मादिति * । तादात्म्यस्य प्रमितत्वे द्वैतापत्तिरप्रमितत्वे ऽसत्प्रतियोगितादोषस्तदवस्थ इत्याह * तथेति *।

अन्योन्याभावस्य न तादात्म्यादि प्रतियोगि किंतु पटत्वादिसामान्यमिति तृतीयकल्पमाशङ्क्य निराकरोति

१३९ अन्योन्यस्मिन्निषेध्यधर्माभावान्नान्योन्याभावः सम्भवी।

न च वाच्यम्—"घटे पटत्वं नास्ति पटे च घटत्वं नास्तीत्येतावन्मात्रपर्य्यवसितैवान्योन्याभावस्य व्यवस्था मन्तव्या—" इति। यतस्तथा सति घटत्वे पटत्वे च न कश्चित्तादृशो धर्मो ऽभ्युपगम्यते यो ऽन्योन्यस्मिन्निषेद्धुं योग्य इति तयोस्तादात्म्यापत्तौ सत्यां घटे पटत्वम् पटे च घटत्वं निषेधत्प्रमाणं घटत्वपटत्वशून्यं द्वयमप्यावेदयतीति वैधर्म्यस्य

स्वरूपभेदस्य चासम्भवेन किं प्रतियोगिनं किं वाऽऽल-म्बनं विधाय घटपटान्योन्याभावोऽपि प्रमाणपथमवतरेदिति।

न चेति। घटत्वादौ घटत्वादिरिष्यते न वा। इ-ष्यते चेदात्माश्रयादि। न चेत्तत्राह *यत इति*। घटत्व-पटत्वयोः प्रतियोग्यभावेनान्योन्याभावेनैक्यापत्ति-रित्यर्थः। तयोरैक्यापत्तावपि घटपटयोर्व्यावर्त्तयोर्भा-वान्नाद्वैतापत्तिरित्याशङ्क्याह * घट इति *। घटे पटत्वं नास्तीति निषेधे निषिध्यमानपटत्वानतिरेकाद् घटत्वम पि निषिध्येत। एवं चेद् घटपटद्वयमपि घटत्वपटत्वशून्य-मापादयतीत्यर्थः। घटपटद्वयस्य धर्मद्वयशून्यत्वे ऽपि ध-र्मिणोरन्योन्याभावो ऽस्त्येवेत्यत आह * इतीति *। वैधर्म्यमात्रेण भेदव्यवहारप्रत्ययोपपत्तौ तदतिरिक्तभे-दाभ्युपगमो गौरवादनुपपन्नः। तद्वैधर्म्यभेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमिति तृतीयं विकल्पमतिदेशे-न दूषयति

१४० वैधर्म्यस्याप्यसम्भवः।

अत एव न वैधर्म्यमपि भेदमात्रेदयत्प्रत्यक्षमद्वैतश्रु-तिबाधकमुपपद्यते। वैधर्म्येऽपि घटत्वपटत्वादौ वैधर्म्यम-न्यदस्तीत्यभ्युपगमे वैधर्म्ये वैधर्म्यविश्रान्त्यनवस्थयोरेक-मननुभवश्च कथं प्रत्युत्तरणीयः। वैधर्म्ये च वैधर्म्यास्वीकारे वैधर्म्ययोरैक्यापत्त्या कथमात्माश्रयभेदत्वेन तयोः पर्य्य-वसानं स्यात्।

---

१ आत्मनोऽराश्रययो घटपटयोः भेदत्वेन।

अत इति। वैधर्म्ये वैधर्म्यान्तरमस्ति न वा। अस्ति चेत्तत्राह* वैधर्म्य इति *। दूरं गत्वा ऽपि किं चिद्वैधर्म्यं वैधर्म्यान्तरापेक्षमिष्यते, सर्वमेव वा तत्सापेक्षम्। आद्ये यत्रैव वैधर्म्याभावस्तस्याभेदद्वारा सर्वाभेदः। द्वितीये वैधर्म्यमाला पतेदित्यभिसन्धायाह * वैधर्म्येति * । वैधर्म्यविश्रान्त्यनवस्थयोरेकं कथं प्रत्युत्तरणीयमिति सम्बन्धः। बीजांकुरवदनाद्यनन्तत्वाद्वैधर्म्यपरंपरामूलाक्षयाददोष इति चेन्मैवम्, अन्धपरंपरात्वादित्याह * अननुभव इति * । गदितावद्यापवादाय वैधर्म्ये वैधर्म्यान्तरं नेति द्वितीयकल्पमाशङ्क्य निराचष्टे * वैधर्म्येति * । घटत्वं पटत्वादभिन्नं ततो वैधर्म्यहीनत्वात्तत्स्वरूपवदिति घटत्वपटत्ववैधर्म्ययोरेकत्वापत्त्या तयोर्घटत्वपटत्वयोरात्माश्रयभेदत्वेनात्मनोराश्रयौ घटपटौ तयोर्भेदत्वेन कथं पर्यवसानम्। न कथं चित्। एकधर्म्याश्रयत्वेन तयोरप्यैक्यापत्तेरित्यर्थः।

एवं तावद्भेदप्रमाणपर्यालोचनया प्रत्यक्षविरोधोनाद्वैतश्रुतेरित्युक्तं अधुना भेदधर्मिस्वरूपपर्यालोचनया ऽपि तं पराकर्तुमुपक्रमते

१४१ वैधर्म्ये कथम्भेदः।

किञ्च ये ते वैधर्म्ये भेदौ ते किं घटादितो भिन्ने धर्म्मिणि निविशेते किमभिन्ने? परस्परविरुद्धयोरनयोः पृथग्भूतस्य प्रकारस्यासम्भवात्।

* किं चेति *। घटादितो भिन्न इति घटाद् भिन्ने पटे

धर्मिणि पटाच्च प्रतियोगिनो भिन्ने घटे धर्मिणीत्यर्थः । भिन्ने भेदान्तरस्वीकारस्य वैयर्थ्यादभिन्ने भेदस्थिति-रिति पक्षान्तरमाह * किमिति *। भेदाभेदोदासीने ध-र्मिमात्रे भेदस्थितिरिति वा, भिन्नाभिन्ने वा धर्मिणि भेदस्थितिः किं न स्यादित्यत * आह परस्परेति * । भे-दाभेदयोः परस्परविरुद्धत्वेनान्यतरनिषेधे ऽन्यतरवि-धानस्यावश्यकत्वेन प्रकारान्तरस्यासम्भवात्–परस्पर-विरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरितिन्यायादित्यर्थः । नन्वभेदो ऽपि किमभिन्ने विशति किं वा भिन्ने इत्या-दिविकल्पदोषस्य यः समाधिः स प्रकृते ऽपि साधारण इति मैवम्। परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरवि-धायित्वानङ्गीकारादस्माभिरुदासीने धर्मिमात्रे त-त्स्थितिरिति प्रत्युत्तरयितुं शक्यत्वादिति ।

प्रागभिन्ने धर्मिणि भेदसंसर्गस्य गीर्वाणैरपि दुर्भण-त्वाद्भिन्ने भेदो निविशत इति प्रथममनुवदति

१४२ घटादिभिन्ने न तद्भेदनिवेशसम्भवः ।

आद्ये—येन भेदेन भिन्नत्वं वैधर्म्याश्रययोर्मन्तव्यं तत्रा-पि पर्य्यनुयोग इत्यनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात्। "सन्त्व-नन्ता एव भेदा" इति चेन्न । क्रमेण तेषामाश्रयसम्बन्धे सावधिसत्त्वे वस्तुनि तदन्वयासङ्गतिरेव । अथ जायमानं वस्तु युगपदेव ते भेदाः परिरभन्ते, तदा किम्भेदविशेषि-ते किम्भेदव्यवस्थितिरिति विनिगमकविशेषाभावादन्यो

१ द्वितीयः कल्पः(१४७)इत्यत्र ।

न्यकलहन्तेषां कः समाधातुमीष्टे। चरमचरमस्वीकार्य्येण च भेदेन प्रथमप्रथमस्वीकृतभेदोपयोगासिद्धेरग्रे धावन् पश्चाल्लुप्यमानो विस्मरणशीलश्रुतवत्स भेदप्रवाहः किमालम्बेत।

आद्य इति। येन भेदेन वैधर्म्याश्रयघटपटयोर्भिन्नत्वं सोऽपि भेदत्वाद् द्वितीयभेदवद्भिन्ने निविशेत। तथा च स्वेन भिन्ने स्वस्थितिरुत द्वितीयभेदवद्भिन्ने किं वा भेदान्तरेणैव भिन्ने। प्रथमद्वितीयावात्माश्रयान्योन्याश्रयाभ्यामनुपपन्नाविति स्पष्टत्वादुपेक्ष्य तृतीयविकल्पे ऽनवस्था ऽभ्यधायीत्यर्थः। भेदानामानन्त्येन भेदान्तरभिन्ने भेदस्थितिरिति स्वीकारे नानवस्था दोषाय, मूलक्षयाभावादिति शङ्कते *संत्विति*। एकस्यापि भेदस्याप्रमाणागोचरतयाऽन्धपरंपरात्वेन मूलक्षयस्य स्पष्टत्वाद्बहिरेव द्रष्टुं शक्य इति मत्वा तेषां क्रमेण भेदसम्बन्धः, आहोस्विद्युगपदिति विकल्प्य प्रथममपाकरोति *नेति*। अवधिः कालमर्यादा, तेन सह वर्तते इति सावधि, तथाभूतं सत्त्वं यस्य तस्मिन् सावधिसत्त्वे कार्यवस्तुनि तेषां भेदानामन्वयस्य सम्बन्धस्यासङ्गतिरेवासङ्गत्ययोग्यतयैव कार्यपदार्थस्योत्पत्तेः प्राग् भेदसम्बन्धहीनतया तदुत्तरकालमपि न भेदसम्बन्धः पूर्वभेदसम्बन्धापेक्षत्वादुत्तरोत्तरभेदस्य

१ यद्यपि युगपद्वृत्त्यभ्युपगमे 'चरमचरमस्वीकार्येण' इत्यनुपपन्नम, तथापि 'भिन्ने वर्तेत' इत्याश्रयणे प्रथमविशिष्टे द्वितीयवृत्तिर्वाच्या, तत्र यौगपद्येऽपि प्रथमचरमभावसम्भव एवेति भावः।

तथा नाशादूर्द्धमुत्पत्तेः प्राग् धर्मिण एवासत्त्वात् भेदसंयोगायोगादनन्तभेदानामल्पीयःकालक्रमेण सम्बन्धो न घटत इत्यर्थः। यथा कार्यं द्रव्यं जायमानमाकाशादीनि सर्वगतद्रव्याणि युगपत्परिगृह्णते तथाऽनन्तभेदा युगपदेव जायमानं सम्बध्नन्तीति द्वितीयं शङ्कते * अथेति *। अनन्तभेदस्वीकारोऽपि किमुत्तरोत्तरभेदनिर्वाहार्थम्, उत तद्व्यवहारप्रत्ययसिद्ध्यर्थम्। न तावद् द्वितीयः, एकेनापि तदुपपत्तेः। नापि प्रथमः, एककालीनतया परस्परनिर्वाह्यनिर्वाहकभावायोगादिति मन्वानः परिहरति *तदेति*। सावधिसत्त्वे निविशमानानां भेदानामनेकत्वाद्यावद्वस्तु तेमाषामवस्थानादेकेनाप्रविष्टभागे परस्य निवेशाभावादनेन च भेदेनावच्छिन्नेऽस्य भेदस्य निवेश इत्यत्र नियामकाभावान्निवेशं प्रति तेषां परस्परं कलहादन्योन्यविरोधान्नैकस्यापि स्थितिरित्यर्थः। अनंतभेदानां युगपन्निवेशानुपपत्त्या क्रमेण तेषां सम्बन्धो ऽस्त्विति प्रसङ्गात्क्रमपक्षं स्मृत्वा दूषणान्तरमाह * चरमेति *। प्रथमभेदास्वीकारप्रयोजनस्य भेदव्यवहारादेर्द्वितीयभेदादेव सिद्धेः प्रथमभेदो व्यर्थः स्यादेव, द्वितीयभेदादिप्रयोजनस्य तृतीयभेदादिनैव सिद्धेः सो ऽपि व्यर्थः स्यादित्यर्थः।

भिन्नाभिन्ने भिन्नत्वास्थितिः, सति सत्तास्थितिः, संसृष्टे संसर्गास्थितिरित्यादावपि तुल्यो ऽयं दोष इत्याह

१४३ घटादिभिन्नधर्मिणस्तद्भेदाश्रयत्वे त्रिदोषता।

एवमेवंविधे विषयेऽन्यत्रापि

प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणापगमैर्भवेत् ।

अनवस्थितिमास्थातुरचिकित्स्या त्रिदोषता । १९ ।

एवमिति। उक्तं दूषणत्रयं सर्वानवस्थासाधारणत्वात्सर्वत्रानुसन्धेयमिति प्रकटयन् श्लोकेनोपबध्नाति *प्रागिति*। प्राचां लोपः प्राग्लोपः, अविनिगम्यत्वं च प्रमाणापगमश्च प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणापगमाः, तैरनवस्थितिमास्थातुरचिकित्स्या त्रिदोषता भवेदित्यन्वयः । त्रयाणां दोषाणां समाहारस्त्रिदोषता । यद्वा त्रयो दोषा यस्य स त्रिदोषस्तद्भावस्तत्ता । यथा खलु लोके ऽनवस्थितिमास्थातुरनवस्थिताशनस्य त्रिदोषता वातपित्तश्लेष्मणां सन्निपातश्चिकित्सानर्हो भवति, प्राग्लोपं धातुत्रयस्वास्थ्यविलोपे तदशननिमित्तमेतदभूदिति निश्चयाभावादन्वयव्यतिरेकरूपप्रमाणाभावैस्तद्वदित्यर्थः । ननु प्राग्लोपादय एव दोषास्तैस्त्रिदोषता स्यादिति किमिदमुच्यते । नैष दोषः । एकैकस्य दोषत्रयमेलने त्रिदोषत्वं प्रति कारणत्वोपपत्तेरिति ।

भेदस्य धर्मत्वे भिन्ने धर्मिणि निवेश उताभिन्न इत्यादिविकल्पदोषपरम्परा स्यात्, अस्माभिस्तु स्वरूपभेदाङ्गीकारान्नैको ऽपि दोष इति शङ्कते

१४४ न च स्वरूपमेव भेदः ।

यदि च कचिद्गत्वा स्वरूपमेवान्योन्यं व्यावर्त्तमानं भेद इष्यते तदा ययोः स्वरूपं तयैष्टव्यं तयोर्निःस्वरूप-

तापत्तिः। अथ—"न स्वरूपमात्रं मिथो व्यावर्त्तते किन्नाम स्वरूपविशेष" इत्युच्यते, तर्हि स्वरूपविशेषमात्रव्यावृत्त्या स्वरूपमात्रं तयोः स्यादित्यैकत्वापत्तिः।

यदीति। यद्याऽनवधिकप्रवाहश्चेदङ्गीक्रियेत तदोक्तदोषः स्यात् क्वचित्प्रवाहविच्छित्त्यङ्गीकारेऽपि तयोरैक्यापत्त्या मूलैक्यापत्तिर्न प्रसज्यते, धर्मभेदानङ्गीकारेऽपि स्वरूपभेदाङ्गीकारादिति शङ्कते * यदीति *। किं स्वरूपमात्रं व्यावर्त्यमानं भेदः, किं वा स्वरूपविशेष इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * तदेति *। यथा स्तम्भकुड्याभ्यां घटत्वे व्यावर्त्यमाने तयोर्निर्घटत्वम् एवं धर्मिप्रतियोगिभ्यां स्वरूपमात्रव्यावृत्त्या तयोर्निःस्वरूपत्वापत्तिः। विमतं निःस्वरूपं स्वरूपमात्रव्यावृत्तिप्रतियोगित्वात् खरशृंगवदिति प्रयोगादित्यर्थः। स्वरूपविशेषो व्यावर्त्यमानो भेद इति द्वितीयमाशङ्कते * अथेति *। तथा ऽप्यद्वैते पर्यवसानं तदवस्थमिति परिहरति *तर्हीति*। तदेतद्देशकालविशिष्टस्वरूपविशेषे व्यावर्तमाने ऽपि प्रत्यभिज्ञागोचरस्य देवदत्तस्य स्वरूपमात्रानुवृत्त्यैक्यवत्स्वरूपमात्रेणानुवृत्तेर्न तयोर्भिन्नत्वेनाभिमतयोरैक्यं स्यादित्यर्थः।

स्वरूपमात्रानुवृत्त्यैक्यं चेत्स्वरूपविशेषव्यावृत्त्या विदारणं किं न स्यादित्यत आह

१४५ स्वरूपमात्रादन्यो विशेषार्थः।

अथ वा वक्तव्योऽसौ स्वरूपमात्रादन्यो विशेषार्थः।

अथ–" न स्वरूपं नाम किञ्चिदनुगतमिष्यते मया, विशेषरूपासु व्यक्तिष्वेव स्वरूपशब्दो नानार्थः सन्निविशते"–इत्यभिधत्से तर्हि गतमनेनैव न्यायेन गोत्वादिसिद्धिप्रत्याशया। न च प्रतिव्यक्ति स्वरूपपदसमयग्रहोपपत्तिः।

अथ वेति। स्वरूपमेव विशेषः स्वरूपविशेषश्चेद्विशेषलयः स्वरूपस्य विशेष इत्युक्ते ऽपि स्वरूपाकारेण सम्बध्यमानः शून्यवन्निःस्वरूपो न सम्बध्यते लब्धस्वरूपस्य स्वरूपसम्बन्धे परस्पराश्रयात्। स्वरूपमात्राद्न्यो विशेषार्थो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः। विशेषस्य स्वरूपमात्रान्तर्भावे विशेषलयः स्यात्। स्वरूपमात्रस्य विशेषमात्रत्वाङ्गीकारान्नोक्तदोष इति शङ्कते *अथेति*। एकस्य स्वरूपशब्दस्यानन्तविशेषेषु साधारणं रूपमक्रोडीकृत्य प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वरूपमात्रं सकलविशेषसाधारणमेष्टव्यमित्यत आह * विशेषेति *। अतिप्रसङ्गेनैतदपाकरोति * तर्हीति *। गोत्वजातिमन्तरेण गोशब्दस्य तद्व्यक्तिष्वनेकार्थतया निवेशनेन गोत्वजातिरपह्नूयेतेत्यर्थः। स्वरूपशब्दो गृहीतसङ्गतिको ऽर्थबोधयत्युतागृहीतसङ्गतिः। नागृहीतसंगतिकस्य बोधकत्वं पदधर्मे व्यतिक्रमात्। नापि प्रथम इत्याह * न चेति *। अस्यार्थस्येयं संज्ञेति संबन्धकरणं समयः साङ्केतिकत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य प्रतिव्यक्ति ग्रहणं न घटते, व्यक्तीनामानन्त्येन पुरुषायुषेणापि ग्रहणायोगात्। विभीतकत्वादीनां परिमितत्वादन्यतमस्मिन् गृ-

हीतसङ्गतिकस्याक्षशब्दस्यानेकार्थबोधकत्वोपपत्तेर्वैध-र्म्यमित्यर्थः ।

क्वचिदनवस्थापरिहाराय स्वरूपभेदाङ्गीकारे दूषणाभावेन च सर्वत्रापि स्वरूपभेद इति पक्षे दूषणमाह

१४६ स्वरूपस्य भेदत्वे दोषः ।

यदि च स्वरूपं भेदः स्यात्तदा धर्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति क्वचिन्न सन्देहः स्यादिति ।

* यदीति * । विशेषाग्रहस्य संदेहबीजत्वात्स्वरूपभेद इति पक्षे स्वरूपे दृष्टे विशेषो दृष्ट इति संदेहो न स्यादित्यर्थः ।

एवं प्रतियोगिनो भिन्ने धर्मिणि भेदो निविशत इत्याद्यः पक्षः प्रत्यक्षेऽपि, संप्रति द्वितीयमनूद्य दूषयति

१४७ अभिन्ने भेदनिवेशासम्भवः ।

यदि चाभिन्ने भेदो निविशेत तदा याप्येका व्यक्तिः प्रमीयते घटादिः सापि तेनैव भेदेनानेका स्यादित्येकाभावे नानेकमपि व्यवतिष्ठते ।

* यदीति * । अभिन्नमेव धर्मिणं संसृज्य भेदः प्रतियोगिनो भिनत्ति चेत्, एकामपि घटव्यक्तिं संसृज्य भिन्द्यादित्यर्थः । भेदवादिनामेकाभावो न दोष इत्यत आह * इतीति * । एकमेकं समुच्चित्यानेकं भवति, एकाभावे तत्समाहाररूपमनेकमपि न स्यादिति शून्यतैव स्यादित्यर्थः ।

तदा भेदाभेदोदासीने धर्मिणि भेदस्थितिरिति पक्षान्तरमतिदेशेन निराकरोति

१४८ भेदाभेदोदासीनेऽपि न भेदनिवेशः ।

एतेन—"न भेदावच्छिन्ने नाप्यभेदावच्छिन्ने भेदो निविशते किन्तूदासीने"—इत्यपि निरस्तम् ।

एतेनेति। एकाभावप्रसङ्गस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। न चात्र पौनरुक्त्यं शङ्कनीयम्। पूर्वं परस्परविरोधं प्रकारान्तरासंभवस्योक्तत्वादिदानीमभ्युपगम्यापि दोषाभिधानात् ।

पृथक्त्वाख्यो गुणो भेद इति तुरीयकक्षायामुक्तन्यायातिदेशं करोति

१४९ भेदो न पृथक्त्वमेव ।

अत एव च भेदो नाम स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्यानात्मको धर्मान्तरं पृथक्त्वापरनामकमित्यपि परास्तम् । सोऽपि हि स्वाश्रये भिन्ने निविशेताभिन्ने वेत्यादि यथोक्तदोषलङ्घनाऽजङ्घाल एव स्यात् ।

* अत एवेति *। सत्यामभ्यधिकाशंकायां न्यायसाम्ये च सत्यतिदेशः प्रवर्तते इति न्यायसाम्यं दर्शयति * सोपीति *। अजंघालो मन्दगामी, जंघालोऽतिजवस्तुल्यावित्यभिधानदर्शनात् ।

किं च भेदो भेदिनः सकाशाद्भिन्न एव निविशेत उताभिन्नः । यद्यभिन्नस्तदा तद्धर्मत्वमेव । ततो भेदहीनत्वात् तत्स्वरूपवन्न स्यात् । अतो भिन्न एव निविशेत इति वक्तव्यमित्याह

१५० भेदस्यभेदिनो भेदाभेदासम्भवः ।

स्वाश्रयेण च सह स्वस्मिन्नभेदभयाद्यदि स एव

भेदो निविशते तदाऽऽत्माश्रयः । अन्यश्चेत्तस्मिन्नेवं तस्मिन्नप्यन्य इत्यनवस्था । क्वचिदपि गत्वा भेदभेदाश्रययोर्भेदास्वीकारे च तदैक्यद्वारिका मूलपर्य्यन्तमेकता धावेत् ।

* स्वेति * । यदि स्वस्माद्भिन्ने भेदिनि भेदो निविशते तदा किं स्वेनैव भिन्ने भेदान्तरेण वा । नाद्यः, आत्माश्रयादित्याह * यदीति * । भेदान्तरेण भिन्ने भेदः प्रविशतीति द्वितीयमनवस्थया दूषयति * अन्य इति * । त्रिचतुरकक्षातः परस्ताद्भेदानङ्गीकाराद्नानवस्थेत्याशङ्क्याह * क्वचिदिति * । भेदभेदिनोः क्वचिद्भेदानभ्युपगमे तयोर्भेदहीनत्वेनाभेदो भवेत् । अतश्च तदभेदद्वारा मूलपर्यन्तम्–आद्यभेदभेदिपर्यन्तम्–अभिन्नत्वमागच्छेदित्यर्थः ।

अनिरूपितगोचरतया भेदग्राहिप्रत्यक्षस्याभासत्वादद्वैतश्रुतेर्न प्रत्यक्षविरोध इत्युपपादितमर्थं श्लोकेन संगृह्णाति

१५१ प्रत्यक्षानुमानार्थापत्त्यादिभिरद्वैतश्रुतेरबाध्यता ।

तदद्वैतश्रुतेस्तावद् बाधः प्रत्यक्षतः क्षतः ।
नानुमानादि तं कर्त्तुं तत्रापि क्षमते मते ॥ २० ॥
अद्वैतागमनासीरे साधु सा धुन्वती परान् ।
सेवामेवार्जयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा ॥ २१ ॥

* तदिति * । अद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षतो बाधः क्षतः क्षुण्ण-

स्तावन्निश्चितमित्यर्थः। सकलप्रमाणज्येष्ठप्रत्यक्षस्यैतादृशी गतिर्यदा तदा तदुपजीविनोऽनुमानादेर्वराकस्य कैव कथेति दर्शयति * नेति *। द्वैतसत्यवादिनस्तवापि मतेऽनुमानादि श्रुतिबाधं कर्त्तुं न क्षमते तत्परश्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वात्तस्य। अन्यथा सुरा पेयेत्यादेरपि सद्धेतुत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। क्षतः क्षत इति मते मते इति पदावृत्तिरूपं पादांत्ययमकत्वं कविना दर्शितं सार्वज्ञ्यप्रकटनाय—'अव्यपेतव्यपेतात्मा याऽऽवृत्तिर्वर्णसंहतेः यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम्'इति तल्लक्षणत्वात्।

अद्वैतागमप्रमाणस्यैक्याद्भेदप्रमाणानां बहुत्वाद्बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात्तत्परा ऽपि श्रुतिर्बाध्यत इत्याशङ्क्यार्थापत्तिरपि श्रुत्यनुग्राहकतया ऽद्वैतं साधयतीत्याह *अद्वतेति*। अद्वैतागमस्य विजिगीषुस्थानीयस्याग्रे सेनायाः, सङ्गरे वा, नासीरशब्दस्योभयवाचकत्वादुभयोरप्यन्वितत्वात्। अर्थापत्तिरेव पत्तिः पदातिरर्थापत्तिपत्तिस्तस्याः परम्परा सा परान् परिपंथिनो द्वैतप्रमाणनीति यावत्, साधु सम्यक् धुन्वती कम्पयन्ती सेवामेवार्जयति, न तु परिपन्थिनीत्यर्थः। रूपकालङ्कारो ऽयम्। यथा लोके कस्य चिद्विजिगीषोर्विषयापहारे पदातिपरम्परा परान् सम्यक्धुन्वती सेवामेवार्जयतीति प्रमाणान्तराविरुद्धविषये स्वतःप्रामाण्यबललब्धतत्तदैक्यानुपपत्तयोऽर्थापत्तयः।

---

१ यद्यपि विरुद्धेति पुस्तकद्वयस्थः पाठः तथापि अर्थानुरोधात् 'व' इत्येव पाठः स्थापितः।

२ प्रमाणान्तराणि धुन्वन्त्योऽद्वैतश्रुतेः सेवामर्जयंतीति शेषः।

१० स्वकारणीभूतभेदबुद्धिभिरपि नाद्वैतश्रुतीनाम्बाधः ।

ननु प्रतिष्ठितप्रामाण्यप्राचीननिरवकाशप्रत्यक्षादिप्रमाणैरुपजीव्यैर्विरोधादद्वैतश्रुतेर्बाध्यत्वमिति चोदयति

१५२ स्वकारणीभूतभेदबुद्धिभिरद्वैतश्रुतेर्बाधाशङ्का ।

नन्वद्वैतश्रुतयो वर्णपदविभक्तितदर्थादिभेदानुपजीव्यार्थं प्रतिपादयन्त्यः स्वोपजीव्याभिर्भेदबुद्धिभिर्न कथं बाध्यन्ताम्, उपजीवकस्योपजीव्याद् दुर्बलत्वात् ।

* नन्विति * । उपजीवकस्य सापेक्षतया दुर्बलत्वादुपजीव्यस्य निरपेक्षतया प्राबल्यात्प्रबलेन दुर्बलस्य बाधादिति हेतुमाह * उपजीवकस्येति * ।

उपजीव्यभेदस्य मिथ्यात्वान्न तद्बाध इत्याह

१५३ तन्निरासः ।

मैवम् । न वयं भेदस्य सर्वथैवासत्त्वमभ्युपगच्छामः; किं नाम न पारमार्थिकंसत्त्वम् । अविद्याविद्यमानत्वन्तु तदीयमिष्यत एव । तदेव च कार्य्यकारणभावोपयोगि ।

मैवमिति । द्वौ चन्द्रमसाविति भ्रान्तिसिद्धभेदमुपजीव्य प्रवृत्तस्यैकश्चन्द्र इति वाक्यस्य नोपजीव्यविरोधः, प्रातीतिकभेदस्यानपह्नवाद्यथा तथा भेदमात्रमुपजीव्य तद्वास्तवखण्डने न कश्चिद्विरोध इत्याशयः । तर्हि भेदसत्तास्वीकारादद्वैतहानिरित्याशङ्क्य सर्वथा बाधाभावोपलक्षिततदीयसत्तानङ्गीकारान्मैवमित्याह * किं नामेति * । अविद्यया विद्यमानं सत्त्वं तदीयं भेदसम्बन्धीच्छाम एवेत्यर्थः । सत एवार्थक्रिया-

कारित्वादपरमार्थभेदस्य न श्रौतज्ञानोत्पादकत्वेनोपजीव्यत्वमित्यत आह * तदिति * । अन्तर्भावितसत्त्वं चेदित्यारभ्य सतः कारणत्वनिषेधादविद्यमानत्वमेव हेतुभावोपयोगीत्यर्थः ।

ब्रह्मण्येवकारव्यावर्त्यमस्ति चेदद्वैतहानिः । न चेदेकमित्युक्त्वा एवेति विशेषणं व्यर्थम्–सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवदिति न्यायात् । अद्वितीयमिति च द्वितीयेन निषेध्येन विना नोपपद्यते । न नानेत्येतदपि नानाभूतेन विना ऽनुपपन्नम्, किंचनेत्येतच्च बहुना विना । अतः श्रौतविशेषणोपजीव्येन द्वैतेन व्याघातो ऽद्वैतस्येत्यत आह

१५४ अद्वैतश्रुतिषु व्याघाताभावः ।

एतेन–"एकमेवेत्येवकारव्यवच्छेद्येनाद्वितीयमिति द्वितीयेन, नेह नानेति नानात्वेन, किञ्चनेत्यनेन बहुना, विना नोपपद्यमानेन व्याघातः"–इत्यपि प्रत्यादिष्टम् । श्रुतिभिश्चाद्वैतार्थाभिः पारमार्थिकमद्वैतं प्रतिपाद्यते, न च पारमार्थिकमतिरपारमार्थिकधिया शक्यबाधा, मा भूच्छुक्तिरजतधिया परमार्थशुक्तिमतिबाधः । यत्र त्वग्निरनुष्ण इति बुद्धेरुष्णज्ञानोपजीवनादुष्णबोधेनानुष्णबुद्धिबाधः तत्र द्वयोरप्यविद्याविद्यमानत्वाद् बाधो युक्तः ।

* एतेनेति * । व्यवच्छेद्यप्रतीतिरिष्यते न पुनः सत्त्वमित्यर्थः । पूर्वमुपजीव्यभेदस्याविद्यासिद्धत्वान्न तेनाद्वैतश्रुतीनां बाध इत्युदितम्, इदानीं परमार्थवि-

षयत्वेनाद्वैतश्रुतीनां वस्तुबलसद्भावान्न बाध इत्याह *श्रुतिभिरिति*। उक्तमेवार्थं विशदयति *न चेति*। कुत इत्यत आह *माभूदिति*। अपरमार्थमत्या परमार्थमतिबाधे रजतधिया शुक्तिधियो बाधः स्यात्, स मा भूदित्यर्थः। अद्वैतवाक्यमप्रमाणमुपजीव्यप्रमाणविरुद्धार्थप्रत्यायकत्वात् अग्निरनुष्ण इत्यनुमानवत्–अन्यथा तस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गो बाधक इत्यत आह * यत्रेति *। द्वयोरप्युष्णतयोर्मिथ्यात्वात्प्रतियोगिभूतोष्णज्ञानोपजीवकत्वादनुष्णबुद्धेरुपजीवकत्वं दौर्बल्यप्रयोजकमस्तु, सत्यार्थस्य पुनर्नेदं रजतमिति ज्ञानस्य प्रसक्तप्रतिषेधतया प्रसञ्जकपूर्वकप्रत्ययोपजीवकत्वेऽपि न तेन बाधो लोके दृष्टः, अत उपजीव्येन बाध उत्सर्ग इति समानार्थगोचरत्वाभावेनापोद्यत इत्यर्थः।

अनुष्णत्वानुमानं परमार्थविषयमुपजीवकत्वाद्वैतवाक्यवत् इति प्रागुक्तन्यायाननुगतिं चोदयति

१५५ पारमार्थिकस्यैव बाधाभावः।

ननु तत्रापि तर्ह्यनुष्णतापि पारमार्थिक्येव साध्यतामबाधनाय।मैवम्। अनुष्णताया जलादिदृष्टान्तसजातीयायाः शीताद्यव्यावृत्तस्वरूपायाः प्रसाधनेनाविद्याविद्यमानत्व एव विश्रामात्, तदीयैवंविधरूपतानङ्गीकारे चाद्वैतस्यैव नामान्तरकरणापत्तेः, ततस्तस्यां ज्ञेयज्ञानादिभेदावश्याभ्युपेयतया जगद्बाधयुक्तिकवलाप्रवेशासम्भवात्। अद्वैते च द्वैताश्रयस्य बाधस्य वास्तवस्यानवकाशादपारमा-

र्थिकत्वसम्भावनापि दूरत एवापसरतीति ।

* नन्विति * । अनुष्णत्वं यज्जलादौ दृष्टं तत्स-जातीयं साध्यमन्यद्वेति विकल्प्य आद्यं दूषयति *मै-वमिति* । अनुष्णत्वं नाम स्पर्शविशेषः । तथा च जला-दिस्पर्शस्य शीतादिरूपत्वादव्यावृत्तमभिन्नं तत्स्वरूपं यस्यास्तज्जातीयायाः साधनेऽविद्याविद्यमानत्वं पर्यव-स्येत्, तस्य तथात्वादित्यर्थः । ततो विलक्षणमनुष्णत्वं साध्यमिति द्वितीयं दूषयति *तदीयेति* । तदीया चा-सावेवंरूपता चेति तथोक्ता । तस्या अनङ्गीकारेऽनुष्ण-त्वस्य जलादिदृष्टसजातीयतानङ्गीकारे दृश्या सा स्वी-क्रियते अदृश्या वा । दृश्यत्वे मिथ्यैव । अदृश्यत्वेऽद्वै-तमेवेति संज्ञाभेदः स्यादित्यर्थः । साध्यवैकल्यं तु स्पष्टमेव । यदि ब्रह्मणोऽन्यत्वासिद्धये दृश्यत्वमिष्यते तत्राह * तत इति * । दृग्दृश्यसम्बन्धखण्डनं जगद्वाध-युक्तिस्तत्कवले ग्रासेऽप्रवेशासम्भवादविद्याविद्यमा-नत्वमेव पर्यवस्येदित्यर्थः । अद्वैते वाक्यप्रामाण्यस्वी-कारादपरमार्थत्वप्रसङ्गः समान इत्यत आह * अद्वैते चेति * । वस्तुतो मानमेयभावानभ्युपगमात्स्वयंप्रभ-त्वाच्च न मिथ्यात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

पूर्वमुपजीव्यबाधाभावादद्वैतश्रुतेर्विपर्यासलक्षण-मप्रामाण्यं परिहृतम्, इदानीमनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यं चोदयति

१५६ अद्वैतश्रुतीनामप्रमाजनकत्वाभावशङ्का ।

"ननु किमद्वैतपरमार्थताभ्युपगमेन समाहितम्भवति—

यत उपजीव्यबाधादद्वैते प्रमां श्रुतिर्जनयितुं न शक्नोतीति ब्रूमः" ।

नन्विति । अद्वैतज्ञानजनिकाले प्रमात्रादिद्वैतमस्ति न वा । न चेदाश्रयाभावादनुत्पत्तिः । अस्ति चेदुपजीव्यप्रमाणविरोधादयोग्यार्थसंसर्गगोचरतयांगुल्यग्रादिवाक्यवत्प्रमां नोत्पादयेत् श्रुतिरित्यर्थः । अद्वैतपरमार्थतोपगमे ऽपि श्रुतेरप्रामाण्यस्य तादवस्थ्यादिति हेतुमाह * यत इति * ।

अद्वैतबुद्धेः परमार्थभेदधिया विरोध उच्यते भेदमात्रधिया वेति विकल्प्याद्यमङ्गीकारेण परिहरति

१५७ पारमार्थिकमपारमार्थिकेन न बाध्यते ।

नैवम् । अद्वैतं हि पारमार्थिकम्, इदं पारमार्थिकेन भेदेन विरुध्येत, न त्वविद्याविद्यमानेन । तस्मादविद्याव्यवस्थितं भेदं तद्बोधञ्चोपजीवन्त्या न परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यबाधः । यदि श्रुतिजन्या भवंत्यप्यद्वैतबुद्धिरविद्याविद्यमाना तथाऽपि तद्विषयस्तात्त्वपरमार्थसदेवाद्वैतम् । विषयविरोधेन च तस्या बाध्यता । स च नास्तीति ।

* नैवमिति * । विषयद्वारा धियोरेव विरोध उच्यते । नापि द्वितीयः । कल्पितभेदधियो ऽसमबलत्वेन तत्प्रतिपक्षत्वायोगादित्याह * न त्विति * । प्रमात्रादिभेदस्य कल्पितत्वे धूमाभासवत्परमार्थप्रमापकता न स्यादतः परमार्थभेदस्यैवोपजीव्यतया तद्विरोधो दु-

ष्परिहर इत्यत आह * तस्मादिति *। पारमार्थिकत्वस्य केवलव्यतिरेकाभावाद्भेदमात्रमुपजीव्यम्, न पारमार्थिकभेदः। कल्पिताच्च प्रतिबिंबादेः परमार्थबिंबादिप्रमितिर्दृष्टेत्यर्थः। अद्वैतबुद्धेरविद्याकार्यत्वाद्रजतादिप्रत्ययवद्भेदधिया बाधः किं न स्यादित्यत आह * यदीति *। स्वरूपबाध उच्यते विषयबाधो वा। आद्यो ऽङ्गीक्रियत एव। द्वितीयस्त्वनुपपन्नः 'तत्सत्यम्' इति श्रुतिविरोधादित्याह *तथाऽपीति*। ज्ञानं प्रमाणं विषयस्याबाधादिति व्यधिकरणसिद्धो हेतुरित्यत आह * विषयेति *। अबाध्यविषयत्वेनैव ज्ञानप्रामाण्यं न स्वरूपसत्यतया, व्यभिचारादित्यर्थः। अद्वैतं बाध्यमन्तःकरणपरिणामगोचरत्वाद् घटवदित्याशङ्क्याह * स चेति *। जडत्वमुपाधिः, सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतिबाधितं चेत्यर्थः।

उक्तमर्थं श्लोकेन संक्षिप्य दर्शयति

१५८ अद्वैते भयाभावः।

तस्मात्

पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः।
बाधनादुपजीव्येन बिभेति न मनागपि। २३।

श्रुतिरप्याह। द्वितीयाद्वै भयं भवतीति। (बृह० १।४।२)

* तस्मादिति *। यस्माद्भेदप्रतीतिरुपजीव्यते परमार्थाद्वैतगोचरया श्रुत्या तस्माच्छ्रुतिः पारमार्थिकमद्वैतं शरणं प्रविश्योपजीव्येन बाधनान्न मनागपि ईषदपि बिभेतीत्यन्वयः। बाध्यबाधकभावस्य क्लिष्टत्वाद-

द्वैते तदभावान्न बाध इत्यत्र श्रुतिं प्रमाणीकरोति * श्रुतिरिति * ।

एकं ब्रह्मास्त्रमित्यादौ ब्रह्मणः सत्यत्वं प्रतिज्ञायाद्वैतसत्यत्वं प्रतिपादयतः पूर्वापरविरोध इति चेन्मैवम्, तयोरेकत्वादित्याह

१५९ विज्ञानाद्वैतात्मकमेवाद्वैतम् ।

तच्चाद्वैतम्—'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इति—श्रुत्यर्थेन सहैक्यमापन्नं ब्रह्मैव स्यात्, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुत्या च ज्ञानात्मकतया व्यवतिष्ठते । तेन यदिदमद्वैतज्ञानं श्रुत्या जनितं तद्विज्ञानाद्वैतात्मन्येव निविशते ।

* तच्चेति * । यो ऽयं स्थाणुः पुमानेष इति यथा बाधायां सामानाधिकरण्यमुपेत्य सर्वस्य ब्रह्ममात्रता 'ब्रह्मैवेदं सर्वमिति' श्रुत्या प्रतिपाद्यते तेनाद्वैतमपि ब्रह्मैव संपद्यत इत्यर्थः । अद्वैतावाप्तिर्न पुरुषार्थः ज्ञानानन्दयोरभावात्, मुक्तौ च ज्ञानसुखादेरुच्छेदादित्यत आह * विज्ञानमिति * । विज्ञानात्मकतयेत्यानन्दात्मकताया अप्युपलक्षणम् । यद्वा ऽपुरुषार्थत्वपरिहाराय स्वीकृताभ्यां ज्ञानानन्दाभ्यां सद्वितीयतापत्तिरित्याशङ्क्याह * विज्ञानमिति * । ननु नाद्वैतस्य विज्ञानात्मकता श्रुतिजन्यज्ञानविषयत्वाद्धर्मवदित्याशङ्क्याह *तेनेति*। वृत्तिज्ञानानात्मकत्वानुमाने सिद्धसाधनम्, तत्प्रतिबिंबितस्फुरणानात्मत्वानुमाने प्रज्ञानघनश्रुतिव्याकोप इत्यर्थः ।

ब्रह्मतज्ज्ञाने नाभिन्ने विरुद्धधर्मत्वाद् द्रवकठि-

नवत्। विरुद्धधर्मत्वं च जनिमत्त्वाजनिमत्त्वेन। विपक्षे ब्रह्मवज्ज्ञानस्यापि नित्यत्वप्रसङ्ग इति पराभिप्राया-नभिज्ञश्चोदयति

१६० अद्वैतस्य श्रुतिजन्यता ऽपारमार्थिकी।

"ननु कथं तस्य श्रुत्या जन्यत्वमुपपद्यते"। सत्यमेवं स्यात् यदि तस्य पारमार्थिकी श्रुत्यान्यतापि स्यात्। अविद्याव्यवस्थिता तु तज्जन्यता न पारमार्थिकेन तदजन्यत्वेन विरुध्यते।

नन्विति। पारमार्थिकं विरुद्धत्वं हेतुः किं वा प्रातीतिकम्। नाद्यः असिद्धत्वादित्याह *सत्यमिति*। वृत्त्युपाध्यविवेकेन तद्भेदजन्यत्वादि स्फुरणे परिकल्प्यते, न स्वतो जन्यादिरित्यर्थः। यदि प्रातीतिकं विरुद्धत्वं हेतुस्तदा ऽपि कल्पितभेदसाधने सिद्धसाध्यता,परमार्थभेदसाधने चाकाशे व्यभिचार इत्यभिप्रेत्याह * अविद्येति *। घटाकाशस्य घटावच्छिन्नतया जन्यस्यापि परमार्थतो जनिहीनतया महाकाशत्ववदत्रापीत्यर्थः। ज्ञानज्ञेयभेदानुमानम् एकमिति श्रुत्या बाध्यत इत्युक्तम्।

नन्वद्वैतमेकमित्यादिशब्देन भेदाभावादीनामन्यतमधर्मस्य प्रतिपादनीयत्वात्तस्य तद्वत्त्वं च व्याघातद्वैतं-कथमद्वैतं परिमार्थिकं स्यादित्याशङ्क्याह

१३१ एकत्वनिर्वचनाशक्यत्वे ऽप्यद्वैते न हानिः।

अत एव श्रुत्येदमेकं साध्यते। यत्तु—"तत्र यद्येकता भेदाभावो, यदि चैकत्वसंख्या, यदि वा ज्ञानात्मकत्वम, यदि वा अन्य एवैकत्वनामा कश्चिदभेदापरपर्यायो धर्म-

स्तद्वत्त्वं बोध्यते, तच्चाद्वैतव्याघातकत्वान्न सेद्धुं शक्नोति''-तदपि निष्पीडनमसहमानं [1]ज्ञानश्रुतिजन्यत्वेन सहैव निवर्त्तताम्। यत्तु तादृशस्याद्वैतस्य धर्मस्य धर्मितया प्रमितं तन्मात्रमबाधादधिगतम् परमार्थतो व्यवतिष्ठताम्। न हि मरमार्थशुक्ती रजततया प्रतीयते यदा तदा बाधात्तत्र रजतत्वे व्यावर्त्तमाने [3]शुक्तिव्यक्तिरपि तदपराधान्निवर्त्तते।

अत एवेति। अत्रेतिशब्दाध्याहारेण यत्तूच्यत इति सम्बन्धः। श्रुत्या यदिदमेकत्वं साध्यते तत्र यद्येकत्वं भेदाभावस्तर्हि भेदाभावस्य प्रामाणिकत्वादद्वैतहानिः। यदि चैकत्वं संख्या तदा गुणगुणिभावादद्वैतक्षतिः। यदि वा विश्वस्य संवेद्यस्य संवेदनैक्यं तर्हि विज्ञानवादवद् ग्राह्यस्य ग्राहकभेदादद्वैतव्याघात एव। यदि घटादीनां परस्परमभेदो धर्मस्तद्वत्त्वं बोध्यते श्रुत्या तदपि धर्मवत्त्वं सेद्धुं न शक्नोत्यद्वैतव्याघातादेवेत्यर्थः। भेदाभावादिधर्मसिद्धिरुच्यते किं वा तद्धर्मिणोऽद्वैतस्येति विकल्पय प्रथममङ्गीकरोति * तदपीति *। अद्वैतज्ञानस्य श्रुतिजन्यत्वं न्यायासहिष्णुत्वान्निवर्त्तते यथा तथा भेदाभावाद्यपि निष्पीडनं न्यायाघातमसहमानं निवर्तंतामित्यर्थः। न्यायश्च-तस्य

---

१ अत्र 'तदा' इति पाठोऽधिकः पुस्तकान्तरे।

२ अत्र 'तज्ज्ञानं श्रुति' इत्यादिपाठः पुस्तकान्तरे न सम्यक्। अत्र भेदाभावादेर्निवर्तनमेवाङ्गीक्रियते-ज्ञानस्य श्रुतिजन्यताया निवर्तनं यथा तथैव॥

३ धर्मिव्यक्तिरिति पाठान्तरम्।

दृश्यत्वे सम्बन्धासम्भवान्न वस्तुतो दृश्यत्वम्, अदृश्यत्वे शशशृङ्गवदसत्त्वम्, दृश्यादृश्यत्वे ब्रह्ममात्रत्वम्-इत्यादिरूपो द्रष्टव्यः। अद्वैतधर्मिण एव बाध इति द्वितीयं प्रत्याह * यत्त्विति *। उपयन्नपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणमिति न्यायात् धर्मबाधे धर्मिणः कथमबाधितत्वमित्यत आह * न हीति *। 'तदपराधात्' आरोपितधर्मबाधरूपापराधादित्यर्थः।

एवं सम्भावितसकलविरोधपरिहारेणाद्वैतबुद्धिमुद्दिश्य नात्र कुतर्कमात्रेण प्रत्यवस्थातव्यं स्वार्थहानिप्रसंगादिति करुणया शिक्षयति

१६२ अद्वैतबुद्धेः तर्केणाबाध्यता।

सेयमद्वैतबुद्धिर्न तर्कमवतार्य प्राज्ञैरपनेया। यदाह श्रुतिः—'नैषा तर्केण मतिरापनेया' इति। (कठ० २।९)

तस्मात्—

धीधना बाधनायास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ।
क्षेप्तुं चिन्तामणिं पाणिलब्धमब्धौ यदीच्छथ।२४।

सेयमिति। अद्वैतबुद्धेरद्वैतेनासम्बन्धे न तद्बुद्धित्वम्, सम्बन्धे च तस्य वास्तवत्वे ऽसङ्गत्वहानिः, अवास्तवत्वे कल्पितसम्बन्धत्वाद्रजतबुद्धिवदमानत्वमद्वैतबुद्धेरित्यादि तर्कमवतार्य न निराकरणीया, क्लृप्तकरणाजन्यत्वस्यैवामानत्वप्रयोजकत्वेन कल्पितसम्बन्धस्याप्रयोजकत्वात्, तर्कागोचरत्वाच्चाद्वैतस्येत्यर्थः। अद्वैतबुद्धिस्तर्कगोचरा बुद्धित्वाद् द्वैतबुद्धिवदित्याशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह * यदिति *। एषा मतिरद्वैतबुद्धिस्तर्केण नापनेया ऽनि-

राकार्येत्यर्थः । यद्वा कथिततर्ककलापादेवाद्वैतबुद्धिसिद्धेरागमवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह * सेयमिति * । अत्र प्रमाणमाह * यदिति * । आपनेया प्रापणीयेति यावत् । सकलशास्त्रकृतां प्रवृत्तेर्निःश्रेयसार्थत्वान्नान्यः पंथा इत्यादिशास्त्रादद्वैतमतिव्यतिरेकेण तदसिद्धेस्तर्केण तन्निराकरणाय मतिर्न करणीयेत्यभिधत्ते * तस्मादिति * । धीरेव धनं येषां ते 'धीधनाः' पण्डिताः । अस्या अद्वैतबुद्धेर्बाधनाय स्वप्रज्ञां तदा प्रयच्छथ दत्त यदा पाणिलब्धं हस्तप्राप्तं चिन्तामणिं समुद्रे क्षेप्तुमिच्छथ, यदैतादृशं दौर्भाग्यं स्यादिति श्लोकार्थः । अद्वैतमतेः केवलादृष्टसाधनत्वाद् दृष्टादृष्टसाधनधर्मजिज्ञासां विना न तत्र नियमेन प्रवृत्तिरित्यत आह

१५३ अद्वैतबुद्धेर्दृष्टार्थतापि ।

सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थापि। यदाह—'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्' (भ.गी. २।४०) । तस्मात्

ईश्वरानुग्रहादेषा पुंसामद्वैतवासना ।
महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते ॥ २५ ॥

* सेयमिति * । निरस्तसमस्तदुःखं निरतिशयानन्दं विदेहकैवल्यफलं यद्यपि शास्त्रदृष्टं तथाऽपि ब्रह्मास्मीति निश्चिन्वतः संसारभयनिवृत्तिः प्रत्यक्षफलमित्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह * यदिति * । अस्येश्वरार्पितनित्यनैमित्तिकधर्मस्य स्वल्पं लेशोऽपि महतो भयात्संसारापरपर्यायाद् अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ब्रह्मज्ञानोत्पादनेन तन्निदानाज्ञाननिवर्तकतया त्रायते पालयतीत्य-

र्थः। सकृच्छ्रवणाद्यनुष्ठानेनाद्वैतमतिर्नोदेति यदि तदा किं ततो निवर्तितव्यमुत प्रवर्तितव्यमेवेति जिज्ञासायां महारम्भस्याव्यग्रमनसोऽत्राधिकारात्प्रवर्तितव्यमेव तेन 'आवृत्तिरसकृदुपदेशा'दिति भगवता ज्ञानमूर्तिना कथितत्वादित्याह * तस्मादिति * । यस्माददृष्टादृष्टफला ऽद्वैतबुद्धिर्बहुविघ्ना च तस्मादेषाऽद्वैतवासना संस्कारः पुंसां यदि जायते तर्हीश्वरानुग्रहादेव, विद्योत्पत्तिपरिपन्थिकलुषनिवृत्त्यर्थमीश्वराराधने यतितव्यं मुमुक्षुभिरित्यभिप्रायः। तत्र हेतुः महाभयकृतत्राणा महतः संसारभयात्कृतं त्राणं यया सा तथोक्ता। वैराग्यादिसाधनदौर्लभ्याद्विशिष्टाधिकारिदौर्लभ्यं विवक्षन्नाह * द्वित्राणामिति * । 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत' इति स्मृतेरित्यर्थः।

तर्ह्युक्तप्रकारेण केनापि विरोधाभावात्प्राकृतदृष्ट्या द्वैताकारेण प्रकाशमानं विश्वं श्रौतदृष्ट्या ज्ञानात्मकं ब्रह्मैव चेत्तर्हि श्रौतज्ञानेनाद्वैतविरोध इत्याशङ्कामपाकुर्वन्महाप्रमेयमुपसंहरति

१६४ श्रौतज्ञानेनाद्वैतविरोधनिवृत्तिपूर्वकमहाप्रमेयोपसंहारः।

तस्मात्—

आपाततो यदिदमद्वयवादिनीना—

मद्वैतमाकलितमर्थतया श्रुतीनाम् ।

---

१ ऽद्वैतदृष्टिरिति पु० पा० । २ हेतुमाहेति पु० पा० ।
३ प्रकाश्यमानमिति । पु० पा० ।

तत् स्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वा
निष्पीडितादहह निर्वहते विचारात्॥ २९॥

तस्मादिति अद्वयवादिनीनां श्रुतीनामापाततो निष्पीडितविचारमन्तरेणार्थतया यदिदमद्वैतमाकलितमवगतं तन्निष्पीडिताच्छोधिताद्विचारात्परमार्थचिदेव भूत्वा निर्वहते स्वयमेवेत्यन्वयः। स्वानुभूतमतिकौतुकं परेषामाविष्कुर्वन्नाह *अहहेति* अविद्यादशायामेव श्रुतिप्रामाण्यात्तज्जन्यं ज्ञानं प्रमात्रादि विलापयत्कतकचूर्णवत्स्वयमपि विलीयते स्वरूपसिद्धिस्तु स्फुरणाभेदेन स्वतः स्फुरणादित्यर्थः।

तदित्थं त्वदङ्गीकृतसद्विचारलक्षणोपपन्नैरेवंविधैर्विचारैरित्यारभ्य प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति

१६५ श्रद्धयाऽऽत्मतत्त्वावगतिः।

तदिदमेताभिरात्ममतसिद्धसद्युक्तिलक्षणोपपन्नाभिर्युक्तिभिरुपनीयमानमद्वैतमविद्याविलासलालसोऽपि श्रद्दधातु भवान् तदनु चानयैवोपनिषदर्थश्रद्धयाऽध्यात्मं जिज्ञासमानः परमात्मतत्त्वं क्रमादवृत्तिव्यावृत्तचेताः स्वप्रकाशसाक्षिकं माक्षिकरसातिशायि स्वात्मनैव साक्षात्करिष्यते।

यथा च परिहृतचापलमात्मतत्त्वामृतसरसि निमज्य रज्यति निरायासमेव मानसं तथाऽहमकथयं नैषधचरितस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्ग इत्येषा दिक्।

तदिदमिति परार्थानुमानस्थानीया एता युक्त-

१ तावद्भवानिति का० मु० पु० पा० तथा मूल पु० पा०।
२ स्वानुभूति इति पु० पा०।

यः तथा च परेषां सद्युक्तिलक्षणोपेतत्वेनास्मद्युक्तीनां सिद्धत्वादेताभ्यो निश्चयः संभवतीत्यर्थः। बहुशः प्रतिपादितमप्यद्वैतं मच्चेतसि न चकास्ति भेदप्रतीतिविरोधादेवेत्यत आह *अविद्येति* अविद्याविलासः अविद्याकार्यो भेदस्तल्लालसस्तदेकरुचिरित्यर्थः। आत्मज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति सर्वेषामविवादपदं तत्किमनयाऽद्वैतश्रद्धया मुमुक्षूणामित्यत आह *तदिति* तदनु परमात्मतत्त्वं भवताऽऽत्मनैव साक्षात्करिष्यते इत्यनुषज्यान्वयः। आत्मनेतीत्थंभावे तृतीया। एवकारश्च भेदाभेदव्यावृत्त्यर्थः। वस्तुसिद्धेः प्रमाणाधीनत्वात् श्रद्धाकरणमात्रेण तत्साक्षात्कारः कथमित्यत आह *अध्यात्ममिति* जिज्ञासमान इति ज्ञानेच्छयोरन्तर्णीतं विचारं लक्षयति अध्यात्ममिति तत्त्वम्पदार्थे। 'श्रद्धावान् लभते ज्ञान'मित्यादिस्मृतेरुपनिषदर्थश्रद्धया गुरुपादोपसर्पणपूर्वकं तत्सन्निधौ वेदान्तानां शक्तितात्पर्यावधारणरूपश्रवणं कुर्वन्नित्यर्थः। 'सकृच्छ्रवणमात्रेण पिशाचकवदाप्नुयात्। श्रुतवाक्यस्मृतेश्चान्यः स्मार्यते च वचोऽपर' इत्यादिन्यायेनाधिकारिणां बहुविधत्वात् बहुविधानि साधनानि दर्शयति *क्रमादिति* वृत्तिभ्यः स्वाभाविकीभ्यः शब्दादिगोचराभ्यो व्यावृत्तं चेतो यस्य स तथा। अनेन विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययसन्ततिकरणं निदिध्यासनं दर्शितं। क्रमादिति मननं दर्शितम्। मनननिदिध्यासनाभ्यां विषयकर्तृदोषापनयने श्रवणेन च करणदोषेऽपनीते फलोपकार्यङ्गाभ्यां सह कृताच्छ्रवणात्साक्षात्करिष्यते इत्यर्थः। श्रौतनिश्चयेन साक्षात्कि-

धमाणस्य बलादापतितं जडत्वमित्यत आह *स्वप्रकाशेति* वृत्त्यभिव्यक्ततया स्वत एव सिद्धेर्न जडत्वमित्यर्थः। स्वसमवेतसुखसाक्षात्कारस्य पुरुषार्थत्वादद्वैते तदभावान्न तत्र श्रद्धेत्यत आह *माक्षिकेति* मक्षिकाभिरुपचितो रसो माक्षिको मधु तदतिशेतुं शीलं यस्य तत्तादृशनेनानन्दरूपतोक्ता। सुखसाक्षात्कारस्य पुरुषार्थत्वे सम्भवति स्वसमवेतेति विशेषणमकिञ्चित्करमित्यर्थः। 'तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्कर' मिति स्मृतेः मनोनिग्रहस्याशक्यत्वात् तत्सहकृतश्रवणस्य कथमपरोक्षसाधनत्वमित्यत आह * यथेति * नैषधाख्ये काव्ये मया विरचिते परमपुरुषस्तुतिपरे सर्गेऽभ्यासवैराग्यादिसाधनमकथयमवोचमित्यर्थः। सत्यज्ञानादिपदानां पर्यायत्वे पदान्तरवैयर्थ्यं अपर्यायत्वे ऽखण्डार्थनिष्ठत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह * इत्येषा दिक्* अद्वैतसाधन इति शेषः। अकार्यकारणद्रव्यमात्रनिष्ठसमानाधिकरणवाक्यस्य सोऽयं देवदत्त इति वाक्यवत्प्रवृत्तिनिमित्तभेदे सत्यपि लक्षणयाऽखण्डनिष्ठत्वमित्यर्थः।

खण्डनानां परपक्षप्रतिक्षेपमात्रफलत्वाद्विजिगीषूणामधिकारो न मुमुक्षूणां तत्वनिर्णयफलत्वाभावादित्याशङ्क्याह

१६६ खण्डनयुक्तीनां तत्त्वनिर्णयफलकत्वम्।

अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानाम-
खण्डि राज्ञामिव नैवमाज्ञा।
तत्त्वानि कस्मान्न यथाभिलाषं

सैद्धान्तिकेऽप्यध्वनि योजयध्वम् ॥ २७ ॥

* अभीष्टेति * खण्डनानां एवमुक्तन्यायेनाद्वैताद्यभीष्टसिद्धावाज्ञा सामर्थ्यं नाखण्डि न खण्डितं । उदाहरति * राज्ञामिवेति * यथा राज्ञामाज्ञा परपक्षप्रतिक्षेपे स्वपक्षपरिपालने च नाखण्डि तद्वत् । नन्वद्वैतं श्रुतिप्रमाणकं त्वया न्यरूपि, निरूपयिष्यसि च प्रमाणादिलक्षणासम्भवं ततः कथं सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्याह * तत्तानीति * प्रमाणप्रमेयविभागस्य तत्त्वांशखण्डने ऽपि ज्ञानोत्पत्तेरर्वाग्व्यावहारिकं सत्त्वमबाधितं यस्मात्तस्माद्वक्ष्यमाणानि खण्डनवचनानि सैद्धान्तिके ऽध्वन्यपि कस्मान्न यथेच्छं योजयध्वं योजयध्वमेवेत्यर्थः । तदुक्तं ब्राह्मणेन 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यती'ति ।

परपक्षप्रतिक्षेपाद्वैतसाधनयोः सामर्थ्यं युक्त्यन्तराणामप्यस्ति सर्वदर्शनसिद्धान्तमवलम्ब्याप्रतिहतप्रचारत्वमासां खण्डनयुक्तीनामपि नास्ति तेन विजिगीषूणां न नियमेनात्र प्रवृत्तिरित्यत आह

१६७ सर्वत्र खण्डनयुक्तीनाम्प्रागल्भ्यम् ।

तदेतादृशीषु सर्व्वास्वपि दर्शनस्थितिषु काममास्माकीनाः खण्डनयुक्तयः प्रगल्भन्ते यासामीश्वरपरवशां विश्वव्यवस्थामनास्थाय निरसनमशक्यं तासामेवावतरणार्थमयं प्रावादुकप्रवादोपन्यासः ।

तथा—हि यदि दर्शनेषु[1] शून्यवादानिर्व्वचनीयपक्षयो-

---

१ दर्शनेष्विति पु० न्तरे नास्ति ।

राश्रयणं तदा तावदमूषां निराबाधैव सार्व्वपथीनता । यदि तु प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगन्तृमतावलम्बनं तदापि लक्षणखण्डनयुक्तीनां लक्षणविशेषखण्डने लक्ष्यखण्डनयुक्तीनाञ्च तद्विषयप्रमाणविशेषखण्डने प्रत्येकं तात्पर्य्यम् ।

तदिति यस्माददैतवादिसिद्धान्ते ऽपि प्रमाणप्रमेयादिसत्तांशनिरसनेऽपि खण्डनयुक्तयो न निवार्यन्ते तस्मादेतादृशीषु प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमाश्रयासु सर्वासु द्वैतदर्शनस्थितिषु खण्डनयुक्तयः प्रवर्तन्त एवेत्यर्थः। अस्ति चेत्सर्वत्र खण्डनयुक्तीनां प्रागल्भ्यं तर्हि कं पक्षविशेषमाश्रित्य खण्डनयुक्तयो निरङ्कुशां प्रयोक्तव्याः कं च समाश्रित्य प्रमेयविशेषखण्डने प्रयोक्तव्याः किं वा सर्वत्रैव निरङ्कुशाः प्रयोक्तव्या इति वीक्षायामाह *यासामिति* ईश्वरविरचितेयं प्रमाणादिव्यवस्था ऽतोऽस्या निरसने तावदीश्वरद्रोहः स्यादित्यभिशापमन्तरेण यासां खण्डनयुक्तीनां निराकरणमशक्यं तासामवतारणार्थं वादिमतोपन्यासः क्रियत इत्यर्थः । शब्दानित्यत्वादिसाधकयुक्तिविशेषस्य सार्वपथिकत्वाभाववन्नैतासां युक्तीनामपि सार्वपथिकत्वं युक्तित्वाविशेषादित्याशङ्क्य खण्डनयुक्तीनामेवायंस्वभाव इत्याह । *तथाहीति* शून्यब्रह्मवादिनोः साधनीयाभावात्सार्वपथीनत्वं निर्बाधत्वमित्यर्थः। साधनीयाभावप्रयुक्त्या

२ निर्बाधमित्यर्थः इति सो० पु० पा० ।

सार्वपथीनत्वं तयोश्चेन्न वैशेषिकादिपक्षविशेषे खण्ड-
नानां निर्बाधत्वं लक्षणप्रमाणादीनां साधनीयत्वादि-
त्यत आह * यदित्विति * तुशब्दो विशेषार्थः । त-
मेव दर्शयति * प्रमाणेति * या लक्षणखण्डनयुक्तय
उपन्यस्तास्ताः सामान्येन लक्षणमात्रं[1] न संभवत्ये-
तत्परा न भवन्ति किं तु लक्षणविशेषासम्भवपराः त-
द्यथा–स्वाश्रयावच्छेदोचितावान्तरसामान्यवत्वं वि-
शेषगुणलक्षणमुदयनोक्तमतिव्याप्त्या निराकृत्य गु-
णत्वावान्तरसामान्यवत्तया नियतैकद्रव्यावच्छेदकत्वं
वैशेषिकैर्लक्षणमुक्तं, लक्ष्यखण्डनयुक्तयश्च तत्प्रमाणमा-
त्रनिराकरणपरा न भवन्ति किं तु प्रमाणविशेषनिरस-
नपरा यथा–कार्याकार्यसंयोगस्य कारणाकारणसंयोग-
पुरःसरत्वे तूदयनोक्तं पार्थिवद्व्यणुकमाप्येन परमाणुना
संयुज्यते तदकार्यत्वे सति तत्संयोगिकार्यद्रव्यत्वाद्य-
था पटस्तुर्येत्यनुमानं दृष्टान्ते साध्यशून्यतया निराकृ-
त्योक्तविधपरमाणुद्व्यणुकसंयोगः कारणाकारणसंयोगा-
रभ्यः[2] अकर्मजत्वे[3] सति संयोगत्वात्संप्रतिपन्नवदित्य-
नुमानान्तरमुक्तं तद्वदित्यर्थः ।

सूत्रभाष्यकाराभ्यां प्रतिपादितप्रमाणादिखण्डने सू-
त्रादिविरोधात्तन्मतावलम्बिनोऽपसिद्धान्त इत्यत आह

१६८ अपसिद्धान्तापत्तिनिवारणम् ।

नच सौत्रादिलक्षणप्रमाण[4]खण्डनेऽपसिद्धान्तापत्तिः,

---

१ लक्षणमात्रेण सम्भवत्येत इति पु० पा० ।

२ कारणसंयोगारभ्य इति सो० पु० पा० ।

३ अकर्मकत्वे इति पु० पा० ।

४ प्रमाणेत्यधिकं क्वचित्पुस्तके नास्ति ।

तादृश्याः सूत्रादिव्याख्यायाः खण्ड्यमानत्वात् ।

न च वाच्यं—' लक्षणविशेषवस्तुव्यवस्थापकप्रमाणविशेषसूत्रादिव्याख्याविशेषखण्डनपरत्वेन लक्षणान्तरं प्रमाणान्तरं व्याख्यान्तरञ्च वाच्यं प्रसज्येत भवतोऽपीति ' । वितण्डाकथामालम्ब्य खण्डनानां वक्तव्यत्वात् । तत्र च व्यावृत्य स्वपक्षनिर्व्वाहं प्रति पर्य्यनुयोगानवकाशात् ।

न चेति यदि सूत्रादेरर्थमात्रं खण्ड्यते तदा तद्दर्शनावलम्बिनामपसिद्धान्तः स्यात् यदा तु सूत्रादिव्याख्यातॄणां व्याख्याविशेषः खण्ड्यते तदा नापसिद्धान्तः सूत्रादेरदुष्टतया स्वीकारादित्यर्थः । लक्षणादिविशेषखण्डनपरत्वेऽन्यल्लक्षणादि वक्तव्यमतश्च खण्डनानां तत्राप्यावृत्त्या स्वव्याघातकतया जातितेत्यत आह *न चेति* कुतो न प्रसज्यत इत्यत आह *वितण्डेति* कथाविशेषस्वरूपनिर्द्देशमात्रेण कथं प्रमाणादीनामवक्तव्यतासिद्धिरित्यत आह *तत्रेति* स्वपक्षस्थापनाहीनत्वाद्वितण्डायाः स्वपक्षस्थापनाङ्गानां प्रमाणादीनामवक्तव्यत्वमित्यर्थः ।

एकदर्शनावलम्बिनामप्यन्योन्यखण्डनप्रयोग एवं सति सिद्ध इत्याह ।

१६९ एकदर्शनावलम्बेऽपि खण्डनयुक्तीनां सावकाशत्वम् ।

एवञ्च सति वादिदर्शनमाश्रित्यापि खण्डनप्रयोगो निर्बाध एव एकदेशिवत्प्रत्यवस्थातुं शक्यत्वात् वैयाक-

रणानामिव च शब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीयतत्त्वज्ञाननिरूपणार्थं समानपक्षस्थित्याऽपि पर्य्यनुयोगसांव्यवहारिकतायाः सम्भवात् ।

एवमिति सदृष्टान्तं हेतुमाह *एकदेशिवदिति* एकशास्त्रैकदेशिनामेकसिद्धान्तावलम्बित्वेऽप्येकदेश्यन्तरवत् प्रत्यवस्थानमित्यर्थः। एकदेशिनोः संप्रतिपन्नांशे नास्ति परस्परं प्रत्यवस्थानमसंप्रतिपन्नांशे भिन्नदर्शनावलम्बिनो नास्ति विशेष इत्यत आह * वैयाकरणेति* यथा पाणिनिशाकल्यप्रभृतीनां गौरिति शब्दः साधुरिति संप्रतिपत्तावपि कथमयं शब्दः साधुरिति परकीयतत्त्वज्ञानपरीक्षार्थं तत्साधनप्रकारनिराकरणार्थं च प्रश्नो दृष्टस्तथा साध्यार्थसम्प्रतिपत्तावपि साधनप्रकारविशेषनिराकरणाय परकीयतत्त्वदार्ढ्यनिरूपणार्थं च पर्यनुयोगसांव्यवहारिकतायाः चोद्यस्य संव्यवहारसम्बन्धितायाः सम्भवादित्यर्थः ।

तत्वनिर्णयप्रधानवादकथायां न खण्डनयुक्तीनां प्रवेशस्तत्र स्वपक्षसाधनं प्रति परावृत्त्य पर्यनुयोगावकाशात्तत्कथमासां सार्वपथीनतेत्याशङ्क्याह

१७० वादेऽपि खण्डनयुक्तीनां प्रवेशः ।

वस्तुस्थितिं कुर्वाणेन च विचारकेणावश्यमेता युक्तय उद्धरणीयाः अन्यथा वस्तुव्यवस्थितेरशक्यत्वा-

१ समानो पास्थित्येति खं० मू० पु० पा० ।
२ त्वेनाप्ये इति पु० द्वयपाठः ।
३ सम्बन्धितायाः संव्यवहारादिति पु० पा० ।

दिति वादेऽपि प्रयोगः सम्भवत्येव खण्डनैयुक्तीनाम्[1] ।

वस्त्विति वस्तुबाधकत्वेन प्रयुक्तखण्डनानुद्धारे तदसिद्धेः खण्डनैरेव खण्डनान्युद्धरणीयानीति वादेऽपि खण्डनप्रवेश इत्यर्थः ।

जल्पस्य तर्हि कथाद्वयविलक्षणत्वादुक्तयुक्तेरसम्भवान्न तत्र खण्डनानां प्रवेश इत्यत आह ।

१७१ जल्पस्य पृथक्कथात्वाभावः ।

जल्पस्त्वेका कथा न सम्भवत्येवाऽसामयिकी वितण्डाद्वयशरीरत्वात् अन्यथा जल्पद्वयेनापि किमित्येका कथा न कल्प्यते, अत्राचामै[2] च जल्पविचारप्रस्तावे विस्तरेणैतदिति ।

*जल्पस्त्विति*जल्पकथाया एवाभावात्तत्रानवकाशो न दोष इत्यर्थः।'यथोक्तोपपन्नः छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प' इति गौतमीयाः सङ्गिरन्त इत्यत आह *असामयिकीति* सङ्केतं विना न्यायतो[3] विचार्यमाण इत्यर्थः।तत्र हेतुमाह *वितण्डेति*यदा प्रतिवादी छलजात्यादिभिर्वादिपक्षं दूषयति तदाऽस्य स्वपक्षसाधनावसराभावात् दूषयित्वैव निवर्त्तत इत्येका वितण्डा, दूषितश्च वादी प्रत्यावृत्य यदा प्रतिवादिपक्षं दूषयति तदा तत्पक्षस्य साधनानर्हत्वात्सोऽपि प्रतिपक्षं दूषयित्वैव निवर्तत इत्यपरा वितण्डा, ततश्च

१ खण्डनानामिति खं० मू० पु० पा० ।

२ अत्राचार्यैर्वेति खं० मू० पु० पा० ।

३ मुखत इति सो० पु० पा० ।

वितण्डाद्वयातिरेकेण परस्परस्खलितमात्रफलस्य जल्पस्य नास्त्येव स्वरूपमित्यर्थः । स्वमतसाधनपुरःसरं परमतनिरसनं जल्पे, वितण्डायां तु परमतनिरसनमेवेत्यस्ति जल्पवितण्डयोः पार्थक्यमित्यत आह *अन्यथेति* स्वपक्षसाधनपुरःसरं परपक्षमुपालभ्य पुनः परपक्षोपालम्भनपुरःसरं स्वपक्षसमर्थनमेका चतुर्थी जल्पसंज्ञा किं न कल्प्यते । पिष्टपेषणवदानर्थक्यं द्वितीयस्वमतसाधनादेरिति चेन्न । स्थूणानिखननन्यायेन दार्ढ्यप्रयोजनत्वात् । जल्पतः पृथक् फलाभावादिति चेन्न। वितण्डातः पृथक् फलाभावस्य जल्पेऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः । एवं तर्हि वितण्डैका कथा स्याद्वादस्यापि वितण्डाद्वयशरीरत्वनाभावप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह * अवोचामेति * वादस्य फलभेदेन वितण्डातो भेदोपपत्तिर्न जल्पस्य, तदभावात्प्रसङ्गस्य च[1] प्रशिथिलमूलत्वं विपर्ययावसानादिदोषाच्च न जल्पो नाम कथान्तरमस्तीतीश्वराभिसन्धौ विस्तरेणोक्तमित्यर्थः ।

परमतासिद्धं जल्पमङ्गीकृत्य खण्डनानां सार्वपथीनत्वं किं न दर्शयितुं शक्यमित्याशङ्क्योपायविशेषाच्छक्यते इत्याह ।

१७२ जल्पस्य पृथक्त्वेऽपि खण्डनयुक्तीनां प्रवेशः ।

जल्पकथयापि चाभिधाने स्वपक्षे व्यावृत्त्य[2] सदोषस्यापि प्रमाणतयाऽभिधानं कृत्वा तद्दोषोद्भावनकारी

१ प्रसङ्गस्यास्येति सो० पु० पा० ।
२ व्यावर्त्येति० का० मु० पु० पा० ।

कामपि खण्डनयुक्तिमत्रतार्ग्य बाधनीय इति जल्पेपि[1] नात्यन्तमनवकाशाः खण्डनयुक्तयः ।

जल्पेति परपक्षं प्रतिक्षिप्य स्वपक्षसाधनाय दैवगत्याऽसिद्ध्यादिदोषवदेव प्रमाणतयाऽभिधानं कृत्वा तद्दोषं प्रतिवाद्युद्भावयेत् तदाऽसौ दोषोद्भावनकारी कया चिल्लक्षणादिखण्डनयुक्त्या बाधनीय इति सम्भवत्येव जल्पेऽप्यवकाश इत्यर्थः ।

इति खण्डनयुक्तीनामवतरणम् ।

खण्डनानामनुपममहिमानमुपश्रुत्य सञ्जातकौतुको बुभुत्सुः पृच्छति ।

१७३ लक्षणसामान्यखण्डनयुक्तिः ।

कीदृश्यः पुनस्ताः ।

उच्यन्ते । तथा हि—लक्षणाधीना तावल्लक्ष्यव्यवस्थितिः लक्षणानि चानुपपन्नानि ज्ञानाधिकरणादिलक्षण[2]निरूपणद्वारेण चक्रकाद्यापत्तेः ।

कीदृश्य इति खण्डनयुक्तय इत्यनुषङ्गः।खण्डनयुक्तीनामानन्त्येन साकल्याभिधानस्याशक्यत्वात्कियत्यो ऽभिधीयन्ते इत्याह *उच्यन्त इति* खण्ड्यमानलक्षणेभ्यो नामरूपप्रपञ्चस्य लक्ष्यस्यान्यत्वाल्लक्षणानामनुपपन्नत्वे ऽपि न तस्यानुपपन्नतेत्याशङ्क्याह *तथा हीति* प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्धर्मविशेषं निश्चित्य काणादादिभिः संमुग्धधर्मिविशेषनिष्ठतया लक्षणाभिधाना-

१ वत एवेति सो० पु० पा० । २ ज्ञाता इति का० मु० पु० पा० ।

त्कथमनुपपन्नेत्यत आह *लक्षणेति* लक्षणानुपपन्नतां दर्शयितुं सर्वलक्षणानुगतं दूषणं तावदाह *ज्ञानेति* ज्ञानस्याधिकरणमाश्रयो ज्ञानाधिकरणं स आत्मा आदिर्यस्य स ज्ञानाधिकरणादिस्तस्य लक्षणनिरूपणद्वारा चक्रकाद्यापत्तेरित्यन्वयः। इदमाकूतं ज्ञातृज्ञानज्ञेयात्मकं तावज्जगत्तत्र को ज्ञातेति पृष्टे ज्ञानाधार इति लक्षणं वाच्यं, ज्ञानाधार इति विशेषणस्य रूपाद्याधारज्ञेयव्यावृत्त्यर्थत्वात् ज्ञेयमपि ज्ञातव्यं भवति तदज्ञाने तदपोहस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्, किं च तज्ज्ञेयमिति पृष्टे ज्ञानविषय इति वाच्यं, किं वा तज्ज्ञानमिति प्रश्नस्य प्रकाशात्मको ज्ञातृविशेषगुण इति वक्तव्यं अत एकस्याप्यन्यतोऽसिद्धेश्चक्रकापत्तिः, लक्षणस्यापि सत्तामात्रेण गमकत्वेऽतिप्रसङ्गात् ज्ञातं लक्षणं वाच्यं, एवं च लक्षणस्यापि लक्षणान्तराधीनसिद्धित्वेऽनवस्था क चिद्विच्छेदे तदसिद्धिद्वाराऽऽमूलमसिद्ध्यापातः लक्षणान्तराधीनसिद्धित्वाभावे लक्षणस्य लक्ष्यस्यापि तथैव सिद्ध्युपपत्तेर्लक्षणवैयर्थ्यापत्तिरित्यादिशब्दार्थः। ज्ञानाधिकरणादिसामान्यलक्षणानिरुक्तौ तदनालिङ्गिततद्विशेषलक्षणमप्यशक्याभिधानं तदुक्तं-भट्टमिश्रैः 'सामान्यलक्षणं मुक्त्वा विशेषस्यैव लक्षणम्। न शक्यं केवलं कर्तुमतोऽप्यस्य न वाच्यते'ति। ननु न सर्वं लक्षणाधीनं येनेयमनवस्था किं तु सन्दिग्धं लक्षणेन बोध्यते न च सर्वत्र सन्देहस्तथाऽदर्शनादिति, नैतत्सारम्। कस्य सन्दिग्धं न तावल्लक्षणप्रणेतुस्तथा सति तदप्रणयनप्रसङ्गान्नापि बोध्यस्य, लक्ष्यसन्देहासिद्ध्यर्थमेव पूर्वं तन्निश्चयस्य

स्वीकर्तव्यत्वादन्यथाऽनिश्चिते स्थाण्वादौ स्थाणुर्वा पुरुषोवेति सन्देहाभाववत्, लक्ष्यस्य सर्वथा ऽनिश्चितत्वे सन्देहानुपपत्तेः, पूर्वं निश्चितत्वे यतः स निश्चयस्तत एव पुनरपि निश्चयान्तरोपपत्तेर्लक्षणप्रणयनानर्थक्यमिति। यद्वा लक्षणं लक्ष्यविशेषनिष्ठतया प्रतीयमानं सद्व्यावर्तयत्युत स्वरूपेण प्रतीयमानं, न तावद्द्वितीयः, अतिप्रसङ्गात्, आद्ये तल्लक्षणभेदज्ञाने सति लक्षणाधिकरणत्वं लक्ष्यस्य सिध्येत् ततश्च तन्निष्ठलक्षणसिद्धिः सिद्धाच्च लक्षणाद्भेदज्ञानमिति चक्रकापत्तिः लक्षणसिद्धौ भेदज्ञानं सिध्येत्सिद्धे च तस्मिल्लक्षणमिति परस्पराश्रयस्तथा व्यवच्छेद्यप्रतीतौ व्यवच्छिन्नलक्ष्यनिष्ठलक्षणसिद्धि, र्व्यवच्छेद्यसिद्धिश्च लक्षणान्तरात्तत्राप्येवमित्यनवस्थेति। अस्मिन् पक्षे ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं लक्षणं तदधिकरणं लक्ष्यं तदादिर्यस्य व्यवच्छेद्यस्य तज्ज्ञानाधिकरणादीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिस्तस्य लक्षणनिरूपणद्वारा चक्रकाद्यापत्तेरित्यन्वयः। यद्वा सकलभेदज्ञानं लक्षणाधीनं लक्षणं[1] च लक्ष्याधिकरणं वक्तव्यं तदधिकरणमधिकरणत्वविशिष्टतया निपतनप्रतिबन्धकत्वादेरननुगमात्[2] लीलावतीकारमतानुसारेण[3] ज्ञानविशेषः ज्ञानं च लक्षणाधीनमिति चक्रकापत्तिरत्रैव ज्ञानं ज्ञाननिरूपणाधीनमित्यात्माश्रयता, तथा ज्ञानं लक्षणाधीनं लक्षणं च ज्ञानाधीनमित्यन्योन्याश्रय इति, अस्मिन्प-

---

१ चेति पु० पा०।

२ नियतं न प्रति० इति० पु० पा०।

३ अयं चेति अधिकं सो० पुस्तके।

क्षे ज्ञानं चाधिकरणं च ज्ञानाधिकरणे ते आदी यस्याधिकरणत्वस्य तज्ज्ञानाधिकरणादि ज्ञानाधिकरणादि च लक्षणं च ज्ञानाधिकरणादिलक्षणे तयोर्निरूपणद्वारेति योजना ।

सकलमपि द्वैतं प्रमेयं प्रमासिद्ध्यधीनसिद्धिकं ततः प्रमाखण्डने खण्डितं भविष्यतीत्यभिप्रेत्यप्रमाखण्डनमुपक्रमते ।

१७४ प्रमालक्षणखण्डनम् ।

तेषु तावत्तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्यप्ययुक्तं तत्त्वशब्दार्थस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात् । तस्य भावो हि तत्त्वमुच्यते प्रकृतं च तच्छब्दार्थः न चात्र प्रकृतं किञ्चिदस्ति यत्तच्छब्देन परामृश्यते ।

तेषु तावदिति तेषु वक्ष्यमाणलक्षणेषु मध्य इत्यर्थः। अनुभूतिः प्रमेत्युक्ते भ्रान्त्यादावतिप्रसक्तिस्तन्निवारणाय तत्त्वेत्युक्तम् । तत्त्वं प्रमेत्युक्ते प्रमेयस्वरूपेऽत्यापत्तिस्तन्निवारणायानुभूतिरिति विशेषणम् । स्मृतिव्यावृत्यर्थमप्यनुभूतिविशेषणं अपि शब्दः साधारणदूषणस्य च वक्ष्यमाणविशेषदूषणेन समुच्चयार्थ । कुतोऽयुक्तमित्यत आह *तत्त्वेति* विशेषणांशस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः । तत्त्वमिति पदं तत्त्वपदं तदर्थस्येत्यर्थः । किं तत्त्वशब्दोऽवयवशक्त्या कञ्चिदर्थमाचष्टे किं वाऽखण्डशक्त्या कस्मिंश्चिद्रूढ इति विकल्प्य, प्रथमे पि प्रकृतं तदर्थः किं वा बुद्धिस्थमात्रमिति विकल्प्य प्रथममुपादत्ते *तस्येति*

४ ऽति व्याप्ति रितिसं० पु० पा० ।

अस्त्वेतावता किं स्यादित्यत आह *प्रकृतमिति* तत्त्वपदार्थस्वरूपमभिधाय तदसम्भवेन लक्षणासम्भवं भणति *नेति*

सर्वनाम स्वमहिम्ना प्रसिद्धमात्रमाचष्टे 'यदाऽऽग्नेयोऽष्टाकपाल' इत्यादावप्रकृताष्टाकपालसमानाधिकरणतया सर्वनाम्नो यच्छब्दस्य प्रयोगदर्शनादिहापि बुद्धिस्थमेव तत्त्वपदार्थ इति द्वितीयमाशङ्कते ।

१७५ तत्त्वशब्दस्य यौगिकार्थनिरुक्तिः ।

अथानुभूत्या स्वसम्बन्धिविषय आक्षेपाद्बुद्धिस्थः कार्यते स तच्छब्देन परामृश्यते, वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थतायामेव प्रकरणपदार्थविश्रामात्, तेन यस्यार्थस्य यो भावस्तस्य तत्त्वमुच्यते—इति, न, अरजतादेरपि रजताद्यात्मना अनुभूतिविषयतासम्भवादसत्यानुभूत्यव्यवच्छेदात् भवितुरतत्त्वशब्दार्थत्वप्रसङ्गेन च धर्म्यंशे विशिष्टे च प्रमाया अप्रमात्वापातात् ।

अथेति सामर्थ्ये विषयमन्तरेणानुभूतेरनुपपत्तिलक्षणमाक्षेप उच्यते। अनुभूतिरनुभाव्यमाक्षिपतु नाम तावता तत्त्वपदार्थस्य किमायातमित्यत आह *स इति* बुद्धिस्थं तच्छब्दार्थः प्रकृतं वेति नानार्थत्वमापन्नं तत्त्वपदस्येत्यत आह *वक्त्रिति* आरभ्याधीतविषयं प्रकरणमुच्यते तच्च न बुद्धिस्थत्वादन्यन्निरूपयितुं शक्यत इत्यर्थः। एवं तच्छब्दार्थं निरूप्य तत्त्वपदार्थं निर्दिश-

१ ताथा पचेति ख० मू० पु० पा० ।

ति *तेनेति* किं प्रमाणबुद्धिस्थं तत्पदार्थः, किं वा भ्रान्तिबुद्धिस्थमुत बुद्धिमात्रविषयः, नाद्यः आत्माश्रयान्नापि द्वितीयो व्याघातादिति, कल्पद्वयं बहिरेव दूषयित्वा तृतीयमतिव्याप्त्या दूषयति *नेति* अरजतादेरपि शुक्त्यादेरजताद्यात्मना भ्रान्तिविषयत्वसम्भवात्तद्भावस्तत्त्वं रजतत्वं तद्गोचराऽनुभूतिः प्रमेत्यसत्यानुभूतेर्मिथ्याज्ञानात्प्रमाया अव्यवच्छेदादव्यावृत्तेरित्यर्थः । किं च भावगोचरानुभूतिः प्रमा,किं वा भवितृगोचरा,किं वा भावविशिष्टभवितृगोचरा, न तावद्द्वितीयतृतीयौ,परस्परमव्यापनात्,नापि प्रथमः तत्राप्यव्याप्तेरपरिहार्यत्वादित्याह *भवितुरिति* तत्त्वशब्दो यदि भाववाचकस्तदा भावाश्रयस्य भवितुर्घटादेर्भावविशिष्टधर्मिणश्च घटत्वादिविशिष्टस्य तत्त्वपदार्थत्वाभावेन तद्गोचरानुभूतिरप्रमा स्यादिति तत्राव्याप्तं लक्षणमित्यर्थः ।

तत्त्वशब्दो योगवृत्त्या कश्चिदर्थमाचष्ट इति प्रथमकल्पं निराकृत्येदानीमखण्डशक्त्या कस्मिंश्चिदर्थे रूढ इति द्वितीयं कल्पमनुभाषते ।

७६ तत्त्वशब्दस्य रूढार्थानिरुक्तिः ।

अथोच्यते अत्रयत्रार्थाचिन्तया दूषणाभिधानमिदं त्यज्यतां, यतोऽयं तत्त्वशब्दः स्वरूपमात्रवचन इति, एतदप्ययुक्तम् । स्वरूपत्वस्य जातेरुपाधेर्वा स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेः स्वरूपशब्दार्थस्यैकस्यासम्भवेन प्रतिविषयव्यावृत्त्या लक्षणस्याव्यापकत्वापातात् ।

---

१ वि इति सो० पु० अधिकम् ।

अथेति तत्त्वशब्दस्य रूढत्वेऽप्यर्थविशेषवचनत्वेऽर्थान्तरानुभूतावव्याप्तिः (सामान्यवचनत्वे विशेषानुभूतावव्याप्तिरिति) कथितदोषतादवस्थ्यमित्यत आह *यत इति* अविवक्षितविशेषं स्वरूपं तत्त्वशब्दोऽन्वाचष्टे तत्त्वार्थविदामित्यादौ तत्त्वशब्दस्य तन्मात्रपरतया व्याख्यातत्वादतो नोक्तदोषोऽतत्त्वज्ञानविषयस्यासंत्वात् स्वरूपाभावात्तद्व्यवच्छेदश्चेत्यर्थः। दूषयति *एतदिति* किमेकं स्वरूपमुतानन्तानि, नाद्यो ऽद्वैतापातात्, द्वितीये चानेकस्वरूपेष्वेकः स्वरूपशब्दोऽनुगतं किञ्चिन्निमित्तमुररीकृत्य गोशब्दवत्प्रवर्त्तते, किं वा तदनपेक्षया, आद्येऽपि निमित्तं जातिरुपाधिर्वा, नतावज्जातिरित्याह *स्वरूपत्वस्येति* स्वरूपशब्दनिमित्तं स्वरूपत्वं यदि जातिस्तदा भाववाचकजातिवचनस्य जातावपि प्रवृत्तेः सा जातिः स्वात्मनि वर्तते न वा, वर्तते चेदात्माश्रयान्यो[२]न्याश्रयादिर्न वर्त्तते चेत्स्वरूपत्वस्य स्वरूपशब्दार्थत्वाभावेन निःस्वरूपतया तद्योगिनोऽपि निःस्वरूपतापत्तिरिति। स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेरित्युक्तं उपाधिरित्यत्राप्येवं दूषणमुन्नेयम्। अनुगतनिमित्तमन्तरेण स्व[३]रूपशब्दस्य स्वरूपवचनत्वमिति द्वितीयं दूषयति *स्वरूपेति* घटादिस्वरूपविशेषस्य तत्त्वपदार्थत्वे पटादिप्रमाया अप्रमात्वापातः सकलस्वरूपविशेषाणां सम्भूय तत्त्वपदार्थत्वे एकैकत्राव्याप्ति-

---

१ ()एतच्चिन्हान्तर्गतो ग्रन्थः सो० पु० नास्ति।

२ श्रयोऽन्याश्चदन्योन्येति क्वचित्पुस्तके पा०।

३ स्वरूपशब्दस्येति सो० पु० नास्ति।

रिति भावः ।

अनुभूतिः प्रमेत्युक्ते विपर्यासादावतिव्याप्तिस्त-न्निरासार्थं तत्त्वमिति विशेषणमिति वक्तव्यं न च तद्यु-क्तमेवंविशेषणेऽप्यतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यादित्याह ।

७७ तत्त्वशब्दस्यस्वरूपवाचित्वेऽपि विपर्य्यासादेरनिरासः ।

कथञ्च तत्त्वेति विपर्य्यासादे र्निरासः तथा हि शुक्तौ यो रजतमिति प्रत्ययः सोऽपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव, न हि धर्मी वा रजतत्वं वा न स्वरूपं नापि तयोः प्रतिभासमानः सम्बन्धो न स्वरूपमिति युक्तं, समवायो हि तयोः स-म्बन्धः प्रतिभाति सच स्वरूपमेव ।

कथञ्चेति मिथ्याध्यवसायो विपर्ययोऽनिर्द्धारणा-त्मकं ज्ञानं संशय इति लक्षणपर्यालोचनया तत्त्वपद-व्यावर्त्यत्वं प्रतीयत इत्याशङ्क्याह *तथा हीति* निःस्व-रूपत्वे शून्यवदपरोक्षत्वानुपपत्तिरित्येवकारार्थः । रज-तमिति प्रत्ययस्य किमिदमंशो विषयः, किं वा रज-तमुताहो तयोः संबन्धो,न विषयान्तरं संभवतीदं रज-मित्यत्र त्रयाणामेव प्रतिभासाद्यदीदमंशो विषय-स्तत्राह *नहीति* द्वितीयं प्रत्याह *रजतत्वमिति* इद-मंशरजतत्त्वयोः सत्त्वोपगमादन्यस्य स्वरूपशब्दार्थस्य च निरूपयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । यदि तयोः सम्ब-न्धस्तदाऽसौ प्रतिभासमानो विषयः किं वाऽप्रति-भासमानो, नाप्रतिभासमानोऽतिप्रसङ्गाद्यद्यद्यस्त-

१ रजतत्वप्रत्यय इति० का० मु० बं: पु० पा ।

आह *नापीति* अवभासमानोऽपि भ्रान्तिविषयत्वा-दसन्नित्याशङ्क्य तस्य स्वरूपं दर्शयितुं पक्षविशेषमा-श्रित्य सम्बन्धविशेषमाह *समवाय इति* इदमिति सामान्यं रजतमिति विशेषस्तद्वैपरीत्येन वा तयोः सम्बन्धः समवाय इति तार्किकाः, तादात्म्यमिति भाट्टा, स्तत्र तत्त्वानुभूतिरिति लक्षणस्य तार्किकसम-यत्वात्तन्मतमनुसृत्योक्तं समवाय इति। अस्त्वेतावता किमित्याशङ्क्याह *स चेति* किमिदं स्वरूपं नाम किं सत्त्वमात्रं, किं वा यद्विशेषणविशिष्टतया यत्प्रतिपन्नं तस्य तद्विशिष्टतयैव सत्त्व,मुत यदुपाधौ यत्प्रतिपन्नं तस्मिन्नेव तस्य सत्त्व,माहो स्विद्यद्रूपं यत्प्रतिपन्नं तस्य ताद्रूप्येण परमार्थतोऽवस्थितत्वं, यद्याद्यस्तर्हि भ्रा-न्तिगोचरः समवायोऽपि स्वरूपमेवान्यथा समवा-यविलोपेन पदार्थन्यूनतापातादित्यर्थः।

न सत्त्वमात्रं स्वरूपं किन्तु विशिष्टं सत्वं न चात्र शु-क्तिरजतत्वाभ्यां विशिष्टं सत्वमस्तीति द्वितीयं शङ्कते।

७८ विशिष्टसत्त्वस्य स्वरूपत्वनिरासः।

सत्यं समवायः स्वरूपं स एव तु[2] शुक्तिव्यक्तौ रज-तत्वस्य नास्तीति चेत्। मैवम्। तत्र नास्तित्वेऽपि स्वरूपताया अव्यावृत्तेः न हि गृहे देवदत्तो नास्तीति स्वरूपं न स्यात्।

सत्यमिति शुक्तौ रजतत्वस्य समवायो नेति न

१ नैय्यायिकमतमाश्रित्येत्यर्थः।

२ स एव च इति सो० पु० पा०।

श्रः केन सम्बन्धः किं समवायस्वरूपेण किं वा तस्य ताभ्यां सम्बन्धान्तरेण, नाद्य उक्तदोषानुषङ्गात्, द्वितीये सम्बन्धान्तरनिषेधेऽपि न समवायस्य का चित्क्षतिरिति परिहरति *नैवमिति* उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति *नहीति* देवदत्तस्य गेहसंसर्गनिषेधेऽपि न देवदत्तस्य स्वरूपहानिस्तद्वत्समवायस्य शुक्तिसंसर्गनिषेधेऽपि न स्वरूपव्यावृत्तिरित्यर्थः।

यदुपाधौ यत्प्रतिपन्नं तस्मिन्नेव तस्य सत्त्वं स्वरूपं तदेव तत्त्वशब्दार्थो न च तदस्ति भ्रान्तिगोचरस्येति तृतीयं कल्पमाशङ्कते।

७९ देशकालसम्बन्धिस्वरूपस्य तत्त्वशब्दार्थत्वनिरासः।

न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते किन्तु यद्देशकालसम्बन्धि यत्स्वरूपं प्रतीतं तस्य तद्देशकालसम्बन्धि[२] स्वरूपं तत्त्वमुच्यत इति चेत्[३]। नैवम्। देशकालसम्बन्धांशे प्रमाया अप्रमात्वापातात्।

न स्वरूपमात्रमिति देशकालसम्बन्धेषु देशादिसम्बन्धोऽस्ति न वा, ऽस्ति चेत्स एव चेद्देशादिरात्माश्रयोऽन्यश्चेदन्योन्याश्रयादिरिति प्रथमं दूषयति *नैवमिति* यदि देशादौ देशान्तरादिसम्बन्धो नास्ति तदा तद्गोचरप्रमायां लक्षणाव्याप्तिरित्याह *देशेति* अयं घट इत्यत्र पुरोदेशवर्तमानकालसम्बन्धो घटे

१ यत्प्रतीयते तस्य तदुपाधौ सत्त्वं इति सो॰ पु॰ पा॰।
२ सम्बद्धं इति सो॰ मू॰ पु॰ पा॰।
३ का॰ मु॰ ख॰ पु॰ चेत् नास्ति।

स्फुरति, तत्र प्रतिपन्नोपाधिदेशादिमतो घटाकारस्य तत्त्वपदार्थतया तद्गोचरानुभूतिः प्रमा स्यादेव देशादीनां पुनर्देशान्तराद्युपाधिप्रतिपन्नसत्त्वतत्त्वपदार्थत्वाभावेन तद्गोचरानुभूतिरप्रमा स्यादित्यर्थः ।

देशस्वरूपं कालस्वरूपं तत्सम्बन्धस्तत्सम्बन्धी चेति चत्वारस्तत्त्वपदार्थास्तेषामन्यतमगोचरानुभूतिः प्रमेति लक्षणस्य नाव्याप्तिरिति शङ्कते ।

८० चतुर्णां तत्त्वशब्दवाच्यत्वनिरासः ।

*तयोः स्वरूपमेव तत्त्वशब्दार्थ इति चेन्न। तत्त्वपदस्यानेकार्थत्वे लक्षणाव्यापकत्वापत्तेः ।

तयोरिति देशकालसम्बन्धानां बहुत्वेऽपि तयोरिति देशकालयोरेवोपादानं सम्बन्धस्य सम्बन्ध्यधीनत्वाभिप्रायम् । देशकालतत्सम्बन्धानां तत्सम्बन्धस्य च तत्त्वपदार्थत्वे सम्भूय प्रत्येकं वाऽननुगमादव्याप्तिरिति दूषयति *नेति* ।

यद्यद्रूपं प्रतिपन्नं तस्य ताद्रूप्येण व्यवस्थितत्वं तत्त्वपदार्थ इति चरमपक्षमाशङ्कते ।

८१ तद्रूपेण प्रतीतस्य तथा भावस्तत्त्वमिति चरमपक्षनिरासः ।

अथैवं ब्रूषे यद्यथाभूतं प्रतीयते तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते । नैतदपि युक्तं, यद्यथाभूतं प्रतीयते तद्यदि प्रतीतिसमयमपहाय कालान्तरे तथाभूतं स्यात्तदाप्येवं तत्त्वं स्यादेवेति भाविपाकजरागः कुम्भः

---

१ रागजराग इति सो० मू० पु० पा० ।

* तत्रेति क्वचिदधिकम् ।

श्यामदशायामपि रक्तपित्तिना रक्ततयोपलभ्यमान स्त-त्त्वं स्यादिति तद्बुद्धेः प्रमात्वापातः । यदा तदेति वि-शेषणप्रक्षेपेणे[2] च कालविशिष्टताप्रतीतेरप्रमात्वापातो न हि कालवैशिष्ट्येपि कालान्तरसम्बन्धः सम्भवी ।

अथेति प्रमाणबलात्ताद्रूप्यनिश्चयः प्रमाणं च प्रमाकरणं ततश्च प्रमासिद्धौ तत्करणप्रमाणसिद्धिस्त-त्सिद्धौ च ताद्रूप्यसिद्धिस्ततश्च तद्गोचरानुभूतिप्रमा-सिद्धिरिति चक्रकापत्त्या दूषयति *नैतदिति* किं च यद्यथा प्रतीयते तस्य तथा व्यवस्थानं प्रतीतिसमये ऽपेक्ष्यते, किं वा कालान्तरे, उताविवक्षितविशेषे का-लमात्र इति, त्रिधा विकल्प्य न तावत्प्रतीतिसमये ऽतिव्याप्तेः न हि यदैवेदं रजतमिति प्रतीयते तदैव बा-ध्यते भ्रान्तस्याप्रवृत्त्यापातादिति प्रथमं बहिरेव दू-षयित्वा द्वितीयमनुवदति *यद्यथेति* अतिव्याप्त्या दूषयति *तदेति* तदाऽप्येवं भ्रान्तिगोचरोऽपि तत्त्वं स्यादिति लक्षणस्यातिव्याप्तिरिति शेषः । भ्रान्तिप्र-तिपन्नं प्रतीतिकालमपहाय कालान्तरे ताद्रूप्येण स्थि-तं रजतादि न दृश्यते नातोऽतिव्याप्तिरित्यत आह- *भावीति* पाकजश्चासौ रागश्चेति पाकजरागः स च भावी चेति भाविपाकजरागः स यस्य स तथोक्तः स चासौ कुम्भश्चेति तादृगुद्रिक्तपित्तस्य नायना रश्म-

---

१ श्यामता इति का० मु० खं० पु पा० ।

२ क्षेपणे च इति का० मु० खं० पु० पा० ।

योघटग्रहणाय प्रवृत्ता दुष्टाः सन्तो वस्त्वन्तरवर्तिनं रक्ति-मानं घटसमानाधिकरणतया गृह्णन्ति दैवगत्या प-रस्ताद्भविष्यतीति तदपि तत्त्वं स्यात्। भवतु को दोषस्तत्राह *इतीति* भाविपाकजरागश्यामतादशायां दुष्टेन्द्रियेण यद्यपि रक्ततयोपलभ्यते रक्तपित्तिना पुरुषेण तथा ग्रहणा, त्तथाऽपि तदा रक्तो न भवति यत्तु यदा प्रतीयते तत्तदा दैवगत्याऽप्यबाध्यतया व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते नारोपितं तत्त्वमित्युक्तत्वात्तत्राह *यदा तदेति* यद्यथा भूतं यदा प्रतीयते तत्तदा परमार्थतो व्यवस्थितमिति लक्षणकरणे कालस्य कालान्तराभावात्कालांशे कालवैशिष्ट्यांशे च यदा तदेति विशेषणायोगादव्याप्तिरित्यर्थः। एतेन तृतीयकल्पोऽप्यपहस्तितो मन्तव्यः। कालविशिष्टेऽपि वस्तुत्वात्कालसम्बन्धानुमानान्नाव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * न हीति * यत्कालविशिष्टो घटस्तास्मिन्कालविशिष्टे नान्यः कालो वर्ततेऽनवस्थादेरपरिहार्यत्वात्सोऽपि तस्मिन्न निरूपाधिके वर्तेताऽऽत्माश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः।

कालस्यैकत्वेऽप्युपाध्यन्तरविशिष्टेन कालेन सम्बन्धो भविष्यतीति शङ्कते।

८२ कालस्य कालान्तरेण सम्बन्धाभावः।

अन्योपाध्यवच्छिन्नः सोऽन्योपाध्यवच्छिन्नेन सम्भन्त्स्यत इति[1] चेत् तर्हि दण्ड्यपि देवदत्तः कुण्डलिनं स्व·मारोक्ष्यत्येव। उपाधिभेदेऽप्युपधेयस्यैकत्वान्निवृत्तैनैवमि-

---

१ सम्भन्त्स्यतीति का० मु० ख० पु० पा०।

ति चेत् तुल्यम्।

अन्येति सम्भन्त्स्यते सम्बद्धो भविष्यतीत्यर्थः। कालस्यैकत्वेऽपि तदवच्छेदकसवितृगत्याद्युपाधिभेदादेकोपाध्यवच्छिन्नस्यापरोपाध्यवच्छिन्नत्वं सम्भवति यथा संवत्सरावच्छिन्नस्य पक्षावच्छेदस्तदवच्छिन्नस्य दिवसाद्यवच्छेदस्ततश्च किञ्चिदुपाधिविशिष्टकालस्योपाध्यन्तरविशिष्टकालान्तरेण सम्बन्धसम्भवान्नान्याप्तिरित्यर्थः। उपाधिविशिष्टः कालो नोपाध्यन्तरविशिष्टस्वात्मना सम्भन्त्स्यते वस्तुत्वाद्देवदत्तवदन्यथा दण्डी देवदत्तः कुण्डलिनं स्वात्मानं यज्ञदत्तमिवारोहेदिति विपक्षे बाधमाह *तर्हीति* स्वप्रतियोगिकभेदाभावाधिकरणत्वं तत्रोपाधिरिति शङ्कते *उपाधीति* कालस्वरूपस्योपहितस्य स्वप्रतियोगिकभेदाभावाधिकरणत्वमस्तीति साधनव्यापक उपाधिरित्याह *तुल्यमिति*

नायं तत्त्वशब्दः स्वरूपवचनः किन्तु कारणत्ववचनस्तदुक्तदोषपरम्परा नास्तीत्याशङ्क्याह।

८३ कारणस्य तत्त्वशब्दवाच्यत्वनिरासः।

एतेन कारणं तत्त्वमित्यपि निरस्तम्। सर्वस्य[1] तथात्वे प्रमित्यभावेनात्माश्रयेण च प्रतिक्षणविशिष्टैर्[2] विश्वावश्यकारणत्वोपगमे[3] दुरपवादार्थक्रियाकारित्वस्वरूपस-

---

१ सर्वतथात्व इति सो॰ पु॰ पा॰।

२ विशिष्टस्येति सो॰ पु॰ पा॰।

३ पगमे दुरपवादेति का॰ मु॰ पु॰ पा॰।

स्वलक्षणाङ्गीकारिजैनचरणशरणप्रवेशविडम्बनापादिदोषग्रासेन चेति ।

एतेनेति नियतप्राक्सत्त्वरूपत्त्वात्कारणत्वस्य कालस्य च कालान्तराभावेन नियतप्राक्कालसत्त्वकारणत्वासम्भवात्कालांशे विशिष्टांशे च ज्ञानमप्रमा स्यादित्यर्थः । कालातिरिक्तपदार्थानां कारणत्वं नियतप्राक्कालसत्त्वं कालस्य पुनर्नियतपूर्वत्वं तेन कालस्याऽपि कारणत्वान्नाव्याप्तिरित्यत आह * सर्वेति * सर्वस्य तथात्वे–कारणत्वे प्रमित्यभावेन–प्रमाणाभावेन च निरस्तमिति पूर्वेणान्वयः, न हि सर्वं कारणमिति प्रमातुं शक्यमन्त्यकार्यस्याकारणत्वात्। तदपि स्वविषयस्य योगिप्रत्यक्षस्य कारणमिति चेन्न।शुक्तिरूप्यप्रत्यक्षस्य स्वविषयाजन्यत्वात् । प्रमाभेदस्य प्रत्यक्षस्य स्वविषयजन्यत्वं नियतमिति चेन्न । चक्रकापत्तेः प्रमासिद्धौ हि तद्भेदप्रत्यक्षसिद्धिस्तत्सिद्धौ चान्त्यकार्यस्य तज्ज्ञानजनकत्वेन कारणत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्त्वानुभूतिप्रमासिद्धिरिति । आत्माश्रयेण च निरस्तमिति सम्बन्धः। कारणं चेत्तत्वं तदा कारणानुभूतिः प्रमेत्युक्तं स्यात्कारणं च कारणत्वाधिकरणं तथा च कारणत्वे कारणत्वमस्ति न वा, न चेत्कारणत्वज्ञानमप्रमा स्यादस्ति चेत्कारणत्वान्तरं तदेव वा, कारणत्वान्तरं चेदनवस्था, तदेव चेदात्माश्रय इत्यर्थः । किं च पूर्वक्षणवर्तिघटस्योत्तरक्षणवर्तिघटम्प्रति कारणत्वमस्ति न वा, न चेद्घटोऽ

१ कारणत्व इति का० मु० पु० पा० ।

२ त्कारणत्वान्तरं चेदनवस्थेति सो० पु० पा० ।

यमिति धारावाहिकविज्ञानस्यातत्त्वानुभूतित्वेनाप्रमा-
त्वापातोऽस्ति चेदर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति मा-
ह्रायानिकपक्षानुप्रवेशः प्रतिक्षणविशिष्टकारणतोप-
गमादित्याह * प्रतीति * प्रतिक्षणविशिष्टस्य वि-
श्वस्यावश्यकारणता तस्या उपगमस्तेन दुरपवादं दुः-
खेन निरसनं यस्य तच्चार्थक्रियाकारित्वमिति तथोक्तं
तच्च स्वरूपसत्त्वस्य लक्षणमिति प्रतिक्षणविशिष्ट-
विश्वावश्यकारणतोपगमदुरपवादार्थक्रियाकारित्वस्व-
रूपसत्त्वलक्षणं, यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमा-
र्थसदिति बौद्धैर्लक्षणाभिधानात्तदङ्गीकरोतीति स्वरू-
पसत्त्वलक्षणाङ्गीकारी स च जैनश्चेति तथोक्तः
जिनो भदन्तस्तत्समयानुसारी जैनस्तस्य चरणौ
जैनचरणौ तयोः शरणं प्रवेशः स एव विडम्बना
विलासस्तामापादयितुं शीलं यस्य दोषस्य स जै-
नचरणशरणप्रवेशविडम्बनापादिदोषस्तद्ग्रासेन नि-
रस्तमित्येवं सम्बन्धः । एतदुक्तम्भवति नियतप्राक्
सत्त्वरूपत्वात्कारणत्वस्य पूर्वपूर्वक्षणावच्छिन्नघटस्योत्त-
रोत्तरक्षणावच्छिन्नघटं प्रति कारणत्वमवश्यमेष्टव्यं
अन्यथा धारावाहिकविज्ञानानामप्रमात्वापातात्ततश्च
कालपरमांशावच्छिन्नसत्त्वरूपं क्षणिकत्वमिष्टं स्यात्तथा-
ऽर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमपीष्टं स्यात्तद्द्वयं स्थिरवादिना-
मनिष्टमतश्चेष्टहानिरनिष्टापत्तिरिति दूषणद्वयमा-
पन्नमिति। इतिशब्दो लक्षणविशेषणांशदूषणसमाप्तौ ॥

इति तत्त्वशब्दनिर्वचनखण्डनम् ।

---

१ अर्थक्रियाकारित्त्वमिति० सो० पु० पा० । २ बौद्धपक्षः ।
३ कारणान्तरोपगमादिति पु० पा० ।

एवं तावत्तत्त्वेति लक्षणविशेषणांशं निराकृत्यानुभूतिरिति विशेष्यांशं खण्डयितुमुपक्रमते ।

८४ अनुभूतित्वविकल्पाः ।

किंचेदमनुभूतित्वं नाम? ज्ञानत्वावान्तरजातिभेदो वा?—१ स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं वा?—२ स्मृतिलक्षणरहितज्ञानत्वं वा?—३ तदविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियतासाधारणकारणकबुद्धित्वं वा ?—४ ।

किं चेति इदमनुभूतित्वं किमिति विकल्पाभिप्रायेणोक्तं तानेव विकल्पान्विशदयति * ज्ञानत्वेति * ज्ञानत्वं नाम परसामान्यं तदवान्तरसामान्यविशेषो ऽनुभूतित्वमिति प्रथमकल्पार्थः । अनुभूतित्वं नजातिः किन्त्वौपाधिको धर्म इति पक्षे ऽप्युपाधिं विकल्पयति *स्मृतीति* ज्ञानत्वे सति स्मृत्यन्योन्याभाववत्वमुपाधिस्तन्निबन्धनो धर्मो ऽनुभूतित्वमित्यर्थः । स्मृतिव्यतिरिक्तत्वेन प्रसिद्धस्य विपर्यासादेः स्मृतिलक्षणं योजयति प्राभाकरस्तदभिप्रायेणाह *स्मृतिलक्षणरहितेति* ज्ञानत्वे सति केवलसंस्कारजत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वमुपाधिस्तन्निबन्धनो धर्मो ऽनुभूतित्वमित्यर्थः । न्यूनतापरिहाराय सम्भावितं पक्षान्तरमाह * तदिति * तस्या जायमानबुद्धेरविदूरश्च स प्राक्कालश्चेति तदविदूरप्राक्कालस्तस्मिन्नुत्पत्तिस्तया नियतमसाधारणं कारणं यस्या बुद्धेः सा तदविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियतासाधारणकारणबुद्धिस्तद्भावस्तत्त्वं तदनेन स्मृतिर्व्यावर्त्यते तस्या हि संस्कारो ऽ

साधारणकारणं स च विदूरोत्पन्न एव, साधारणकारणानामात्मान्तःकरणसंयोगादीनामचिरोत्पन्नत्वादसाधारणेति विशेषणमिन्द्रियसंयोगलिङ्गपरामर्शादिजन्यबुद्धित्वमुपाधिरित्युक्तम्भवति ।

व्यक्तिविशेषाणां जातिव्यञ्जकत्वस्वाभाव्यादनुभूतित्वं जातिरिति प्रथमकल्पोऽस्त्वित्याशङ्क्याह ।

८५ अनुभूतित्वस्यानुभवामीतिप्रत्ययमूलत्वानिरुक्तिः ।

न तावदाद्यः । तथाहि अनुभूतित्वं नाम जातिरेकाऽभ्युपगम्येति कुतः[1]?, अनुभवामीति प्रत्ययानुगमवशादिति चेन्नामाघमासीयनिशावसाने सितासितसरित्सम्भेदस्नायिनः सत्यपि शब्दबलाद्भाविस्वकीयस्वर्गसुखसम्प्रत्यये सुखमनुभवामीति प्रतीत्यनुदयात् प्रत्युत शीतसम्भूत[2]वेदनासम्वेदनादेव, परस्त्रियञ्च सम्भुञ्जानस्याऽऽस्तिककामुकस्य शब्दाधीने सत्यपि भाविनरकगमनानुभवनीययातनाधिगमे दुःखमनुभवामीति मतेरनुत्पत्तेः[3] प्रत्युतामन्दमानन्दं सम्विदन् साम्प्रतमस्मीति[4] प्रत्ययात् । यदि तु शब्दोपदर्शितव्याप्तिजमनुमानमनुभव एव स्यात् तर्हि सुखं दुःखं वाऽनुभवामीति तयोः प्रत्ययः स्यात् ।

न तावदिति जातित्वाभावं प्रमाणाभावेनोपपा-

---

१ कुत एतदिति सो० पु० पा० ।
२ शीतसम्भेदसम्भूतेति सो० मू० पु० पा० ।
३ रनुपपत्तेरिति० सो० मू० पु० पा० ।
४ साम्प्रतमहमस्मीति सो० पु० पा० ।

दयति*तथाहीति*जातिबाधकागोचरत्वे सत्यनुगतप्रत्ययगोचरत्वं सामान्यव्यवस्थापकं तदिहाऽप्यस्तीति तद्बलादनुभूतित्वजातिकल्पनेति शङ्कते*अनुभवामीति* गौर्गौरित्यनुगतप्रत्ययवत्स्तम्भमनुभवामि कुम्भमनुभवामीति प्रत्ययसामर्थ्यादित्यर्थः। यद्वाऽनुभवत्वकल्पनायामनुभवामीति प्रत्ययो मूलं, किं वा साक्षात्कारित्व,मुत स्मृतिव्यावृत्तरूप,मिति त्रिधा विकल्प्य प्रथमविकल्पानुवादः। अनुगतप्रत्ययविषयत्वं किं लक्षणमुच्यते, किं वाऽनुभवामीति प्रत्ययोऽनुभवत्वसामान्ये प्रमाण,मुभयथाऽप्यनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य दूषयति *नेति* माघमाससम्बन्धिनी निशा माघमासीयनिशा तस्या अवसानं किञ्चिदभ्युदयकालस्तस्मिन्। उक्तं हि–

"माघमासे रटन्त्यापः किं चिदभ्युदिते रवौ।
महापातकिनं वा ऽपि कं पतन्तं पुनीमह" इति

"सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राप्लुतासोदिवमुत्पतन्ती"ति शब्दबलात्सत्यपि तत्रानुभवामीति प्रतीत्यनुदयादिति सम्बन्धः। एतदुक्तम्भवति न तावदनुभवामीति प्रत्ययविषयत्वमनुभवस्य लक्षणं शब्दजन्याविज्ञानादावनुभवत्वे सत्यपि तदव्यापनात्। नचानुभवत्वस्यैकत्वात्क चित्सत्तामात्रेणान्यत्र तदभावेऽपि नाव्याप्तिरिति वाच्यम्। तथा सत्येतद्बलादेव घटादावपि तत्स्वीकारप्रसङ्गात्। नापि प्रमाणं, शाब्दविज्ञानादौ कदा चिदप्येतदनुदयात्प्रमाणमन्तरेण प्रमेयस्वीकारस्यातिप्रसङ्गित्वेन तदसिद्धेरिति। शाब्दविज्ञानस्याज्ञातसुखगोचर-

---

५ ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा इति कुत्रचित्पाठ उपलभ्यते।

तथाऽनुभवामीति प्रत्ययविषयत्वं किमिति न कल्प्यत इत्याशङ्क्य तद्विरुद्धदुःखानुभवसामर्थ्यादित्याह * प्रत्युतेति *शीतात्सम्भूता या वेदना तस्याः सम्वेदनमनुभवस्तस्मादित्यर्थः। न केवलं साधकप्रत्ययाभावः किन्त्वत्र बाधको विपरीतप्रत्यय एवेति भावः। उक्तार्थद्रढिम्ने उदाहरणान्तरमाह *परेति* शास्त्रार्थनिश्चयवत्वे सति कामुक आस्तिककामुकस्तत्र कामुक इत्यनेन निषिद्धप्रवृत्तौ रागो मूलमिति दर्शयति, परस्त्रियं नगच्छेदित्यादि शास्त्रबलाद्भाविनरकगमनानुभवनीययातनाधिगमे सत्यपि दुःखमनुभवामीति प्रतीतेरनुत्पत्तेरिति सम्बन्धः। नरकगमनेनानुभवनीययातना दुःखं तस्या अधिगमः सच भावी चेति तथोक्तः। परानुभवस्याप्रत्यक्षत्वात्कथं तदभावो ज्ञायत इत्याशङ्क्य तद्विरुद्धसुखानुभवस्य मुखप्रसादादिलिङ्गेनानुमानादित्याह * प्रत्युतेति * अमन्दमनल्पमित्येतत्साम्विदन्ननुभवन्निति यावत्। एवं सति शब्दज्ञानस्यानुभवत्वेऽनुभवामीति प्रत्ययेन भवितव्यं अननुभवत्वेऽप्रमात्वापातादिति फलितमाह * यदीति * यद्वा भाविसुखदुःखज्ञानं शब्दानुभवो न भवति शब्दस्य सामान्यविषयत्वेन देवदत्तादिगतसुखदुःखसाधनत्वप्रतिपादकत्वाभावादित्याशङ्क्य तथापि शब्दोपदर्शितसुखदुःखसाधनत्वव्याप्त्युपजीवनेनाऽऽनुमानिकोऽनुपपत्तिजन्य औपादानिकोऽनुभव एवायमभ्युपगन्तव्यः तथा च तत्राप्यनुभवामीति प्रत्ययः प्रसज्येतेत्याह * यदीति * शब्देनोपदर्शिता व्याप्तिः प्रयागस्नानं स्वर्गसाधनमिति

व्याप्तिस्ततो जन्म यस्यानुमानस्य तत्तथोक्तं अहं स्वर्ग-गामी प्रयागस्नायित्वात्सम्प्रतिपन्नपुरुषवदित्यादिरूपं द्रष्टव्यम् ।

अनुभवामीति प्रत्ययव्यवहारौ यद्यप्यनुभूतित्व-सामान्यगोचरौ तथापि प्रत्यक्षज्ञाने साक्षात्त्वस्यैव त-दर्थतया गृहीतत्वाद्भाविसुखादिज्ञाने च साक्षात्त्वाभा-वादनुभवामीति प्रत्ययाद्यभावो नानुभूतित्वाभावा-दिति शङ्कते ।

८६ अनुभवत्वकल्पने साक्षात्त्वस्य मूलत्वनिरासः ।

अथ मन्यसे साक्षात्कारमनुभवार्थमनुरुध्य तयो[१] नैवम-धिगमव्यवहारौ शब्दजानुमानापेक्षौ तु विमर्शकस्य स्याता-मेव ताविति, तर्हि साक्षात्कारिणि ज्ञानेऽनुभवप्रत्ययव्यव-हारौ साक्षात्त्वनिबन्धनाविति तत्रानुभवत्वजातिकल्पनायां न प्रयोजनप्रमाणे इत्यनुभूत्यर्थभेदाल्लक्षणाऽननुगमो दोषः।

अथेति तर्ह्यत्रानुभवत्वं न स्यात्प्रमाणाभावादित्य-त आह *शब्देति* विचारकस्य प्राग्दर्शितानुमानापेक्ष-याऽनुभवामीति प्रतीतिव्यवहारौ स्यातामेवेत्यर्थः। अ-नन्यथासिद्धानुगतप्रत्ययव्यवहारौ जातिकल्पनायां प्र-माणमिह च प्राप्ताप्राप्तविवेकाभ्यां साक्षात्त्वेनैव तयो-रुपपत्तेर्न प्रत्यक्षज्ञानेऽनुभूतित्वासिद्धिरित्येकं सन्धित्स-तोऽपरन्ते प्रच्युतमिति दूषयति *तर्हीति* साक्षात्का-रिणि विज्ञाने साक्षात्त्वनिबन्धनत्वं तयोरस्तु तावता तव

१ साक्षात्कारत्वमनुभवार्थमिति सो० मू० पु० पा० ।

को लाभ इत्यत आह *इतीति* व्यवहारसिद्धिः प्रयोजनं प्रत्ययश्च प्रमाणं न भवत्यन्यथाऽप्युपपत्तेरिति यावत्, एवञ्च सत्यनुभूतिशब्दार्थभेदात्तत्वानुभूतिः प्रमेत्युदयनोक्तलक्षणं प्रत्येकस्य मिलितस्य वा ऽननुगमादुन्मत्तप्रलपितं स्यादित्याह * इतीति * इति शब्दो यस्मादर्थे।

अनुगतव्यवहारादिकार्यलिङ्गेन किञ्चित्कारणमनुमीयते न तत्साक्षात्कारित्वमननुगमादतश्च साक्षात्कार्यसाक्षात्कारिसाधारणमनुगतव्यवहारकारणं कल्पनीयं साऽनुभूतित्वजातिरिति परिशेषात्तत्सिद्धिमाशङ्कते।

८७ स्मृतिव्यावृत्तत्वस्य अनुभवत्वकल्पकत्वनिरासः।

अथ स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभव इत्यनुगतावगमः स साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः ततश्च साक्षात्कार्यसाक्षात्कारि[1]विशेषसाधारणमनुभूतित्वमन्यै[2]रेष्टव्यमित्युच्यते तदपि न युक्तं, पदार्थान्तरव्यावृत्तेन रूपेण यस्तदितरेष्वनुगतप्रत्यय स्तद्व्यवहारो वा तत्र तदेव रूपं निमित्तं न तु जातिः काचित्तदनुरोधात्कल्प्यते, तथा सत्यनक्षपदार्थेभ्यो घटा[3]दिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विभीतकादिषु साम्यावगमादक्षत्वादिजातिः कल्प्या प्रसज्येत।

---

१ साक्षात्कार्यविशेषेषु साधारणमिति० का० मु० पु० पा०।
२ न्यदेवैष्टव्यमिति का० मु० पु० पा०।
३ घटपटादिभ्य इति सो० पु० पा०।

अथेति अनुभवामीति प्रत्ययव्यवहारौ न स्मृतिव्यावृत्तिव्यतिरिक्तनिमित्तवन्तौ तद्व्यावृत्तिगोचरप्रत्ययादित्वादनक्षपदार्थव्यावृत्ताविभीतकादिगोचरतद्व्यावृत्तिव्यतिरिक्तनिमित्तहीनाक्षमितिव्यवहारादिवदिति सामान्यतोदृष्टप्रयोगविरोधान्मैवमिति परिहरति *तदपीति* विपक्षबाधकाभावाद्धेतोरप्रयोजकत्वशङ्कां वारयति *तथेति*

अनुभूतित्वं जातिः जातिबाधकाविषयत्वे सत्यनुगतप्रत्ययवेद्यत्वाद् गोत्ववदित्यत्र विशेषणासिद्धो हेतुः सङ्करविषयत्वादित्यभिप्रेत्याह ।

८८ साङ्कर्यप्रदर्शायितुं प्रत्यभिज्ञाविकल्पाः ।

इतोपि नानुभूतित्वं नाम स्मृतिव्यावृत्ता जातिः तथा हि-घटः स एवायमिति तावत्प्रत्यभिज्ञा जायते सा किं स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयम?-१ एकमेव वा विज्ञानमंशे स्मृतिरंशे चानुभवः?—२ उत स्मृतिरेव?—३ आहोस्वित् अनुभव एव ?-४ ।

* इतोपीति* परस्परव्यभिचारिणोरेकत्र स्थितिः साङ्कर्यं न चेह तदस्ति, स्मृतित्वस्य केवलसंस्कारजे ज्ञानेऽवस्थानादनुभूतित्वस्य चाक्षसन्निकर्षजेऽवस्थानादित्याशङ्क्य, यद्यभिज्ञायां नास्ति साङ्कर्यं तथाऽपि प्रत्यभिज्ञायां तद्दर्शयितुं तदुपन्यस्यति *तथा हीति* एकस्य कालद्वयसम्बन्धग्राहि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति केचित्, कालद्वयसम्बन्धोपलक्षितस्वरूपैक्यग्राहि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति-

तत्त्वविदः । प्रत्यभिज्ञानं स्मृतित्वानुभूतित्वाधिकरणं न भवति प्रत्ययत्वादभिज्ञाप्रत्ययवदित्याशङ्क्य तदुपपादयितुं विकल्पयति *सेति* संस्कारेन्द्रियसम्प्रयोगाख्यसामग्रीद्वैविध्यात्प्रत्यभिज्ञानमपि स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयमिति । दधिमधुनोः पृथक्कार्यहेत्वोरपि सम्मिलितयोः पुष्ट्यैककार्यहेतुत्ववत्संस्कारसम्प्रयोगयोरपि मेलनोपाधावेकसामग्रीकत्वादेकमेव ज्ञानमिति कल्पान्तरमाह *एकमिति* ज्ञानैक्ये कथं तदेतदुल्लेख इत्यत आह * अंश इति * स इत्यंशे संस्कारजत्वात्स्मृतिरयमित्यंशे सम्प्रयोगजत्वादनुभव इत्यर्थः । ज्ञानस्य स्मृत्यनुभवांशत्वादर्शनादनुभवव्यतिरिक्तत्वे सति ज्ञानत्वात्स्मृतिरेवेति पक्षान्तरमाह *उतेति* अक्षसम्प्रयोगजत्वादनुभव इति पक्षमाह * आहो स्विदिति *

स इत्यंशस्यानुभवे ऽयमित्यंशस्य च स्मृतावदर्शनाज्ज्ञानद्वयमेव प्रत्यभिज्ञेति प्रथमपक्षं प्रापय्य पराकरोति ।

८९ अभेदस्य स्मृतावनुभवे चानन्तर्भावादाद्यकल्पानुपपत्तिः ।

आद्ये य एष प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्थाविशिष्टादिदन्ताविशिष्टस्याभेदः प्रकाशते स स्मृतावन्तर्भावयितुमशक्यः अननुभूतचरत्वेन संस्कारानुत्पन्नत्वात् । अत एव न तृतीयोऽपि । नाप्यनुभवेऽन्तर्भावयितुमसौ शक्यः प्रत्यभिज्ञानकालेऽनुभवेन प्रागवस्थाया असम्बे-

१ सनस्मृतावन्तर्भावयितुं शक्य इति का० मु० पु० पा० ।
२ तृतीयः इति का० मु० पु० पा० ।

दनात्, सम्वेदने वाऽनुभव एवेति शेषपक्षेऽन्तर्भावः स्यात् स चाग्रे दूषयिष्यते। अत एव न द्वितीयः। प्रागवस्थाविशिष्टाभिन्नत्वांशेऽनुभवस्वीकारश्चेत्प्रागवस्थावैशिष्ट्यमप्यनुभवविषय एव निविष्टमिति चरमपक्षप्रवेशः।

आद्य इति प्रागवस्था–प्राक्कालसम्बन्ध, इदन्ता–वर्तमानकालसम्बन्धः, तद्देशकालविशिष्टस्यैतद्देशकालविशिष्टेनाभेदः प्रत्यभिज्ञायां प्रतिभातीति स्थिरवादिनां सिद्धान्तः तथा च सोऽभेदप्रकाशः स्मृतावन्तर्भवति किं वाऽनुभव इति विकल्प्य न तावत्स्मृतावित्याह–*य एष इति* विमतोऽभेदो न स्मार्त अज्ञातत्वात्प्रमाणगोचरवदित्याह *अननुभूतेति* अभेदप्रकाशस्य स्मृतित्वनिराकरणप्रसङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं स्मृतिरिति तार्तीयस्य[१] पक्षस्य बुद्धिस्थत्वात्फल्गुत्वाच्च तत्रैतद्दूषणमति दिशति *अत इति* अस्तु तर्ह्यभेदप्रकाशस्यानुभवेऽन्तर्भाव इति द्वितीयो नेत्याह * नापीति * प्रागवस्थाविशिष्टस्य विप्रकृष्टतयाऽननुभवात्तत्प्रतियोगिकोऽभेदोऽपि नानुभवितुं शक्य इत्याह * प्रत्यभिज्ञेति * अमार्थवत्प्रत्यभिज्ञायामसम्प्रयुक्त एवार्थ इन्द्रियेण गृह्यत इत्याशङ्क्याह * सम्वेदन इति * प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टाभेदानामनुभूयमानत्वात्प्रत्यभिज्ञानमनुभव एवेत्यन्तिमपक्षेऽन्तर्भावः स्यादित्यर्थः। अस्तु को दोष इति चेत्तत्राह *स चेति* प्रत्य-

३ दूष्यते इति० का० मु० पु० पा०।
१ तार्तीयस्य बाधो इति पु० २ पा०।

भिज्ञानं स्मृत्यनुभवगर्भमेकं ज्ञानमिति द्वितीयपक्षे-प्रथमपक्षदोषमतिदिशति *अत इति* प्रागवस्थाविशिष्टस्य संस्कारेणेदन्ताविशिष्टस्येन्द्रियेण प्रतिभासेऽपि तदेतदभेदस्य संस्कारेणेन्द्रियेण वा प्रकाशायितुमयोग्यत्वादित्यर्थः। संस्कारसहकृतेन्द्रियेण संयुक्तविशेषणतया प्रागवस्थाविशिष्टोऽपि गृह्यत इत्यत आह *प्रागिति* प्रागवस्थाविशिष्टस्य तत्प्रतियोगिकाभेदस्य चानुभवविषयत्वे सर्वमेवानुभूयत इति स्मृत्यनुभवांशं प्रत्यभिज्ञानमिति पक्षो न सिद्ध्येदित्यर्थः।

प्रतियोगिघटिताभेदस्य स्मर्यमाणानुभूयमानानेकांशत्वात्तद्गोचरप्रत्यभिज्ञानस्याऽपि स्मृत्यनुभवांशत्वमिति शङ्कते।

९० तदभिन्न इत्यत्रांशिकस्मृतित्वानुभूतित्वयोर्निरासः।

अथ प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्न इत्ययमर्थोऽप्यनेकांशस्तत्र प्रागवस्थाविशिष्ट इत्यत्रांशे स्मृतित्वमभिन्न इत्यत्रांशे चानुभवत्वमित्युच्यते। एवं तर्हि प्रागवस्थाविशिष्टः स इदन्ताविशिष्टोऽभिन्नश्चायमिति स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितम्भवति, प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतया त्वभेदः केनापि न प्रकाशित इति य एव प्रागवस्थाविशिष्टः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात्।

अथेति प्रतियोग्यंशस्य स्मर्यमाणत्वेऽभेदांशस्याऽपि स्मर्यमाणत्वं स्यात्प्रतियोगिज्ञानस्याभेदज्ञानकारणत्वादित्याशङ्क्याह *तत्रेति* स्मृतिरनुभवकारणं

न भवतीति नास्ति नियमो व्याप्तिस्मृतेरनुमानज्ञानका-रणत्वात्पदार्थस्मृतेश्च वाक्यार्थज्ञानकारणत्वादिति भावः । पदार्थस्मृत्या वाक्यार्थानुभववत्प्रतियोगिस्मृत्या प्रतियोगिसम्बद्धाभेदग्राह्यनुभवो जायते, किम्वा इदन्ताविशिष्टनिष्ठाभेदग्राह्यनुभवो जायते, यद्याद्यस्तदा चरमपक्षप्रवेशो, द्वितीये च स्मृत्या प्रतियोगिसिद्धिरनुभवेनेदन्ताविशिष्टनिष्ठाभेदसिद्धिरिदन्ताविशिष्टनिष्ठाभेदस्य प्रतियोगिसम्बन्धः केनापि न सिद्ध्येदिति परिहरति *एवं तर्हीति* स इति प्रागवस्थाविशिष्टोऽयमितीदन्ताविशिष्टोऽभिन्नश्चेति स्मृत्यनुभवाभ्यां विज्ञापितं भवतीत्यन्वयः । तथापि सिद्धं स्मृत्यनुभवरूपत्वं प्रत्यभिज्ञानस्येत्यत आह *प्रागिति* एकस्य धर्मिणः कालद्वयसम्बन्धस्य ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति स्वसिद्धान्तोपि ध्वंस्येत[2] इत्यर्थः ।

इदन्ताविशिष्टधर्म्याश्रयतयानुभूयमानस्याभेदस्य तत्ताविशिष्टप्रतियोगिनिष्ठता पारिशेष्येण सिध्यतीति शङ्कते ।

९१ पारिशेष्यादभेदस्य तत्ताप्रतियोगिकत्वसिद्धिशङ्का ।

अथानुभवेन योऽसावनुभूयमानधर्म्याश्रयतयाऽभेदो वाञ्छितः स कोट्यन्तरमनालम्ब्य न पर्यवस्यतीति केन चित् खलु कस्य चिदभेदो भवति ततः[3] स्मृत्यंशोप[4]-

१ पदार्थस्मृतिव्यतिरेकेणेति २ पु० पा० ।

२ शस्यत इति पु० २ पा० ।

३ सच इति कलिकातामु० पु० पा० ।

४ स्मृत्युपनीतमिति सो० पु० पा० ।

नीतमेव सन्निधानात्कोट्यन्तरं प्रागवस्थाविशिष्टरूपमालम्बत इत्यभेदस्य प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतोऽसिद्धिरिति ।

अथेति इदन्ताविशिष्टनिष्ठाभेदस्य च कोट्यन्तरानालम्बनत्वेऽनुपपत्त्यभावान्न तत्ताविशिष्टनिष्ठतासिद्धिरित्यत आह *केनेति* भेदवदभेदस्यापि कस्य केनेति धर्मिप्रतियोगिसापेक्षत्वान्न कोट्यन्तरमनालम्ब्य पर्यवसानमित्यर्थः। तथाऽपि तत्ताविशिष्टमेव कोट्यन्तरमालम्बते न यत्किञ्चिदिति कस्मादित्यत आह *तत इति* सन्निहितस्य झटिति तत्ताविशिष्टस्य प्रतियोगितया बुद्धिस्थत्वात्तद्बाधमन्तरेण कोट्यन्तरानाश्रय इति तत्तदन्ताविशिष्टाभेदविषयत्वं प्रत्यभिज्ञानस्य सिद्धमिति फलितं निगमयति *इतीति*

अनुभूताभेदस्य कोट्यन्तरानालम्बनत्वेऽपि नानुपपत्तिरनुभूतत्वान्नाप्यननुभूतस्याननुभूतत्वादेवेति दूषयति ।

९२ आलम्बनशब्दार्थनिरुक्त्या समाधानम् ।

तदेतत्तुच्छतरम् । कोट्यन्तरमालम्बत इति किं कोट्यन्तराश्रितो भवति, उतकोट्यन्तराश्रिततया ज्ञायत इति, नाद्यः अभेदस्येदानीं प्रागवस्थाविशिष्टधर्म्याश्रयेणोत्पत्तौ पूर्वं प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यात् । द्वितीय तु यदेव कोट्यन्तराश्रिततया इदन्तावच्छिन्नध-

१ श्रयतया इति का० मु० पु० पा० ।
२ त्वेनाऽनुप इति सो० पु० पा० ।

र्यभेदस्य ज्ञानं तत्स्मृतौ नान्तर्भावयितुं शक्यं नाऽप्यनुभवांश इत्युक्त एव दोषः ।

तदिति। अनुपपत्त्या कोट्यन्तरालम्बनत्वं विकल्पेनाऽपि दूषयति कोटीति* आलम्बनशब्देन कोट्यन्तरमाश्रित्य भवनमुच्यते, किंवा तन्निष्ठतया ज्ञानमिति विकल्पद्वयार्थः । भवनमालम्बनार्थ इति क्रमप्राप्तत्वादाद्यं दूषयति *नेति* भेदाभेदयो रन्यतराभावस्याऽन्यतर[1]भावनियतत्वादभेदस्योत्पत्तेः प्रागभावादिदन्तातत्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यादतश्च कदाचिद्भिन्नयोः कालान्तरे ऽभिन्नत्वं गीर्वाणैरपि दुःसम्पादमित्यर्थः । ज्ञानेनालम्ब्यते कुम्भ इत्यादावालम्बनशब्दस्य ज्ञप्त्यर्थत्वादिहापि ज्ञानमेवालम्बनार्थ इति द्वितीयं दूषयति *द्वितीय इति* इदन्ताविशिष्टनिष्ठाभेदस्य तत्ताविशिष्टनिष्ठताज्ञानं न[2] स्मृतिरनुभूतागोचरत्वात्, नानुभवोऽसम्प्रयुक्तविषयत्वादित्युक्तमावर्तत इति यावत् ।

स्मृत्यनुभवगर्भमेकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमिति पक्षो न साधुरित्युक्तमधुना तथाऽभ्युपगमेऽपि नानुभूतित्वजातिसिद्धिः स्मृतित्वेन परापरभावानिरूपणेन तत्र सङ्करप्रसङ्गादित्याह ।

९३ धर्मिणमादाय स्मृत्यनुभूत्योः सङ्करः ।

किञ्च यदा प्रत्यभिज्ञानं स इत्यंशे स्मृतिरयमित्यंशे चानुभव इत्येकं ज्ञानमभ्युपेयते तदा धर्मिणमादायापि-

---

१ अन्यतराभावेति सो० पु० पा० ।

२ ज्ञानं स्मृतिरनुभूतगोचरत्वादिति सो० पु० पा० ।

स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वारः। तथाहि—संस्कारेण तत्तामात्रं-
वोपनीयेत तत्ताविशिष्टो वा धर्मी ?। आद्ये स इति प्र-
त्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात् तत्तायाः केवलायाः सं-
स्कारेणोपनीतत्वात्। नापि द्वितीयः तथा—सत्ययमित्य-
नुभवांशेऽपि धर्मिप्रकाशो वक्तव्य एव अन्यथा इदन्तामा-
त्रप्रकाशेऽयमिति तच्छरीरं न स्यात्, एवञ्च संस्कार-
स्य चेन्द्रियस्य च धर्मिप्रतीतिहेतोरुभयस्योपनिपाते-
किं विशेष्यांशे भिन्नाभ्यां ज्ञानाभ्यामुत्पत्तव्यम्, उत का-
रणद्वयसम्भेदादभेदभाजा ज्ञानेन। प्रथमे प्रत्यभिज्ञान-
स्यैकज्ञानव्यक्तिताभ्युपगमव्याघातः भेदपक्षोक्तदूषणापा-
तश्च। द्वितीये धर्म्यंशे प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्वमप्यनु-
भवत्वमपीत्यनुभूतिस्मरणसङ्कर इति विषयव्यवस्थयाऽपि
नियमो भग्नः।

किंचेति तत्तावैशिष्ट्यगोचरत्वात्स्मृत्यंशस्येद-
न्तावैशिष्ट्यविषयत्वादनुभवस्य कथं तयोःसङ्कर इत्य-
त आह *धर्मिणामिति* अपिशब्दः शङ्काद्योतकः। धर्म-
भेदेऽपि धर्मिण ऐक्यात्तन्निष्ठतया च तयो स्ताभ्यां प्र-
काशनाद्धर्म्यंशज्ञाने भवति सङ्कर इत्यर्थः। धर्मिज्ञाने
स्मृतित्वानुभूतित्वयोःसङ्करं दर्शयितुं विकल्पयति* त-
थेति* तत्ता-प्राक्कालादिसम्बन्ध स्तद्विषयज्ञानमेव संस्का
रेण जन्यते, किंवा तत्ताविशिष्टधर्मिविषयज्ञानमपि सं-

१ चोपनीयते इति क॰ मु॰ पु॰ पा॰।

स्कारेण जन्यत, इति विकल्पद्वयार्थः। तत्तामात्रगोचरज्ञानस्यैव संस्कारजत्वान्न धर्मिज्ञाने स्मृतित्वानुभूतित्वसङ्कर इत्याद्यं कल्पं दूषयति * आद्य इति * स इति प्रत्यभिज्ञायां तत्ताविशिष्टं स्फुरति न च तत्स्फुरणं संस्कारात्, तत्तामात्रज्ञानस्य तथात्वा,न्नाऽप्यक्षजं तत्स्फुरणं तत्ताविशिष्टस्यासम्प्रयोगादिति, स इति तत्ताविशिष्टज्ञानं प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न भवेदित्यर्थः । तत्ताविशिष्टधर्मिणः प्रागनुभूतत्वात्संस्कारस्तत्ताविशिष्टधर्मिणं ज्ञापयतीति द्वितीयः कल्पोऽस्त्वित्यत आह *नापीति * अक्षसम्प्रयोगोऽपीदन्तामात्रं प्रकाशयति, किंवा तद्विशिष्टधर्मिणमिति विमर्शे विशिष्टधर्मिण एव प्रकाशो युक्त इत्याह * तथेति * यथा स इत्यंशे तद्विशिष्टो धर्मी स्फुरति तथाऽयमिति सम्प्रयोगजज्ञानेऽपीदन्ताविशिष्ट एव स्फुरतीति वक्तव्य मित्यर्थः। सम्प्रयोगजज्ञानविषयत्वाभावेऽनुपपत्त्यभावान्नानुभवांश इदन्ताविशिष्टधर्मिस्फुरणमित्यत आह * अन्यथेति * एकस्मिन्नेव प्रत्यक्षादिप्रमाणसम्भवे[1]ऽपि न प्रत्यक्षत्वादिजातिसङ्कर स्तथा संस्कारसम्प्रयोगजनितज्ञानविषयत्वेऽपि नानुभवत्वादिसङ्कर इत्यत आह *एवमिति * तत्रेन्द्रियलिङ्गादिना[2] भिन्नज्ञानोत्पत्ते र्न सङ्कर इत्यर्थः। संस्कारस्य निरपेक्षस्मरणसामग्रीत्वादिन्द्रियस्यानुभवसामग्रीत्वात् निरपेक्षसामग्रीभेदस्य कार्यभेदनियतत्वाद्वि

---

१ सम्प्लवेऽपि इति सो० पु० पा० ।
२ लिङ्गादीनामिति पु० पा० ।

न्नमेव ज्ञानं धर्मिगोचरमनुभवस्मरणरूपमिति प्रथ-
मविकल्पार्थः। ज्ञानभेदपक्षे स्मरणाभिज्ञाव्यतिरिक्तं
प्रत्यभिज्ञानमिति प्रसिद्धिर्न स्यादतोऽन्यत्र निरपे-
क्षसामग्रीद्वयस्याऽत्र मेलनोपाधावेकसामग्रीत्वादे-
कं ज्ञानमिति द्वितीयकल्पार्थः। प्रथमकल्पमपसिद्धा-
न्तप्रसञ्जनेन दूषयति * प्रथम इति * प्रामाणिकस्यैव
सिद्धान्तत्वात् ज्ञानभेदस्य प्रामाणिकत्वे नापसिद्धान्त
इत्याशङ्क्याह * भेदेति * प्रागवस्थाविशिष्टादिदन्ता-
विशिष्टाभेदप्रकाशस्य, न स्मृतौ, नाप्यनुभवेऽन्तर्भाव,
इति प्रागुक्तदोषानुषङ्ग इत्यर्थः। व्याप्तिग्रहणसंस्कार-
लिङ्गाभ्यामेकज्ञानजन्मवदक्षसंस्काराभ्यामेकमेव प्र-
त्यभिज्ञानं जायत इति द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति
द्वितीय इति एवं सति स्मृत्यनुभूतिव्यक्तिभेदादनु-
भूतित्वं स्मृतित्वं च न सम्भवति तथा तत्तेदन्तावि-
शिष्टविषयभेदेनाऽपि व्यवस्था न सिध्यति धर्म्यंशस्य
प्रत्यभिज्ञानगोचरस्यैक्यादिति फलितमाह *इतीति*

प्रत्यभिज्ञानस्यैकत्वाद्विषयस्य चैक्यात्तन्निबन्धनं
स्मृतित्वानुभूतित्वव्यवस्थानं यद्यपि न सम्भवति त-
थाऽप्युपाध्यन्तरवशाद्व्यवस्थोपपद्यत इति शङ्कते।

९४ उपाध्यन्तरेण स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्व्यवस्थानिरासः।

अथोच्यते मा भूद्विषयोपाधिभेदाद्व्यवस्थानमुपाध्यन्त-
रात्तु भविष्यति तद्यथा संस्कारजत्वमादाय स्मृतित्वव्य-
स्थितिरिन्द्रियसन्निकर्षजत्वमादाय चानुभवत्वव्यवस्था-
नमिति विरोधपरिहारोऽस्तु। न, प्रमात्वसामान्यानङ्गी-

कारे * प्रमारूपताया विषयव्यवस्थित्यैवापगमेनोपाध्य-न्तरोपन्यासेऽपि स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नेव ध-र्म्मिण्यर्थे निवेशात्प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयतैव।

* अथेति * कोऽसावुपाधि यद्बलाद्व्यवस्थेत्या-शङ्क्य कारणभेद एवोपाधिरित्याह *तदिति* स्मृत्यनु-भवसङ्करोदुर्वार इति यदुक्तं तत्परिहृतमिति फलितमा-ह * इतीति * विरोधपरिहारो जातिबाधकसङ्करपरि-हार इत्यर्थः। एकरूपे हि वस्तुनि विरुद्धजातिसमा-वेशो दोषाय स्याज्जातिभेदव्यञ्जकरूपभेदसम्भवान्न विरोधबुद्धिस्तद्भेदश्च कारणभेदोपाधिकांशभेदादि-ति सङ्करपरिहारशङ्काकर्तुरभिप्रायः। संस्कारजत्वस-न्निकर्षजत्वोपाधिभेदेन स्मृतित्वानुभूतित्वव्यवस्थां प्रत्यभिज्ञानेऽभ्युपगम्य प्रथमं विरोधान्तरप्रसञ्जनेन प-रिहरति *नेति* प्रमात्वं किं औपाधिको धर्मः किम्वा जातिः, न तावज्जातिः परोक्षत्वेन परापरभावानिरू-पणात् तथा हि–हेत्वाभासजनिते परोक्षभ्रमे प्रमात्वा-भावान्न तावत्प्रमात्वं परं, नाऽपि परोक्षत्वं परं तद-भावेऽपि प्रत्यक्षज्ञाने प्रमात्वाङ्गीकारादौपाधिको धर्म इति स्वीकर्तव्यं, यदि स्वीक्रियते तत्रा ह * प्रमेति * ज्ञानस्या[1] परोक्षत्वस्य व्यवस्थापकं ज्ञातकारणा[2]ऽजं-

१ ज्ञानस्यपरोक्षस्येति पु० पा०।

२ ज्ञानकरणजन्यज्ञानत्वमिति पु० पा०।

* साक्षात्त्वादिना परापरभावानुपपत्त्या प्रमात्त्वाप्रमात्त्वे न जाती किं तर्हि ? विषयतथात्त्वातथात्त्वनिबन्धनावुपाधी, तद्यदि स्मृतित्वा-ऽनुभूतित्वयोर्विषयावच्छेदभेदेन वृत्तिर्न स्यात्तदा तयोः प्रमात्त्वाप्रमा-

न्यत्वं यथा, तथा प्रमात्वव्यवस्थापकं किमित्यत आह *प्रमारूपेति* परोक्तमुपाधिमनुवदति * उपाधीति * संस्कारजत्वसम्प्रयोगजत्वाख्योपाध्योरुपन्यासे ऽपि स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नर्थे निवेशः स्यात् तथा च स्मृतित्वानुभूतित्वाभ्यामविनाभूतयोः प्रमात्वाप्रमात्वयो रेकाश्रयता प्रसज्येत प्रत्यभिज्ञानस्यैक्याद्विषयद्वारा तयोर्व्यवस्थापयितुमशक्यत्वादित्याह *प्रमात्वेति * सामान्यानङ्गीकारो विषयभेदेन प्रमात्वाप्रमात्वव्यवस्थोपगमहेतुः सन् प्रमात्वाप्रमात्त्वयोरेकाश्रयत्वहेतुः। केचिदन्यथा व्याचक्षते उपाध्यन्तरोपन्यासेऽपि प्रमात्वसामान्यानङ्गीकारनिमित्तं प्रमारूपताया विषयव्यवस्थितयाऽसन्दिग्धाविपरीतानवगतार्थव्यवस्थाया उपगमेन च हेतुना स्मृतित्वानुभूतित्वयोस्तत्तेदन्ताविशिष्टे धर्मिण्यर्थ एकस्मिन्नेव निवेशात्प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकाश्रयतेति, तत्पक्षे सामान्यानङ्गीकार इति निमित्तसप्तमी द्रष्टव्या।

औपाधिकांशभेदकल्पनया ज्ञाने विरुद्धधर्मप्रसङ्गपरिहारमभ्युपगम्य विषये विरुद्धधर्मप्रसङ्ग उक्त, इदानीं प्रत्यभिज्ञाने स्मृतित्वानुभूतित्वसङ्करविरोधः स्यादेव संस्कारजत्वाद्युपाधिपरामर्शमन्तरेणैव स्मृतित्वादेरवगमेन तदुपाधित्वाभावादित्याह।

त्वयोरपि तथा न स्यादित्येकस्मिन्नेव विषये तज्ज्ञानं प्रमा चाऽप्रमा च स्यात् नहि स्मृतिश्चनाऽप्रमा, यथार्थानुभवश्च न प्रमेत्यर्थ इति (शाङ्करी)।

९५ स्वतः प्रतिभासेन स्मृतित्वानुभूतित्वयोः सङ्करः।

किञ्च ज्ञानविकल्पानामध्यात्मं भावाभावसम्वेदनात् स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्द्वयोरपि प्रत्यभिज्ञायां स्वतः प्रतिभानेन[1] विषयनिरूपणव्यवस्थित्यनङ्गीकारे स्मृतित्वादेरिदन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात्। यदि च संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं तदा तस्यैव विरोधेऽभिधीयमाने स एव विरोधसामग्र्यायोपाधिरुपन्यस्यत इति नान्यस्य चेतसि निविशते। अथान्यत्स्मृतित्वन्नाम, तदाऽप्यनुपपत्तिः तथा हि-संस्कारजत्वं संस्कारादनन्तरं नियमेन भावो नियतत्वञ्च नानाव्यक्तिगतमेकं रूपं सङ्ग्राहकमङ्कोडीकृत्यासम्भवतीति स्मृतित्वेनैव संस्कारजत्वं वक्तव्यं तथा च संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृतित्वमुपाधिः स्मृतित्वव्यवस्थितौ च संस्कारजत्वमित्यन्योन्याश्रयः तस्मात् स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वार एव।

* किञ्चेति * स्मृतित्वादि ज्ञानधर्मः किं स्वतः प्रतिभाति, किं, वा मानसज्ञानेनो, तानुमानेनेति, विवेचनीयं,न तावदनुमानेन व्याप्तलिङ्गाभावान्नाऽपि प्रत्यक्षेण ज्ञानान्तरोत्पत्तौ पूर्वज्ञानस्य निवृत्ततया तदाऽसतः कर्मकारकत्वायोगा, दतः परिशेषात्स्वतः प्रतिभातत्वं वाच्यमित्याह *ज्ञानेति* विकल्पा–भेदास्तेषां ये भावाभावाः–सदसत्वानि तेषामध्यात्मं–आत्मन्यधिकरणे सम्वेदना–त्प्रकाशमानत्वात्प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभूतित्वयोरपि ज्ञानधर्मयोः स्वतः प्रतिभा-

१ प्रतिभासेनेति का० मु० पु० पा०।

नत्वेन—संस्कारजत्वाद्युपाधिपरामर्शं विना स्वप्रकाशज्ञानबलात्प्रकाशितत्वेन, स्मृतित्वादेर्विषयभेदनिरूपणेन व्यवस्थानङ्गीकार इदन्तायामिदन्ताविशिष्टधर्म्यंशे स्मृतित्वप्रकाशप्रसङ्गादपिशब्दात्ततांशेऽनुभूत्यवगमप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः। स्मृतित्वाद्यवभाससमये संस्कारजत्वादेरप्रतिभासमानस्य व्यवस्थापकत्वायोगादर्थभेदेन व्यवस्थायास्त्वया वक्तुमशक्यत्वादिदन्तायां स्मृत्यवगमः तत्तायामनुभूत्यवगमः प्रसज्ज्येतेति प्रसङ्गबीजं द्रष्टव्यम् । संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं किं वा ऽन्यदिति विकल्प्याद्यमनुवदति * यदीति * आत्माश्रयत्वप्रसङ्गेन निराचष्टे * तदेति * अनुभूतित्वासङ्कीर्णं स्मृतित्वं नास्ति प्रत्यभिज्ञायां सहस्थित्यां[1] परापरभावानिरूपणादिति जातिबाधकोपन्यासे तत्परिहारार्थं तदेवोपाधिरुपन्यस्यते ततश्च व्यवस्थितसंस्कारजत्वसिद्धौ तदात्मकं स्मृतित्वं सिद्ध्येदित्यात्माश्रयान्न परं चलसि चमत्काराविष्कारकरणमित्यर्थः । संस्कारजत्वस्मृतित्वयोरन्यत्वे आत्माश्रयाभावाद्द्वितीयः कल्पोऽस्त्वित्याशङ्कते * अथेति * धर्मद्वयकल्पनायां प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च द्वितीयः कल्पो नोपपद्यते, अङ्गीकृत्यापि दूषयति *तदापीति * अनुभूतचर एव स्मृतिनियमः संस्कारजत्वं स्मृतीनां सम्प्रतिपन्नं तेन विप्रतिपन्नस्मृतित्वव्यवस्थायाः काऽनुपपत्तिरित्यत आह * तथा हीति * अनन्तरं भाव इत्यनेनान्वय उक्तो, नियमेनेति व्यतिरेकः,

---

१ सहस्थिततया इति सो० पु० पा० ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावोऽवसेयो नान्वयमात्रादन्यथा धूमकाष्र्ण्यस्याऽप्यनुमापकत्वप्रसङ्गादिति भावः। अन्वयव्यतिरेकौ च किमेकव्यक्तिगतौ, किं नानाव्यक्तिगतौ, नाद्यः अननुगमप्रसङ्गादतो नानाव्यक्तिगतावेव, तथात्वेन ग्रहणं चाऽनुगतरूपान्तरमन्तरेण नोपपद्यत इति तदपि वक्तव्यमित्याह * नियतत्वं चेति * नियतत्वमन्वयव्यतिरेकवत्त्वमित्यर्थः। अक्रोडीकृत्यापरिगृह्येत्यर्थः। अस्तु तर्हि रूपान्तरमिति चेत्तत्किं स्मृत्यन्यनिष्ठं, किं वा स्मृत्येकदेशनिष्ठमुत स्मृतिमात्रनिष्ठं नाद्यावतिव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां, तृतीयन्तु स्मृतित्वान्नान्यदित्याह * इति स्मृतित्वेनेति * ज्ञेयं वक्तव्यमित्यध्याहारः। यद्येवं किमतः, एतत्ततो भवतीत्याह * तथा चेति * तस्माद्विषयनिरूपणव्यवस्थाऽनङ्गीकारे न संस्कारजत्वादि स्मृतित्वादिव्यवस्थापकमिति धर्म्यंशप्रत्यभिज्ञाने स्यादेव सङ्कर इत्युपसंहरति * तस्मादिति *

प्रत्यभिज्ञास्वरूपपर्यालोचनयापि तं साधयति।

९६ उभयकारणजत्वे सङ्करस्य दुष्परिहरत्वम्।

अपि च स्मृत्यनुभवयो र्ये कारणसामग्र्यौ ते प्रत्यभिज्ञायां मन्तव्ये न वा, नचेत् कथमंशतोऽपि स्मृतित्वमनुभवत्वञ्च प्रत्यभिज्ञानस्य, एवमेव तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् स्मृत्यनुभूत्योः स एव सङ्करः। प्रथमे तु पृथगेव कार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्येकं स्वस्वकार्ये समर्थत्वात्

१ धूमकाष्र्ण्यस्येति सो० पु० पा०।

सामग्रीभेदस्य कार्यभेदहेतुत्वेनावधारितत्वात्।

अपि चेति कारणसामग्र्यौ संस्कारसम्प्रयोगाख्ये तत्तेदन्तोल्लेखयोः कार्ययोर्भावान्मन्तव्ये इति भाति, प्रत्यभिज्ञानमेकं प्रमाणज्ञानमिति स्वकाराद्नेति भाव्यतो विकल्पः। अन्त्यविकल्पं बुद्धिस्थत्वादादौ दूषयति * न चेदिति * किं संस्कारो न कारणं, किं वा सम्प्रयोगः, आद्ये प्रत्यभिज्ञानस्य स इत्यंशे स्मृतित्वं न स्यादसंस्कारजत्वात्। द्वितीयेऽयमित्यंशेऽनुभवत्वं न स्यात्संस्कारातिरिक्तकारणरहितज्ञानत्वादिति भावः। मा भूत्संस्कारजत्वादि, स्मृतित्वादि च भवतु, ततश्च बाधकाभावात् उक्तं हेतुद्वयमप्रयोजकमित्यत आह * एवमेव तथात्व इति * संस्कारजत्वं विना स्मृतित्वे, सम्प्रयोगजत्वं विनाऽनुभवत्वेऽतिप्रसङ्गात् स्मृतावनुभूतित्वस्यानुभूतौ स्मृतित्वस्य प्रसङ्गात्तत्सङ्करः स्यादित्यर्थः। स्मृत्यनुभवसामग्र्यौ प्रत्यभिज्ञायां कारणतया निविष्टे इति प्रथमकल्पं दूषयति * प्रथम * इति पृथक्कार्योत्पादहेतुमुपपादयति * प्रत्येकमिति * प्रत्येकं स्वकार्यजननसमर्थं न वा, न चेदन्यत्राऽपि संस्कारादेः स्मृत्यादि न स्यादसमर्थस्य सहकारिसहस्रसमवहितस्याऽप्यकिञ्चित्करत्वात्, आद्येऽत्रापि कार्यद्वयप्रसक्तिरित्यर्थः। उक्ततर्कस्य विपर्ययापर्यवसायित्वपरिहाराय परकीयव्याप्त्युपजीवनेन प्रयोगमाह * सामग्रीति * विमतः संस्कारः सम्प्रयोगनिरपेक्षस्मरणोत्पादक उद्बुद्धपूर्वानुभवसंस्कारत्वात्स्मृत्यन्तरो-

१ एकं ज्ञानमिति पु० पा०।

त्पादकसंस्कारवदेवं सम्प्रयोगमपि पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यं । यद्वा विमतः सामग्रीभेदः स्वोचितकार्यभेदहेतुः सामग्रीभेदत्वात्सम्प्रतिपन्नस्मृत्यनुभवसामग्रीभेदवदिति ।

ननु सामग्र्योर्मिलितत्वेन सम्वलितकार्योत्पत्तिर्घटते, स्मरणानुभवकार्यभेदे पृथगुत्पन्नसंस्कारादिभेदः प्रयोजको न सामग्रीभेदमात्रमिति शङ्कते ।

९७ पृथक्सिद्धसामग्रीभेदस्य कार्यभेदकत्त्वमिति शङ्का ।

अथ यत्र ते पृथक् जायेते तत्र पृथगेव कार्य्यं प्रत्यभिज्ञायान्तु तयोर्युगपज्जातत्त्वेन सम्भूय जननात्करम्बितकार्य्योत्पत्तिः । यद्यपि घटपटादिसामग्र्योर्नैवं दृश्यते तथापि तद्विलक्षणस्वभावत्वादनयोरीदृशत्वमुपपद्यते न हि एकस्य यादृक् पदार्थस्य स्वभावस्तादृगन्यस्यापि सर्व्वस्य भवति जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गादिति ।

अथेति संस्कारस्य पूर्वोत्पन्नत्वेऽपीदानीमुद्बुद्धतोत्पत्तेरपृथक् जन्म कथ्यत इति द्रष्टव्यम् । साधनव्यापकतामुपाधेः परिहरति * प्रत्यभिज्ञायान्त्विति* तयोः संस्कारसम्प्रयोगयोः सम्भूय जननादन्योन्यसापेक्षतया जननात्करम्बितकार्योत्पत्तिः– करम्बितं मिलितं विशिष्टज्ञानमिति यावत् । यद्वा यत्र ते सामग्र्यौ पृथग्जायेतेऽन्योन्यनिरपेक्षतयोत्पद्येते तत्र कार्यं पृथगेव जनयतः प्रत्यभिज्ञायां पुनस्तयोर्युगपज्जातत्वेनान्योन्यसापेक्षतयोत्पन्नतया सम्भूय जननान्मिलि-

त्वा कार्योत्पादकत्वात् सम्वलितकार्योत्पत्तिरित्यर्थः। नच संस्कारस्य पूर्वोत्पन्नत्वात् सम्प्रयोगस्याऽऽधुनिकत्वादपृथगुत्पन्नत्वं प्रत्यभिज्ञायामपि नास्तीति वाच्यम्। प्रत्यभिज्ञाजनकस्य सम्प्रयोगस्य संस्कारे सत्येव जननादुभयोः पृथगुत्पत्त्यभावमात्रस्य युगपदिति विवक्षितत्वादिति। यत्र यत्र कार्यभेदस्तत्र तत्र सामग्र्योः पृथगुत्पन्नत्वमिति नास्ति व्याप्तिः घटपटसामग्र्योर्युगपदुत्पादेऽपि कार्यभेददर्शनादतोऽव्यापक उपाधिरित्याशङ्क्याह * यदीति * स्मरणानुभवकार्यभेदहेतुत्वविशेषव्याप्तावुपाधिरुच्यते न सामान्येन नातोऽव्याप्तिरित्यर्थः। स्मरणानुभवसामग्र्यौ नैकं कार्यं जनयतः कार्यद्वयसामग्रीत्वात्पटादिसामग्रीवदित्याशङ्क्याह * न हीति * घटसामग्रीतः पटकार्यादर्शनात्पटसामग्रीतोऽपि पटकार्यं न स्यादिति यथाऽनुभवाविरोधाज्जगद्वैचित्र्याभावप्रसङ्गतर्कबाधादनुकूलतर्काभावाच्चाप्रयोजकस्तथाऽयमपीत्यर्थः।

सामग्रीपृथगुत्पादस्यं न स्मरणादिकार्यभेदहेतुत्वं सति संस्कारे जायमानस्याक्षसंयोगस्य स्मरणातिरिक्ताभिज्ञाकारणत्वादिति दूषयति।

९८ सामग्र्योरन्योन्यसहकारित्वे तदभावेच दूषणम्।

नैतदस्ति यत्र हि मिलितत्वं तयोस्तत्र किं परस्परसहकारित्वमनयोरेष्टव्यं न वा। न चेत परस्परमेलकलक्षणोविशेषोऽनुपयोगी कार्य्यजननं प्रति मिथः स-

१ उत्पादनस्येति पु० पा०।

हकारिभावविरहेणाप्रयोजकत्वात् ततश्चाविशेषात् पृथगेव कार्य्यं प्रसज्येत । अथ परस्परसहकारित्वं तयोरिष्यते तदाऽनुभवांशेऽपि संस्कारस्य व्यापारः स्मरणांशेऽप्यक्षस्येति नियामकत्त्वाभिमतयोस्तयोरुभयांशे साधारण्यात् स्मृत्यंशेप्यनुभूतिरनुभूत्यंशेऽपि स्मरणमिति वज्रलेपायितं प्रत्यभिज्ञायामनुभूतिस्मृतिसङ्करेणेति ।

नेति उद्बुद्धतद्विषयसंस्कारे सति जातसम्प्रयोगस्य पृथक्कार्यकरणत्वं न दृश्यत इत्याशङ्क्य मिलितयोः सामग्र्योर्जनकत्वं दूषयितुं विकल्पयति * यत्रेति * एकदेशकालावस्थानं मेलनं । कस्मिन् सति किं स्यादित्यत आह * न चेदिति * सति मेलने कार्यजन्मदर्शनात्कथमनुपयोगित्व मित्यत आह * कार्येति * मेलनस्यानुपयोगितामात्रेण तव को लाभस्तत्राह * ततश्चेति * मेलनामेलनयोः संस्कारादेः स्वकार्यजनने सामर्थ्याविशेषादित्यर्थः । उक्तदोषं परिहर्तुं प्रथमकल्पं शङ्कते * अथेति * संस्कारसहकारितया सम्प्रयोगस्य तत्तांशज्ञानकारणत्त्वं संस्कारस्य च सम्प्रयोगसहकारितयाऽनुभवकारणत्वं प्रसज्ज्यत इति दूषयति * तदेति * एवं च सति तत्तांशज्ञाने संस्कारसम्प्रयोगजन्यतया स्मृतित्वमनुभूतित्वमयमित्यंशे च स्मृतित्वमनुभूतित्वञ्चेति[1] स्मृत्यनुभवसङ्करो दृढीकृतः स्यादित्याह * इति वज्रेति *

अनुभव एवैकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति पक्षे सङ्कराभावा-

१ मनुभूतित्वस्मृतित्त्वेति का० मु० पु० पा० ।

त्परिशेषात्स एवाऽऽस्ता मित्यत आह।

९९ चतुर्थपक्षनिरासः।

नाऽप्यनुभव एवेति पक्षः, तथा सति तत्तावच्छिन्नस्या-भेदाश्रयतायां न संस्कारो नेन्द्रियसन्निकर्षश्चेति तदविषयत्वापातः।

नापीति कुत इत्यत आह *तथा सतीति* स एकोऽनुभवस्तत्तावच्छिन्नं गोचरयतीदन्तावच्छिन्नं वा तयोरभेदं वा, न प्रथमद्वितीयौ, एकस्य धर्मिणः कालद्वयसम्बन्धग्राहि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेत्यभ्युपगमात्। नापि तृतीयः संस्कारेणाभेदस्य तत्तांशावच्छिन्नाश्रयत्वं नोपस्थापनीयं प्रागननुभूतत्वान्नापीन्द्रियेण संनिकर्षाभावादित्यर्थः।

नन्विन्द्रियमेवाभेदस्य तत्तावच्छिन्नाश्रयत्वं साधयति चक्षुरर्थेन सम्बद्धं मनसा संयुज्यते तदाऽऽत्मना तस्मिन् समवेतः संस्कार स्तस्य च विशेषणं तत्तावच्छिन्न इति संस्कारद्वारा येयं प्रत्यासत्तिः सम्बद्धविशेषणता नाम, तयेत्याशङ्क्याह।

९९ संस्कारद्वारकप्रत्यासत्त्येन्द्रियेणतद्ग्रहशङ्कानिरासः।

नच संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या सम्बद्धविशेषणतया-तद्ग्रहः क्वचित् सोऽयं न वेति तर्हि संशयो न स्यात्। दोषवशात्तत्र तत्प्रकाशो न सम्बद्धविशेषणत्वादिति-चेन्न। विनाऽपि संस्कारं दोषवशात्तदापत्तेः। वस्तुप्रकाशि-

---

१ नैय्यायिकमतनिरासः।

नि च दोषत्ववाचोयुक्त्यनिरुक्तेः। क्वापि तस्यावस्तुप्रकाशित्वाद्दोषश्चेत् कथमक्षादेरपि तन्न स्यात्। विशिष्टत्वेन तथात्वस्य प्रकृतेप्यपरिहारात् न हि विनैव कुतोऽपिविशेषादस्यावस्तुप्रकाशिता । सत्यप्यर्थेदोषादवस्तुन एव प्रकाशे संशयात्प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यादेरसम्भवापत्तेः।

* नचेति * अतिप्रसङ्गादिति हेतुमाह * क्वचिदिति * उक्तसंयुक्तसमवेतविशेषणता सम्बन्धः संस्कारद्वारा तत्तेदन्ताऽभेदप्रकाशसामग्री चेत्तर्हि पुष्कलकारणे सत्यभेदनिर्णयस्योत्पत्त्या प्रत्यभिज्ञारूपः संशयस्त्वत्पक्षे न स्यादस्ति चासौ पूर्वानुभूतस्य देवदत्तस्य चिरकालव्यवधाने पुनर्दर्शन इत्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संशयस्य दोषजन्यत्वमवसीयते चक्षुःसम्प्रसारणमधिष्ठानग्रहणोपयोगितयाऽन्यथासिद्धमत एकस्य संनिकर्षविशेषस्य सम्यक्ज्ञानहेतुत्वमसम्यक्ज्ञानहेतुत्वं चेति विरोधप्रसङ्गो नेति शङ्कते *दोषेति* केवलाच्चसन्निकर्षस्य सामान्याग्रहणाकारणत्वाद्दोषस्य सन्देहकारणत्वादुक्तविधसम्बन्धस्य क्वाऽप्यनुपयोगात्तदभावेऽपि सन्देहः स्यान्न तथा दृश्यत इति परिहरति *नेति* तर्ह्येवं व्यवस्थाऽस्तु दोषसहकृत उक्तसन्निकर्षः सन्देहसामग्री, अदुष्टः प्रत्यभिज्ञानस्येत्यत आह * वस्त्विति * दोषविशिष्टस्य वस्तुप्रकाशकत्वे विशेषणतया तस्यापि वस्तुग्रहणहेतुत्वमुक्तं स्यात् न च तद्युक्तं वस्तुप्रकाशकस्य चक्षुरादिवद् गुणत्वस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः। क्वचिदसत्येवाभेदेऽवयवसादृश्यात्सोऽयं न वे-

१ परिहारः इति का० मु० पु० पा०।

ति सन्देहो जायते तत्रासदभेदप्रकाशकत्वादस्य दोषत्व-
मित्याशङ्क्याह *क्वापीति*शुक्तिरजतसंसर्गस्यासत एव
प्रकाशनात्तत्प्रकाशकस्य चक्षुषोऽपि दोषत्वं स्यादित्यर्थः।
आदिपदेन लिङ्गादिग्रहः। चक्षुरादिर्दोषो भवितुमर्ह-
ति क्वचिदविद्यमानप्रकाशकत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यु-
क्तम्। स्वरूपेणावस्तुप्रकाशकत्वं तथात्त्वे प्रयोजकं नच
तच्चक्षुरादेरस्ति गुणदोषाभ्यां विशेषादित्याशङ्क्याह
विशिष्टत्वेनेति तथात्वस्य-दोषत्वाभावस्य प्रकृते-
दोषत्वाभिमतेऽप्यपरिहारादिति।दोषस्य पुनर्दोषाभा-
वात्तद्भावाभावाभ्यां चक्षुरादेरिव न विशेषो वक्तुं
शक्य इत्यत आह * नहीति * विक्रियमाणे दोषे
वस्तुप्रकाशः किंवाऽविक्रियमाणे, नाविक्रियमाणे स-
र्वदा तत्प्रसङ्गात् कुर्वत एव कारकत्वाच्च, विक्रियमाणे
चेत्स एव विकारो विशेष इत्यर्थः। क्वचिदवस्तुप्रकाश-
कस्य दोषत्वमतिप्रसङ्गादनुपपन्नं चेत्तर्हि सर्वत्राविद्य-
मानप्रकाशकत्वमेव दोषस्यास्तु क्वचित्सोऽयं न वेति-
सन्देहस्याविद्यमानाभेदाविषयत्वेन विद्यमानेऽपि त-
तोऽन्याभेदविषयत्वानुमानादित्याशङ्क्याह * सती-
ति *तर्हि विद्यमाने घटे प्रकाशमाने दोषादविद्यमानः
प्रकाशते, किं वा विद्यमान इति सन्देहात्प्रेक्षावतां प्र-
वृत्तिर्न स्यात्तथा यत्र सन्देहादपि दृष्टफले प्रतिग्रहा-
दौ प्रवृत्तिः सा न स्यात्पाक्षिकत्वेनापि सन्देहस्य व-
स्तुविषयत्वाभावादित्यर्थः।

विद्यमानेऽर्थे ज्ञानं वस्तुविषयमेव, वस्तुविषयत्वे
ऽपि संशयत्त्वं दोषबलाद्भवतीति शङ्कते।

१०० निश्चयप्रतिबन्धकत्वमेव दोषत्वमिति शङ्कानिरासः ।

वस्तुविषयत्वेपि दोषादनिश्चयतेति चेन्न । व-स्तुतस्तस्यासङ्कीर्णत्वात्तस्य प्रकाशे तदेव संशयैककोटौ-प्रकाशितमिति कुत्र तदनिश्चयता। निश्चयार्थस्य च सं-शयकोटावखण्डने संशये तदभावाधिकग्राहित्वेऽपि नि-श्चयत्वस्याप्रत्यूहत्वादेवाभावनिश्चयः कोट्यन्तरं केव-लमधिकं स्यात् ।

वस्त्विति संशयत्वं वस्तुविषयज्ञाने न संभव-ति तस्य विरुद्धानेककोट्यनालम्बनत्वादनवस्थितोभ-यकोटिसंस्पर्शी संशय इतिन्यायकन्दलीकारेणोक्त-त्वात्, नाप्यसदंशकोट्यन्तरज्ञाने तस्याप्यविद्यमानव-स्त्वेकविषयतया संशयत्वायोगात्, नापि धर्म्यंशे, गृ-हीतमात्रस्य निश्चयादतो न कुत्रापि संशय इति परिहरति *नेति* एककोटिज्ञानस्य वस्तुविषयत्वेऽपि तदधिकतदभावस्य कोट्यन्तरेण ग्रहणात् कथं निश्चया-त्मकं स्यादित्यत आह *निश्चयेति* निश्चयार्थोऽभाव-वेदने न खण्ड्यते, किंवा खण्ड्यते, यदि न, तदाऽबाधिता-नवगतविषयतया प्रामाण्यमेव स्यान्न संशयत्वमित्य-र्थः । नापि द्वितीय इत्याह *अभावेति* एकस्मिन् ध-र्मिणि घटत्वपटत्वादिधर्मस्य प्रमाणासिद्धत्वेन नान्यतरे-णान्यतरबाधस्तथा भावाभावयोस्तत्संवेदनासिद्धत्वे-नान्यतरबाधोऽसम्भवी तेन भावोऽभावश्चेति द्वयमपि-वस्तु स्यादित्यर्थः । एतेन यदाहुरेके—

१ वस्तुनस्तस्येति पु० पा० ।

"वाशब्दोऽपि विकल्पार्थो विकल्पोऽप्येकवस्तुनि।
विरोधरूपोऽभिमतः समारोपितरूपयो" रिति

तदपिनिरस्तम् । प्रतीतयोरप्रतीतयोर्वा विरोधवाचोयुक्त्यनिरुक्तेरिति। अधिकमिति घटोऽयमित्यादिनिर्णयाद्वैलक्षण्यमपीदमेव नानिर्णयात्मकमिति[1] दर्शयति।

विमतो गुणः वस्तुप्रकाशकत्वाच्चक्षुरादिवदित्युक्तं, तत्र स्वरूपेणाप्रमात्वानधिकरणज्ञानजनकत्वमुपाधिरिति शङ्कते।

२०१ संशयत्वजात्यवच्छिन्नजनकत्वं दोषत्वमिति पक्षक्षेपः।

जातिः संशयत्वं, तत्प्रयोजकश्च दोष इति चेन्न । इदं तद्वा न वेति संशयकोट्यर्थनिर्देशसमन्वयेन वाशब्दप्रतीतिव्यवहारयोरभावापत्तेः। प्रतीत्या सह वाकारार्थसम्बन्धे प्रत्येमि न वेति तदापत्तेः। वा*कारार्थस्य प्रतीतिगतत्वेऽपि निश्चयत्ववत्,स्थाणुमानय पुरुषं वेति स्थाणुपुरुषगतसाक्षिकव्यवहारानापत्तेः[2] । तस्मा†द्वाकारार्थस्य

---

१ नानियमात्मकत्वमिति सो॰ पु॰ पा॰।

* निश्चयत्ववत् वाकारार्थस्य प्रतीतिगतत्वेऽपीति योजना।

२ व्यवहारानुपपत्तेरिति का॰ मु॰ पु॰ पा॰।

† यद्यपि ज्ञानगतेनाऽपि ज्ञानत्वाऽनुभवत्वसाक्षात्त्वादिना ज्ञातोऽनुभूतः साक्षात्कृत इति विषयोऽप्युपरक्तो गृह्यत इति तद्वदेव संशयगतेनापि वाकारार्थेन विषयानुरञ्जनमस्तु, तथाऽपि साक्षात्कृत-इति यथा तद्विषये सर्वत्र तदुपरागस्तथा धर्म्यंशेऽपि वाशब्दार्थोपधानमिह स्यादिति भावः । अत्र प्रसङ्गतो दोषखण्डनं संशयखण्डनं वाकारार्थखण्डनं च कृतं तत्र यद्यपि प्रमाऽप्रमयोर्वैलक्षण्यदर्शनात्कार्यवैलक्षण्यस्य च कारणवैलक्षण्यप्रयोज्यत्वात् प्रमाका-

ज्ञानधर्मत्वे साक्षात्कारित्वादिवद्विषयानन्वयापत्तिरेवेति ।

जातेरिति न च संस्कारेऽव्यापकत्वमुपाधेरिति वाच्यम् । स्मृतेरपि प्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । संशयत्वस्य नाप्रमात्वावान्तरजातित्वं तथासति ज्ञानगतत्वे पाक्षिकद्वयकोटिप्रत्यायकवाशब्दस्यार्थसामानाधिकरण्याभावप्रसङ्गादिति परिहरति*नेति*अर्थनिर्देशोऽर्थवाचकशब्दस्तेन समन्वयः—सामानाधिकरण्यम् ।गुणत्वस्य ज्ञानगतत्वे ज्ञानं गुण इति गुणत्ववाचकशब्दस्य ज्ञानसामानाधिकरण्यवत्संशयत्वस्याऽपि ज्ञानगतत्वे वाशब्दस्य प्रत्येमि न वेति ज्ञाननिर्देशसमन्वयः स्यादित्याह * प्रतीत्येति * केचित्त्वर्थगता वा ज्ञानगता वा जाति,र्यद्यर्थगता तन्न, संशयत्वस्य ज्ञान-

---

रणाविलक्षणं कारणमवश्यमप्रमायामवगन्तव्यं तच्च नेन्द्रियादि उभयसाधारणत्वादित्यसाधारणं पित्तादिरेव तथा वाच्यं तस्य चाऽननुगतस्याऽपि तत्तदप्रमाप्रयोजकत्वं गृहीत्वा दोषवाचोयुक्तिः प्रमाप्रतिबन्धकत्वेनाऽप्रमात्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतावच्छेदकरूपवत्त्वेन वा दोषपदशक्तिग्रहात् स्वप्रमां प्रति कारणत्वेऽपि पित्तादेर्विषयत्वातिरिक्तेन रूपेणाप्रमां प्रत्यसाधारण्यस्य विवक्षितत्वात्.-एवं स्थाणुत्वेन पुरुषत्वेन वा न निश्चिनोमि धर्मिणं, किन्तु सन्दिहानोऽस्मीति निश्चयविलक्षणस्य सर्वलोकसिद्धस्य संशयस्य निश्चयत्वमापाद्योपप्लावयितुमशक्यत्वं कारणस्याऽपि समानधर्मदर्शनासाधारणधर्मदर्शनविप्रतिपत्तीनामन्यतमस्य प्रतिस्वं निश्चयकारणविलक्षणस्याऽनुभवात्कार्येऽपि संशये विधिकोटिप्राधान्यं निषेधकोटिप्राधान्यं वाऽनुभूयमानमवश्यं वाच्यं वाकारार्थश्च विरोध एव, भवति हि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति शब्दश्रवणानन्तरं स्थाणुपुरुषविरोधज्ञानं विरोधप्रतिसन्धायिन एवैतादृशः शब्दप्रयोगश्चेति, तथाऽपि प्रपञ्चखण्डनयुक्तिरत्राऽपि गृहीतेति भाव इति शाङ्करी ।

त्वावान्तरजातित्वेन ज्ञानगतत्वाद्यदि ज्ञानगता तदा वाशब्दप्रतीतिव्यवहारयोरिदं तद्वा न वेत्यर्थवाचकशब्दप्रतीतिव्यवहारसामानाधिकरण्यं न स्यादिति प्रथमग्रन्थार्थं वर्णयन्ति। जातेः प्रतीतिगतत्वे कथं प्रतीतिव्यवहारौ स्यातामित्याशङ्क्य प्रत्येमि न वेत्येवं स्यादित्याह *प्रतीत्येति* इति द्वितीयग्रन्थार्थः। संशयः ज्ञानमिति संशयत्वस्य ज्ञानधर्मता प्रसिद्धा सा कथमपन्हूयते इत्यत आह * वाकारेति * यथा निश्चयत्वस्य ज्ञानधर्मत्वेऽर्थनिर्देशसमन्वयो नास्ति तथा संशयत्वस्य ज्ञानधर्मत्वे स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यर्थगतपाक्षिकव्यवहारो न स्यादिति भावः। संशयत्वं विषयानन्वितं ज्ञानधर्मत्वात्साक्षात्कारित्ववदित्युपसंहरति * तस्मादिति * तेनार्थगतमेव संशयत्वं न ज्ञानगतं ततो विनिश्चयात्संशयस्य विशेषोऽर्थद्वारको न जातिद्वारक इति तात्पर्यार्थः।

सोऽयं न वेति सन्देहस्थले यद्यपि संस्कारद्वारा सम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्तिरस्ति तथाऽपि तस्या दोषवशात्प्रतिबद्धतयाऽकारणत्वादिदन्तातत्तावच्छिन्नयोरभेदग्रहणमैन्द्रियकं नास्ति अपितु दोषादेव तत्प्रकाश इत्याशङ्क्याह ।

२०२ दोषेण प्रत्यासत्तेस्तिरस्कारात्सन्देह इति पक्षनिरासः ।

न च प्रत्यासत्तौ सत्यामपि प्रत्या*सत्त्यपुरस्कारान्म-

---

१ विषयत्वानन्वितमिति सो. पु.पा. ।

२ विरोधोऽर्थेति पु. पा. ।

* दोषवशात्प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्मनसा न ग्रहणमिति योजना ।

नसा न ग्रहणं तत्र दोषवशादित्यस्तु । दोषे सत्यपि वस्तुनः संस्कारेण, संस्कारस्य चाऽऽत्मना, तस्य च बाह्येन्द्रियेण, प्रत्यासत्त्यपेक्षण एव तदर्थप्रकाशादिनियमोपपत्तेः कः पुनः प्रत्या†सत्त्यपुरस्कारस्त्वन्मते स्यात् । यदि तु संस्कारप्रत्यासत्तिमनपेक्ष्य तथा सन्दिह्यते तदा ऽऽननुभूय प्रस्मृत्य वा तथा सन्दिह्येत ।

* न चेति * अपुरस्कारात् अहेतुत्वादिति यावत् । सति दोषे संशयो नासतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषस्य कारणता किं न कल्प्यते इत्याशङ्क्याह * दोष इति * दोषान्वयव्यतिरेकयोर्विशेषाग्रहणोपयोगितया तावन्यथासिद्धाविति भावः । किं च प्रत्यासत्तेर्दोषेण स्वरूपप्रतिबन्धः, किं वा शक्तिस्वरूपप्रतिबन्धः, स्वरूपातिरिक्तशक्त्यनङ्गीकारान्न तत्प्रतिबन्धः सम्भवति, नापि स्वरूपप्रतिबन्धः, सत्यपि दोषे प्रत्यासत्तेरपरिलूनत्वादन्यथा निवृत्ते तस्मिन् सोऽयमेवेति निश्चयानुपपत्तिप्रसङ्गादित्याह * क इति * संस्कारस्य सन्देहबीजत्वे न प्रमाणं पश्याम इत्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमित्याह * यदीति * तु शब्दोऽन्वयद्योतकः । अननुभूयेति संस्कारानुत्पत्तिर्दर्शिता । अननुभूते दोषादपि सन्देहोत्पत्तेर्नायं प्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह * प्रेति * कालव्यवधा-

† यद्यपीदं रजतमित्यारोपे शुक्तित्वेन सह सतोऽपि संयुक्तसमवायस्य दोषेण तिरस्कारो दृष्टस्तथाऽपि तस्याऽपि खण्ड्यत्वादिति (शाङ्करी)

१ अन्यथासिद्धत्वादिति यावदिति सो० पु० पा० ।

नादिना संस्कारे नष्टे इत्यर्थः । न चैवं संशयो दृश्यते तेन संस्कारद्वारकप्रत्यासत्तिविशेषादेव सन्देह एष्टव्य इत्यर्थः ।

पूर्वं संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या तत्तावैशिष्ट्यग्रहणमभ्युपगम्य सन्देहानुत्पत्तिरुक्ता सम्प्रति तदेव न सम्भवतीत्याह ।

२०३ सम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्त्याऽभेदग्रहणानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु मनसा संस्काराग्राहिणा, चक्षुरादिना चात्माऽग्राहिणा, तादृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तेः, नि*यमेन तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहणे स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वनियमात् । अन्यथाऽऽप्यपरमाण्वादौ पृथिवीत्वादेरन्यत्र ग्राह्यतया निरस्तस्वरूपायोग्यत्वस्याभावो दृगादिभिर्गृह्येत । नहीन्द्रियविहारदेशेषु निष्परमाणुकत्वनियमो युक्ताभ्युपगमः । शब्दा-

---

* शङ्करमिश्रास्तु नियमेनेति पूर्वान्वयि ईदृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तिनियमादित्यर्थः तत्र हेतुः तदिन्द्रियेत्यादि विशेषणताप्रत्यासत्तेः स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणतारूपत्वनियमादिति तदर्थः गन्धरसाद्यभावानां तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयनिष्ठत्वेन ग्रहणाद्व्याप्तिभङ्गनिवारणाय तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहण एवा व्याप्तिरित्युक्ता यद्वा नियमेनेत्यग्रेयोजनीयं नियतं तदिन्द्रियाग्राह्यत्वं विवक्षितं नतु कादाचित्कं तथा सति चक्षुषा कदाचिद्भूतलादि न गृह्यते यत्र तत्र विशेषणतया गृह्यमाणस्यापि घटाभावस्योक्तविशेषणानाक्रान्तत्वात्सहचारदर्शनस्थलाभावेन व्याप्तिनिश्चय एव न स्यादिति तदिन्द्रियाग्राह्यत्वं तदिन्द्रियस्वरूपायोग्यत्वं तच्च नियमपदान्तभावेन निर्वहतीति व्याचख्युः ।

भावप्रत्यक्षत्ववादिनये श्रोत्रेन्द्रियविशेषणता सप्तमः सन्निकर्षो न तु तत्र सम्बद्धविशेषणते त्यतोऽपि न व्यभिचारः ।

वस्तुत इति तादृशप्रत्यासत्त्या तत्तावैशिष्ट्यं मनसा गृह्यते, चक्षुरादिना वा, नतावन्मनसा, तस्याऽऽत्मग्राहकत्वेपि संस्काराग्राहकतया तद्विशेषणतत्तावैशिष्ट्यग्रहणायोगान्नापि चक्षुरादिना, तस्याऽऽत्मग्राहकत्वाभावेन तत्समवेतसंस्कारादिग्राहकत्वस्य सुतरामसम्भवादित्यर्थः । चक्षुःसम्प्रयोगोऽतीन्द्रिय एव यथाऽर्थप्रमापकस्तथा संबद्धविशेषणताऽपि प्रत्यासत्तिरप्रतीयमाना तत्तावैशिष्ट्यग्राहिका किं न स्यादित्यत आह[1] *नियमेनेति* यद्वा कथं तर्ह्यभावादौ सम्बद्धविशेषणत्वस्य प्रत्यासत्तितेत्याशङ्क्याह *नियमेनेति* स्वेनेन्द्रियेण ग्राह्यश्चासौ सम्बद्धश्चेति स्वग्राह्यसम्बद्धस्तस्य विशेषणं तस्य भावस्तत्ता तस्याः संनिकर्षत्वानियमात् तद्यथा चक्षुषा ग्राह्यं भूतलं सम्बद्धं तस्य विशेषणं कुम्भाभावः तद्ग्राह्यविशेषणत्त्वप्रत्यासत्त्या कुम्भाभावोऽनुभूयते, मनःसम्बद्ध आत्मा तस्य विशेषणं ज्ञानाभावादिस्तत्रापि स्वग्राह्यविशेषणतया प्रत्यासत्त्या ज्ञानाभावादिर्मनसा गृह्यते एवं सर्वत्राप्युन्नेयम् ।

ननु नायं नियमोऽस्ति श्रोत्राग्राह्येऽऽप्याकाशे शब्दाभावस्य स्वाग्राह्यसम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्त्या[2] ग्रहणा-

---

। १ । इदमवतरणं यद्वेति च नियमेनेत्यादिसमस्तपङ्क्तेर्न तु नियमनेत्यंशस्य तस्याग्रेऽवतारयिष्यमाणत्वादिति बोध्यम् ।

(२) स्वग्राह्यसम्बद्धेति सो. पु. पा. ।

दित्याशङ्क्याह *तदिति* शब्दाभावादिग्राहकं श्रोत्रादि तदित्युच्यते तेनेन्द्रियेणाग्राह्यआकाशादिराश्रयो यस्य शब्दादेः स तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयः स प्रतियोगी यस्य शब्दाभावादेः स तथोक्तस्तस्मादितरः तस्य ग्रहण इति यावत् । प्रत्यासत्तिमात्रस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति स्वग्राह्यसम्बद्धेत्यादिविशेषणं नोपादेयं गौरवादित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकप्रमाणसिद्धत्वान्न गौरवमित्याह * नियमेनेति * यद्वानियमेनेति विशेषणाप्रक्षेपे रूपाश्रयस्य क्वचिच्चक्षुर्ग्राह्यत्वात्परमाणुनिष्ठश्यामत्वाभावादिस्तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकाभावे(तरो भवति परमाणोश्चक्षुर्ग्राह्यत्वाभावेऽपि रूपाश्रयत्वोपाधौ तद्ग्राह्यत्वात् तेन तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयप्रतियोगिकाभावे)तरत्वात्परमाणुगतश्यामत्वाभावस्य तत्रापि स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वं प्रसज्येत तद्व्यावृत्त्यर्थं नियमेनेति विशेषणं द्रष्टव्यम् । तद्ग्रहणयोग्यत्वेपि व्यवहितस्थले विशेषणं प्रत्यक्षं न भवतीति सम्बद्धग्रहणम् । विपर्यये भङ्गं भणति * अन्यथेति * आप्यपरमाणवस्तावच्चक्षुःसम्बद्धास्तद्विशेषणं पृथिवीत्वाभाव इति विशेषणत्वप्रत्यासत्त्याऽऽप्यपरमाणुषु पृथिवीत्वाभावश्चक्षुषा गृह्येतेत्यर्थः । पार्थिवपरमाण्वादावप्त्वादिजात्यभा-

---

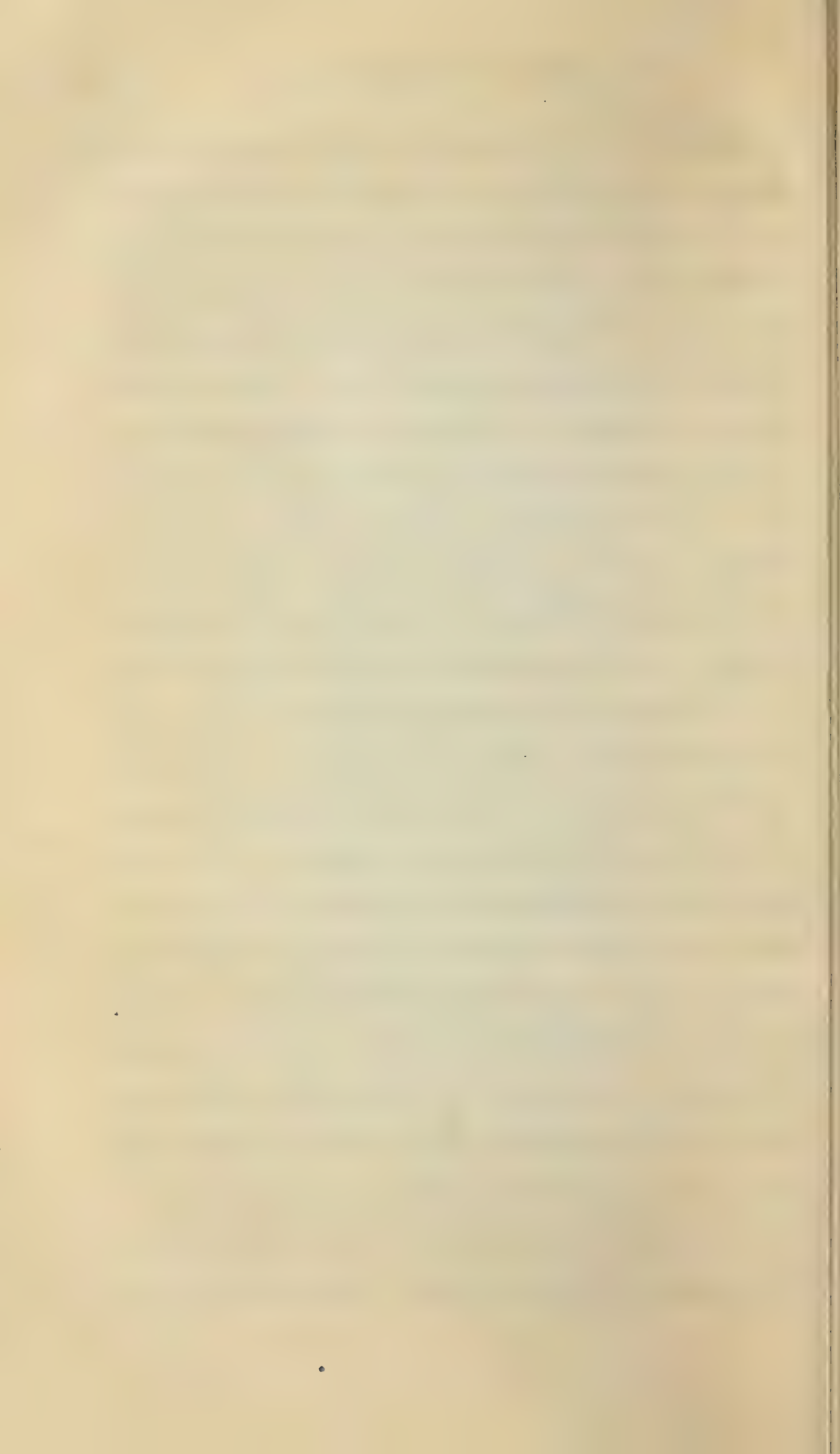
(१) अस्मिन्पक्षे नियमेनेत्यस्यान्वयव्यतिरेकप्रमाणसिद्धत्वेनेत्यर्थः नियमादित्यस्य च अन्वयव्यतिरेकसिद्धकारणभावायाः स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वव्याप्तेरित्यर्थः ।

(२) रूपाश्रयत्वावच्छेदेनेत्यर्थः

( )एतन्मध्यगतो ग्रन्थः पु. नास्ति ।

षो दृगादिना गृह्येतेत्यादिशब्दार्थः । प्रतियोगिनश्चाक्षुषत्वाभावादभावस्य न चाक्षुषत्वं न पुनराश्रयाग्रहणादित्यतआह *अन्यत्रेति* घटादौ पृथिवीत्वस्य चाक्षुषत्वादयोग्यत्वं नास्तीत्यर्थः। परमाण्वादेरिन्द्रियग्राह्यत्वाभाववदिन्द्रियसम्बद्धताऽपि नास्ति कथं तद्विशेषणतया पृथिवीत्वादेरभावश्चक्षुरादिना ग्राह्यः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * नहीति * परमाणूनां सर्वत्राविरलतयाऽवस्थानमेष्टव्यं अन्यथा जायमानकार्यस्य देशविशेषे परमाणुकार्यत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । पूर्वं शब्दाभावस्य सम्बद्धविशेषणतया श्रोत्रग्राह्यत्वमुपेत्य तत्र व्यभिचारनिवारणाय तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयप्रतियोगिकाभावेतरेति विशेषणमुदीरितं इदानीं शब्दाभावस्य ग्राहकेन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वमपि नास्तीत्याह * शब्देति * संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवाय इति पञ्चविधः सम्बन्धः विशेषणविशेष्यभावश्चेति षोढा संनिकर्षः श्रोत्राकाशयोरेकत्वात्सर्वगतमिन्द्रियमाकाशमिति लक्षणादाकाशविशेषणं शब्दाभावः श्रोत्रस्यापि विशेषणमिति स्वविशेषणता सप्तमः सन्निकर्षस्तेन तदिन्द्रियग्राह्यसम्बद्धविशेषणत्वप्रयोजकस्य न क्वापि व्यभिचारइत्यर्थः । शब्दाभावः षष्ठप्रमाणक इति भाट्टदृष्टिः ततो विशेषणं प्रत्यक्षतावादिनयइति।

संस्कारद्वारकप्रत्यासत्त्या प्रत्यभिज्ञायां तत्तावच्छिन्नाभेदग्रहणं न घटते चेन्माघटिष्ट आत्मसंयुक्तमनःप्रति पूर्वानुभूतस्यार्थस्य प्रत्यासत्तिरेव संस्कारोऽस्तु घ-

ष्टादेश्चक्षुःसन्निकर्षस्यातीन्द्रियस्योपगमात्संस्काराख्यसन्निकर्षस्यातीन्द्रियत्वं न दोषायेत्याशङ्क्याह।

२०४ संस्कारस्यैव मनःप्रत्यासत्तित्वनिरासः।

न चात्मसंयुक्तमनः प्रति पूर्व्वानुभूतार्थाऽऽत्मप्रत्यासत्तिरेव संस्कारइति तदतीन्द्रियत्वं न दोषाय, प्रत्यासत्तेरतीन्द्रियाया इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्योपगमादिति स्वीकृते निस्तारः। तथा सति स इत्यंशे चक्षुरादेः प्रत्यासत्त्यभावात्प्रत्यभिज्ञाया अचाक्षुषत्वापातात्। अयमित्यंशो दृगादिना, तदंशस्तु मनसा गृह्यतां, तदेतदभेदस्तु केनेत्युक्तमप्यावर्तत इति।

* नचेति * पूर्वानुभूतावर्थात्मानौ तयोरात्मसंयुक्तमनः प्रति प्रत्यासत्तिरेव संस्कारः सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायामात्मसंयुक्तमनः प्रति पूर्वानुभूताऽऽत्मप्रत्यासत्तिः संस्कारः सोऽयं घट इत्यत्र पूर्वानुभूतोऽर्थः प्रत्यासत्तिरिति विभागः। सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञासम्भवेपि सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञा न स्यात् चक्षुःसन्निकर्षाभावात्तत्ताविशिष्टस्येति हेतुमाह * तथेति * स इति भागो मानसोऽयमिति भागश्चाक्षुषस्तेन चक्षुर्मनोभ्यां सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा घटिष्यत इत्यत आह * अयमिति *

प्रत्यभिज्ञायां तत्तावैशिष्ट्यमसन्निकृष्टं चक्षुषा गृह्यत इति मतान्तरमपि निरस्तमित्यतिदिशति।

२०५ असन्निकृष्टस्यैव चक्षुषा ग्रहणमिति मतनिरासः ।

एतेन संस्कारः सहकारिमात्रमिन्द्रियस्यातिप्रसङ्गनिवारकः, प्रत्यभिज्ञायां तदर्थ इन्द्रियेणासन्निकृष्ट एवोल्लिख्यते विभ्रमार्थवत्, सन्निकृष्टग्राहिता चेन्द्रियस्य सन्निकर्षसहकार्य्यवश्यम्भावमात्रं तच्चेदमंशसन्निकर्षादेव स्यात् नतु सर्वग्राह्यसन्निकर्षसहकारितेत्यपि निरस्तम्। सोऽयं न वेति संशयाभावापातेनैवेति ।

तदद्राक्षमित्यादिस्मृतिरपि चैवमनुभव एव स्यात् । मनस आत्मसंयोगसहकृतादात्मार्थसन्निकर्षात् संस्काराज्जायमानाया स्तस्या इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादेव, मनसाऽऽत्मसंयोगै[1]दात्मसमवायेन प्रत्यक्षीक्रियमाणैर्ज्ञानादिभिः स्मर्य्यमाणस्यार्थस्याऽविशेषादिति ।

* एतेनेति * अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तावैशिष्ट्यज्ञानस्य संस्कारकरणत्वेऽवसीयमाने कथं करणान्तरमित्याशङ्क्य सहकारितयाऽ न्यथासिद्धौ तदन्वयव्यतिरेकावित्याह * संस्कार इति * केन द्वारेण सह करोतीत्यपेक्षायामतिप्रसङ्गनिवारणद्वारेत्याह * अतीति * अस्मदादीन्द्रियस्य देशकालादिसहकार्यपेक्षया स्थूलार्थग्राहकत्वनियमादसन्निकृष्टग्राहकत्वं कथमङ्गीक्रियत इत्यत आह * भ्रमेति * भ्रमार्थो रजतादिरसन्निकृष्टो दोषसहकृतेन्द्रियेण गृह्यते यथा, तथा सं-

१ संयोगात्मसमेति सो० पु० पा० ।

स्कारसहकृतेन्द्रियेण तत्तावैशिष्ट्यमसन्निकृष्टमपि गृह्यत इत्यर्थः। चक्षुरादिकं सन्निकृष्टग्राहि बहिरिन्द्रियत्वात् त्वगादिवदित्याशङ्क्य सन्निकर्षमात्रोपगमात्सिद्धसाधनमित्याह *सन्निकृष्टेति* प्रमार्थस्य ग्रहणं विप्रकृष्टस्यावश्योपेयं तेन प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य सम्प्रयोगसहकारित्वमात्रापेक्षमुपेयमिति भावः। प्रागवस्थावैशिष्ट्यस्याऽसम्प्रयुक्तत्वेऽपीदन्ताविशिष्टस्य सम्प्रयुक्तत्वात्सन्निकर्षमात्रसहकारित्वमुपपन्नमित्याह * तादिति * अनेकन्यायस्य प्रकृतत्वात्परामृष्टन्यायः क इत्यपेक्षायां तं विशदयति * सोऽयमिति * संस्कारसहकृतेन्द्रियस्य प्रत्यभिज्ञाकरणत्वान्न ततः संशयः स्यादित्यर्थः। संस्कारसम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्त्या संस्काररूपप्रत्यासत्त्या वा तत्तावैशिष्ट्यस्यैन्द्रियकत्वेन प्रत्यभिज्ञाया अनुभवत्वे स्मृतेरप्येवमनुभवत्वं स्यादिति पक्षद्वयेपि साधारणं दूषणान्तरमाह * तादिति * स्मृतिरनुभव उक्तसन्निकर्षजत्वात्प्रत्यभिज्ञानवदित्यपिशब्देनोक्तं तत्र हेतुं समर्थयते * मनस इति * मनःसंयुक्त आत्मा तस्मिन् समवेतः संस्कारस्तस्य च विशेषणं पूर्वानुभूतार्थ इतीन्द्रियसन्निकर्षजत्वमत्राऽप्यस्तीत्यर्थः। सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानवदिदं द्रष्टव्यम्। अनुभवत्वमिति साक्षात्कारित्वं विवक्ष्यते चेत्प्रयोगे तत्र च बाह्येन्द्रियजत्वमुपाधिस्तदभावान्न स्मृतेः प्रत्यक्षत्वमित्याशङ्क्याऽऽत्मतत्समवेतसुखादिप्रत्यक्षे साध्याव्याप्त्योपाधिं दूषयति *मनसेति * आत्ममनःसंयोगादात्मप्रत्यक्षं संयुक्तसमवायात्सुखादिप्रत्यक्ष-

मङ्गीक्रियते तेनाव्याप्तिस्तत्रेत्यर्थः। इतिशब्दो विपक्षे बाधकं अन्यथा सुखादीनामपि प्रत्यक्षता न स्यादविशेषादिति सूचयति। स्मृतेरनुभववैलक्षण्यानुपपत्त्या संस्कारस्तद्द्वारकं सम्बद्धविशेषणत्वं वा प्रत्यासत्तिर्नेति भावः।

तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावाभावोऽभेदः स चेदन्तावच्छिन्नस्य स्वरूपमेव, यद्वा स्वरूपमेव[1] वाऽभेदो नान्यः कश्चिद्धर्म उभयथाऽपीन्द्रियसन्निकर्षादेव गृह्यते इति मतमतिदेशेन निराचष्टे।

२०६ भेदाभावः स्वरूपाभेदो वा भासत इतिपक्षनिरासः।

एतेन तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावविरहः स्वरूपाभेदो वाऽयं भातीत्यपि निरस्तम्। अन्योन्याभावव्यतिरेकोऽन्योन्यमेव तत्तेदन्तोपाध्यवच्छिन्नयोः स्यात् न च तन्मिलितमेकेन सुग्रहम्। एवं स्वरूपाभेदेऽपि तयोर्धर्म्मैक्यं तदनवगाहिना दुरवगममेव।

एतेनेति अन्योन्याभावविरहोऽभेद इति वदन् प्रष्टव्यः किमसावन्योन्यमुतान्य इति, नान्यः भावाभावयोरेकतरनिषेधस्यान्यतरविधिध्रौव्याभ्युपगमव्याघातात्, यद्यन्योन्यमेव तदाऽपि तन्मिलितं किं संस्कारेण गृह्यते किमिन्द्रियेण, नोभयथाप्येकैकेन मिलितग्रहणायोगादित्यभिप्रेत्याह *अन्योन्येति* अन्योन्याभावविरहपक्षोक्तदोषं स्वरूपपक्षेऽप्यतिदिशति *एवमिति*

---

[1] यद्वा स्वरूपाऽभेदोऽन्यः कश्चिद्धर्म इति पु० पा०।

एवं तावत्तत्तावैशिष्ट्यस्य विप्रकृष्टस्य नेन्द्रियग्रहणमित्युक्तं इदानीं तर्ककलापस्य विपर्ययापर्यवसायित्वपरिहाराय विमतः स इति भागो नानुभूतिः संस्कारजत्वात्स्मृतिवद्विपक्षे स्मृतेरपि तत्त्वप्रसङ्गो बाध इति प्रयोगं रचयति।

२०७ स्मृतेः संस्कारजत्वेऽप्यनुभवत्वापत्तिः।

संस्कारोपनीते च विषये यदि ज्ञानमनुभवः स्यात् स्मृतिरपि कुतो नानुभूतिः। अथ न संस्काराधीनत्वमात्रेण स्मृतित्वं किन्त्वनुभवकारणासम्पृक्तसंस्कारजत्वेन ततश्चाधिकार्थाक्षसन्निकर्षापेक्षं प्रत्यभिज्ञानमनुभव एव भवति न तु स्मृतिरिति चेन्न। संस्कारासम्पृक्तानुभवकारणजत्वेनानुभवत्वम्भवति, प्रत्यभिज्ञानन्तु संस्कारसहितानुभवकारणजं स्मृतिरेवेति वैपरीत्यं किन्न स्यात्। अन्यत्र न स्मृतिरनुभवकारणसम्पृक्तसंस्कारजन्मेति तु नान्यत्रानुभवोऽपि संस्कारसम्पृक्तार्थेन्द्रियसंयोगजन्मेति साम्यादेवाबाधकम्।

संस्कारेति संस्कारजत्वं न स्मृतित्वप्रयोजकं किन्तु केवलसंस्कारजत्वमतोऽप्रयोजकोहेतुरिति शङ्कते *अथेति* प्रत्यभिज्ञानस्य पुनः संस्कारसम्प्रयोगजन्यतया न साधनव्यापकतोपाधेरित्याह *तत इति* अधिकश्चासावर्थाक्षसन्निकर्षश्चेति तदपेक्षमितियावत्। संस्कारस्यान्यत्र स्मृतिहेतोः सम्प्रयोगसचिवस्याऽपि

नानुभवहेतुत्वमित्याशङ्क्य दध्नः केवलस्य ज्वरहेतुत्वेऽपि गुडमिश्रितस्य पुष्टिहेतुत्ववदविरोधइत्याह *नेति* तु- शब्दः शङ्काव्यावृत्यर्थः। निर्विशेषणसंस्कारजत्वहेतौ केवलेति विशेषणेन नोपाधित्वं गौरवादन्यथा शरीरि- जन्यत्वस्येश्वरानुमानोपाधिता स्यादित्यभिप्रेत्य परिह- रति *नेति* किं च यत्र स्मृतित्वसम्प्रतिपत्तिस्तत्र केव- लसंस्कारजत्वदर्शनात्संस्कारजत्वमप्रयोजकं कल्प्यते चेदयं कुम्भ इत्यादौ सम्प्रयोगस्यैव दर्शनादस्य चा- नुभवत्वप्रयोजकस्य प्रत्यभिज्ञानेऽभावात्स्मृतित्वमिति विपरीतं किं न स्यादित्याह * संस्कारेति * सा मे मातेत्यादौ स्मरणस्य संस्कारातिरिक्तकारणजन्यत्वा- दर्शनात्तदुपाधौ प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृतित्वेऽनुपलब्धि- विरोध इत्याशङ्क्याह *अन्यत्रेति* स्मृतिरन्यत्रानुभव- कारणसम्पृक्तसंस्कारजन्मा नेतीत्यबाधकमन्यत्रानुभ- वोऽपि संस्कारसम्पृक्तार्थेन्द्रियजन्मा न भवतीति सा- म्यादेवेत्यन्वयः।

प्रत्यभिज्ञानस्यैकानुभूतित्वपक्षं निराकृतं नि- गमयति

२०८ प्रत्यभिज्ञानस्यैकानुभवत्वपक्षनिरासोपसंहारः।

तदेवं विनिगमनायां प्रमाणाभावात् स्वयं कल्पित- व्यवस्थानवैपरीत्येनाऽपि कल्पनासम्भवात्प्रत्यभिज्ञानमु- भयकारणसम्प्लवात् स्मृतिश्चानुभवश्चेति मन्तव्यं त- थाच स्मृतिव्यावृत्तमनुभवत्वं जातिरस्तीति दुष्प्रत्याशा निरवकाशा। नच विषयांशे स्मृतित्वाऽनुभवत्वयोर्व्यव-

स्था कर्त्तुं शक्यते तन्निरासस्य निवेदितत्वात् । ततश्च तदेव ज्ञानं तस्मिन्नेवांशे स्मृतिश्चानुभूतिश्चेत्यापतितेऽपि यदि न विरोधबुद्धिर्भवतस्तदा तदधीने तत्रैवार्थे प्रमात्वाप्रमात्वापाते साऽस्तु ।

तोदिति संस्कारजत्वात्प्रत्यभिज्ञा स्मृतिरुत स-

---

१ यद्यपि प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं साक्षात्कार्यनुभवरूपतयाऽनुव्यवसायसिद्धं तस्य च विषयस्तत्तेदन्तावच्छिन्नाल्योन्याभावात्यन्ताभावः सच स्वरूपमेव तयोस्तद्गतासाधारणधर्मो वा कश्चिदित्यन्यदेव तदनुभवस्य दुरपह्नवत्त्वात् तच्च संस्कारेन्द्रियाभ्यां जन्यते अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वयोरपि कारणत्वावधारणात् अन्यथा कार्यस्याऽऽकस्मिकत्त्वेनाहेतुकत्त्वेन परप्रतिपादनार्थं तवाऽपि वाग्व्यवहारोन स्यात् प्रतिनियतविषययोरपि संस्कारेन्द्रिययोः सम्भूयकारित्वं प्रत्यभिज्ञाऽन्यथानुपपत्त्यैव, तत्रमोपपद्यतां प्रत्यभिज्ञानं माच तत्तेदन्ताविशिष्टाभेदस्तद्विषयोऽस्त्विति त्वयाऽपि वक्तुमशक्यमनुभवविरोधात्क्षणभङ्गापत्तेश्च । योऽहमद्राक्षं सोऽहंस्मरामीत्यभेदप्रतिसन्धानस्य सर्वतैर्थिकसिद्धत्वात् तत्ताऽभेदश्चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतयैव भासते घटादेश्च प्रत्यभिज्ञायमानस्य ग्राह्यत्वेन स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणताया एव सत्त्वात् । तत्तांशमात्रे संस्कारेणाऽपि तदवच्छिन्नाभेदांशोऽपि विशेषणतया कथं भासेतेति चेन्न । संस्कारानुपनीतस्यापि विशेषणताभ्युपगमात् । भूतले घटाभावस्येव विशेषणतयैव तत्ताभाने किं संस्कारेणेति चेन्न । अननुभूते प्रत्यभिज्ञाया अदर्शनात् अनुभवस्याऽपि तत्कारणत्वसिद्धौ तस्य च चिरध्वस्तस्य व्यापारापेक्षायां संस्कारकारणत्वकल्पनात् । अतीताऽपि तत्ता विशेषणमेव द्वे द्रव्यइत्यत्र द्वित्वमिव तत्ता च पूर्वानुभववैशिष्ट्यं तदसत्त्वकाले तज्ज्ञानं नभ्रमः । कथमितिचेन्न । सोऽयमिति "तदभिन्नोऽय"मिति प्रतीयते नतु तदवच्छिन्न इदानीमिति प्रत्यभिज्ञाविषयो येन भ्रमः स्यात् संस्कारजन्यत्वेन च न स्मृतित्वमिन्द्रियाजन्यत्वस्योपाधित्वात् । नचेन्द्रियजत्वेन चानुभवत्वे साध्ये संस्काराजन्यत्वमुपाधिः । अनुभवत्वस्य प्र-

म्प्रयोगजत्वादनुभव इति निश्चायकाभावात्प्रत्यभिज्ञा स्मृतिरनुभवश्चेति मन्तव्यमिति सम्बन्धः। केवलसंस्कारजन्यत्वं स्मृतित्वप्रयोजकमतिरिक्तकारणजत्वमनुभवत्व इति वादिकल्पनं नियामकमित्याशङ्क्य प्रतिकल्पनत्वान्मैवमित्याह * स्वेति * उभयात्मत्त्वविनिगमनायां प्रमाणाभावसाम्यात्तदपि नेष्टव्यमित्यत आह * उभयेति * एवं सतीतोऽपि नानुभूतित्वं जातिरिति यत्प्रत्यज्ञायि तत्सिद्धं प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभूतित्वसङ्करादिति फलितमाह * तथा चेति * तत्तावच्छिन्ने स्मृतित्वस्येदन्तावच्छिन्ने ऽनुभूतित्वस्य व्यवस्थितत्वान्न सङ्कर इत्याशङ्क्य धर्मिणमादायापीत्यत्र दत्तोत्तरत्वान्मैव मित्याह * न चेति * ।

" प्रमाणवत्त्वादायातः प्रवाहः केन बाध्यत "

इति न्यायादुभयाऽऽत्मत्त्वं प्रामाणिकं चेदस्तु का नाम वस्तुक्षतिः सर्वविरोधपरिहारस्य प्रमाणमूलत्वादित्यत आह * तत्रश्चेति * विषयद्वारा कारणद्वारा वा न व्यवस्थितिर्यतस्तत इत्यर्थः । स्मृतित्त्वानुभूतित्त्वयोरप्रमात्त्वप्रमात्त्वाविनाभावात्तयोरत्रावस्थानं स्यात्तत्र साऽविरोधबुद्धिर्भविष्यतीति यावत् ।

पूर्वमनुभवामीति प्रत्ययो नानुभवत्वव्यवस्था-

त्यक्षसिद्धत्त्वेनोपाधिव्यतिरेकेण तद्यतिरेकस्य साधयितुमशक्यत्त्वेनोपाधेर्बाधितविपर्ययत्त्वेनाऽऽभासत्त्वात् । अस्तु वा प्रत्यभिज्ञानं स्मृतिजन्यं तथापि संस्कारजन्यत्त्वेन स्मृतित्त्वापादनामिन्द्रियजन्यत्त्वेन चाऽनुभवत्त्वसाधने संस्काराजन्यत्वमुपाधिश्चाऽनवकाशः स्मृत्युपनीतैव तत्ता भासते भ्रम इव रजतत्त्वमिति प्रत्यभिज्ञानखण्डनमनवकाशं तथाऽपि हस्तसमावरणमात्रमेतत्सर्वमिति हृदयमितिशाङ्करी ।

पक्षो भाविसुखादिज्ञानेऽनुभवत्वे सत्येवानुभवामी-
तिप्रत्ययाभावादित्युक्तं इदानीं स्मृतिव्यतिरेका-
देवानुगतव्यवहारोपपत्तौ साक्षात्कार्यसाक्षात्कारिसा-
धारणमनुभवत्वं नेष्टव्यं अङ्गीकारे प्रमात्वाप्रमा-
त्वयोरेकत्रावस्थानप्रसङ्गादिति प्रसङ्गमतिदिशति ।

२०९ सङ्करादनुभवत्वस्य न जातित्वमिति निरूपणम् ।

एतेन विरोधापत्त्याऽनुभवत्वस्वीकारे बाधकेन स्मृतिव्यतिरिक्तमनुभवत्वं नामानुगतं साक्षात्कारिज्ञा-
नानुमित्यादिसाधारणमनुभवबलादेव व्यवस्थापनीयमि-
ति प्रतीतिकलहोऽपि निरस्तः ।

* एतेनेति * एतेन—बाधकेन स्मृतित्वानुभूतित्व-
सङ्कररूपेण प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकाश्रयत्वविरोधापत्त्ये-
ति यावत् ।

विमतं ज्ञानं नानुभूतिरिति पूर्वोक्तानुमानेऽनु-
भवविरोधं शङ्कते ।

२१० अनुभवविरोधोद्भावनं तत्समाधानञ्च ।

ननु चानुभव एव शरणमिह, प्रत्यभिज्ञाने ह्यनुभव-
त्वमेवानुभूयते न तु स्मृतित्वं, तेन संस्कारजत्वेऽपीन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षाधिकापेक्षयाऽनुभवत्वमेवेति विनिगमना-
यामपीदमेव प्रमाणमन्यथा प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवप्रत्ययो न
स्यादिति प्रतीतिकलहेन प्रत्यवस्थेयमिति ।

न, इदन्तातत्तावभासयोरनुभवस्मरणभागयोः स-

। १ । बाधबलेनेतिक्वचित्पाठः ।

त्वेनानुभवस्यैकपक्षेऽसाधारणीकृत्य प्रमाणयितुमिहाशक्यत्वात् ।

ननु चेति प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवत्वमेव नानुभूयते कुतस्तद्विरोध इत्यत आह *इह प्रत्यभिज्ञानेहीति* अपरोक्षत्वादिदमाकारप्रतीतित्वाच्चानुभवत्वमनुभूयत इत्यर्थः । स इति स्मृतित्वानुभवात्स्मृतित्वमपीति, नेत्याह *न त्विति* स्मृतित्वेनानुभवे स इत्येतावन्मात्रपर्यवसानं स्यात् । न चानुभवेऽयमित्येव पर्यवसानमिति वाच्यम् । स्वोपजीव्याक्षजत्वविरोधे स्मृतित्वस्यैवायुक्तत्वादित्यर्थः । संस्कारजत्वात्स्मृतिजत्वं सम्प्रयोगजत्वादनुभवत्वं चेति विनिगमने कारणं नास्तीति यदुक्तं तदेवं सत्यसिद्धमनुभवस्यैव विनिगमकत्वादित्याह * तेनेति * विपक्षबाधकोपन्यासेनोक्तमर्थं द्रढयन्नुपसंहरति * अन्यथेति * अनुभवैकरूपत्वनिषेधे प्रत्यभिज्ञायां नानुभवविरोधः स्मृतित्वस्याऽप्यनुभूयमानत्वादिति परिहरति * नेति * अयमित्यनुभवत्वस्यानुभवादनुभूतित्वमेव प्रत्यभिज्ञानस्य, किं वाऽनुभवत्वमपीति, नाद्यः स इति स्मृतित्वानुभवेन वैपरीत्यप्रसङ्गात् । द्वितीये न सङ्करः परिहृतः स्यादित्याशयः । असाधारणीकृत्येति पदच्छेदः ।

प्रकृतं प्रमालक्षणं परित्यज्य कस्मादकस्मात्प्रत्यभिज्ञानं खण्ड्यत इत्याशङ्क्य प्रमालक्षणखण्डनोपयोगित्वं दर्शयति ।

२११ प्रत्यभिज्ञाखण्डनस्योपयोगः।

एतेन स्मृत्यनुभवसङ्करप्रसङ्गेनानुभूतिपदव्यवच्छेद्यं परिप्लुतं मन्तव्यम्।

एतेनेति अनुभूतिपदेन स्मरणं व्यावर्त्य न तच्छक्यमनुभवत्वे सत्येव प्रत्यभिज्ञाने स्मृतित्वस्य दर्शितत्वादतोऽनुभूतिपदं व्यर्थमित्यर्थः।

प्रत्यभिज्ञाव्यतिरिक्तस्मृतिव्यवच्छेदार्थत्वादनुभूतिपदं न व्यर्थमित्याशङ्क्याऽऽह

२१२ अनुभवपदस्य स्मृतिव्यावर्तकत्वनिरासः।

नच†वाच्यं प्रत्यभिज्ञानं व्यवच्छेद्यं माभूत्, स्मृत्यन्तरन्तु भविष्यतीति। तस्याऽप्यनुभूतित्वेन भवताऽवश्यं स्वीकर्त्तव्यत्वात्। तथा * हि-घटस्तत्रासीदित्यादिस्मृतौ पूर्वकालविशिष्टो घटः स्फुरति, न चासौ पूर्वमनुभूता भूतता या संस्कारेणोपनीयेत प्रत्युत पूर्वं वर्त्तमानताया एवानुभूत्या ग्रहणं तस्मादिदानींपूर्व्वतो[१]धीसामग्रीसम्भेदात्

---

१ पूर्वता सामग्रीति का० मु० पा०।

† यद्यपि प्रत्यभिज्ञानमनुभूतिपदव्यवच्छेद्यत्वेन नोपक्रान्तं न वा तद्व्यवच्छेदः सिद्धान्त्यभिमतः शङ्क्यो वा तथाऽपि स्मृतीनामनुभवत्वापादनाय प्रस्तावनामात्रपरमेतत्।

* यद्यपि पूर्वानुभवकालीना विद्यमानतैव तत्ता, पूर्वकालवैशिष्ट्यं वा, पूर्वानुभववैशिष्ट्यं वा, पूर्वदेशसम्बन्धो वा, यत्किञ्चित्कालीनसम्बन्धो वा, सर्वत्र पूर्वानुभवविषयतायाः सत्त्वात् पूर्वानुभवविषयत्वस्य तत्तात्वे य एवानुभवेन पूर्वं गृहीतस्तद्विषय एव स्मरणाभ्युपगमात् न तत्तांशेनानुभवप्रसङ्गः तथाऽपि स्मरणस्य मानसानुभवत्वे किं बाधकमिति हृदयम्।

सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानवद्विशिष्टावगमोऽप्यसौ स्मृत्यनुभवात्मक एवाभ्युपगन्तव्यः।

नचेति सम्बद्धाविशेषणतया तत्तावैशिष्ट्यस्यानुभवविषयत्वमिच्छता स्मर्यमाणेऽप्यनुभूयमानत्वस्यावश्यमेष्टव्यत्वादित्याह *तस्येति* स्मर्यमाणे ऽज्ञातांशाभावात् कथं स्मृतेरनुभवत्वमित्यत आह *तथाहीति* घटगतपूर्वकालसम्बन्धस्याप्यनुभूतत्वान्नांशतोऽपि स्मृतेरनुभूतित्वमित्याशङ्क्याह *नचेति* भूततायाअनुभूतत्वे का हानि रननुभूतत्वे वा को लाभ इत्यत आह *येति* भूतता पूर्वमनुभूता अनुभूतकुम्भधर्मत्वात्तद्गतशौक्ल्यवदित्याशङ्क्याह * प्रत्युतेति * भूतताविरुद्धधर्मवर्तमानत्वग्रहणान्न तदनुभवः शौक्ल्यादेर्विरुद्धधर्मान्तरानुभवाभावादनुभूतित्वमित्यर्थः। भूतता तावत्प्रतीयते न तत्प्रतीतिश्चक्षुरादिजन्या विप्रकृष्टविषयत्वान्नापि मानसी बहिरर्थप्रतीतित्वा, न्नापि लैङ्गिकी व्याप्तलिङ्गाभावा, न्नाप्यागमिकी तत्प्रतिपादकशब्दादर्शनात्, उपमानन्तु दूरनिरस्ताशङ्कमेवमभावोऽपि, नाप्यनुपपत्तिजन्या तदन्तरेणानुपपद्यमानाभावादतः परिशेषात्संस्कारजेत्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निराकरोति *तस्मादिति* अबाधितानवगतप्रतीतित्वात्संस्कारजत्वस्याऽप्यनुपपत्तौ संस्कारः षट्प्रमाणव्यतिरेकेण प्रमाणान्तरं कार्यबलात्कल्पनीयमित्याशयः। इदानीमुत्पद्यमाना पूर्वताधीरिदानींपूर्वताधीस्तस्याः सामग्री तया संस्कारस्य (प्रमाणसामग्री)सम्भेदात्संस्कारप्रमाणसामग्रीसम्भेदा

जायमानप्रत्यभिज्ञानवत् घटस्तत्रासीदित्यादिस्मृते-रपि स्मृत्यनुभवसङ्करत्वमेष्टव्यं एवं चानुभूत्यसङ्कीर्ण-स्मृतेरभावाद्व्यावर्तकतयाऽनुभूतिपदं व्यर्थम्। ननु यथा पूर्वमननुभूता भूतता तथा वर्तमानतापि नानुभू-तैव वर्तमानकालस्य तदानीमसत्वादिति। मैवं कुम्भोऽयमिति प्रत्ययस्य पूर्वानुभवत्वेनाभीष्टत्वादयमिति प्रत्य-यस्य वर्तमानकालाद्युपाधित्वेन तस्य दुरपन्हवत्वादिति।

यदवादि पूर्वं प्रत्यभिज्ञानस्य सम्प्रयोगसहित-संस्कारजत्वादनुभवत्वमिति तत्पुरस्तान्निरस्तमपि दूषणसाम्याद्बुद्धिस्थतयाऽतिदेशेन निराकरोति।

२१३ प्रत्यभिज्ञानस्यानुभवत्वखण्डनातिदेशः।

एतेनानुभवसामग्रीसहितः संस्कारोऽनुभवकारणमि-ति पक्षे पूर्वं शङ्कित इदमपि दूषणं द्रष्टव्यम्। तथा सति स्मृत्युच्छेदापत्तेः। नच तदस्ति स्मरणं यत्र सा न प्रका-शते ततश्च व्यवच्छेद्यानुपपत्तिः।

एतेनेति परामृष्टमेव हेतुं स्पष्टयति *तथा सतीति* पूर्वकालसम्बन्धज्ञानस्य कारणं यत्प्रमाणं तत्सहकृत-संस्कारजत्वात्सकलस्मृतीनामनुभवत्वमेव स्यादित्य-र्थः। यत्र भूततविशिष्टः पदार्थः स्मर्यते तद्व्यवच्छेदाया-नुभूतिपदं माभूद्यत्र पुनः केवलं पदार्थः स्मर्यते तद्व्य-वच्छेदे सामर्थ्यमनुभूतिपदस्येत्याशङ्क्याह *नचेति* ननु नेह भूतले घट इत्यत्र प्रतियोगी भूततविधुर-एव स्मर्यते, यद्वा पदात्पदार्थस्मृतिरपि तत्तांशवि-

धुरैव । नच प्रतियोग्यादिप्रतीतिरस्मृतिरिति वाच्यम् । यतआह—

"गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनं ।
मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया ।

पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यत"इति च, तत् किमिदमवोचः नच तदस्ति स्मरणं यत्र सा न प्रकाशत इति। अत्र ब्रूमः स्मृतिरनुभूतविषयाऽननुभूतविषया वा, प्रथमेऽनुभूतताऽननुभूतैव प्रतिभासते इत्यंशतोऽनुभूतित्वमनुभूतता भूतैवेति न भूतत्वव्यभिचारः स्मृतेः नापि द्वितीयः अनुभूतस्यैव स्मरणादनङ्गीकारादनिष्टापाताच्च । किञ्च पदार्थज्ञानं न स्मृतिः पदान्वयव्यतिरेकित्वात्। पददर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारस्य पदार्थस्मारकत्वात्पदान्वयव्यतिरेकौ संस्कारोद्बोधहेतुतयाऽन्यथासिद्धाविति चेन्मैवं। पदार्थज्ञानस्याशाब्दत्वप्रसङ्गात् । शब्ददर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारजत्वाच्छाब्दत्वमिति चेन्न । शुक्तिसन्दर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारजरजतस्मरणस्य प्रत्यक्षत्वापातादक्षावबुद्धलिङ्गजन्यानुमानज्ञानस्यापि तत्त्वापत्तेः। अथोच्येत तादृक्संस्कारसहकृतपदजन्यतया शाब्दत्वमिति हन्त तर्हि कारणद्वयजन्यतया स्मृत्यनुभवरूपत्वमेवं यद्यत्स्मरणं भूतताहीनमुदाह्रियेत तत्र यथासम्भवं दूषणमूहनीयमित्यलमतिप्रसङ्गेन । फलितमाह * ततश्चेति *

प्रमाणकारणादक्षादेर्विपरीतप्रत्ययानुपपत्तेर्दोषस्य विवेकाग्रहणमात्रहेतुत्वात् उक्तं हि—

"दोषोऽग्रहणे हेतुरिन्द्रियाणामुदाहृत"

इति, तद्दोषवशात्प्रमुषिततत्तांशं रजतादिस्मरणं तद्व्यवच्छेदायानुभूतिपदमित्यख्यातिमतमुपन्यस्यति ।

२१४ प्रमुष्टतत्ताकस्मरणखण्डनम् ।

यदपि कैश्चिदुच्यते दोषवशात्प्रमुष्टतत्तांशस्मरणम्भवतीति, तदपि नोपपन्नं तदीयस्मरणत्वे प्रमाणाभावात् । नचानुभवसामग्र्यभावात्पारिशेष्येण स्मृतित्वं, इन्द्रियार्थसन्निकर्षव्यावृत्त्या ऽनुभवसामग्र्यभावात्पारिशेष्येणानुमित्यादेरपि स्मृतित्वापत्तेः । सर्वानुभवसामग्र्यसम्भवादिति चेत् । कथं पुनस्तत्तांशशून्यरजतादिज्ञानहेतुसामग्री नानुभवहेतुसामग्रीत्यवधारितं मायुष्मता । पञ्चप्रमाणीकारणसामग्र्यसम्भवादिति चेन्न । चतुष्प्रमाणीजनकसामग्र्यसम्भवात्पञ्चमी प्रमा किन्न पारिशेष्यात् स्मरणं त्वया व्यवास्थापि । कुत्र च प्रतिपन्नं पञ्चप्रमाणीकारणसामग्र्यभावे जायमानं ज्ञानं स्मृति र्भवतीति, घटस्तत्रासीदित्यादिज्ञानानामनुभवत्वोपन्यासस्य कृतत्वात् ।

* यदपीति * स्मृतित्वे स्मृत्यन्तरवद्भ्रान्तित्वमेव न स्यादिति दूषयति * तदिति * अभ्युपगम्य स्मृतित्वं दूषणमभाणि, इदानीं तदपि न सेत्स्यति प्रमाणाभावादित्याह * तदीयेति * रजतादिज्ञानं स्मृतिः संस्कारमात्रजत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् तथात्वं चानुभवकारणा-

१ आयुष्मतेति सो० पु० नास्ति ।

नामक्षादीनामसम्भवादतः सिद्धं स्मृतित्वमित्यत आ-
ह * नचेति * अनुमित्यादिः स्मृतिः प्रत्यक्षानुभव-
सामग्र्यतिरिक्तकारणजन्यज्ञानत्वात्सम्प्रतिपन्नवदि-
त्याभाससमानयोगक्षेमत्वान्न विपश्चिच्चित्तमनुरञ्जय-
तीत्याह * इन्द्रियेति * अनुभवसामग्रीत्वात्यन्ताभा-
वाधिकरणजन्यज्ञानत्वं स्मृतित्वे प्रयोजकं न यत्किञ्चि-
दनुभवसामग्र्यतिरिक्तकारणजत्वमनुमित्यादेः पु-
नर्लिङ्गादेरनुभवसामग्र्या जायमानस्य नैतादृशत्व-
मिति साम्यं परिहरन् शङ्कते *सर्वेति* तर्हि विशेष-
णासिद्धो हेतुरनुभवसामग्रीमात्रस्य ज्ञानमात्रशब्देन
व्यावर्तयितुमशक्यत्वादिति परिहरति * कथमिति *
रजतज्ञानमनुभवसामग्रीजन्यमपरोक्षव्यवहारनिदान-
त्वात् घटोऽयमिति ज्ञानवदित्यर्थः । रजतादिज्ञानं
संस्कारमात्रजं पञ्चप्रमाणीकारणातिरिक्तजन्यज्ञान-
त्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति हेत्वसिद्धिं परः परिहरति
पञ्चेति पञ्चानां प्रमाणानां समाहारः पञ्चप्रमाणी सप्त-
पदार्थीवत् । अर्थापत्तिज्ञानं स्मरणं चतुःप्रमाणीकार-
णातिरिक्तजन्यज्ञानत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्याभाससमा-
नयोगक्षेमत्वादेव मैवमित्याह * न चतुरिति * व्यवा-
स्थापि किं न व्यवस्थापितमित्यर्थः । नच संस्कारमात्र
जत्वमुपाधिरिति वचनीयं साधनव्यापकत्वादसि-
द्धेश्चेति द्रष्टव्यम् । एवं तावदनुमानस्यातिप्रसङ्गरूपप्रति-
कूलतर्कप्रतिहतत्वमुक्तं इदानीं पञ्चप्रमाणीसामग्र्य-
जन्यज्ञानत्वस्य स्मृतित्वेनाव्याप्त्या साध्यविकलो
दृष्टान्त इत्याह * कुत्रेति * उक्तविधज्ञानस्य स्मृति-

त्वं घटस्तत्राऽऽसीदित्यादिज्ञाने दृष्टमित्यत आह * घट इति * ।

रजतप्रत्ययस्य परिगणितानुभवकारणजन्यत्वमुताऽपूर्वानुभवकारणजन्यत्वमिति वाच्यं, न तावदाद्यः इन्द्रियसम्प्रयोगाद्यभावादिति शङ्कते ।

२१५ परिशेषात्संस्कारमात्रस्य कारणत्वशङ्का ।

अथ मन्यसे प्रत्यक्षादिकारणसामग्र्यनुपपत्त्या रजतमात्रस्य च पुर्वमनुभूतत्त्वेन तद्विषयसंस्कारसम्भवात्संस्कारस्यैव हेतुताऽङ्गीक्रियते न त्वन्यत्कारणत्वेन कल्प्यते, इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसम्भवे जायमानस्य त्वनुमानादेरननुभूतविषयत्वेन तस्मान्नोत्पत्तिसम्भव इति तत्कारणं लिङ्गादिकमङ्गीक्रियते ततः प्रमाणान्तरासहकृतसंस्कारजत्वं तद्व्यङ्ग्यो वा जातिविशेष एव स्मृतित्वमिति ।

* अथेति * शुक्तिसंसृष्टरजतस्य पूर्वमननुभूतत्वादनुपपत्तिः संस्कारेऽपि समेत्यत आह * रजतेति * अदृष्टरजतस्य कलधौतविभ्रमानुपलम्भात्तत्संस्कारस्तावद्वक्तव्यः यद्यपि संसृष्टं न दृष्टचरं तथाऽपि रजतमात्रं दृष्टचरमिति[1] संस्काराद्रजतस्मृतिरुपपद्यते संसर्गख्यातेरिहाऽप्यभावादिति भावः । परिगणितानुभवसामग्रीतः सामग्र्यन्तरं रजतप्रत्ययस्य कल्पयाम इति कल्पान्तरमाशङ्क्य निषेधति * नत्विति * कारणान्तरकल्पनायां गौरवात्सम्प्रतिपन्नसंस्कारस्य कार-

१ तत्संस्कारेति सो० पु० पा० ।

णत्वकल्पने लाघवान्न कारणान्तरकल्पनेत्यर्थः । यच्चा-वाच्यनुभवसामग्र्यसम्भवेन कलधौतबोधस्य सं-स्कारजन्यत्वञ्चेत् प्रत्यक्षानुभवसामग्र्यसम्भवेनानु-मित्यादेस्तथात्वं स्यादिति तद्वैषम्यप्रदर्शनेन प्रतिक्षि-पति * इन्द्रियेति * तत्र लिङ्गादेः क्लृप्तत्वादननुभूत-तया संस्कारस्यासम्भवाच्च नोक्तप्रसङ्गावकाश इत्या-शयः । अतोऽनुभवकारणासम्पृक्तः संस्कारः स्मृतिका-रणमिति यत्प्रागीरितं नत्सिद्धमिति निगमयति * अ-त इति * संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वमित्युपाधिरूप-क्षोऽनुभूतित्ववत्स्मृतित्वं जातिरिति पक्षद्वयमपि प्रा-भा(क)रागमेव भवभेदेनोपन्यस्तं द्रष्टव्यम् ।

परिगणितप्रमाणसामग्रीजन्यत्वेन परिशेषासिद्धेः न संस्कारजन्यत्वं रजतप्रतीतेरिति परिहरति ।

२१६ परिशेषासिद्धिः ।

मैवम् । तत्र कारणत्वं किमिति नाक्षस्यैव, येन सं-स्कारजत्वं व्यवस्थाप्यते । तेनार्थेन सह तदाऽक्षस्य सन्नि-कर्षाभावादसन्निकृष्टस्य च तस्य ज्ञानजनकत्वेऽतिप्रसङ्गा-त् नेन्द्रियजत्वं तस्येति चेन्न । संस्कारस्यापि केवलस्य तज्जननेऽतिप्रसङ्गादवस्थ्यान् । सहचरितधर्मदर्शना-दिना सहकारिणा युक्तस्य संस्कारस्य तज्जनने नास्त्य-तिप्रसङ्ग इति चेन्न । तेनैव सहकारिणा सहितस्येन्द्रिय-स्यापि त[1]ज्जननेऽतिप्रसङ्गाभावात् । अननुभूतेऽपि त-

१ तज्ज्ञानजननेति० का० मु० पु० पा० ।

र्हि प्रसङ्ग इति चेन्न। तत्रापि तद्धर्मतानभिगततद्धर्मत्र-त्यधिगते तस्य संस्कारवतः स्मृत्यापत्त्या समाधिन्ना-स्यात्। लुप्ततत्साहचर्य्यदर्शनजसंस्कारस्याऽपि तथासति सहचारितरजताद्यक्षजप्रतीतिप्रसङ्ग इति चेन्न। तत्रा-पि मते तादृशस्य रजतादिसंस्कारवतो रजतादिस्मृति-प्रसङ्गसाम्यात्।

* नैवमिति * रजतज्ञानस्यैन्द्रियकत्ववादी व-क्तव्यः किं तन्मानसमुत बहिरक्षजं, नाद्यः मनसो बहिर-र्थेऽस्वातन्त्र्यादेतच्च तत्वविवेके सर्वज्ञदूषणप्रस्तावे मण्ड-नमिश्रैरभिहितम्—

"हेत्वभावे फलाभावात्प्रमाणे सति न प्रमा।
चक्षुराद्युक्तविषये परतन्त्रं बहिर्मन" इति।

द्वितीयेऽपि सन्निकृष्टं गृह्यते ऽसन्निकृष्टं वा, नाद्यः तदभा-वादित्यख्याति वाद्याह * तेनेति * द्वितीयमतिप्रस-ङ्गेनापवदति *असन्निति* त्वन्मतेऽपि केवलसंस्कारस्य तज्जनकत्वमुत सहकार्यन्तरसहितस्येति विकल्प्याद्यं प्रतिबन्द्याऽपवदति * नेति * असन्निकृष्टाक्षस्य तज्ज-नकत्वे सर्वदा सर्वविषयज्ञानजनकत्ववत्केवलसं-स्कारस्य तज्जनकत्वेऽपि सर्वदा तज्जनकत्वं सर्वविष-यसंस्कारस्य सर्वस्मृतिजनकत्वं चेत्यतिप्रसङ्गस्तत्रापि तुल्य इत्यर्थः। साधारणधर्मदर्शनादिसहकृतस्य सं-स्कारस्य जनकत्वं न केवलस्य तेन नातिप्रसङ्ग इति द्वितीयमाशङ्क्ते * सहेति * अदृष्टचिन्तादय आदि-

शब्देन गृह्यन्ते। तेन रजतेन सह साहचर्यं सादृश्यं विद्यते यस्य तत्सहचरितम्। समः समाधिरित्याह * न तेनेति * असन्निकृष्टत्वाविशेषेऽपि न सर्वमेवेन्द्रियं गृह्णाति सादृश्यदर्शनादिसहकारिकारणेन नियमोपपत्तेः संस्कारवदिति भावः। इन्द्रियस्य विप्रकृष्टग्रहणे किं संस्कारापेक्षाऽस्ति किं वा सादृश्यदर्शनाद्यपेक्षैव, आद्ये प्राप्ताप्राप्तविवेकेन लाघवाच्च स्मृतित्वमेवेति, द्वितीये संस्कारद्वारोपयुक्तपूर्वानुभवापेक्षाभावादननुभूतरजतस्यापि तद्भ्रमप्रसङ्ग इति शङ्कते * अनन्विति * त्वन्मतेऽपि रजतानुभवसंस्कारादेव स्मृतिरुत सदृशदर्शनसंस्कारादपि, द्वितीये स्मृतेरजतसादृश्योभयगोचरत्वं स्यात्, आद्ये सादृश्यविशिष्टतया रजताननुभवेऽपि स्मृतित्वं स्यादिति परिहराति *नेति* तस्य शुक्तिशकलादेर्धर्मस्सादृश्यं भूयोऽवयवसाम्यं तद्यस्य रजतस्य तत्तद्धर्म तस्य भावस्तत्ता तयाऽनधिगतं तच्च तद्धर्मवच्च तथोक्तं तस्मिन्नधिगते शुक्त्यादिसादृश्यं विहाय स्वरूपेण रजतादावनुभूत इति यावत्। तत्रापि रजतानुभवसंस्कारात्तत्स्मृतिः स्यादिति प्रसङ्गस्तवापि ततश्च साधारणधर्मवत्तया पूर्वानुभूते रजते तद्वत्तया शुक्तिशकले चानुभूयमाने रजतसंस्कारात्तत्स्मृतिः स्यादिति त्वया परिहरणीयमेवमस्मन्मतेऽपि तद्धर्मवत्तयाऽनुभूतरजतस्यैव तद्धर्मवत्तया पुरोवर्तिनि च गृह्यमाणे तद्भ्रमः स्यादिति रजतज्ञानस्यासंस्कारजत्वेऽपि पूर्वानुभवापेक्षा सादृश्यसंस्कारजत्वाभावेऽपि तदनुभववदिति भावः। इन्द्रियस्य संस्कारनिरपेक्षस्य

सादृश्यादिदोषोपेतस्य रजतज्ञानजनकत्वे सादृश्य-संस्कारविलोपेऽपि रजतभ्रमप्रसङ्ग इति शङ्कते * लुप्तेति * लुप्तः कालव्यवधानादिना तत्साहचर्यदर्शनसंस्कारो यस्येति विग्रहः। त्वन्मतेऽपि सादृश्यसन्दर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारकारणं स्मरणमुपजायते तद्गोचरमित्युररीक्रियते तेन सादृश्यानुभवसंस्कारस्यानुपयोगित्वात्तद्विलोपेऽपि रूप्यसंस्कारवतः सदृशसन्दर्शने सति तत्स्मरणप्रसङ्ग इति प्रतिबन्द्या दूषयति * नेति *

संस्कारस्याकारकत्वे कथं तदन्वयव्यतिरेकौ रजतप्रत्ययस्येत्याशङ्क्य तद्विनाशकहेत्वभावस्य हेतुत्वविषयतयाऽन्यथासिद्धावित्याह।

२१७ संस्कारनाशकस्यैवेन्द्रियसहकारित्वम्।

तस्माद्यतस्ते कालव्यवधानादितः संस्कारलोपः तदनुपनिपातस्यापि हेतुत्वोपगमेऽनतिप्रसङ्गात्।

तदेवं—

तत्सदृक्प्रत्यभिज्ञानं यत्ते संस्कारबोधकम्।
सहकारि तदेवास्तामक्षस्यातिप्रसक्तिनुत्॥ २८॥

तत्सदृशप्रत्यभिज्ञानन्तु स्मर्त्तव्यस्मरणपूर्वकमित्येतदपि सममेव।

तस्मादिति यतः कालव्यवधानादितः संस्कारविलोपो विपरीतसंस्कारादिशब्दार्थः। तदनुपनिपातस्य

---

१ तथा कालादिव्यवधानाद्यभावसदृशदर्शनसहकृतस्य चक्षुषो युक्तम् इत्यधिकः पाठः कलिकातामुद्रितपुस्तके वर्तते।

तदभावस्येति यावत् । हेतुत्वस्वीकारे नातिप्रसङ्गादलु-क्समासोऽतिप्रसङ्गाभावात्कालादिव्यवधानाभावस-दृशसन्दर्शनाभ्यां सहकृतस्य चक्षुषस्तथाभूतरजतप्रती-तिहेतुत्वं युक्तमित्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहारव्याजेन श्लोकेनोपनिबध्नाति * तदिति * केवलसंस्कारस्य स्मरणकारणत्वेऽतिप्रसङ्गात्तेनानुभूतरजतेन सदृगिद-मिति तत्सजातीयसादृश्यज्ञानं समुद्बोधकं स्वीक्रि-यते तत्र च सादृश्यज्ञानमक्षस्य सहकार्यास्तामित्य-न्वयः।आधारग्रहणपुरःसरत्वात्तद्बुद्धेः सादृश्यज्ञानमपि रजतस्मरणमन्तरेण नोपपद्यते तेन तस्यैव भ्रमत्वोप-पत्तौ नानुभवान्तरं रजतगोचरं कल्पनीयं गौरवादित्य-त आह *तदिति* सदृशदर्शनं संस्कारोद्बोधकतया त्व-या स्वीक्रियते तत्र या गतिः साऽत्रापि भविष्यतीत्यर्थः।

विमतं नासन्निकृष्टज्ञानजनकं बहिरिन्द्रियत्वा-च्छ्रोत्रवत्, यद्वा विमतं नैन्द्रियकं विप्रकृष्टत्वाद्देशा-न्तरवर्तिवस्त्वन्तरवदिति शङ्कते ।

२१८ भ्रमस्थलेऽसन्निकृष्टस्यैवैन्द्रियकत्वोपपादनम् ।

तथाऽप्यन्यत्रार्थसन्निकर्षमन्तरेणेन्द्रियस्य ज्ञानकर-णत्वं नोपलब्धचरमिति चेन्न । विशिष्टरूपेण भ्रमविषये मया तदुपगमात् सहकारिभूतदोषशक्तेर्वा प्रत्यासत्तित्वे-नेष्टत्वात् । किञ्च संस्कारस्याऽपि प्रमाणान्तरासहकृत-स्य नान्यत्र ज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति तदपि कथं कल्प्य-ते । प्रत्यभिज्ञान एव संस्कारस्य सदृशदर्शनादिसहकारि-

त्वं कल्पितं नत्विन्द्रियस्येति चेन्न । प्रत्यभिज्ञाने संस्कारेन्द्रिययोर्द्वयोरपि कारणत्वात् सदृशदर्शनादिसहकृतत्वदर्शनाविशेषात् ।

* तथेति * किं सर्वात्मनाऽसन्निकृष्टत्वं हेतुरुत केनाचिदंशेन, आद्ये प्रत्यभिज्ञागोचरे व्यभिचारस्तत्ताया विप्रकर्षात् । द्वितीये त्वसिद्धिरिदमंशेन सम्प्रयोगादिति परिहरति *नेति* सर्वात्मनाऽसम्प्रयुक्तत्वमप्यसिद्धं प्रत्यभिज्ञाने संस्कारवद्भ्रमगोचरेणेन्द्रियस्य सान्निकर्षतया दोषस्वीकारादित्याह * सहेति * विप्रकृष्टे ज्ञानजनकत्त्वमन्यत्र न दृष्टमितीन्द्रियस्य त्यज्यते चेत्संस्कारस्यापि केवलस्य ज्ञानजनकत्वमनुपलब्धमिति तदपि त्यक्तव्यमिति दूषणान्तरं समुचिनोति *किं चेति* अन्यत्र–प्रत्यभिज्ञान इति यावत् । प्रत्यभिज्ञायां संस्कारस्य तदंशसदृशदर्शनादिसहकृतत्वान्निरपेक्षतयेदमंशग्राहकस्येन्द्रियस्य न तत्सहकृतत्वं तेन दृष्टानुसारिकल्पनायां सम्भवन्त्यां तद्विपरीतकल्पनाऽनुचितेति शङ्कते * प्रत्यभिज्ञानेति * तथाऽपि सदृशदर्शनादि संस्कारसहकारीन्द्रियस्य वेति, सन्दिग्धत्वात्तद्दर्शनसहकृतः संस्कारो रजतस्मरणजनकस्तत्सहकृतमिन्द्रियं तदनुभवजनकं नेति न निर्णय इति परिहरति * नेति *

विमतं संस्कारजं सदृशदर्शनजत्वात् प्रत्यभिज्ञावत्, यद्वा सदृशदर्शनस्य सहकारित्वं यत्र दृष्टं तत्र संस्कारस्यापि सहकारित्वमस्तीति व्याप्तिबलाद्भ्रमस्थ-

लेऽपि तत्प्रसज्यत इति निर्णायकमाशङ्कते ।

२१९ सादृश्यज्ञानवत्संस्कारस्य सहकारित्वे तत्तोल्लेखापत्तिः ।

अत्र सदृशदर्शनसहकारित्वे संस्कारसहकारित्वस्यापि प्रसङ्गः प्रत्यभिज्ञानवदिति चेन्न । तथा सति तद्वदेव तत्तोल्लेखापत्तेः । सदृशदर्शनादिसहकृतत्वेन च तत्तांशप्रसञ्जने संस्कारजत्वस्योपाधित्वम् । नच सदृशदर्शनसहकारितैव तत्ताप्रयोजिकाऽत्र त्यज्यतां न संस्कार इति युक्तम् । सदृशदर्शनं परित्यज्य संस्कारे सत्यप्यतथाबोधात् ।

अत्रेति प्रत्यभिज्ञावदेव तत्त्वोल्लेखापत्तेः संस्कारस्य सहकारित्वं कल्पयितुं न शक्यते इति परिहरति *नेति* भ्रमज्ञानं तत्तोल्लेखि सदृशदर्शनादिसहकारिजनितत्वात्स्मरणवदिति समानप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह * सदृशेति * अत्र संस्कारजत्वमुपाधिरित्यर्थः । नचेतरेतरोपाधिचोदनमयुक्तं अतिप्रसङ्गादिति वक्तव्यं, तल्लक्षणे सति तथात्वानङ्गीकारे तल्लक्षणस्य पूतिकूष्माण्डायमानतापातादिति । सदृशदर्शनसहकारितासंस्कारयोरन्यतमस्यावश्यत्याज्यत्वे न्याय्यत्वे संस्काराङ्गाधकत्वेनान्यथासिद्धत्वादप्रयोजकं सदृशदर्शनाद्येवात्र रजतज्ञाने कारणतया त्यज्यतां न संस्कार इत्याशङ्क्य निषेधति * न चेति * न सदृशदर्शनजत्वं तत्तोल्लेखप्रयोजकं तदभावे तद्दर्शनादित्याह * सदृशेति * अतथाऽबोधादित्यत्राबोधादिति पदच्छेदः । तदयमर्थः चिन्तादृष्टादिसमुद्बुद्धसंस्कारो यत्र सा मे मातेत्यादि-

स्मृतिमुत्पादयति तत्र सदृशदर्शनाभावेऽप्यतथात-त्त्वोल्लेखाभावस्यादर्शनात्। यदि तदेव प्रयोजकं तर्हि त-दभावे तत्तोल्लेखनमपि न स्यादिति। यद्वा सत्यपि सं-स्कारे सदृशदर्शनं विना रजतबोधादर्शनाद्व्यतिरेकबला-दवश्यं सदृशदर्शनादिसहकृतता भ्रान्तौ वाच्येत्यर्थः।

यदुक्तं विमतं नेन्द्रियकमसम्प्रयुक्तत्वाद्वस्त्व-न्तरवदित्यत्र प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशे व्यभिचा-र इति तत्परिहर्तुं विद्यमानत्वे सतीति हेतुं वि-शिंष्म इत्याह।

२२० इन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वे प्रतिबन्द्युद्भावनम्।

तथापि सदर्थे प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य दृष्टं न हातुं शक्यमिति चेन्न। उक्तमत्र यथेन्द्रियस्य प्राप्तिसहकृतस्य ज्ञापकत्वं दृष्टं तथैव संस्कारस्यापि प्रमाणान्तरसहकृत-स्य ज्ञापकत्वमुपलब्धमिति तदपि हातुं न युक्तमिति, सं-स्कारस्यापि चेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वस्वीकारेण तद्विरहासिद्धेः।

तथापीति सदृशदर्शनसध्रीचीनेन्द्रियस्यान्वयव्य-तिरेकित्वेऽप्यन्यत्र संयोगदर्शनादिहापि तदपेक्षायां संस्कारस्यापि केवलस्य स्मारकत्वं न स्यात्प्रमाणसह-कृतस्यैव प्रत्यभिज्ञाने तद्दर्शनादिति परिहरति *नेति* प्रत्यासत्त्यभावमभ्युपगम्य दूषणमभाषि, सम्प्रति सो-ऽप्यसिद्ध इत्याह * संस्कारेति *

एवं तावद्रजतज्ञानस्य संस्कारजत्वेऽक्षजत्वेन स-

१ अक्षजत्व च समान इत्यापाद्येति सो० पु० पा०।

मानः सर्व्व इत्यापाद्याऽधुना स्वसिद्धान्तसिद्धये संस्कारजत्वेऽधिकं दूषणं दर्शयति ।

२२१ तत्तांशमोषनिरासः ।

तत्तांशमोषकल्पनञ्च स्वतन्त्रसंस्कारजत्वपक्ष एव यावदधिकम । कुतश्चायं तत्तांशमोष इति विचारमधिकरोति, पूर्व्वं वर्त्तमानादिकालविशेषविशिष्टस्य रजतादेरेकस्मिन्ननुभवे प्रकाशिततया तज्जन्येन[२] संस्कारेणापि तथैवोपनेतुमुचितत्वात् प्रत्यभिज्ञायां तथैव फलदर्शनात् । दोषवशात्तत्तांशमोष इतिचेन्न । विषयसम्बन्धस्य स्वभावत्वेन संस्कारे तदलाभात् । दोषात्स्मृतौ तथेति चेत् कः पुनरसौ दोषः । यस्माद्भ्रान्त्युत्पत्तिः परेषामिति चेत्तर्हि तद्रजताविशिष्टमिदं रजतमित्यत्र, सैव रजतव्यक्तिरियमित्यत्र वा, पुनस्तदेव रजतमुपस्थितमितीह वा, सामान्यत एव रजतस्य तदाऽपि परामृष्टस्य भ्रान्तौ तत्तांशमोषः स्यात् दोषस्य विद्यमानत्वात् । अन्यथा इदं रजतमित्यंशेऽपि तस्मिन् ज्ञाने तत्तांशमोषो न स्यादित्यास्तामियं प्रसक्तानुप्रसक्तिः ।

* तत्तेति * सदृशादर्शनसहकारित्वस्य पक्षद्वयेऽपि साम्यादन्यत्रादृष्टं तत्तांशमोषकल्पनं स्मरणस्य त्वया स्वीकार्यमित्यर्थः । स्वतन्त्रसंस्कारजत्वपक्ष एव

२ तज्जनितेनेति खं० मू० पु० पा० ।

तत्तांशमोषकल्पनं यावत्तावदधिकमित्यन्वयः। पूर्वं तत्तांशमोषमुररीकृत्य गौरवमभाषि, सम्प्रति सोऽपि न सेत्स्यति विकल्पासहत्वादित्याह * कुतश्चेति * तत्तांशप्रकाशे कारणाभावात्तदभाव, उताहो दोषवशादिति विकल्प्य न तावत्कारणाभावात्पूर्वकालवैशिष्ट्यस्य रजतस्य चैकानुभवगोचरतया तज्जनितसंस्कारस्या ऽप्युभयस्मरणजनकत्वस्यौचित्यादित्याह * पूर्वमिति * विशिष्टगोचरसंस्कारस्यैकांशोद्बोधादेकांशस्मृतिः किं न स्यादित्यत आह * प्रत्यभिज्ञायामिति * दोषप्रतिबन्धात्सत्यपि संस्कारे तत्तांशाप्रकाश इति द्वितीयं शङ्कते * दोषेति * दोषः किं संस्कारस्य विषयसम्बन्धं प्रतिबध्नाति, किंवा संस्कारसामर्थ्य, मुत सति दोषे तदभावःरूपकारणाभावात्कार्याभाव, इति त्रिधा विकल्प्य प्रथममपाकरोति *नेति* यथा ज्ञानस्य ज्ञेयसम्बन्धः स्वभावः एवं तज्जनितसंस्कारस्यापि तत्सम्बन्धः स्वभाव इति तस्मिंस्तत्प्रतिबन्धो न सम्भवतीत्यर्थः। द्वितीयतृतीयावपर्यायेणानुवदति * दोषादिति * सदर्थज्ञापकस्य न दोषत्वं चक्षुरादिव, नापि तस्याग्रहणहेतुत्वं तस्यानादित्वा,न्न च प्राप्तग्रहणनिरोधकत्वं निरोधस्य प्रागभावत्वेनानादित्वादेव, नच प्रध्वंसहेतुत्वमुत्पत्त्युत्तरकालीनत्वात्तस्य, तेन दोष एव निर्वक्तुमशक्य इति दूषयति * क इति * दोषनिर्वचनं त्वया करणीयं भ्रान्तिहेतुत्वाभ्युपगमात्स एव ममापि तत्तांशमोषहेतुरिति शङ्कते * यस्मादिति *

दोषस्य न तत्तांशमोषहेतुत्वं सत्यपि तस्मिंस्तत्तांशप्रकाशदर्शनादिति परिहरति * नहीति * शुक्तावेव तद्रजतसदृशमिदं रूप्यमिति भ्रान्त्युत्पत्तौ तत्ताप्रकाशो न स्याद्दोषस्य विद्यमानत्वात्, एवं भ्रान्तिरेव नास्ति संसर्गख्यातेरेवं सति प्रसङ्गात्तस्याश्चानङ्गीकारादित्यत आह * सैवेति * उदाहरणान्तरमाह * पुनरिति * तदाऽपि परामृष्टस्येति * तच्छब्देन परामृष्टस्यापीत्यर्थः । कालसम्बन्धभेदेन पूर्वानुभूतरजतव्यक्त्यभेदग्राहिप्रत्यभिज्ञाभ्रम इत्यर्थः । उदाहरणभूयस्त्वमुक्तद्रढिम्ने व्यभिचारभूयस्त्वप्रकटनार्थेति द्रष्टव्यम् । बहुप्रकारा भ्रान्तयः प्रत्यभिज्ञारूपा अभिज्ञारूपाश्च, तत्र प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तौ सत्यपि दोषे तत्तांशप्रकाश इत्याशङ्क्याह *अन्यथेति* कार्यभेदेऽपि क्वचिद्दोषस्य तत्तांशमोषाहेतुत्वे ऽभिज्ञाभ्रमेऽपि तदहेतुत्वमन्यथाऽभिज्ञाभ्रमेऽपि विषयभेदेन सम्प्रतिपन्नकारणस्याप्यकारणत्वप्रसङ्गादिति भावः । प्रमालक्षणखण्डने तत्तांशमोषखण्डनस्य का सङ्गतिरित्याशङ्क्य प्रासङ्गिकी सङ्गतिरिति दर्शयन्नुपसंहरति * इत्यास्तामिति * प्रकृतं प्रमालक्षणखण्डनं तत्प्रसङ्गेन प्रसक्तं प्रत्यभिज्ञाखण्डनं तदनुप्रसक्तं तत्तांशमोषखण्डनमिति प्रसक्तानुप्रसक्ति राह हि—

"प्रसक्तानुप्रसक्तिस्तु प्रस्तुतादुपजायत" इति ।

प्रत्यभिज्ञानं न स्मृत्यनुभवगर्भमेकं ज्ञानं, नापि स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयं, नच स्मृतिरेव, वाऽनुभव एव वा, येन स्मृतित्वानुभूतित्वयोः सङ्करः स्यात्किन्तु प्र-

कारान्तरमित्याशङ्क्याह।

२२२ चित्ररूपवत्प्रत्यभिज्ञाया विलक्षणत्वनिरासः।

नच प्रत्यभिज्ञा नाम स्मरणानुभवाभ्यामन्य एव प्रकार इति वाच्यम्। अननुभवत्वेनाप्रमात्वापातात्। न॰ चैवमस्त्वित्यपि वाच्यम्। अक्षणिकत्ववादिना स्थिरसिद्धौ प्रमाणत्वेनोपन्यस्तत्वात्। ईदृशप्रसिद्धलक्ष्यत्यागेन च लक्षणोपपादनेऽनियमः प्रसज्येतेति।

* नचेति * कुत इत्यत आह * अननुभवत्वेनेति * स्वकृतप्रमालक्षणरक्षणाय प्रत्यभिज्ञानस्याप्रमात्वमप्यस्त्वित्यत आह * न चेति * स्थिरवादिभिः प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणत्वेनेष्टत्वात्तदनङ्गीकारेऽपसिद्धान्तनिग्रहापत्तिरित्याह*अक्षणिकेति*अभिज्ञाप्रमालक्षणमेतत्तेन प्रत्यभिज्ञायां तदभावे न दोष इत्यत आह * ईदृशेति * प्रमामात्रलक्षणमभिधाय तस्याव्याप्तावभिहितायां तत्परिहाराय प्रत्यभिज्ञा प्रमा प्रसिद्धाऽपि त्यज्यते चेत्तर्हि कथानियमो न स्यात् दुष्टसाधनं परित्यज्य साधनान्तरोपादानसम्भवादित्यर्थः।

प्रथमविकल्पं निराकृत्य निगमयति

२२३ उपसंहारः।

तस्माज्जातिवाचिनोऽनुभवपदस्य स्मृतितो व्यवच्छेदार्थमुपादानमिति सर्व्वथानुपपन्नमिति।

* तस्मादिति *

अनुभवत्वस्य जातिविशेषत्वं न घटते चेन्मा घ-

टिष्ठ, स्मृत्यन्यज्ञानत्वं स्मृतिलक्षणरहितज्ञानत्वं वाऽनुभवत्वमिति द्वितीयतृतीयकल्पौ घटिष्येते इत्यत आह ।

२२४ द्वितीयतृतीयकल्पानुपपत्तिः ।

नापि स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः, नापि स्मृतिलक्षणरहितत्वम्, उक्तक्रमेण स्मृत्यनुभूतिसङ्करस्य दर्शितत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः ।

* नापीति *

द्वितीयतृतीयविकल्पयोः साधारणं दूषणमभिधायाऽधुना द्वितीयविकल्पाऽसाधारणं दूषणं दर्शयति ।

२२५ स्मृत्यन्यत्त्वविकल्पोपन्यासः ।

इतोऽपि न स्मृत्यन्यत्त्वमनुभवार्थः तथाहि—स्मृत्यन्यत्त्वं यत्किञ्चित्स्मरणान्यत्त्वं वा ?—१ सर्वस्मृतिव्यक्त्यन्यता वा ?—२ स्मृतित्त्वरहितत्त्वं वा ?—३ अभिप्रेतम् ।

* इतोऽपीति * स्मृत्यन्यज्ञानमनुभव इत्युक्तेऽव्याप्त्यतिव्याप्त्योरभावात्कथमयुक्तत्वमित्त्याशङ्क्य विकल्पेनैतदुपपादयति * तथा हीति * स्मृतित्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वमिति तृतीयविकल्पार्थः ।

स्मृत्यन्यत्वमात्रमनुभवलक्षणं लाघवान्न सर्वस्मृत्यन्यत्वं गौरवादित्याशङ्क्याह

२२६ प्रथमविकल्पनिरासः ।

प्रथमे तु स्मृत्यन्तरव्यतिरेकात् स्मृत्यन्तरमप्यनुभूतिः

स्यात् । न हि यतो व्यतिरिक्ता स्मरणव्यक्त्यन्तरादेका स्मृतिव्यक्तिस्तत् स्मरणमेव न भवति येन तदन्यत्वं न स्मृत्यन्यत्वं स्यात् ।

प्रथम इति स्मृतेरपि स्मृत्यन्यत्वमस्ति स्मृतिः स्मृतिर्भवतीति वक्ष्यमाणन्यायेन ज्ञातुमशक्यत्वादिति तुशब्दार्थः । पटप्रतियोगिनोऽपटत्ववत् स्मृतिप्रतियोगिनः स्मृतित्वमेव नास्तीति न स्मृतेः स्मृत्यन्यत्वमित्यत आह * नहीति * एकस्याः स्मृतेः स्मृत्यन्तरव्यतिरेको नचे देका स्मृतिः स्यादनेन न्यायेन सतः सदन्तरप्रतियोगिकभेदासम्भवेन सदद्वैतं स्यादित्यर्थः ।

स्मृतेः स्वयमपि स्मृतित्वेन सकलस्मृत्यन्यत्वाभावात्प्रथमविकल्पोक्तदोषाभावात्सर्वस्मृत्यन्यत्वमिति द्वितीयोऽस्त्वित्यत आह ।

२२७ द्वितीयविकल्पनिरासः ।

नापि द्वितीयः मदीयादिस्मृतिव्यक्तिभ्यो हि भवता कथङ्कारं व्यतिरिक्तत्वमवधारणीयं प्रमायाः, तासां सर्व्वासां भवता प्रत्येतुमशक्यत्वात् । तथा हि—न तावत्परकीयज्ञाने परस्यास्मादृशोऽध्यक्षसम्भवः, नाप्यनुमानार्थापत्ती, लिङ्गानुपपद्यमानयोः सर्व्वत्रार्व्वाग्दृशा प्रत्येतुमशक्यत्वात् । नापि शब्दः सर्व्वत्र तस्यासम्भवात्, उपमानाद्यसम्भवोऽपि स्फुट एव । ततः कथं सर्व्वाभ्यः स्मृतिव्यक्तिभ्यो व्यतिरेको निरूप्यः प्रमाया इत्यनवबोधादसिद्धिर्लक्षण-

स्य । नच वाच्यं स्मृतित्वेन सर्वाः स्मृतिव्यक्तयः सर्व्व-कालसर्वपुरुषसम्बन्धिन्यः स्वात्मीयां स्मृतिव्यक्तिं प्रत्य-क्षयता प्रत्यक्षादेवावगम्यन्ते सामान्यलक्षणयेन्द्रियप्र-त्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाल इव व्याप्यव्यापकव्यक्तय इ-ति, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषग्रस्तत्वात् । तथा सति ह्ये-कं प्रमेयं प्रत्यक्षयतः प्रमेयत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या विश्वमेव प्रत्यक्षं स्यात् । एव*मभ्युपगच्छतश्च श्रद्धीम-

---

* प्रमेयत्त्वेन यदि विश्वमेव प्रत्यक्षं तदा सर्वस्य हृदि स्थितं परेण ज्ञायेत । नच तदपि प्रमेयत्त्वेन ज्ञायत एवेति वाच्यम् । घटत्वा-दिनाऽपि ज्ञानप्रसङ्गात् । घटघटत्त्वतद्वैशिष्ट्यानां प्रमेयत्त्वलक्षणप्र-त्यासत्त्या सन्निकृष्टत्वात् । सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तेरयं महिमा यद्देव सामान्यं प्रत्यासत्तिस्तत्प्रकारकमेव ज्ञानं तया जन्यते इति प्रमेयत्त्वेन परहृदयगतज्ञानं नतु घटत्वेनेतिचेत्तर्हि यदि घटत्त्वमि-न्द्रियसन्निकृष्टं परस्याऽपि हृदि घट एव तदा घटं जानामीत्युत्तराप-त्तेः । परमनोगतस्याऽपि घटस्य तत्र घटत्त्वेन ज्ञानमस्त्येव तन्मनोग-तत्त्वेन तु तत्र ज्ञानं नास्ति तन्मनोगतत्वस्य सामान्यस्याप्रत्यासत्ति-त्त्वादिति चेन्न । नियामकाभावात् । नहि भासमानत्त्वे सत्यपि प्रका-रं प्रति विशेषः कश्चिदस्ति । नचानागतपाकप्रवृत्तेर्ज्ञानसाध्यतया तत्र च प्रमाणान्तरस्य तदानीमभावादगत्या सामान्यलक्षणाप्रत्या-सत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां समानविषयतामन्तरेणाऽपि समानप्रकारकतयैवोपपत्तेः । नच व्यभिचारशङ्कार्थं सामान्यलक्ष-णा नह्यनुपस्थितधूमे वन्हिवैयधिकरण्यं शङ्कितुं शक्यमित्यनाग-तधूमज्ञाने सति व्यभिचारशङ्कायाः सम्भवादिति वाच्यम् । अयं धू-मो वन्हिजन्यो नवेति वन्हिजन्यत्त्वसन्देहस्यैव व्यभिचारशङ्कात्वा-त् तस्य चोपस्थितधूमे एव सम्भवात् नहि सामानाधिकरण्यमात्रं कार्यकारणभाव इतिभावः (इति शां.)

हि ते सार्वज्ञमिदं यदि जानासि किमस्मच्चेतसि विपरिवर्तत इति ।

* नापीति * सकलस्मृत्याकलनव्यतिरेकेण तद्व्यतिरेकोऽपि दुरधिगम इति लक्षणस्यासम्भवमाह * मदीयादीति * कथंशब्दसूचितामनुपपत्तिमाह * तासामिति * तदेवोपपादयति * तथाहीति * किं प्रत्यक्षेण तदधिगमः, किं वा ऽनुमानादिनेति- विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * अस्मादृश इति योगिप्रत्यक्षं व्यवच्छिनत्ति । अस्तु तर्ह्यनुमानार्थापत्तिभ्यां सर्वस्मृतिव्यतिरेकाधिगमः प्रमाया इत्यत आह * नेति * तत्प्रतिपादकवाक्यव्यतिरिक्तशब्दादर्शनान्न शाब्दोऽपि तव बोध इत्याह *नेति * उपमानस्य सादृश्यगोचरस्याऽनुपलब्धेश्च प्रमेयाभावगोचरायास्तदुभयविलक्षणे स्मृतिव्यतिरेके विरहोऽतिरोहित इत्याह * उपमेति * प्रमाणाभावोपपादनेन सिद्धं प्रमेयाभावं निगमयति *तत इति* एवं विशेषणासिद्ध्या विशिष्टलक्षणासिद्धिं फलत्वेन दर्शयति *इतीति* सकलस्मृतिव्यतिरेकः प्रमाया अध्यक्षेणैवाध्यवसीयते तथाहि–सर्वेषां स्वकीया स्मृतिस्तावत्संयुक्तसमवायलक्षणप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षा तत्र च समवेतं स्मृतित्वं तद्विशेषणानि च स्मृतिव्यक्तय इति संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणलक्षणप्रत्यासत्त्या सकलस्मृतिव्यक्तयः सर्वेषां प्रत्येकं प्रत्यक्षा इति तद्व्यतिरेकोऽपि सुज्ञान इत्याशङ्क्याऽऽह *नचेति* उदीरितमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति *व्या-

प्तीति * अयमभिसन्धिः किं व्याप्यसामान्यस्य व्यापकसामान्येन व्याप्तिगृह्यते, उत तद्विशेषस्य तद्विशेषेण, किंवा तद्विशेषैस्तद्विशेषाणां, नाद्यः अग्निमानित्युक्ते तद्विशेषसम्बन्धे पर्वते साध्यमाने व्याप्त्यग्रहणात्साध्यविकलता दृष्टान्तस्या,ग्नित्वसामान्यसम्बन्धे सिषाधयिषिते बाधस्तस्याग्निसमवेतत्वात्। नापि द्वितीयः अननुगमादेव, ततः संयुक्तसमवेतविशेषणसन्निकर्षेण सामान्योपाधौ व्याप्यविशेषाणां व्यापकविशेषैः सम्बन्धो बोध्यत इति वक्तव्यमिति। सर्वत्र बुद्धिसामान्यार्थं दृष्टान्त उपादीयत इह पुनर्दृष्टान्तस्यैव साध्यसमत्वात् न तदवष्टम्भेनाभीष्टसिद्धिरिति हेतुं निगदति * दृष्टान्तेति * आह च—

"नहि साध्यसमो हेतुः साध्यसिद्धा प्रयुज्यते"

इति । अत्र हि हेतुशब्देन दृष्टान्तोऽभिधीयते

यथा रसत्वे रूपाभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणविशेष्यभावसम्बन्धेनाध्यवसीयते तथाऽत्रापि सकलस्मृतिव्याप्त्यादिव्याप्तिग्रहः[1] किं न स्यादित्यत आह * तथेति * प्रमेयत्वे सम्बन्धविशेषणत्वद्वारा प्रत्यक्षताऽस्तु का नाम वस्तुक्षतिरित्याशङ्क्य निष्प्रामाणिकं सार्वज्ञं प्रसज्येतेत्याह * एवमिति *

अस्तु तर्हि स्मृतित्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वं यस्मिन् ज्ञाने साऽनुभूतिरिति तार्तीयः पन्थास्तत्रोक्तावद्यासत्त्वादित्यत आह ।

---

१ व्याप्त्यादिव्याप्तिग्रह इति क्वचित्पुस्तके पाठः ।

२२८ तृतीयविकल्पे विकल्पोपन्यासः।

नापि तृतीयः, स्मृतित्वराहित्यं हि स्मृतित्वाभाववत्त्वं वा स्यात्?—१ स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं वा?—२ तज्ज्ञानं वा?—३।

* नेति * घटरहितं भूतलमित्यादौ राहित्यशब्दस्याभावपर्यायत्वात्तत्र च वादिनां धर्मत्वेन स्वरूपत्वेन च विप्रतिपत्तेर्विकल्पयति * स्मृतीति * आश्रयो धर्मस्तत्स्वरूपमभाव इत्युक्ते सकुम्भेऽपि भूतले तदभावव्यवहारः स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं स्मृतित्वप्रतियोगिकमित्युक्तम्। दृश्ये प्रतियोगिनि धर्मिमात्रमभाव इति प्राभाकरैरङ्गीकाराद्धर्मिमात्रमित्यत्र मात्रचोऽनतिरेकार्थत्वे सघटेऽपि भूतले तदभावव्यवहारोऽतिरिक्तार्थत्वे नास्ति विप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्य पक्षान्तरं तैरेवोपात्तं तदुपन्यस्यति * तदिति *

भावमात्रत्वेऽभावस्य भावाभावशब्दयोः पर्यायत्वप्रसङ्गात्तदभाववत्त्वमिति प्रथममाशङ्क्य निषेधति।

२२९ तृतीये प्रथमविकल्पनिरासः

न तावदाद्यः तथा हि—स्मृतित्वान्योन्याभावोऽपि स्मृतित्वाभावो भवत्येव तद्वत्त्वञ्च स्मृतिष्वप्यस्ति। (न हि स्मृतित्वमेव स्मृतिः) ततश्च स्मृतेरपि प्रमात्त्वापातः। तदव्यवच्छेदाद्विशेषणवैयर्थ्यञ्च विना विशेष्यमिच्छादावतिप्रसङ्गात्।

( ) एतदन्तर्गतोग्रन्थः का. मु.पु.नास्ति।

नेति स्मृतित्वसंसर्गाभाववत्वं वा स्यात्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रं वेति विकल्प्यान्त्यमत्थापत्त्याऽपवदति *तथाहीति* अन्योन्याभावस्याऽभावत्वं भावत्वं वाऽजिज्ञासितमकस्मात्कस्मादुच्यत इत्यत आह *तदिति* स्मृतौ स्मृतित्वाभावमुपपादयति *नहीति* स्मृतित्वाभाववत्वं स्मृतिष्वप्यस्तीति तत्राऽपि व्याप्तिरुक्ता सम्प्रति व्यर्थविशेष्यत्वमिति दूषणान्तरमाह *तदिति* स्मृतिव्यवच्छेदार्थमनुभूतिपदोपादानं तच्च न व्यवच्छेत्तुं शक्यं उक्तप्रकारेण स्मृतित्वाभावस्य स्मृतावपि भावादिति भावः। तर्ह्यनुभूतिपदं परित्यज्य तत्त्वविषया प्रमेति लक्षणमुच्यते इत्यत आह * विनेति * परमानन्दश्रद्धादीनामपि तत्वगोचरता विद्यते नच प्रमात्वमस्ति तेन तत्र प्रमालक्षणमतिव्याप्तं स्यादित्यर्थः।

स्मृतित्वाभावमात्रवज्ज्ञानमनुभूतिरिति नब्रूमः किन्तु तत्संसर्गाभावो यस्मिन् ज्ञाने साऽनुभूतिरिति लक्षणमुच्यत इति शङ्कते।

२३० स्मृतित्वसंसर्गाभावविचारः।

स्मृतित्वस्य संसर्गाभावस्तत्र विवक्षित इति चेन्न। तथा हि स्मृतित्वस्य संसर्गाभाव इति किमुच्यते किं स्मृतित्वविशिष्टस्य संसर्गस्याऽभावः, उत संसर्गविशिष्टस्य स्मृतित्वस्य, अथान्यदेव वा किञ्चिदनया वाचोयु-

१ स्मृतित्वस्य संसर्गाभाव इति का० मु० पु० पा०।
२ वाग्भङ्ग्येति का० मु० पु० पा०।

क्त्या विवक्षितम् । आद्ये स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः स्मृतावस्तीति स एव प्रसङ्गः न हि स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतिः । अतएव न द्वितीयोऽपि, न हि संसर्गविशिष्टं यत्स्मृतित्वं तदेव स्मृतिव्यक्तिः, ततश्च संसर्गविशिष्टस्मृतित्वेन सह स्मृतिव्यक्तेरन्योन्याभावमादायोक्तदोषानिवृत्तिः । एवं तत्र तत्रापि संसर्गविशेषणप्रक्षेपे दोषानिवृत्तिरेव । अनवस्थायां वा पर्य्यवसानं विशेषणप्रक्षेपपरम्परायाः ।

* स्मृतीति * स्मृतित्वस्य स्मृतौ समवायात्तत्र तत्संसर्गभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । अतिव्याप्त्यैव दूषयति * नेति * अतिव्याप्तिमेव विकल्पपूर्वकमुपपादयति * तथाहीति * स्मृतित्वविशिष्टसंसर्गाभाव इति प्रथमविकल्पार्थः । स्मृतित्वोपलक्षितसंसर्गस्याभाव इति तृतीयविकल्पार्थः । वाग्भङ्ग्यावाक्प्रकारेण । स्मृतित्वसंसर्गाभावमात्रं किं वा तस्याऽपि संसर्गाभावो विवक्षित इति विकल्प्य प्रथमेऽतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याह *आद्य इति* स्मृतौ स्मृतित्वविशिष्टसंसर्गाभावात्कथं तदभाव इत्याशङ्क्य भूतले घटतदन्योन्याभाववत्स्मृतावपि संसर्गतदन्योन्याभावावुपपादयति- *नहीति* उक्तामतिव्याप्तिं द्वितीयेऽप्यतिदिशति *अत इति *स्मृतौ संसर्गविशिष्टस्मृतित्वान्योन्याभावमुपपादयति * नेति * स्मृतित्वसंसर्गाभावो यत्र साऽनुभूतिरित्युक्ते तदन्योन्याभावमादाय स्मृतावतिव्याप्तिस्त-

द्वस्थेति फलितमाह * ततश्चेति * संसर्गाभावमात्रं नविवक्ष्यते किन्तु स्मृतित्वसंसर्गाभावो यत्र ज्ञाने सानुभूतिरिति लक्षणवाक्यार्थ इति प्रथमविकल्पमाशङ्क्याह * एवमिति * तस्य संसर्गस्यान्योन्याभावमादाय स्मृतावतिव्याप्तिर्वज्रलेपायत इत्यर्थः । तत्र तत्र सर्वत्र संसर्गाभावस्यैव विवक्षितत्वादन्योन्याभावमादाय कुतोऽतिव्याप्तिः स्मृतावित्याशङ्क्याह * अनवस्थेति *

स्मृतित्वसंसर्गस्य स्वव्यतिरिक्तसंसर्गमङ्गीकृत्य तदभावविवक्षायां संसर्गानवस्था स्यात् नतु तदस्ति संसर्गस्य स्वभावसंसर्गस्य स्वीकारात् तत्प्रतियोगिकाभावविवक्षायां कुतोऽनवस्थेत्यत आह ।

२३१ संसर्गस्य स्वरूपमेव संसर्ग इति शङ्कानिरासः ।

नच वाच्यं स्मृतित्वसंसर्गस्य न संसर्गान्तरेण सम्बन्धित्वं किन्तु स्वभावत एव तत् कुतः परम्परागवेषणं कार्य्यमिति । स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय कृतस्य प्रसङ्गस्य परिहर्त्तुं तदानीं सुतरामशक्यत्वात् संसर्गान्तरविशेषणवचनस्याधिकार्थापर्य्यवसायित्वात् ।

* नचेति * जातिव्यक्त्योः समवायः संसर्गः सच स्वपरनिर्वाहक इति पूर्वपक्षाभिप्रायः । स्मृतित्वसंसर्गस्य स्वभावसम्बन्धत्वमभ्युपगम्यानवस्थापरिहारे सत्यातिव्याप्तिस्तादवस्थ्यादित्याह * स्मृतीति * संसर्गस्य संसर्गान्तराभ्युपगमेऽनव

स्था परं स्यादिह पुनः संसर्गान्योन्याभावयोर्भेदोऽपि न स्यात् स्वरूपप्रतियोगित्वादुभयोरपीति तदर्थः । संसर्गेतरेतराभावयोर्भेदासिद्धिः कुत, एकस्य संसर्गप्रतियोगित्वादपरस्य स्वरूपप्रतियोगित्वादित्यत आह * संसर्गेति * स्मृतित्वसंसर्गातिरिक्तसंसर्गाभावे संसर्गवचनस्य प्रथमसंसर्गानतिरिक्तार्थत्वात्संसर्गाभाव एवोक्तः स्या त्ततश्च स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः स्मृतावप्यस्तीति स एव प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

एवं स्मृतित्वसंसर्गसंसर्गाभावमनुभूतावभ्युपगम्यातिव्याप्तिरवादि सम्प्रति सोऽपि नानुभूतौ सिध्यतीति लक्षणस्यासम्भवदोषमाह ।

२३२ लक्षणस्याऽसम्भवग्रस्तत्त्वम् ।

किञ्च तदुभयस्वरूपातिरेकं तत्संसर्गस्यामन्यमानेन स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतित्वधर्मिस्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गात्मत्वे व्यवस्थाप्यमानेऽनुभूतौ कथं तादृशस्य संसर्गस्य निषेधः किमनुभूतेः स्वरूपं नास्ति, उत स्मृतित्वसंसर्गस्य, ततः कस्य निषेधः । अर्थान्तरभूतस्य च संसर्गस्य निषेधे स्मृतावपि प्रसङ्गस्तदवस्थः स्मृतौ तस्यार्थान्तरभूतस्य भवताऽनभ्युपगमात् स्वरूपमेव तयोः सम्बन्ध इति तत्र भवताऽभ्युपगमः ।

किञ्चेति स्मृतित्वसंसर्गस्मृतिव्यक्त्योः संसर्गस्य तदुभयस्वरूपातिरेकममन्यमानेन त्वया स्मृतित्वसंसर्गस्मृतिव्यक्तिस्वरूपयोः संसर्गात्मत्वे व्यवस्थाप्यमाने स्मृ-

तित्वसंसर्गानुभूतिस्वरूपानतिरिक्तसंसर्गनिषेधोऽनुभूतावपि न सिध्यतीति लक्षणस्यासम्भव इत्यर्थः। कथंशब्दस्सूचितामनुपपत्तिमेव स्फोरयति *किमिति* स्मृतित्वसंसर्गस्य यः संसर्गोऽनुभूतौ निषिध्यते किमसावनुभूतिस्वरूप,मुत तत्स्मृतित्वसंसर्गस्य,ताभ्यामर्थान्तरमेव वा, न तावत्प्रथमद्वितीयौ तयोः स्वरूपेण सत्वात्ततः कस्य निषेधो न कस्यापीत्यर्थः। तदुभयस्वरूपातिरिक्तः संसर्गोऽनुभूतौ निषिध्यत इति तृतीयं विकल्पमाशङ्क्याह * अर्थेति * स्मृतित्वसंसर्गातिरिक्तसंसर्गनिषेधः स्मृतावप्यस्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। स्मृतिव्यक्तिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वव्यतिरिक्तसंसर्गो नाङ्गीक्रियते समवायस्यैकत्वात्संयोगादेरसम्भवादित्याह *स्मृताविति* स्मृतित्वसंसर्गस्य स्मृत्या संसर्गोनास्ति चे त्स्मृतित्वसमवायवती स्मृतिरिति कथं व्यवहारइत्याशङ्क्य समवायस्य संसर्गान्तराभावेऽपि स्वनिर्वाहकत्वात्तदुपपत्तिरित्याह * स्वेति * तत्रभवतः–पूज्यस्येति विपरीतलक्षणा।

स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरूपमात्रसम्बन्धं न ब्रूमो येनायमुपालम्भोऽपि किं तु परस्परसंसृष्टबुद्धिजनकं स्वरूपं नच तादृक् स्वरूपमनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोरस्ति तेन न स्मृतावतिव्याप्तिर्नाप्यसम्भवोऽनुभूतिलक्षणस्येति शङ्कते।

२३३ स्वरूपविशेषस्य सम्बन्धत्वशङ्कानिरासः।

अथोच्यते अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरूपसम्भ-

वेऽपि न परस्परसम्बद्धबुद्धिजनकत्वं तयो, स्तादृक्त्वञ्च यत्र तयोस्तत्र सम्बन्धात्मकत्वं स्वरूपयोरुच्यत इति। मैवम्। विशेषोपसङ्ग्राहकासिद्धौ तस्याऽप्यनुपपत्तेः, उपसङ्ग्राहकान्तरोक्तौ तत्सम्बन्धेऽपि प्रसङ्गेना-परापरोपसङ्ग्राहकगवेषणायामनवस्थापातात्।

अथेति सम्बद्धबुद्धिजनकत्वाभावो लोकप्रसिद्धि सिद्ध इति यावत्। माभूत्तयोर्मिथः सम्बद्धत्वबुद्धिजनकत्वं ततः को लाभस्तत्राह *तादृगिति* स्मृतिव्यक्तीनामेव तादृशबुद्धिजनकत्वं नान्येषामित्ययं विशेषः किं सकल-स्मृत्यनुगतप्रयोजकान्तरेण सिद्ध्यत्युत तदन्तरेणेति,विकल्प्य द्वितीयं दूषयति *मैवमिति* बुद्धिजनकत्वं नाम कारणत्वं तच्च सकलस्मृत्यनुगतरूपमन्तरेण न सिध्यति सम्बन्धाभावस्योभयत्राविशिष्टत्वादित्यर्थः। विशेषेति व्यक्तिरुच्यते । उपसङ्ग्राहकेति अनुगततया साकल्येन तद्ग्रहणहेतुरूपमुच्यते । अस्तु तर्ह्युपसङ्ग्राहकेण तादृग्बुद्धिजनकत्वसिद्धिरिति प्रथमविकल्पमाशङ्क्याऽऽह * उपेति * तदुपसङ्ग्राहकं स्मृतित्व, मुतान्यत्, न तावत्स्मृतित्वं तस्याऽप्यनिरूपणान्नान्यत्स्मृत्यसाधारणं रूपं सम्भवति, सम्भवेऽपि तत्सम्बन्धः स्मृतीनामेव नान्यत्रेत्यत्रापि नियामकान्तरं वक्तव्यं ततश्च तत्राऽपि तत्राऽपीत्युपसङ्ग्राहकरूपानवस्थेत्यर्थः।

सम्बद्धत्वबुद्धिजनकत्वमेव स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गयोर्न सिध्यति नियामकाभावादित्युक्तं इदानीं तदभ्युप-

गतेऽप्यनुभूतिलक्षणस्यासिद्धिरित्याह।

२३४ संसर्गस्य संसृष्टबुद्धिजनकत्वेऽप्यसिद्धिः।

ता[1]वताऽपि चानुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधो वर्णितः स्यात्। स्मृतित्वसंसर्गानुभूती सम्बद्धे इत्येवंरूपबुद्धिजनकत्वस्येति चेन्न। भ्रान्त्यात्मिकाया ईदृशबुद्धेर्जनकत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात्। यथार्थाया इति चेत् ईदृशबुद्धेर्यथार्थाया यदि सत्त्वमभ्युपैषि तदाऽनुभूतौ स्मृतित्वप्रसङ्गः, अथ नाभ्युपैषि किं[2] प्रति तस्या जनकत्वाभावो निरूप्यः। अथात्यन्तासतीमेव तादृशबुद्धिं प्रति जनकत्वाभावावधारणमनुभूतेरभ्युपैषि तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः, यावत्यस्तद्बुद्धयस्तत्र जायन्ते तदधिकां तादृशबुद्धिमत्यन्तासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि सम्भवात्। सर्वामेव तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वमनुभूतेर्न त्वेवं स्मृतेरिति चेन्न। सर्वतद्व्यक्तिप्रमित्यसम्भवात्। किञ्च सर्वामिति कोऽर्थः? किमसतीं सर्वाम्, उत सतीम्, अथ सतीमसतीञ्चेत्युभयीमपि प्रत्यजनकत्वम्। आद्ये द्वितीये च स्मृतावपि तदजनकत्वमस्त्येव, न हि स्मृतित्वसंसर्गस्मृती सम्बद्ध—इति यावत्यः स्मृतिव्यक्तिषु बुद्धयो भ[3]वन्ति ताः

---

१ एतावर्नेति का० मु० पु० पा०।

२ कं प्रातनस्य इति सां० पु० पा०।

३ बुद्धय उत्पद्यन्त इति का० मु० पु० पा०।

प्रति प्रत्येकं स्मृतिव्यक्तिषु जनकत्वमिति[1] । काञ्चित्[2] स-
त्यां सतीं प्रति च तदजनकत्वं प्रागेव दूषितम् । तृती-
ये नानुभूतावपि तदजनकत्वं सत्यासत्यतादृशबुद्धेर्भावे-
नाभावेन वा सतीमसतीं प्रत्यजनकत्वस्यासम्भवादिति ।

* तावतेति * अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरू-
पं न निषेध्यं सत्वा,न्नापि तत्संसर्गोऽनङ्गीकारादेव निषे-
धानर्हत्वादित्यर्थः । यद्यपि संसर्गान्तरस्यासतोऽप्राप्त-
त्वादेव न निषेध्यत्वं अथापि तयोः सम्बन्धत्वबुद्धिज-
नकत्वं स्मृतौ दृष्टमत्रारोप्य निषिध्यत इति शङ्क-
ते * स्मृतीति * तत्रैतदभिधानीयं किं भ्रान्त्यैवंरूप-
बुद्धिजनकत्वस्य निषेध, उत यथार्थैवंरूपबुद्धिजनक-
त्वस्येति, न तावदाद्य इत्याह * नेति * अनुभूताव-
पि यथा ऽख्यातिवादिनो रजतप्रत्यये स्मृतिरिय
मिति भ्रान्तिस्तथा स्मृतिभ्रान्तिसम्भवान्न तज्जनकत्व-
निषेधसम्भव इत्यर्थः । यथार्थैवंरूपबुद्धिजनकत्व-
निषेध इति द्वितीयमाशङ्कते * अथेति * स्मृतित्वसं-
सर्गानुभूती परस्परं सम्बद्ध-इति बुद्धेः सत्वमुतासत्व-
मिति विकल्प्याद्यं दूषयति * ईदृशेति * स्मृतावपीदृ-
शबुद्धेः सत्वे स्मृतित्वतत्संसर्गवदनुभूतावपि तत्सं-
सर्गः स्यात् अतश्चानुभूतौ तन्निषेधासिद्धेर्लक्षणासि-
द्धिरित्यर्थः । द्वितीयमनुभाषते *अथेति* अन्यथाख्या-
तिवादिभिः क्वचित्प्रामाणिकस्यान्यत्रारोप्य निषेधा-

१ जनकत्वमस्तीति का० मु० पु० पा० ।
२ काञ्चित्सतीं प्रतीति का० मु० पु० पा० ।

भ्युपगमात्स्मृतित्वसंसर्गानुभूतीमम्बद्धे इति बुद्धेरत्यन्तासत्वे प्राप्त्ययोगात्तज्जनकत्वनिषेधोऽपि न सम्भवति प्रतियोग्यनिरूपणादिति परिहरति *किमिति* यत्र यन्निषिध्यते तत्र तस्य सत्वं निषेधायोगादप्रमितप्रतियोगिको निषेधः स्वीक्रियत इति शङ्कते * अथेति * एवमसिद्धिं परिहरता लक्षणस्यातिव्याप्तिरापादिता स्यादित्याह सिद्धान्ती * तदेति * स्मृतेरेवम्भूतबुद्धिजनकत्वे सति तादृशजनकत्वाभावः कथं, भावाभावयोर्युगपदेकधर्मिसंसर्गविरोधादित्याशङ्क्याह *यावत्य इति * तज्जन्यतयाऽभ्युपेतशतसहस्रादिबुद्धिव्यतिरिक्ततादृशबुद्धेः कदाचिदपि तज्जन्यत्वाभावात्तज्जनकत्वाभावः स्मृतावप्यस्तीत्यर्थः। स्मृतित्वसंसर्गैतज्ज्ञानस्वरूपे परस्परं संसृष्टे इत्येवंरूपासद्बुद्धिजनकत्वाभावो यत्र ज्ञाने साऽनुभूतिरित्युक्ते स्मृतावुक्तातिव्याप्तिं परिहर्तुमनुभूतिलक्षणं विशिनष्टि * सर्वामिति* तादृशबुद्धिजनकत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वमनुभूतेर्लक्षणं न त्वेतत् स्मृतावस्ति कतिपयतादृशबुद्धिजनकत्वात्तस्या इत्यर्थः। सकलतादृशबुद्धिज्ञानव्यतिरेकेण तदजनकत्वबुद्धिरनुपपन्ना प्रतियोगिप्रमितिं विनाऽभावप्रमित्यसम्भवात्सर्वासां सम्बन्धत्वबुद्धिव्यक्तीनामसर्वज्ञस्य प्रमित्यसम्भवादसिद्धिर्लक्षणस्येत्याह * नेति * सर्वां प्रत्यजनकत्वमिति पक्षे लक्षणासिद्धिरुक्ता सम्प्रत्यतिव्याप्तिं समुच्चिनोति *किञ्चेति* शिष्टं स्पष्टम्। प्रथमाद्वितीययोः स्मृतेरप्यनुभूतित्वप्रसङ्ग इत्याह * आद्य इति * असत्यास्तादृशबुद्धेरजनकत्वं यद्यपि स्मृ-

तावस्ति तथापि सतीं तादृशीं बुद्धिं प्रत्यजनकत्वं नास्ति तेन द्वितीये न स्मृतावतिव्याप्तिरित्याशङ्काह * न हीति * भूतभविष्यद्वर्तमानतादृशबुद्धिं सर्वां प्रति जनकत्वमेकैकस्मृतिव्यक्तेर्नास्ति तेन सर्वस्मृतिष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः । एकैकतादृशबुद्ध्यजनकत्वे सति सर्वां तां प्रत्यजनकत्वमनुभूतेर्लक्षणं नैतत्स्मृतावस्ति सर्वाजनकत्वेऽप्येकैकजनकत्वादित्याशङ्काह * काश्चिदिति * सत्यां-यथार्थां, सतीं-विद्यमानामित्यर्थः । यथार्थतादृशबुद्धेरनुभूतौ सत्वासत्वयोर्दोषमवादिष्मेत्यर्थः । उभयीम्प्रत्यजनकत्वमिति तृतीयपक्षं दूषयति * तृतीय * इति * कुत इत्यत आह *सत्या इति* सत्या-विद्यमानायाः सत्यतादृशबुद्धेः स्मृतित्वानुभूती सम्बद्ध इति यथार्थाया भावेनाभावेन वा जनकत्वासम्भवादसत्यास्तु प्रतियोग्यनिरूपणादेवाजनकत्वासम्भवात्सतीमसतीं प्रत्यजनकत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

स्मृतित्वाभावो यत्र साऽनुभूतिरिति लक्षणाभिधाने स्मृतित्वान्योन्याभावः स्मृतावप्यस्तीति लक्षणस्यातिव्यापकत्वमुक्तं तदयुक्तमेव सामान्यविशेष-

---

* यद्यपि स्मृतित्वसंसर्गानुभूती न सम्बद्धे इत्येवंप्रतीयमानाभावप्रतियोगिनः सम्बन्धस्य निषेधोऽनुभूतौ नतु स्मृतावपीत्यनुभवसिद्धमेतत् सच सम्बन्धः स्वरूपं वा सम्बन्धान्तरं वेत्यन्यदेतत् किंच स्मृतित्वं स्मृतौ, स्मृतित्वसमवायः स्मृतौ, स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतावित्यादिप्रतीतिविषयीक्रियमाणः स्मृतित्वसंसर्गोऽनुभूतौ निषिध्यते, यद्वा स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गस्वरूपं नानुभव इति निषेधः सम्भवत्येव तथाऽपि विचार्यमाणमिदमपि हस्तसमावरणमेवेति भातीति शाङ्करी ।

योः समवायसंसर्गवादिभिस्तस्य परिहर्तुमशक्यत्वेऽपि तादात्म्यवादिभिः साऽतिव्याप्तिः परिहर्तुं शक्यत इति भाट्टश्चोदयति ।

२३५ भाट्टशङ्कानिरासः ।

स्यादेतत्स्मृतित्वस्यान्योन्याभावमादाय याऽतिप्रसक्तिर्दर्शिता सा नोपपद्यते भेदाभेदवादिमते स्मृतित्वभेदाभेदस्य स्मृत्या सहाभ्युपगमात्, ययोर्भेदाभेदस्तयोस्तत्राऽन्योन्याभावानभ्युपगमात् । मैवम्[2] । कथं ह्यवधार्य्य स्मृतित्वस्य भेदाभेदः स्मृत्या, नानुभूत्येति । अनुभूत्या सह तद्विशिष्टप्रमाया अभावादिति चेन्न । किं सत्याः किमसत्या इत्याद्युक्तविकल्पदोषात् । प्रागभावप्रतियोगिन्या इति चेन्न । अनुभृतौ तादृश्याः स्वीकारेणानुभूतेस्तथात्वापातात् । स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभावश्चान्योन्यात्माऽनुभूतावपि तुल्यः न हि स्मृतित्वान्योन्याभावोऽनुभूतिरित्युक्तमावर्त्तते ।

---

* स्यादिति * अन्योन्याभावो नाम तादात्म्याभाव स्तादात्म्यं च भेदे सत्यभेदः स्मृतिस्मृतित्वयोस्तस्मिन्विद्यमाने कथमन्योन्याभाव इत्यर्थः । आह च—

क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ।

---

१ तयोस्तैरन्योन्येति सं० पु० पा० ।

२ नेति का० मु० पु० पा० ।

नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ॥
गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ।
शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ॥
शशशृङ्गाद्यभावेन सोऽत्यन्ताभाव उच्यते इति ॥

स्मृतिः स्मृतित्वान्योन्याभाववती ततो भिन्नत्वादनुभूतिवदित्याशङ्क्याऽत्यन्तभिन्नत्वमुपाधिरित्याह * ययोरिति * स्मृतित्वस्य स्मृत्या सह तादात्म्यं नानुभूत्येति विशेषसिद्धौ लक्षणातिव्याप्तिः परिह्रियेत स एव तु नाद्यापि सिद्धो नियामकाभावादिति परिहरति * नेति * स्मृतित्वस्य स्मृत्या सह तादात्म्यं सामानाधिकरण्यसिद्धमनुभूत्या तदभावो योग्याऽनुपलब्धिसिद्ध इति शङ्कते *अनुभूत्येति* स्मृतित्वविशिष्टप्रमाया असत्वादित्यर्थः।स्मृतित्वानुभूत्योः सम्बन्धग्राहिका प्रमा सती नास्तीत्युच्यत, उतासती, किं वा प्रागसती ति,विकल्प्य कल्पद्वयं प्रागुक्तदोषानुषङ्गेन दूषयति * नेति * प्रागसत्याः प्रमाया भावादिति तृतीयमाशङ्कते * प्रागिति * प्रागसतः कदाचिदुत्पत्तिनियमादनुभूतित्वस्मृतित्वसंसर्गप्रमायाः प्रागसत्वे कदाचिद्भावानुमानादनुभूतेः स्मृतित्वं पारमार्थिकं स्यादिति दूषयति * नेति * यदुक्तं स्मृतित्वान्योन्याभावः स्मृतौ नास्ति अनुभूतौ विद्यत इति तत्राह *स्मृतीति* अभावस्याभावान्तराङ्गीकारे ऽनवस्थाप्रसङ्गादन्योन्याभावस्याभावोऽन्योन्याभावस्वभावोऽभ्युपगन्तव्यः स चानुभूतावपि तुल्य इति अनुभूतेरपि स्मृतित्वं स्यादेवेत्यर्थः । यद्यपि स्मृतिस्मृ-

नित्वान्योन्याभावस्वभावत्वमनुभूतेर्नास्ति तथापि स्मृतित्वानुभूत्योः स्वरूपभेदादन्योन्यभावो नास्तीत्याशङ्काह * न हीति * स्वरूपभेदस्य स्मृतावपि तुल्यत्वादन्योन्यभावस्तत्रापि न भवेदित्युक्त मावर्तते–अनुभूतेस्तथात्वापातादित्युक्तं स्मृतित्वं प्रसज्यत इत्यर्थः ।

स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय स्मृतावनुभूतित्वप्रसञ्जनमयुक्तमेवान्योन्याभावविलक्षणसंसर्गाभावस्य विवक्षितत्वात् । नच तयोर्भेदो नास्ति तस्यानुभवसिद्धत्वादिति द्वितीयमाशङ्कते ।

२३६ अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोः प्रतीतिकवैलक्षण्यनिरासः ।

अथ माभूद्भेदाभेदमादाय परिहारः तथापीदं तन्न भवति इह तन्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिक एवान्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेद इति चेन्न । प्रतियोगिरूपोपाध्यवैचित्र्यादभावे जात्यादिभेदानभ्युपगमाच्च तयोर्भेदबुद्धिरव प्रामाण्यमनश्नुवाना कूटसाक्षिणीति तदनादरणात् ।

अथेति अभावयोर्भेदः किं प्रतियोग्युपाधिभेदात्, उत जात्यादिनिमित्त इति विकल्प्य न तावदाद्यः प्रतियोगिभेदाभावादित्याह * नेति * अभावत्वजातेस्तदपरप्रागभावत्वादिजातेश्चानङ्गीकारात् गुणसम्बन्धस्य चानिष्टेर्गवाश्ववत्कृष्णगौरवच्च जात्यादिनिबन्धनोऽपि भेदो न सिध्यतीत्याह * अभावेति * भिदा भेदः । कूटसाक्षिणी–मिथ्याबुद्धिरित्यर्थः ।

यद्यपि जात्यादिनिबन्धनो भेदो न सिध्यति तथाऽपि भिन्नलक्षणयोगित्वात्तयोर्भेद इत्याशङ्क्याऽऽह ।

२३७ लक्षणतोऽप्यन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदनिरासः ।

न च स्वप्रतियोगिसमानकालसमानाधिकरणोऽभावो-

---

१ प्रागभावप्रध्वंसाभावाभ्यामतिव्याप्तिवारणायाऽऽह । समानकालेति । अत्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिवारणायोक्तं समानाधिकरणेति । आकाशाद्यन्योन्याभावोपग्रहश्च यथाकथञ्चित्तदधिकरणविवक्षया । बदरसंयोगस्य स्वप्रतियोगिना बदरेण कुण्डे सामानाधिकरण्यमत उक्तमभावेति । प्रतियोगिपदस्य निरूपकपरत्वात् । स्वाभावविरहात्मतायान्त्वभावपदमतिरिच्यते । यत्किञ्चित्प्रतियोगिसमानकालसमानदेशत्वमत्यन्ताभावस्याऽपीत्यत उक्तं स्वेति । तदन्योन्याभाववानिति । तद्भिन्न इत्यर्थः । यथा स्तम्भवानिति । अभावत्वं हि भावभिन्नत्वं तच्च भावान्योन्याभाववत्त्वमित्यन्योन्याभावेनैवान्योन्याभावनिरूपणादात्माश्रयः । अथाभावत्वं भावत्वात्यन्ताभाववत्त्वं तदाऽत्यन्ताभावस्य संसर्गाभावत्वात् तस्य चान्योन्याभावाभाववत्त्वेन त्वयाऽभिधानादन्योन्याभावनिरूप्यः संसर्गाभावः तन्निरूप्यश्च पुनरन्योन्याभाव इत्यन्योन्याश्रयः । अथाभावत्वं भावभिन्नत्वं तच्च भाववैधर्म्यं तच्च तदन्यवृत्तिधर्मात्यन्ताभाववत्त्वं तदन्यत्वं च तदन्योन्याभाववत्त्वमिति स्वापेक्षाऽपेक्षित्वेन चक्रकम् । अथाभावत्वं भावविरोधित्वं विरोधित्वं च धर्मो धर्मिभिन्नः स च येन भेदेन भिन्नः सोऽन्योन्याभावो वाच्यः स यदि स्ववृत्तिस्तदाऽऽत्माश्रयोऽन्यवृत्तिस्तदाऽन्योन्याश्रयोऽपरापराभ्युपगमे चानवस्था, यद्वा अन्योन्याभावस्यान्योन्याभावोऽस्ति न वा आद्ये स यदि स्वरूपमेव तदा स्वनिरूप्यत्वादात्माश्रयः, अथापरस्तदा तस्याऽप्यन्योन्याभावो यदि पूर्व एव तदाऽन्योन्यनिरूप्यत्वेऽन्योन्याश्रयः । अथ प्रथमान्योन्याभावादन्य एव द्वितीयान्योन्याभावस्तदा तस्याऽपि यदि प्रथम एव तदा चक्रकं यदि प्रथमादन्यस्तदा पञ्चषष्ठा-

२ समानकाल इति सं० पु० नास्ति ।

ऽन्योन्याभाव, स्तदन्योन्याभाववांश्च तदभावः संसर्गाभावः,
यथासम्भवमात्माश्रयाद्यननुभव—स्वभेदाऽननुगम—तत्त-
द्वगमानभ्युपगमानामनुत्तरणीयत्वप्रसङ्गात् ।

नन्वेति । स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणोऽभाव इ-
त्यन्योन्याभावस्य लक्षणं स्वप्रतियोगिना सह समान-
मधिकरणमाश्रयो यस्य स तथोक्तः, स्तम्भः कुम्भो न
भवतीत्यत्र हि तादात्म्यं प्रतियोगि तदुभयाधिकरणं
तदभावोऽप्युभयाधिकरण इति । अभाव इत्युक्ते संस-
र्गाभावेऽतिव्याप्तिस्तन्निवारणाय प्रतियोगीति विशेषणम् ।
तथाऽप्यन्यप्रतियोगिसमानाधिकरणे संसर्गाभावेऽति-
व्याप्तिस्तन्निवृत्त्यर्थं स्वेति विशेषणम् । स्वप्रतियोगिसमा-
नाधिकरण इत्युक्ते गुणप्रतियोगिद्रव्यनिष्ठपृथक्त्वनि-
वारणायाभाव इति विशेषणम् । सम्प्रति संसर्गाभाव-

द्यभ्युपगमे यदि परावृत्तिस्तदा चक्रकं अपरावृत्तौ चाऽनवस्था त-
दुक्तमन्योन्याभावाननुगमश्च स्वप्रतियोगीत्यत्र स्वपदेन विशेष्य
तत्तदन्योन्याभावाऽभिधानेऽननुगमः तस्य तस्याऽन्योन्याभावस्या
ऽनवैश्येनाऽवगमो नाभ्युपगम्यते इत्यर्थः । यदा स्वशब्देनान्योन्या-
भावाभिधानं तदा तेनैव निरूपणं आत्माश्रयः प्रतियोगिपदेन च
यद्यन्योन्याभावविशेषोऽभिधीयते तदात्माश्रय इत्याद्यूह्यम् । यद्यपि
प्रतीतिवैलक्षण्यं प्रत्ययवैलक्षण्याविनाभूतं तदेव चात्रोद्देश्यं वि-
शिष्य वैलक्षण्याभिधानेऽपि न किञ्चिदनिष्टं न हि क्षुत्क्षीरगुडादिमा-
धुर्याणां विशिष्याभिधानमात्रेण निवृत्तिः किञ्च प्रतीतिविशेष
एव लक्षणमुभयोः सम्भवति सम्भवति च तादात्म्यावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वं संसर्गावच्छिन्नत्वमुभयोः प्रत्येकं वैचित्र्ये प्रतीतिवैचित्र्या-
दिति तथाऽपि हस्तसमावरणमेतत् संविदेव हि भगवती वस्तूपगमे
नः शरणमिति यस्याऽपि मर्यादानतीयत्वात् तथा च वक्ष्यते नात्याप-
त्त्या प्रमामात्रात्तत्तदर्थाः स्वीक्रियोचिता इत्यादीति भावः । शा० ।

लक्षणमाह * तदिति * तस्य प्रतियोगिनोऽभाव इ-
त्युक्तेऽन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासाय तदन्योन्या-
भाववानिति विशेषणं तेन प्रतियोगिना सहान्यो-
न्याभाववान् नचान्योन्याभावे अन्योन्याभावोऽस्त्यनव-
स्थानादित्यर्थः। प्रतियोग्यन्योन्याभाववानित्युक्ते धर्मि-
ण्यतिव्याप्तिस्तदर्थमभावग्रहणम्। नच घटसंसर्गाभाव-
स्यापि स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं, घटस्य स्वावय-
वनिष्ठत्वादभावस्य भूतलनिष्ठत्वादिति द्रष्टव्यम्। स्व-
प्रतियोगिसमानाधिकरणोऽभाव इत्यत्र स्वशब्देन कि-
मभावमात्रमुच्यते, किंवाऽन्योन्याभाव, उत वस्तुमात्र,
मन्योन्याभावपक्षे स एवान्योन्याभावोऽभावान्तरं वा
स एव चेत्स्वासिद्धौ स्वासिद्धिरित्यात्माश्रयता अन्यश्चे-
त्तस्याप्येवंरूपत्वादन्योन्याश्रयता तत्राप्यन्योन्याभा-
वान्तरं चेदनवस्थेत्याह *आत्माश्रयादीति* स्वप्रतियो-
गिसमानाधिकरणत्वं च प्रतियोगिनि विद्यमाने, काला-
न्तरे वा, कालान्तरे चेदात्मनि ज्ञानभावाभावयोः काल-
भेदेन समानाधिकरणत्वात्संसर्गाभावेऽतिव्याप्तिस्तदैव
चेदनुभवविरोधो नहि ययोस्तादात्म्यं तयोस्तदैव तद-
भाव इत्याह * अननुभव इति * स्वशब्देन स्वविशेषाः
कथ्यन्ते, स्वत्वमात्रं वा, आद्ये विशेषस्य विशेषान्तरेऽ-
भावादव्याप्तिरित्याह * स्वभेदाननुगमेति * यदि स्व-
त्वमात्रमुच्यतेऽनुगमसिद्ध्यर्थं तर्हि तस्यापि स्वशब्द-
वाच्यत्वाय स्वत्वान्तरमेष्टव्यं पुनश्च तत्रापि स्वत्वाङ्गी-
कारेऽनवस्थापरिहाराय तत्तद्वगमा वक्तव्यास्ते नाङ्गी-
क्रियन्ते इत्याह * तत्तदिति * यद्यभावमात्रं वस्तुना-

त्वं वोच्यते तदाघटप्रतियोगिसमानाधिकरणसंसर्गाभावेऽतिव्याप्तिरिति यस्मिन्विकल्पे यो दोषः सम्भवति स तत्र द्रष्टव्य इत्याह * यथासम्भवमिति * अन्योन्याभावलक्षणखण्डनेन संसर्गाभावलक्षणमपि खण्डितं भवति तद्व्यवच्छेदासिद्धेरिति द्रष्टव्यम् ।

सम्प्रति संसर्गेतरेतराभावयोर्लक्षणान्तरद्वारा भेदं चोदयति ।

२३८ लक्षणान्तरद्वारा भेदनिरासः ।

ननु संसर्गप्रतियोगिको निषेधः संसर्गाभावः तादात्म्यप्रतियोगिकश्च तादात्म्याभाव इत्युक्त एव न मिश्रता तयो र्यो हि संसर्गतादात्म्यस्य निषेधः स संसर्गनिषेध एव न भवति तादात्म्यप्रतियोगिकत्वादिति । मैवम् । द्रव्यगुणकर्मणां[१] समवायिकारणेषु हि तेषां प्रध्वंसा नैवं संसर्गाभावाः स्युः । संसर्गप्रतियोगित्वे तु संसर्गस्य समवायरूपतया समवायानित्यत्वप्रसङ्गात् । किञ्च तर्हि संसर्गान्योन्याभावौ द्वावपि न घटादिप्रतियोगिकाविति घटादेः कालादिवन्निरवधित्वापातः । संसर्गतादात्म्ययोश्चाविशेषितयोर्निषेधे सामान्यत एव तयोरुच्छेदः स्यात् । एवं यद्यदेव प्रतियोगि वाच्यं तत्तत्स्वरूपत एव न स्या-

---

१ यद्यपि समवायनित्यत्वेऽपि रूपादिनिरूपितत्वावच्छिन्नस्य समवायस्यानित्यत्वमेव विशिष्टस्याऽन्यत्वात् तथाच रूपसमवायो ध्वंसत एव अतएव वायौ स्पर्शसमवाये सत्यपि रूपसमवायो नास्तीति तथाऽपि नित्यमपि विशेषणान्तरावच्छिन्नं ध्वंसते इत्यनुपपन्नमेवेति भावः ।

तु तस्यापि संसर्गं प्रति धावने च तदक्षतं, संसर्गानव-स्था, शेषोच्छेदात्पूर्व्वपूर्वोच्छेदो वा स्यात् ।

* नन्विति * निषेध इत्युक्तेऽन्योन्याभावेऽतिप्रसक्तिस्तन्निरासाय संसर्गेति विशेषणम् । संसर्ग-प्रतियोगीत्युक्ते पृथक्त्वगुणेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासाय निषेध इत्युक्तम् । इदानीमन्योन्याभावलक्षणमाह *तादात्म्येति* व्यावर्त्त्यमेवमत्राप्यूहनीयम् । इति कथिते सत्येव तयोर्मिश्रता–सङ्कीर्णता नास्तीत्यर्थः । तादात्म्यप्रतियोगिनिषेधत्वमन्योन्याभावलक्षणं न भवति संसर्गतादात्म्याभावस्य संसर्गप्रतियोगिकतयाऽव्यापकत्वं संसर्गनिषेधत्वं च संसर्गाभावलक्षणं तत्रैवातिव्याप्तमिति लक्षणद्वारा न भेदसिद्धिरित्यत आह * यो हीति * अव्याप्त्या संसर्गाभावलक्षणं दूषयति *मैवमिति* कार्य्यद्रव्यानित्यगुणकर्मणां स्वोपादानकारणे ये प्रध्वंसाभावाः संसर्गाभावरूपतयेष्टास्तेषामेवंलक्षणमाचक्षाणानां संसर्गाभावता न भवे त्संसर्गप्रतियोगिकत्वाभावादित्यर्थः । नच प्रध्वंसाभावाः संसर्गाभावा न भवन्त्येवेति वाच्यम् । इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतौ मृदवयवे घटो नास्तीति प्रतीतेरवैलक्षण्यात् । ननु तेषां तादात्म्याऽप्रतियोगिकत्वे सत्यभावत्वात्संसर्गप्रतियोगिताऽनुमीयत इत्यत आह * संसर्गेति * किञ्च घटादिरनादिरनन्तश्च प्रागभावप्रध्वंसाप्रतियोगिकत्वात्कालादिवत्, नच हेत्वसिद्धिः प्रागसत्वप्रध्वंसयोः संसर्गाभावतया संसर्गप्रतियोगिकत्वादित्याह * किञ्चे-

ति* संसर्गतादात्म्ययोरविशेषितयोर्निषेध,उत केनचिद्विशिष्टयोरिति विकल्प्य प्रथममतिप्रसङ्गेन निराकरोति *संसर्गेति * यदि विशिष्टयो,स्तयोरपि स्वरूपेणैव निषेधप्रतियोगित्वमुत संसर्गतादात्म्ययोरिति विकल्प्य प्रथमकल्पं प्रागुक्तदोषेण दूषयति *एवमिति* संसर्गः संसर्गी च विशिष्टन्तस्य तथैव निषेधे द्वयमपि न स्यादित्यर्थः। यदि विशिष्टयोस्तादात्म्यसंसर्गयोस्तादात्म्यान्तरं संसर्गान्तरं च निषेधप्रतियोगि तदा प्रथमयोरक्षतिर्निषेधाप्रतियोगित्वादित्याह *तस्येति*विशिष्टोपाधावेकीकृत्य तस्येत्येकवचनप्रयोगः *संसर्गमिति* तयोः सम्बन्धत्वादिति द्रष्टव्यम्। तादात्म्यसंसर्गयो यौं तादात्म्यसंसर्गौ निषिध्येते तयोरपि स्वरूपेण निषेध्यत्वे उक्तो दोषः संसर्गान्तरेण चेत्तस्यापि तस्यापीति निर्मूला तन्मालाऽऽपतेदित्याह *संसर्गेति* कासु चित्कक्षासु संसर्गविश्रान्त्याश्रयणान्नानवस्थेत्यत आह *शेषेति* यस्य स्वरूपेण निषेध्यतयाऽत्यन्तासत्त्वं ततः पूर्वस्यापि स्वरूपेण निषेध्यतया तथात्वं स्यादेवमामूलं संसर्गाऽसत्त्वं स्यादित्यर्थः।

यद्यत्प्रतियोगि तत्तत् स्वरूपेणैव न स्यादित्यस्य परिहारं शङ्कते।

२३९ सहानवस्थानरूपविरोधे स्वीकृतेऽप्यनिस्तारः।

न प्रतियोग्यनुयोगिनोस्तथात्वं विरोधः किन्तु सहभावाभावोऽतस्तन्मात्रं न स्यात् नतु तन्मात्रमेव न स्यादिति चेन्न। अनुयोगिनि प्रतियोग्यापत्तेः। तथा

प्रमाभावात् कथं तदास्तामिति चेन्न। तथाप्रमाभावमूल-
कस्य विरोधस्य सहानवस्थानस्य नियमनभङ्गात् प्रति-
योग्यनुयोगिभावादन्यः कस्तयोर्विरोधः स्यात्। तथा
न प्रमीयमाणत्वमत्र स इति चेन्न अतिप्रसङ्गात्। निय-
मेनेति चेन्न। व्यक्त्योरविरोधापत्तेः।

* न प्रतीति * निषेधप्रतियोगिनो र्वि-
रोधस्तथात्वं—निषेध्यस्वरूपत्वं निषेधस्वरूपत्वं न
भवतीत्यर्थः। तर्हि भावाभावयोः साक्षाद्विरो-
धस्तदनुषङ्गादन्यत्रेति न्यायविरोध इत्याशङ्क्याह
* किन्त्विति * सहभावः सहसत्त्वमेकदेशकालस्थि-
तत्वं तदभावो विरोध इत्यर्थः। तथापि विरोधापरिहा-
रादेकतरभावेऽन्यतराभावस्तद्वस्थ इत्यत आह * तत
इति * तन्मात्रं–सहभावाभावमात्रं स्यात्। मात्रचो-
व्यावर्त्यमाह * न त्विति * तन्मात्रमेव- प्रतियोगिमात्र-
मेव नस्यादिति न किंत्वन्यत्र सता रूपेण प्रतियोगि-
त्वमन्यत्र चाऽसता रूपेणाभावज्ञानविषयत्वमिति. न प्र-
तियोगित्वमात्रेण स्वरूपाभावप्रसङ्गो यदि हि प्रतियो-
गिनो निषेध्यत्वं स्वभावतः स्यात्तर्हि यद्यत्प्रतियोगि त-
त्तत्स्वरूपेणासत्त्वं प्रतियोगि तत्तत्स्वरूपेणैव स्यात् न त-
थाऽतोऽप्रयोजकं स्वरूपेण सत्वे प्रतियोगित्वमित्या-
शयः। अतिप्रसङ्गेनैतन्निराकरोति *नेति* सहावस्था-
नाभावः किमेकदेशे उभयोरप्यभावे, उतैकस्मिन् काले,
किम्वा एकस्मिन् देशे काले च द्वयो रसंसर्गः प्रथमद्विती-
यौ नाऽनवस्थौ देशकालभेदेन तदुपगमात् तृतीये प्रतियो-

गिनि प्रतियोगी न वर्तते स्ववृत्तिविरोधादनुयोगिनि चानुयोगी न वर्तते ततश्च प्रतियोगिन्यनुयोगिनोऽनुयोगिनि च प्रतियोगिनो वृत्त्यापातिरेकदेशकालत्वाभावसम्भवादेकतराभावेऽन्यतरभावनियमाच्चातो घटाभावारूढो घटो घटारूढश्च तदभाव इति विरुद्धमापद्येतेत्यर्थः ।

किमयं परपक्षेऽनिष्टप्रसङ्गरूपस्तर्क, उत स्वपक्षानुमानं, नाद्यो व्याप्तिहीनतया प्रशिथिलमूलत्वान्न द्वितीयोऽनुपलब्धिविरुद्धकालात्ययापादिष्टत्वादिति शङ्कते ।

२४० स्वरूपायोग्यतैव विरोध इति निरासः ।

तथा न प्रमानुमनौपाधिकी योग्यतेति चेत् सैव मेयगता योग्यताऽनुयोगिप्रतियोगित्वादन्या का समर्थिता स्यात् । स्वरूपमेवेति चेन्न । मिथः सम्भेदाभ्युपगन्तृताऽपि तयोः स्वरूपापगमात् । तथाभूतं स्वरूपमिति चेन्न । तस्यैव निर्वाच्यतापत्तेः ।

* तथेति * स्वाभावारूढतया घटप्रमाप्राप्तौ तदभावे किं सहानवस्थानविरोधो मूलं, उत प्रतियोग्यनुयोगिभावः, नाद्य इत्याह * नेति * प्रमाभावादिदंविरुद्धमिति वदन्प्रष्टव्यः प्रमातदभावयोरयमेव विरोध आहोस्विदन्योवाऽन्यश्चेत् किं तु गुणं स घटतदभावयोराद्ये मानाभावे मानप्रवृत्तिः स्यात् पुरोदितरीत्याऽन्त्ये मानाभावेऽपि तदभावान्नाविरोधः । नापि प्रशिथिलमूलता भूतलादौ तदभावे तद्भावदर्शनादित्यर्थः । भावाभावयोः सहानवस्थानविरोधे तत्सिद्ध्यर्थमेव स्वाभावारूढत्वं घटस्येष्टव्यमित्युक्तम् । ननु सहानव-

स्थानं न तयोर्विरोधस्तावता न प्रतियोग्यनुयोगिभावः स इति प्रसज्यते ताभ्यामन्यादृशस्य विरोधस्य सहानवस्थानमानाभावरूपस्य सम्भवादिति शङ्कते * तथा नेति * न तथा प्रमीयमाणत्वं- अप्रमीयमाणत्वमिति यावत्। सहाप्रतीयमानत्वं विरोधः, किंवा नियमेनेति विकल्प्य प्रथममपाकरोति * नेति * वायौ रूपस्पर्शयोरसहावस्थानदर्शनादन्यत्रापि तयोः सहावस्थानं न स्यादित्यर्थः। द्वितीयमाशङ्कते *नियमेनेति* रूपस्पर्शयोर्वायावसहभावेऽपि पृथिव्यादौ सह भावान्न तथा प्रसङ्ग इत्यर्थः। नियमस्यानुगतरूपनिष्ठत्वाद्वात्तयोर्व्यावृत्तत्वान्नियमेन तथात्वन्नास्तीति विरोधो न स्यादित्याह *नेति* सहास्थितत्वेन प्रमाणाभावो न विरोधः किन्तु सहाप्रमातुं योग्यतैव स इति शङ्कते *तथेति* स्वरूपव्यतिरिक्ता स्वरूपं वा, यदि प्रथमस्तत्राह *सेति* सहरूपातिरिक्तयोग्यतानङ्गीकारादित्यर्थः। अस्तु तर्हि स्वरूपमेव सेति द्वितीयमाशङ्कते *स्वेति* स्वरूपमात्रं स्वरूपविशेषो वेति, विकल्प्य प्रथममपाकरोति *नेति* भावाभावयोः परस्परारूढत्त्वमङ्गीकुर्वता सदसद्वादिना च स्वरूपाभ्युपगमान्न तद्विरोधोऽतिव्यापकत्वादित्यर्थः। यद्वा परस्परसम्भेदेऽपि स्वरूपमात्रविरोधस्य निर्वाहाद्वृढस्य स्वाभावारूढत्वं स्यादिति सहावस्थानाभावविशिष्टं सहाप्रमातुं योग्यतानियतं वा स्वरूपमिति द्वितीयमाशङ्कते *तथेति* सहानवस्थानस्य सहाप्रमातुं योग्यत्वस्य च पराकृतत्वात्तद्विशिष्टं स्वरूपं न निर्वक्तुं शक्यमिति परिहरति * नेति *

सहानवस्थानं सहाप्रतीयमानत्वं तद्योग्यत्वं वा विरोध इति पक्षत्रयम्प्रत्येकन्दूषयित्वाऽधुना साधारणं दूषणं दर्शयति ।

२३१ पक्षत्रयसाधारणदूषणोद्भावनम् ।

कश्च गोत्वाश्वत्वाभ्यां भावाभावयोरेवंविधविरोधे विशेषः स्यात्, सत्याञ्च तयोः साहित्यप्रमायां प्रकारभेदेन व्यवस्थापना किमिति कार्या प्रमयैवाप्रमानुपगमादिति ।

कश्चेति गोत्वञ्च गव्येव नियतमश्वत्वञ्चाश्वे नियतमिति तयोर्विरोधव्यवहारोऽन्योन्याभावाभावत्वाभावादनयोरपि तथात्वं न भवेदिति भावः। एवमुक्तविरोधस्यातिव्याप्तिमभिधायाधुनाऽव्याप्तिमाह *सत्यामिति* नभसि रथसंयोगभावाभावयोः प्रतीयमानयोर्विरोधपरिहाराय दिग्विभागावच्छिन्नतया व्यवस्थापनं तार्किकाः कल्पयाञ्चक्रुः सा न कार्येत्यर्थः। कुतो न कार्येत्यत आह *प्रमेति* प्रमादर्शनात्सहाऽप्रतीयमानत्वं, सहावस्थानाभावो वा, सहाप्रमातुं योग्यता वा, नास्तीति विरोधप्राप्तेरभावान्नव्यवस्था कार्या सति विरोधे तत्परिहाराय तस्याः कर्त्तव्यत्वादित्यर्थः ।

प्रागभावप्रध्वंसेतरेतराभावानां संसर्गतादात्म्यमात्रप्रतियोगितया घटाद्यप्रतियोगिकत्वादनाद्यनन्तत्वं विभुत्वात्मत्वञ्च घटादेः स्यादिति यदुक्तं तदयुक्तं संसर्गादिविशेषणतया घटादेरपि निषेधप्रतियोगित्वादिति शङ्कते ।

२४२ पूर्वोक्तापत्तिशङ्कातन्निरासौ ।

अथ घटादिविशेषितयोस्तयोर्निषेधौ तौ, सविशेषणौ च विधिनिषेधौ न कथञ्चिद्विशेषणमनुपसङ्क्रम्य स्यातामिति ब्रूष, तदपि न, तर्हि विशिष्टस्य निषेधो विशेषणस्यापि भवतीति संसर्गान्योन्यनिषेधाऽपि संसर्गनिषेधः स्यादेवेति पुनः स प्रसङ्गो वज्रलेपायते । अन्योन्यप्रतियोगिकः संसर्गप्रतिषेधस्तथा विवक्षितः एवमन्योन्यनिषेधोऽपि संसर्गप्रतियोगित्वेन निर्वाच्य इति चेन्न । एवं ह्यन्योन्यसंसर्गाभावः संसर्गान्योन्याभावश्चापरा कोटिः स्यात् । किञ्चैवं सति संसर्गाभावो[2]ऽन्योन्याभावो यो न भवति स संसर्गाभावतया विवक्षित इत्युक्तं स्यात् तथा च संसर्गविशेषणं व्यर्थमिति संसर्गाभावमर्थमधिकमाकाङ्क्षता त्वयाऽन्वर्थः संसर्गाभावशब्दोऽपि हारितः स्यात् । (यतोऽन्योन्याभावो यो न भवत्यभावः स संसर्गाभाव इत्युक्तम् ।) किञ्चाऽनयाऽपि वाचाऽन्योन्याभावनिषेधोऽभिधीयमानोऽन्योन्याभावेऽपि प्रसज्यते, न ह्यन्योन्याभावोऽन्योन्याभावो भवतीति शक्यं प्रमातुं सामानाधिकरण्यं हि प्रकारभेदे सति भवति यथा नीलमुत्पलमित्यादि तत्र तदभावादेव न तथेत्य-

( ) विशेषितयोः संसर्गतादात्म्ययोरिति सं-पु-पा०

(२) संसर्गाभावो यो न भवति संसर्गप्रतियोगिकः स संसर्गाभाव इति सं-पु-पा० ।

( ) एतदन्तर्गतो ग्रन्थः सं-पु-नास्ति ।

तिप्रसङ्गः। अन्यश्चान्योन्याभावेष्वेव तिष्ठन्नेव कः प्रमेयो यद्वति तथा कथ्येत अभावमात्रे त्वति प्रसङ्गात् व्यक्तिविशेषे च शेषेष्वन्योन्याभावेषु संसर्गाभावत्त्वापत्तेः।

* अथेति * निषेध्यविशेषणत्वमात्रेण कथं निषेधप्रतियोगित्वमित्यत आह * नेति * नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायेन विशेषणं घटादिकमगोचरीकृत्य तद्विशिष्टनिषेधगोचरत्वं तद्बुद्धेरनुपपन्नमित्यर्थः। एवन्तर्हि स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय स्मृतावनुभूतित्वप्रसङ्गः सुदृढीकृतः स्यादिति परिहरन्ति * तदिति * निषेध्यविशेषणत्वानुपपत्त्या घटादेर्निषेधविषयत्वं यदि तर्हि विशिष्टस्य निषेधः सर्वत्र शुक्लः पटो न भवतीत्यादौ कथितन्यायेन विशेषणशौक्ल्यादेरपि भवतीति कृत्वा स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतिर्न भवतीति स्मृतित्वसंसर्गान्योन्यनिषेधोऽपि तत्संसर्गनिषेधो भवतीति तमादाय यः स्मृतावनुभूतित्वप्रसङ्गो दर्शितः स तदवस्थ एवेत्यर्थः। स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय स्मृतावनुभूतिप्रसञ्जनमनुपपन्नन्तद्विलक्षणस्यैवाभावस्यानुभूतिलक्षणत्वेन विवक्षितत्वादिति शङ्कते * अन्योन्येति * नच पुनरुक्तिः पूर्वत्रानुभवस्य शङ्कामूलत्त्वात् इह तु लक्षणान्तरभेदस्य तन्मूलत्वादिति द्रष्टव्यम्। प्रतिषेध इत्युक्तेऽन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिस्तान्निरासाय संसर्गेति विशेषणम्। संसर्गान्योन्याभावव्युदासार्थमन्योन्याप्रतियोगिक इति विशेषणम् * तथा विवक्षितइति * संसर्गाभावत्वेन विवक्षित इत्यर्थः।

संसर्गान्योन्याभावलक्षणद्वयमप्यव्याप्त्या दूषयति * नेति * तादात्म्यमिह नास्तीति निषेधस्य तादात्म्यसंसर्गाभावत्वात्तस्य च प्रतिषेध्यविशेषणतया तादात्म्यप्रतियोगिकत्वमस्तीति संसर्गाभावादपरा कोटिः स्यात्तथा संसर्गो घटो न भवतीति संसर्गान्योन्याभावस्य निषेधे तादात्म्यविशेषणतया संसर्गप्रतियोगिकत्वमस्तीत्यन्योन्याभावात्सोऽप्यपरा कोटिः स्यात् एवं लक्षणद्वयमप्यव्यापकमित्यर्थः। ननु साक्षात्संसर्गप्रतियोगिकः संसर्गाभाव एवमन्योन्याभावोपि निर्वक्तव्य इतिचेन्न। तादात्म्यं नाम स्वरूपं अतश्च संसर्गतादात्म्यनिषेधः साक्षात्संसर्गनिषेध एवमितरत्राप्यूह्यमेवं संसर्गेतरेतराभावलक्षणयोरव्याप्तिमभिधायाधुना व्यर्थविशेषणत्वं दूषणान्तरं समुच्चिनोति *किंचेति* स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः स्मृतावप्यस्तीत्यतिव्याप्तावभिहितायां तन्निराचिकीर्षया यः संसर्गाभावोऽन्योन्याभावो न भवति स संसर्गाभावतया विवक्षित इत्युक्तं स्यात् एवंच सति योऽन्योन्याभावो न भवत्यभावः स संसर्गाभाव इत्युच्यमाने नास्त्यतिव्याप्ति रतः संसर्गेति विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः। एवं तर्हि संसर्गपदं विहाय संसर्गाभावलक्षणमाचक्ष्महे इत्यत आह *इतीति* लोकेपि संसर्गाभाव इत्युक्ते संसर्गान्योन्याभावप्रतीतिः स्या त्तद्व्युदासार्थमन्योन्याभावो न भवतीति विशेषणं वक्तव्यमेवं च सति संसर्गेतिपदस्य प्रयोगः क्वापि न भवेत्। नच तदप्यास्त्विति वाच्यम्। संसर्गाभावशब्दस्य तत्र यौगिकार्थस्य परित्यागप्रसङ्गादि-

ति भावः। पूर्वमन्योन्याभावो न भवति योऽभावः स संसर्गाभाव इति लक्षणे संसर्गेतिविशेषणं व्यर्थमित्युक्तं इदानीमन्योन्याभावे ऽतिव्यापकं च संसर्गाभावलक्षणमित्याह *किंचेति* अनया वाचेत्यन्योन्याप्रतियोगिकईति विशेषणगिरेत्यर्थः। कथमन्योन्याभावनिषेधोऽन्योन्याभावेऽपि प्रसज्यत इत्याकाङ्क्षायामेतत्स्फुटयति *नहीति* अन्योन्याभावस्या-न्योन्याभावत्वस्य प्रमातुमशक्यत्वात्तन्निषेधत्वं तस्यार्थात्सिध्यति भावाभावयोरेकतरासम्भवेऽन्यतरप्रसक्तेरित्यर्थः। अन्योन्याभावोऽन्योन्याभावो भवतीति प्रमातुमशक्यत्वं कुत इत्यत आह *सामानेति* भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं तदिह प्रथमान्योन्याभावशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताद्भिन्नस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य द्वितीयतच्छब्दे ऽसम्भवात्तेन तस्य सामानाधिकरण्यं न घटत इत्यर्थः। प्रकृष्टप्रकाशः सवितेत्यादावेकस्मिन्नेवार्थे प्रकृष्टादिपदानां सामानाधिकरण्यं दृष्टं तद्वदिहापि किं न स्यादित्यत आह*यथेति*तत्राऽपि लक्ष्यैक्येऽपि व्यावर्त्यभेदोऽस्त्येवेत्यदृष्टान्त इत्यर्थः।फलितमाह *तत इति* ततो-रूपभेदाभावात् तदभावा-दन्योन्याभावशब्दद्वयस्य सामानाधिकरण्याभावादेव न तथा-ऽन्योन्याभावो न भवतीति संसर्गाभावलक्षणं तत्रातिप्रसक्तमित्यर्थः। ननु तर्हि प्रथमान्योन्याभावशब्देन रूपान्तरविशिष्टमुद्दिश्य द्वितीयतच्छब्देन केवलमन्योन्याभावत्वं विधीयतामतः समञ्जसं सामानाधिकरण्यमित्यत आह *अन्य इति* अन्योन्याभावत्वादन्य इत्यर्थः। प्रथमाव-

धारणमन्ययोगव्यवच्छेदार्थं द्वितीयमयोगव्यवच्छेदार्थम्।
तथा कथ्येतान्योन्याभावत्वं विधीयेतेत्यर्थः। तथाहि-
तद्रूपं किमन्योन्याभावत्वमेव किंवान्यत्, न तावदाद्यः
स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् अन्यथाऽन्यो-
न्याभावत्वविशिष्टे तस्मिन्विधीयमाने तस्मिन्नेव तदि-
तरांशतः स्ववृत्त्यापात इति तात्पर्यार्थः। यदि द्वितीयस्त-
दा तद्रूपान्तरमभावमात्रवृत्ति, किंवा तद्विशेषवृत्ति,
नाद्यः संसर्गाभावस्यापि तादात्म्याभावत्वप्रसङ्गादि-
त्याह * अभावेति * यदि व्यक्तिविशेषवृत्ति तदा तद्वि-
शिष्टस्य तथात्वे विधीयमाने परिशिष्टान्योन्याभावव्य-
क्तीनां संसर्गाभावत्वं प्रसज्येतेत्याह * व्यक्तीति *

संसर्गाभावो न भवति योऽभाव इत्यन्योन्याभा-
लक्षणेऽपि ससंर्गाभावेऽतिव्याप्तिर्द्रष्टव्येत्याह।

३४३ दूषणस्य सार्वत्रिकत्वम्।

एतच्च सर्वत्र तदन्यत्वेन व्यवच्छिद्यमाने द्रष्टव्यम्।

तथा हि—

नानत्तन्मन्यसे तावन्न तत्तदपि मंस्यसे।

समानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते॥

रूपान्तरेण निर्दिश्य तच्चेत्तदभिधीयते।

तादूप्येण तथाऽपि स्यात् सैव सव्यभिचारता॥

एतच्चेति उक्तानुक्तस्थलेषु सर्वत्रोक्तन्यायानुसन्धा-
नार्थमुक्तन्यायं सङ्क्षिप्य श्लोकेन दर्शयति सङ्क्षेपविस्त-
राभ्यामुच्यमानस्य मन्दबुद्ध्यारोहक्षमत्वात् * त-

थाहीति *अतत्- अन्योन्याभावत्वानाक्रान्तं संसर्गाभावत्वाक्रान्तं च, तत्-अन्योन्याभावत्वाक्रान्तं न मन्यसे तावदिति निश्चयार्थः तथा तदपि अन्योन्याभावत्वाक्रान्तं, तदिति तदाक्रान्तं न मन्यसे तत्र हेतुमाह *सामानेति* यद्वा भिन्नार्थनिष्ठयोः सामानाधिकरण्यमुतैकार्थनिष्ठयोरिति विकल्प्यातिप्रसङ्गसामानाधिकरण्यलक्षणाभ्यां क्रमेण पराकरोतीति श्लोकार्थः । अतदस्तत्त्वं तदोऽपि तत्त्वं न मंस्यामहे किंतर्हि तदेव वस्तु देशाद्यवच्छिन्नरूपान्तरेण निर्दिश्य तभ्दवतीत्यभिधीयते ततो निमित्तभेदादर्थैक्याच्च सामानाधिकरण्यमित्यत आह *रूपेति*तत्-अन्योन्याभावत्वाक्रान्तं रूपान्तरेण-धर्मान्तरेण विशिष्टं प्रथमान्योन्याभावशब्देन निर्दिश्या-ऽनूद्य द्वितीयतच्छब्देन तदन्योन्याभावरूपमभिधीयते चेदिति शङ्कानुवादः। किं तद्रूपान्तरमभावमात्रवृत्ति, किं वा तद्विशिष्टवृत्ति किंवा वस्तुमात्रवृत्ति प्रथमे संसर्गाभावस्य तादात्म्याभावप्रसङ्गो द्वितीयेन्योऽन्याभावविशेषस्य संसर्गाभावत्वप्रसङ्गः अन्तिमे घटादावन्योन्याभावत्वप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह *ताद्रूप्येणेति*

अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गनिषेधः संसर्गाभाव इति लक्षणस्यातिव्याप्तिमभिधायाधुनाऽव्याप्तिमभिधत्ते ।

२४४ अव्याप्त्युद्भावनम् ।

अपि च अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावोऽप्यत्र व्यच्छिन्नः स्यात् तस्याऽप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वात् । अथान्योन्याभाव-

स्य संसर्गाभावो नामाधिको नोपेयत एव यमादाय तथा स्यादिति चेन्न । एवं तर्ह्यन्योन्याभावस्यान्योन्याभावोऽपि नाधिकोऽभ्युपगन्तव्यः स्यादित्यन्योन्याप्रतियोगित्वेन व्यवच्छेदोऽपि संसर्गाभावस्य त्वदभिमतस्य कथं स्यात्, व्यवच्छेदस्य निषेधार्थत्वात् । अथ माभूदधिकोऽसौ, स्वरूपमेव तु तथेष्यत इति तदादायैव व्यवहार एष निर्दोष इति चेत् । तर्ह्यन्योन्याभावसंसर्गव्यतिरेकेऽपि तुल्यमेतत् ।

अपि चेति एवंलक्षणाङ्गीकारे वस्तुन्येकस्मिन्नन्योन्याभावो नास्तीत्येवं संसर्गाभावोऽपि त्वदुक्तलक्षणविशेषणेन व्यवच्छिन्नः स्यादन्योन्यविशिष्टस्याभावस्य प्रतियोगित्वेनान्योन्यप्रातियोगिकत्वादित्यर्थः।अभावस्याभावान्तरानङ्गीकारान्नायं प्रसङ्ग इतिशङ्कते *अथेति* अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावसदसत्वचिन्तायाः कः प्रसङ्ग इत्याह *यमिति* यथाऽन्योन्याभावस्य संसर्गाभावः स्वातिरिक्तो नास्ति तथाऽन्योन्याभावोऽपि तदतिरिक्तस्य न स्यादभावत्वाविशेषादेवं चान्योन्याप्रतियोगिक इति विशेषणेनान्योन्याभावाद्व्यवच्छेदोऽपि संसर्गाभावस्य न स्यादिति परिहरति *नेति* अन्योन्याभावव्यवच्छेदयोरन्यत्वात्कथमन्योन्याभावाभावेऽव्यवच्छेद इत्याशङ्क्याह *व्यवच्छेदेति* अन्योन्याभावव्यवच्छेदयोरेकत्वादन्यत्वेऽपि तयोरविनाभावादेकतराभावेऽन्यतराभाव इति भावः । यद्वस्तु तत्स्वव्यवहारे स्वावान्तरजातीयं नापेक्षत इति नियमादन्योन्याभावः स्वव्य-

वहारे ऽन्योन्याभावान्तरं नापेक्षत इति शङ्कते * अथे-ति * तर्हि घटादेरपि स्वातिरिक्तेतरेतराभावाभावेऽपि तद्व्यवहारः किं न स्यादित्यत आह *स्वरूपमिति* घटादेः प्रदीपापेक्षव्यवहारत्वेऽपि न प्रदीपस्य तथात्वमेवमभा-वातिरिक्तस्य तदपेक्षव्यवहारत्वेऽपि न तस्य तथात्वमि-ति भावः । फलितमाह * इतीति * एष व्यवहार इतरे-तराभावेतरः संसर्गाभाव इति व्यवहार इत्यर्थः। अन्यो-न्याभावस्य यथा स्वरूपेणैवान्योन्याभावव्यवहारहेतु-त्वमेवं संसर्गाभावव्यवहारहेतुत्वमिति तस्मिन्नेव सं-सर्गाभावव्यवहारहेतुस्वरूपेऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति प-रिहरति * तर्हीति *

अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गनिषेधः संसर्गाभा-वतया विवक्षित इति पूर्वोक्तलक्षणेऽव्याप्तिमभिधाये-दानीमतिव्याप्तिमाह ।

२४५ अतिव्याप्त्युद्भावनम् ।

अपि च अन्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावो यः संसर्गाभाव इति वदता त्वयाऽन्योन्यप्रतियोगिकेऽभावे निषिध्यमानेऽन्योन्यात्मकोऽसावभावोऽभ्युपगतः स्यात् द्वयोर्निषेधयोः सुन्दोपसुन्दतया ऽन्योन्यस्यैव स्थैर्यापत्तेः, तथा च सत्यन्योन्यस्मिन्निर्विशेषणे जगदेव प्र-विष्टमिति संसर्गाभावत्वेन विवक्षितस्य जगदात्मतायां सिद्धन्त्यामन्योन्याभावात्मताऽपि स्यादिति व्यर्थो विशेष-

१ अन्योन्यस्यैवापत्तेरिति सं० पु० पा० ।

णप्रयासो ह्रासायेति सविशेषणेऽप्यविशेषणवत्प्रसङ्ग इति महत् कौतुकम् ।

* अपि चेति * अन्योन्याप्रतियोगिकाभावत्वनिषेधमात्रेण कथमन्योन्यत्वं संसर्गाभावस्येत्यत आह * द्वयोरिति * सुन्दोपसुन्दतया परस्परविरोधितयाऽन्योन्यत्वमेव स्थिरीकृतं स्यात् । सुन्दोपसुन्दौ द्वावादिदैत्यराजौ नर्मदातीरे तपश्चेरतुस्तदुपघातार्थं जगत्स्रष्ट्रा काचिद्वराङ्गना प्रस्थापिता तां दृष्ट्वा कामसन्तप्तौ ममेयं ममेयमिति परस्परअवनुस्तद्व दित्यर्थः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत इति न्यायेन संसर्गाभावस्यान्योन्यताऽस्तु प्रकृते किं स्यादित्यत आह * तथा च सतीति * अन्योन्याविशेषप्रतियोगिकाभावत्वं निषिध्यते, किं वाऽन्योन्यमात्रप्रतियोगिकाभावत्वं, आद्ये यस्यान्योन्यस्य प्रतियोगिकत्वमिष्टन्ततोऽन्योन्यान्तरप्रतियोगिकाभावत्वस्यानिषेधादतिव्याप्तिर्लक्षणस्य, द्वितीये जगन्मात्रमन्योन्यत्वेनोक्तं स्यात् अतश्च जगदात्मतायां सिध्यन्त्यामन्योन्याभावस्याऽपि जगन्मध्यप्रवेशात्तदात्मताऽपि सिध्येदित्यर्थः । अन्योन्याप्रतियोगिक इति विशेषणं न हातुं शक्यमन्योन्यापत्तेः नचो पादातुमव्यावर्तकत्वादिति कष्टां वत दशामाविष्टं इत्युपहसति * इति व्यर्थेति *

अन्योन्याभावो न भवति यो ऽभावः स संसर्गाभाव इति लक्षणे भावाभावयो रन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिपर्यवसायितया ऽन्योन्यत्वं संसर्गा-

भावस्य स्यादित्यर्थान्तरपत्तिरित्युक्तमयुक्तं स्वपक्षसाधनानुमानत्वे ऽपसिद्धान्तात्परपक्षेऽनिष्टप्रसङ्गरूपतर्कत्व आपाद्यापादकयो र्व्याप्त्यभावात्प्रशिथिलमूलत्वादिति चोदयति ।

२४६ अर्थान्तरापत्तिनिराकरणाशङ्का ।

ननु घटाभावो न भवति स्तम्भ इत्युक्ते किं स्तम्भो घटात्मा विहितो भवति, तत् कस्य हेतोः तदा हि तथा स्यात् यदि घटस्तदभावश्चेत्येव जगत्स्यात्, यदा तु स्तम्भादिरप्यपरा कोटिरस्ति तदा कथं तथा स्यादित्युक्तप्रसङ्गानवकाश इति ।

* नन्विति * स्तम्भस्य घटाभावत्वे निषिद्धेऽपि न घटात्मत्वं यथा, तथाऽन्योन्याभावत्वे निषिध्यमाने संसर्गाभावस्यान्योन्यत्त्वं न स्यादित्यर्थः। घटो घटाभावो न भवतीति घटस्य स्वाभावत्त्वनिषेधे घटात्मत्वमिव स्तम्भस्याऽपि घटाभावात्मत्वनिषेधे घटत्वमेव तत्राऽपि मन्तुमुचितमिति पृच्छति * तदिति * घटस्य तदभावत्वनिषेधेन घटात्मत्वबोधने मानान्तराविरोधादुपपन्नन्तत्र तथात्वं, इह पुनर्घटाभावत्वनिषेधेन तदात्मत्त्वविधौ प्रत्यक्षादिविरोधान्न घटात्मत्वं स्तम्भस्येति परिहरति पूर्ववादी * तदा हीति * प्रत्यक्षादिविरोध एव कस्मादित्याशङ्क्य घटतदभावव्यतिरेकेण स्तम्भादिकोट्यन्तरस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वादित्याह * यदेति * सा च भेदप्रतीतिरबाधितानुभवत्वेन प्रमै-

चेत्यर्थः। * कथं तथा स्यादिति * स्तम्भो घटात्मा विहितः कथं स्यात् न कथं चिदित्यर्थः।

असम्भवत्प्रकारान्तरयोः परस्परविरुद्धयो र-न्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिपर्यवसायित्वे व्याप्तेरसम्पन्नत्वान्न संसर्गाभावस्यान्योन्यत्वापादनतर्कस्य प्रशिथिलमूलत्वमिति परिहरति।

२४७ तर्कस्य न प्रशिथिलमूलत्वमिति समाधानम्।

मैवम्। यथा घटतदभावाभ्यामन्या वस्त्रादिकमप्यस्ति कोटिस्तथाऽन्योन्यतदभावाभ्यां नान्या कोटिः सम्भवति निर्विशेषणान्योन्यमध्ये जगत एव प्रवेशात् तदात्मनोऽपि निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात्, न हि घटः पटात्मेत्यनेन घटस्वरूपादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात्, यदि तु तादात्म्यं नामाभेदाख्यो धर्मः कश्चिदिष्यते स घटपटाद्यधिकरणतया निषिध्यते तदा संसर्गाभाव एव स स्यात्। तस्मान्निर्विशेषणतादात्म्यान्तर्भूतं जगदिति कोट्यन्तराभाव इति।

* मैवमिति * घटादिविशेषितान्योन्यप्रतियोगिकाभावव्यतिरिक्तोऽभावः संसर्गाभाव इत्युक्ते पटाद्यन्योन्याभावप्रसङ्गवारणायान्योन्यमात्रप्रतियोगिकाभावनिषेधो वाच्यः एवं च निर्विशेषणान्योन्यस्मिन् जगत्प्रवेशाज्जगत्तदभावव्यतिरेकेण कोट्यन्तरभूतानात्मपदार्थो न सम्भवतीति हेतुमाह * नि-

र्विशेषणेति * अन्योन्याभावान्योन्याभ्याभन्या कोटिर्न सम्भवतीत्युपपाद्य सम्प्रति संसर्गाभावस्यान्योन्याभावत्वनिषेधेऽन्योन्यत्वमेव परिशिष्यत इत्याह * तदिति * तज्जगदात्मा स्वरूपं यस्यान्योन्यस्य तत्तदात्मा तस्यापि निषिध्यमानत्वेऽन्योन्याभावपदेनान्योन्याभावे बोध्यमाने पुनरन्योन्याभावो न भवतीत्यत्र तस्यान्योन्यनिषेधस्यापि निषेध आत्मा स्वरूपं यस्यान्योन्यस्य तत्तन्निषेधात्मकं तस्मिंस्तन्निषेधात्मके तदात्मन्यन्योन्यस्वरूपे जगत्प्रवेशाज्जगदात्मत्वं संसर्गाभावस्य स्यादित्यर्थः । यद्वा तदात्मनोऽप्यन्योन्यात्मनो जगतो निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तस्यान्योन्यात्मकजगतो निषेधरूपान्योन्याभावनिषेधात्मके तदात्मनि संसर्गाभावस्वरूपे जगत्प्रवेशात्संसर्गाभावस्य जगदात्मत्वमित्यर्थः । अन्योन्यस्य न जगत्स्वरूपत्वमपि तु तद्धर्मत्वं तेन संसर्गाभावस्यान्योन्याभावत्वे निषिध्यमानेऽपि जगद्धर्मतैव स्यान्न जगदात्मतेत्याशङ्क्याह * न हीति * घटः पृथिव्यात्मक इत्यत्र घटस्वरूपादन्यन्न तादात्म्यमवबोध्यत आत्मशब्दस्य स्वरूपवाचकत्वादेवं जगत्तादात्म्यमपि जगत्स्वरूपमिति तन्निषेधनिषेधात्मनः संसर्गाभावस्य जगद्रूपत्वमित्यर्थः । नेह भूतले घट इति घटस्य भूतलाधिकरणत्वनिषेधवदनयो र्घटपटयो स्तादात्म्यं नास्तीति घटाद्यधिकरणतयाऽभेदापरपर्यायस्तादात्म्यधर्मो निषिध्यते ततस्तन्निषेधनिषेधात्मनः संसर्गनिषेधस्य तादात्म्यस्वरूपत्वे सिद्ध्यत्यपि न विश्वात्मतेति शङ्कते * यदि त्विति *

तादात्म्यं यदि स्वरूपमेव स्यात्तदा घटपटयो स्तादात्म्यमिति षष्ठीनिर्देशो न स्यादिति तु शब्दार्थः । संसर्गप्रतियोगिकनिषेधत्वसंसर्गाभावलक्षणवत्तया संसर्गाभावत्वमेव स्यान्नान्योन्याभावत्त्वमिति दूषयति- * तदेति * अन्योन्याप्रतियोगिकनिषेधत्वादित्यर्थः । अन्योन्यान्योन्याभावाभ्यामन्या कोटिर्न सम्भवतीति यदुक्तं तदुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति *

घटाभावः स्तम्भो न भवतीत्युक्ते स्तम्भस्य न घटात्मत्त्वं कोट्यन्तरभावादित्युक्तमङ्गीकृत्यान्योन्याभावनिषेधे वैलक्षण्यमभाणि, सम्प्रति नेह घट इति घटनिषेधे तदभावत्वमिह घटो नास्तीति तन्निषेधनिषेधे घटभावश्चाऽभ्युपगच्छता स्तम्भस्य कुम्भाभावत्वनिषेधे कुम्भात्मत्वमभ्युपेयमिति प्रतिपादयन्नाह ।

२४८ वाय्युक्तदूषणस्य तत्पक्ष एव प्रसङ्गः ।

अपि च एवं तर्हि घटे निषिध्यमाने घटाभावो विधीयते, घटाभावे च निषिध्यमाने घट इत्यपि न स्यात् तृतीयस्य विद्यमानत्वात् भवन्वा घटाभावः स्तम्भो न भवतीत्यत्रापि घटाभावत्वाविशेषाद्विशेषान्तरानिर्वचनाच्च घटः स्तम्भात्मत्येवोक्तं स्यादिति त्वत्प्रसङ्ग स्त्वयि निपतेत् । संसर्गान्योन्याभाववैचित्र्यमादाय हि स परिहार्य्यः स एव च नाद्यापि व्यवतिष्ठते ।

अपि चेति घटे निषिध्यमाने घटाभावो विधीयते घटाभावे निषिध्यमाने घटो विधीयत इत्यपि न स्या-

त्कोट्यन्तरभावादेवेति विपक्षेऽनिष्टप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम्। भूतले घटतदभावयो रन्यतरनिषेधे ऽन्यतरस्याध्यक्षसिद्धत्वात् घटादिनिषेधे घटाभावादि किं न सिध्येदित्यत आह * भवन्वेति * घटादिनिषेधः घटाभावादिर्भवन्वा घटाभावःस्तंभो न भवतीत्यत्रापि घटाभावनिषेधे घट एव भवेदिति योजना। हेतुमाह * घटाभावेति * विमतो घटो भवितुमर्हति घटाभावनिषेधत्वात्सम्प्रतिपन्नवदितिप्रयोगः स्तम्भस्य घटाभावत्वनिषेधेन घटत्वविधि र्भूतले घटाभावनिषेधे घटविधिरिति व्यवस्थादर्शनात्तद्धेतुविशेष उन्नीयत इत्याशङ्क्याऽऽह * विशेषे इति * तद्विशेषान्तरमन्यगतं न व्यवस्थापकमसत्वादेव भावरूपं चेति भावाधिकरणत्वेन भावत्वमभावयो र्भवेदिति न्यायानलविप्लावितत्वादभावत्वातिरिक्तं विशेषान्तरं निर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः। फलितमाह *घट इति* अन्योन्याभावनिषेधेऽन्योन्यात्मविधौ स्तम्भस्य घटाभावत्वनिषेधे घटात्मत्वं स्यादिति नस्त्वयाऽऽपादितः प्रसङ्गस्तवैवानर्थाय स्यादित्यर्थः। भूतले घटाभावो नास्तीति घटाभावस्य संसर्गो निषिध्यते तेन तत्र घटविधिः स्यात्स्तम्भः कुम्भाभावो न भवतीति स्तम्भस्य कुम्भाभावतादात्म्यनिषेधोऽतो न तत्र कुम्भात्मत्वविधिरित्याशङ्क्याह * संसर्गेति * स प्रसङ्गः परिहरणीय इति यावत्। भवतु को दोष इत्यत आह * स इति * अयमेव हि तयो र्भेदपरीक्षाकालस्तेन कथमसिद्धमसिद्धेन साध्यत इत्यर्थः।

संसर्गान्योन्याभावौ विधर्माणौ विलक्षणप्रतीति-

गोचरत्वाद्घटपटवदित्यनुमानात्पूर्वनिरस्तविशेषाद्वि-
शेषान्तरमनयोराश्रयणीयमित्याशङ्क्याऽऽह ।

२४९ प्रतीतिबलाद्वैधर्म्यशङ्कानिरासः ।

अतएव प्रतीतिबलादन्यदेव वैधर्म्यमनयोरुपेयमित्य-
पि निरस्तम् । प्रतिषेधप्रतिषेध्यविरोधे हि प्रकारविशेष-
व्यवस्थानिरुक्त्यशक्तेरविशेषेणैकनिषेधेऽन्यविधिध्रौव्यं
भवदन्योन्याभावनिषेधेऽप्यन्योन्यविधये स्यात् ।

* अत इति * भेदासिद्धेरेव विलक्षणप्रतीतिवि-
षयत्वासिद्धेरित्यर्थः । "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तर-
स्थिति" रिति न्यायेन संसर्गाभावस्यान्योन्याभावत्व-
निषेधे ऽन्योन्यत्वमेव स्यादिति निगमयति * प्रति-
षेधेति * प्रतिषेधोऽभावः प्रतिषेध्यं प्रतियोगि त-
योर्विरोधे प्रकारान्तरस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादविशेषे-
णान्योन्याभावनिषेधे एकतरनिषेधेऽन्यतरविधिध्रौव्यं
ध्रुवभावो नियतत्वं भवदन्योन्यविधये स्यादित्यर्थः ।

नायमयं नेहायमितिसंसर्गान्योन्याभावप्रतीति-
व्यवहारौ विलक्षणौ प्रत्यक्षौ तयोर्गतिस्त्वयापि व-
क्तव्या तत्राऽप्युदीरितदोषपरम्परापत्तिरित्याशङ्क्याह ।

२५० सिद्धान्ते दोषोद्धारः ।

मम चानिर्वचनीयतैव प्रतीतिव्यवहारव्यवस्थापर्य-
नुयोगवाणवारणाय वज्रवारवाणायमाना विजयते । मम
त्वेवं दर्शनं प्रतीतिसिद्धत्वादत्यन्तासद्विलक्षणमभवदपि ज-
गत्तथा सत्त्वोपगमेऽपि बाध्यमानत्वादनिर्वचनीयमिति ।

भ्रमेति देहात्मव्यवहारवदाबोधमविचारितरमणीययोः प्रतीतिव्यवहारयोरुपपत्तिरिति न स्वव्याघातकत्वाशङ्केति तात्पर्य्यम्। प्रतीतिव्यवहारव्यवस्था कथमिति चोद्य-प्रतीतिव्यवहारव्यवस्थापर्यनुयोगः स एव बाणस्तन्निवारणाय वज्रोपममभेद्यं वारवाणं कवचस्तद्वदाचरतीति वारवाणायमाना ऽनिर्वचनीयतैव विजयत इति योजना। किमिदमनिर्वचनीयत्वं न तावन्निर्वचनानर्हत्वं मूकीभावप्रसङ्गात्, नाऽपि सद्वैलक्षण्यं असतोऽपि तथात्वापातात्, नचासद्वैलक्षण्यं सतोऽनिर्वचनीयत्वापातात्, नापि सदसद्वैलक्षण्यं सदसतोः प्रत्येकमनिर्वचनीयत्वापातात्, नच सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वं तस्य तथाभूतस्य क्वाप्यदर्शनात्प्रमाणाभावाच्चेत्याशङ्क्याह *भ्रम इति* ख्यातिविशेषविषयत्वे सति बाध्यत्वानुपपत्तिस्तथात्वसाधिका तथाहि खपुष्पसमत्वेऽपरोक्षत्वानुपपत्तिरात्मसमत्वे बाधानुपपत्तिः न चान्यत्र दृष्टमेवान्यत्राऽऽश्रयणीयं दर्शनाऽनवस्थापातादिति । उक्तं च—

"सत्त्वे न भ्रान्तिबाधौ स्तां नासत्त्वे ख्यातिबाधकौ ।
सदसद्भ्यामनिर्वाच्याऽविद्या वेद्यैः सह भ्रमा"इति ।

प्रपञ्चानिर्वचनवादिना तन्मध्यपतितसंसर्गेतरेतराभावयोर्वैलक्षण्यं प्रतीताकारमङ्गीकृत्य तत्त्वांशखण्डने नाऽनुभवविरोधोऽपीत्याह ।

२५१ अनिर्वचनीयमतेऽनुभवाविरोधाभावः ।

अतएव प्रतीयमानत्वाद्वैचित्र्यमनयोर्घुष्यमाणमतिदू-

रनिरस्तम् । उक्तप्रतियोग्यादिवैचित्र्यानुपपत्तितः प्रतीयमानस्यैव बाध्यताया एवं कथनात् ।

तस्मात्—

अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ ।
सत्यां स्यात्तद्व्यवस्थेति स्वाश्रयं कश्चिकित्सतु ॥ ३१ ॥

* अत इति * अनयोरभावयोः प्रतीयमानत्वाद्वैचित्र्यं घुष्यमाणं दूरनिरस्तमुक्तमित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह * प्रतियोगीति * आदिपदेन लक्षणादिवैचित्र्यसङ्ग्रहः * प्रतीयमानस्यैवेति * उपाधिविशेषे प्रतिपत्तिमात्रं निषेधे प्रयोजकं न प्रमितिरित्युक्तम् । बाध्यताया एवेति प्रातीतिकरूपाङ्गीकारेण विरोधपरिहार ईरितः । यस्मात्संसर्गेतरेतराभावयोरसङ्कीर्णलक्षणासिद्धिः तस्मादित्युपसंहरति * तस्मादिति * संसर्गेतरेतराभाववैलक्षण्यं प्रतियोगिवैलक्षण्याद्वुत संसर्गाभावान्योन्याभावरूपवैलक्षण्यादिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति । अन्योन्याभावश्च संसर्गाभावश्चान्योन्याभावसंसर्गाभावौ तयोर्भेदस्तस्य व्यवस्थितिः सिद्धिस्तस्यां सत्यां तद्व्यवस्था स्यात्तयोः संसर्गान्योन्यरूपप्रतियोगिनोर्भेदः स्यात् अन्योन्याभावरूपत्वाद्भेदस्य अतश्चान्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदसिद्धावन्योन्याभावरूपभेदः प्रतियोगिनोः सिध्येत् सिद्धे च प्रतियोगिभेदे संसर्गान्योन्याभावभेदसिद्धि-

१ उक्तमिति सो० पु० पा० ।
२ एवं कथनादिति सो० पु० पा० ।

रिति परस्पराश्रयः, आत्माश्रयत्वं तु प्रतियोगिभेदस्यान्योन्याभावरूपत्वात्स्वसिद्धौ स्वसिद्धिरिति दर्शितम् । द्वितीयविकल्पपरिहारतयाऽयमेव श्लोको योज्यः तथाहि अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदव्यवस्थितौ सिद्धायामन्योन्याभावो यो न भवति निषेधः संसर्गाभाव इति भेदव्यवस्था सिध्यतीत्यात्माश्रयत्वं कः प्रतिविदधात्वित्यर्थः । यथासम्भवमात्माश्रयादीतिपुरेरितदोषविशेषपरतयाऽप्ययं ग्रन्थो योजनीयः । इदानीं प्रकारान्तरेणोक्तदोषपरिहारं शङ्कते ।

२५२ एवकारार्थानिरुक्तिः ।

[1]अभाव एव यत्रेति सावधारणं वक्तव्यमिति चेन्न । एवकारेण किमधिकमभिधीयते । भावो निषिध्यत इति चेन्न । तस्याभावपदेनैव लब्धत्वात्, भावनिषेधोऽभाव इत्यनर्थान्तरमिदम् । भावसामानाधिकरण्यनिषेध एवकारार्थ इति चेन्न । उक्तेनैव गतार्थत्वात् । अन्योन्याभावस्य च तस्य स्मृतावपि सम्भवात् न हि भावसामानाधिकरण्यं स्मृतिः स्मृतौ च भावमभावं चैकत्र मन्यमानेन तस्याप्येष्टव्यत्वात् तयोः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वात् न हि रूपरसयोरेकत्राभावेन तत्सामानाधिकरण्याभावः स्यात् ।

* अभाव इति* स्मृतित्वाभावो यस्मिन् ज्ञाने

---

१ ननु स्मृतित्वस्याभाव इति पु० पा० ।

साऽनुभूतिरित्युक्तं स्मृतित्वान्योन्याभावमादाय स्मृतावतिव्याप्तिरुच्यते स्मृतित्वात्यन्ताभावाधिकरणं ज्ञानमनुभूतिरिति तु लक्षणेन स्मृतावतिव्याप्तिस्तस्यास्स्मृतित्वसमवायित्वेन तदत्यन्ताभावानधिकरणत्वादिति शङ्कार्थः। अत्यर्थवाचकैवकारार्थनिरूपणान्नैवमिति परिहरति * नेति *। भावनिषेधोऽभिधीयते स्वाभावस्य स्वभावेन सहासामानाधिकरण्यमुतार्थान्तरमिति विकल्पाभिप्रायः। भावनिषेध एवकारार्थ इति प्रथमकल्पमवलम्बते * भाव इति * भावनिषेधवाचकैवकारः किमभावशब्दानतिरिक्तार्थः किम्वाऽतिरिक्तार्थः, आद्ये सहप्रयोगानुपपत्तिरेवकारार्थस्याभावपदेनोक्तत्वाद्धस्तशब्देनैव विवक्षितार्थलाभे करशब्दाप्रयोगवदिति मन्वानः परिहरति * नेति * एवकाराप्रयोगे स्मृतित्वसंसर्गाभावमात्रं स्मृतावप्यस्तीति पूर्वोक्तप्रसङ्गः सुस्थ इति भावः। अस्तु तर्ह्यनयोः शब्दयोरतिरिक्तार्थत्वमित्यत आह * अभावेति * अनर्थान्तरमर्थान्तरं न भवति भूतले घटो नेति घटनिषेधस्य तत्र घटाभाव इतिशब्दस्य च लोके पर्यायत्वावगमादेकार्थत्वानुभवाच्च नातिरिक्तार्थत्वं तेनैवकारो व्यर्थ इत्यर्थः। स्मृतित्वस्याभाव एवेत्यस्यायमर्थः स्मृतित्वेनासमानाश्रयस्तदभावो यत्र ज्ञाने साऽनुभूतिरिति। नच स्मृतावतिव्याप्तिः स्मृतित्वान्योन्याभावस्य स्मृतित्वेन समानाधिकृतत्वात्तत्रेति द्वितीयं कल्पं शङ्कते * भावेति * स्मृतित्वाभावस्य स्मृतित्वभावेन सामानाधिकरण्यनिषेध एवकारार्थ इत्यर्थः।

सामानाधिकरण्यं नामैकधर्मिनिष्ठत्वं भावाभावयोस्ते-
न स्मृतित्वाभावो यत्रेत्युक्त्यैव स्मृतित्वस्यानुभूतिधर्मि-
निष्ठत्वस्यार्थान्निषेधात्तदसामानाधिकरण्यमभावपदेनै-
व लब्धमित्येवकारो व्यर्थ इत्युक्तन्यायेन परिहृतमेतद्बो-
ध्यमित्याह *नेति* नन्वभावपदं स्मृतित्वाभावं मुखतो
वक्ति सामानाधिकरण्याभावं त्वर्थतो द्योतयति, नच अ-
र्थद्योतितस्य मुखतो वाचकं पदान्तरं तेन न पुनरुक्तं
अन्यथाऽद्वितीयपदेनार्थसिद्धस्य जगन्मिथ्यात्वस्य
मुखतो वाचकं वाचारम्भणमित्यादि पुनरुक्तत-
या व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्याह * अन्योन्येति * स्मृतौ
स्मृतित्वान्योन्याभावस्य तस्य च भावसामानाधि-
करण्यनिषेधस्य भावादित्यर्थः । भावसामानाधिकर-
ण्यान्योन्याभावो न स्मृतिनिष्ठः स्मृतित्वसामाना-
धिकरण्याभावत्वात् संसर्गाभाववदित्याशङ्क्याह *
न हीति * अन्योन्याभावाभावे स्मृतेः सामानाधिक-
रण्यैक्यं स्यात्तेन स्मृतिः स्मृतित्वसानाधिकरण्यान्योन्या-
भाववती ततो भिन्नत्वादनुभूतिवदित्यर्थः ।स्मृतौ स्मृ-
तित्वतदन्योन्याभावयोः सामानाधिकरण्ये सति कथं
सामानाधिकरण्याभावस्तयोर्विरुद्धयोरेकधर्मिनिष्ठत्वा-
योगादित्याशङ्क्याह * स्मृतौ चेति * स्मृतौ स्मृतित्वं
तदभावं च मन्यमानेन त्वया तस्य सामानाधिकर-
ण्यान्योन्याभावस्य सामानाधिकरण्यस्य चैकत्र स्मृ-
तावेष्टव्यत्वादविशेषादित्यर्थः । यद्वा एकत्र भूतले घ-
टं तदन्योन्याभावं च मन्यमानेन त्वया स्मृतौ च
सामानाधिकरण्ये सत्यपि तदन्योन्याभावस्येष्टव्य-

स्वादविशेषादित्यर्थः । यद्वा एकत्र स्मृतौ स्मृतित्व-
भावं तदभावं च मन्यमानेन सामानाधिकरण्याभा-
वस्य चेष्टव्यत्वात् तथा हि सामानाधिकरण्याभावो
नाम यत्र स्मृतित्वं तत्र स्मृतित्वाभावो नास्ति यत्र
स्मृतित्वाभावस्तत्र स्मृतित्वं नास्तीति ततश्च यत्र स्मृ-
तित्वं तत्र स्मृतित्वाभावो नास्तीति स्मृतित्वमस्ती
त्युक्तं स्यात् अभावनिषेधस्य भावविधानत्वात् तथा
यत्र स्मृतित्वाभावस्तत्र स्मृतित्वं नास्तीति स्मृतित्वा-
भावोऽस्तीति कथितं स्याद्भावनिषेधस्याभावविधिप-
र्यवसायित्वादित्यर्थः । भावाभावयोरेकतरनिषेधेऽन्य
तरविध्यावश्यकत्वे हेतुमाह *तयोरिति* तयोर्भावा-
भावयोः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वादन्योन्यनिषेधरूपत्वा-
दितियावत् । यद्वा स्मृतौ स्मृतित्वभावमभावञ्चाभ्यु-
पगच्छता भावाभावसामानाधिकरण्यतदभावौ कि-
मित्येष्टव्यावित्याशङ्क्याह * तयोरिति * तयोः सामा-
नाधिकरण्यतदभावयोः परस्परप्रतिस्पर्द्धिरूपत्वात्स्मृ-
तित्वं तदभाववत्ताप्येष्टव्यावित्यर्थः । सामानाधिकर-
ण्यतदभावयोः सामानाधिकरण्ये तदभावे वा सह-
भावानुपलम्भात् स्मृतावपि न सहभावसम्भव इ-
त्याशङ्क्याह * न हीति * रूपरसयोरेकत्र रूपे रसे वा
सहभावानुपलम्भमात्रेण घटादिद्रव्ये सामानाधि-
करण्यतदभावयोरसहभावेऽपि स्मृतौ सहभावः
स्यादित्यर्थः । अथवाऽनुभूतौ स्मृतित्वतदभावयोः सा-
मानाधिकरण्यदर्शनात्स्मृतावपि तयोरसामानाधिक-
रण्यं न स्यादित्याशङ्क्याह * न हीति * यद्वा स्मृति-

व्यतिरिक्तं स्मृतित्वं स्मृतित्वतदभावयोः सामानाधिकरण्यादर्शनादननुभूतावपि न तत्सामानाधिकरण्यमित्याशङ्क्य वायौ रूपरसयोः सामानाधिकरण्याभावेऽपि पृथिव्यां तदभाववदन्यत्र भावाभावसामानाधिकरण्याभावेऽप्यनुभूतौ भवेदतश्च लक्षणासिद्धिरित्याह * न हीति *

भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वात्तयोरेकत्राऽभ्युपगच्छता सामानाधिकरण्याभावोऽभ्युपगन्तव्य इत्युक्तमयुक्तमन्योन्याभावतत्प्रतियोगिनोरेकधर्मिनिष्ठतया रूपरसवदपरस्परप्रतिक्षेपरूपत्वादिति शङ्कते।

२५३ अपरस्परप्रतिक्षेपरूपत्वशङ्कानिरासः।

समानविषययोर्भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकतैव न सिद्धेति चेत्तर्हि तथाविधयोर्भावतदभावपदसङ्केतनं न रूपरसयोरिति रुचिस्ते प्रमाणम् । रूपरसयोः परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वात्तदभावे तयोः सामानाधिकरण्याभाव आस्ताम्, अत्र तु नैवमिति चेन्न । तथात्वस्याऽसामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वे तद्व्यतिरेकः सामानाधिकरण्यप्रयोजकः स्यादिति रूपरसादीनामसामानाधिकरण्यापत्तिः भावाभावयोरसामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च ।

समेति यद्वा न परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वे भावाभावत्वं प्रयोजकं किं तु संसर्गाभावतत्प्रतियोगित्वं इत्यभावस्यान्योन्याभावतत्प्रतियोगिनोरेकधर्मिसमावेशासिद्धमतः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वादिति प्रा-

गुक्तो हेतुरसिद्ध इति शङ्कते *समेति* विमतौ न भावाभावशब्दवाच्यौ परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वाद्रूपरसवदतो भावाभावशब्दवाच्यत्वमिच्छताऽन्योन्याभावतत्प्रतियोगिनोरन्योन्यप्रतिक्षेपात्मकत्वमेष्टव्यमिति परिहरति *तर्हीति* तथाविधयोरन्योन्याभावतत्प्रतियोगिनोरन्योन्यप्रतिक्षेपानात्मनोर्भावाभावपदसङ्केतनं रूपरसयोस्तथाविधयोस्तन्नास्तीत्यत्र ते रुचिः-स्वपक्षराग एव प्रमाणं नान्यदस्तीत्यर्थः ।

भावाभावपदवाच्यत्वात्स्मृतित्वतदन्योन्याभावयोरन्योन्यप्रतिक्षेपात्मकत्वमेष्टव्यं चेत्तर्हि तयोरसामानाधिकरण्यं न स्यादन्योन्यप्रतिक्षेपानात्मकत्वलक्षणासामानाधिकरण्यप्रयोजकाभावादिति शङ्कते *रूपरसयोरिति* तदभावे-रूपरसयोरेकत्र वाय्वादावभावे तयोः सामानाधिकरण्याभावो भवतु परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वस्यासामानाधिकरण्यप्रयोजकस्य सत्त्वादित्यर्थः । व्यापकाभावाद्व्याप्यासामानाधिकरण्याभावः प्रकृते निर्ध्रायत इत्याह *अत्रेति* अत्र-स्मृतौ स्मृतित्वतदन्योन्याभावयोरसामानाधिकरण्यं न सम्भवति परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वेनासामानाधिकरण्यप्रयोजकस्याभावादिति नानुभूतित्वसम्भव इति प्रसङ्गस्स्यात् स्मृतित्वतदन्योन्याभावयोरनुभूतावसामानाधिकरण्यमास्तामन्योन्यप्रतिक्षेपानात्मकत्वात्स्मृतौ तु स्मृतित्वतदन्योन्याभावयोः परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वं नास्ति तेन परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वेन सामानाधिकरण्यमत्र भविष्यतीति भावः । अकृत-

कत्वस्य नित्यत्वप्रयोजकत्ववत्परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वस्यासामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वे परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वं सामानाधिकरण्यप्रयोजकं स्यादिति तद्विरहिणां रूपादीनां घटादावैकाधिकरण्यं न स्यादिति परिहरति * नेति * तथात्वस्य–परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वस्येत्यर्थः । तद्व्यतिरेकस्तदभावः–परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वमित्यर्थः । परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वलक्षणसामानाधिकरण्यप्रयोजकस्य रूपादावव्याप्तिमभिधायेदानीमतिव्याप्तिमाह * भावाभावयोरिति *

न भावनिषेध एवकारार्थो, नाप्यसामानाधिकरण्यमपि तु सामानाधिकरण्यासहकृतं तदभाव इति शङ्कते ।

२५४ सामानाधिकरण्यनिषेधस्यैवकारार्थत्वाभावः ।

असामानाधिकरण्यमेव यत्रेति विवक्षितमिति चेन्न। एवकारार्थदौस्थ्यतादवस्थ्यात् । एतेन विलक्षण एवायमभावो भावसहासनानुप्रवेशी य एवकारसमभिव्याहारेणोच्यत इति निरस्तम् । तस्यापि वैलक्षण्यं प्रतियोग्याश्रयनिषेधतासाम्येऽपि सामानाधिकरण्यविरहादुन्नेयं तच्च तुल्यमभावान्तरेण । सामानाधिकरण्याभावप्रत्ययेनेति चेन्न । प्रत्ययविशेषकस्यार्थस्य स्मृतावपि भावात् । अन्योन्याभावव्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभाव इत्युक्तौ च स्मृतिव्यतिरिक्तपक्षोक्त एव दोषः तदाऽऽस्तां विस्तरः ।

* असामानाधिकरण्यमिति * उदीरितरीत्या स्मृतौ सामानाधिकरण्याभावे सामानाधिकरण्यमप्यस्ति अनुभूतौ पुनरसामानाधिकरण्यमेवेति ना*-व्याप्त्यसम्भवावित्यर्थः। अत्राप्येवकारेण किमुच्यते सामानाधिकरण्यनिषेधश्चेत्तस्यासामानाधिकरण्यपदेनैव लब्धत्वादेवकारो व्यर्थः अन्यश्चार्थो निरूपयितुमशक्य इति परिहरति * नेति *

उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति *एतेनेति* विलक्षण एवान्योन्याभावव्यतिरिक्त एवायमभावो भावसहासनानुपवेशी–भावसामानाधिकरण्यविरोधी य एवकारसमभिव्याहारेण समाम्नायते–कथ्यत इतीदमपि मतं निरस्तमित्यर्थः। तथा हि-तस्याभावस्यान्योन्याभावाद्वैलक्षण्यं धर्मिवैलक्षण्या,दुत प्रतियोगिवैलक्षण्या,दाहो स्वित्स्वरूपवैलक्षण्या,दुत सामानाधिकरण्याभावा,दुत तत्प्रत्यया,दिति विकल्प्य विकल्पत्रयं पराकरोति * तस्यापीति * प्रतियोगी चाश्रयो धर्मी च निषेधश्च प्रतियोग्याश्रयधर्मिनिषेधाः तदभावस्तत्ता तस्या अभावस्यान्योन्याभावेन समत्वेऽपि तस्य ततो वैलक्षण्यं सामानाधिकरण्यविरहाद्भेयमिति चतुर्थः कल्पः परिशिष्यत इत्यर्थः। अस्तु तर्हि को दोष इत्यत आह * तच्चेति * अन्योन्याभावेऽपि परस्परप्रतिक्षेपात्मकतया सामानाधिकरण्याभावो दर्शित इत्यभावान्तरस्यान्योन्याभावेन सह तुल्यं तदित्यर्थः। सामानाधिकरण्याभावप्रत्ययादभावान्तरस्यान्योन्या-

* नास्त्यतिव्याप्त्यसम्भवाविति सं० पु० पा०।

भावाद्वैलक्षण्यमुन्नेयमिति चरमपक्षमुत्थापयति * स-मेति * सामानाधिकरण्याभावस्य कर्मतया प्र-त्ययव्यावर्त्तकस्यान्योन्याभावेऽपि भावात्तत्प्रत्ययस्य तत्रापि प्रसङ्गेन न तेनापि वैलक्षण्यं सम्भवतीति परि-हरति * नेति * अन्योन्याभावव्यतिरिक्तस्मृतित्वा-भावो यत्र ज्ञाने साऽनुभूतिरिति लक्ष्यतेऽतो नाति-व्याप्त्यादयो दोषा इत्याशङ्क्याह * अन्योन्येति * य-त्किञ्चिदन्योन्याभावव्यतिरिक्ताभाववत्त्वं, किंवा स-र्वान्योन्याभावव्यतिरिक्ताभाववत्वं, आद्ये अन्यो-न्याभावविशेषवत्यां स्मृतावतिव्याप्तिः अन्त्ये ल-क्षणासिद्धिः असर्वज्ञस्य सकलस्मृतित्वान्योन्याभाव-ज्ञानासम्भवेन तद्व्यतिरेकासिद्धेरिति स्मृतिव्यतिरेकप-क्षोक्तदोष इत्यर्थः । उपसंहरति * तदिति *

स्मृतित्वव्यतिरेको हि स्मृतित्वाभाववत्वं वा, स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं, तज्ज्ञानं वेति, त्रिधा विकल्प्य प्रथमकल्पमपाकृत्य द्वितीयतृतीया-वपि प्राभाकराभीष्टौ पराकरोति ।

२५५ द्वितीय तृतीयविकल्पनिरासः ।

नापि स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं तद्धीर्वे-ति पक्षः, अन्योन्याभावेऽपि भवतामभावव्यवस्थायास्ता-दृशत्वेनोक्तप्रसङ्गस्य समानत्वात्[1] ।

* नापीति * हेत्वाकाङ्क्षायामाह *अन्योन्येति * दृश्ये प्रतियोगिनि धर्मिमात्रमभाव इति प्राभाकरै-

१ प्रसङ्गसमानेति सो० पु० पा० ।

रङ्गीकृत्य संसर्गाभावव्यवहारहेतुत्वं धर्मिस्वरूपस्य यथेष्यते तथा तादात्म्यप्रतियोगिकाभावव्यवहारहेतुत्वमपि धर्मिस्वरूपस्यैष्टव्यमभावत्वाविशेषादतश्चान्योन्याभावमादाय स्मृतेरनुभूतित्वप्रसङ्गतादवस्थ्यमित्यर्थः।

यद्यपि संसर्गेतरेतराभावयोर्धर्मिस्वरूपानातिरेकान्न स्वाभाविकवैचित्र्यं तथाऽपि प्रतियोगिनोः संसर्गित्वतदात्मत्वयोर्वैचित्र्यात्तद्वारकं वैचित्र्यमनयोरपि तेन संसर्गाभावविवक्षायां नान्योन्याभावमादाय स्मृतावतिव्याप्तिरिति प्रकारान्तरेण प्रत्यवतिष्ठते ।

२५६ प्रकारान्तरेणसंसर्गाभावनिर्वचननिरासः।

अथान्यदेव किञ्चित्संसर्गाभावनिर्वचनं क्रियते तथा हि—स्मृतित्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधस्तत्र तदभावस्य संसर्गाभावत्वं, यत्र तु तदात्मत्वेन तत्र तदभावस्य न संसर्गाभावता, किन्त्वन्योन्याभावत्वमेव, स च इह न विवक्षितः पूर्वकएव तु संसर्गाभावो विवक्षित इति । नैतद्विचारसहम् । संसर्गितया निषेध इति येयं तृतीया सा लक्षणे वा? सहयोगे वा? कारकभेदे वा करणादौ?। नाद्यः संसर्गितया लक्षितस्यैवान्योन्याभावमादाय प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । तत्सहितस्यैवान्योन्यनिषेधस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । ततीयस्तु न सम्भवति अत्यन्तनिषेधस्यानुत्पत्तिधर्मकत्वात्। तस्य च प्रकृतोदाहरणत्वात्।

अथेति अनाश्रयत्वे सति व्यावर्तकः प्रतियोगी हेतुस्मृतित्वेनाभावयोर्निरूपणात् प्रतियोगिवैचित्र्यमेव कुत इत्यत आह *तथाहीति* स्मृतित्वस्य यत्र निषेधस्तत्रतदभावस्य संसर्गाभावत्वामित्युक्तेऽन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासाय संसर्गितयेत्याह ।अन्योन्याभावमविज्ञाय संसर्गाभावस्य ततो व्यावृत्तिरेव दुर्घटेत्यतस्तल्लक्षणमाह *यत्रेति* यत्र–यस्मिन् धर्मिणि स्मृतित्वस्य तादात्म्यतया धर्मिस्वरूपत्वेन निषेध इत्यनुषङ्गः । अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावत्वनिषेधेन सुन्दोपसुन्दतया संसृष्टमेव किं विधित्सितमित्यत आह *किं त्विति* संसर्गेतरेतराभावयोः प्रतियोगिद्वारकवैचित्र्यमस्तु प्रस्तुते किं स्यादित्यत आह *स इति* कस्तर्हि अभावोऽनुभूतितया विवक्षित इति तत्राह *पूर्वेति* कप्रत्ययो ऽनन्यार्थः । स्मृतित्वस्य संसर्गितया निषेधपूर्वकः संसर्गाभाव एव नान्योन्याभावः स इह–लक्षणवाक्येऽभिधित्सितोऽनुभूतिः स्मृतित्वसंसर्गवती ज्ञानत्वात्सम्प्रतिपन्नवादित्याशङ्क्य गृहीतग्रहणत्वमुपाधिरिति तु शब्दार्थः। गृहीतग्रहणत्वं धारावाहिकविज्ञाने ऽतिव्यापकमिति परिहरति *नेति* विचारासहत्वं विकल्पपुरःसरमप्युपपादयति *संसर्गेति* लक्षण इति इत्थंभावलक्षणे। छात्रेणोपाध्यायं पश्यतीति वत् । सहयोग इति सहोपलम्भनियमे नीलतद्धियोरितिवत् *कारणभेदे करणादाविति* कारणविशेषयोः कर्तृकरणयोरिति यावत्। देवदत्तेन पद्भ्यां नगरं गतमिति वत्तृतीयाया लक्षणार्थत्वं

दूषयति * नेति * संसर्गितया लक्षणेन लक्षितं स्मृतित्वं स्मृतिर्न भवतीति योऽन्योन्याभावस्तमादाय स्मृतावति-व्याप्तितावदवस्थ्यादित्यर्थः। सहयोगार्थेयं तृतीयेति द्वितीयं दूषयति *नापीति* संसर्गित्वसहितं स्मृतित्वं स्मृतेर्व्यतिरिक्तमित्यभ्युपगच्छताऽन्योन्याभावस्य स्मृतौ प्रत्याख्यातुमशक्यतया सैवातिव्याप्तिरित्यर्थः। स्मृति-त्वस्य यत्र ज्ञाने संसर्गितया निषेधः सा ऽनुभूतिरिति लक्षणे तृतीयाया लक्षणार्थत्वे सहयोगार्थत्वे च स्मृ-तावतिव्याप्तिमभिधाय करणाद्यर्थत्वे लक्षणस्यासम्भ-वमाह * तृतीय इति * संसर्गितयेति तृतीयायाः करणार्थत्वे कर्त्रर्थत्वे वा निषेधस्य तत्कार्यत्वं व-क्तव्यं तत्र स्मृतित्वप्रागभावः, प्रध्वंसो, ऽत्यन्ता-भावो वा, निषेधशब्दार्थ इति वक्तव्यं न ताव-त्प्रागभावात्यन्ताभावयोः संसर्गितया जन्यत्वं त-योरनादित्वादित्याह * अत्यन्तेति * ध्वंसस्य कार्य-त्वात्स्मृतित्वप्रतियोगिकः संसर्गितया यत्र ज्ञाने जन्यते साऽनुभूतिरिति लक्षणमस्तु तर्हीत्यत आह * तस्येति * स्थितस्य प्रध्वंसादनुभूतौ कदा चित्स्मृ-तित्वसंसर्गप्रसङ्गादत्यन्ताभावः प्रकृतोदाहरणं अतश्च लक्षणासम्भव इत्यर्थः। उदाह्रियते इत्युदाहरणं लक्ष-णमनुभूतिरिति यावत्।

शिष्यं पुत्रेण पश्यतीतिवत्संसर्गितयेति तृ-तीयेत्थम्भूतलक्षणा तेन स्मृतित्वस्य संसर्गितया प्रका-रेण यत्र निषेधः साऽनुभूतिरिति प्रकारान्तरेण लक्ष-णमाशङ्कते।

२५७ तृतीयाया इत्थम्भावार्थकत्वेऽपि दोषः ।

प्रकारवाचिनीयं तृतीयेति चेन्न । प्रकारशब्दार्थस्याधिकस्य निर्वक्तव्यत्वापातात् । प्रकारः प्रकार एवेति चेन्न। अविदितलक्षयस्य लक्षणमनभिधायेतरव्यवच्छेदेन तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् अन्यथा सर्वत्र प्रष्टारं प्रति लक्षणानभिधानापातात् । को घट इत्यादिपृष्टे घट एव घट इत्ययैवोत्तरं सङ्गच्छेत । प्रकार एवेति पक्षो नोपपन्नः सदोषत्वादिति वक्ता को दोष इत्यनुयुक्तो दोष एव दोष इत्यभिधायैव च निर्वृत्तो भवेदिति ।

* प्रकारेति * संसर्गितयेति प्रातिपदिकोपरियेयं तृतीया तस्याः प्रातिपदिकार्थानतिरिक्तार्थत्वे पौनरुक्त्यमतिरिक्तार्थत्वेऽर्थं स इति निदर्शनीयः स्यादिति परिहरति *नेति* द्विविधं त्रिविधमित्यादिलोकव्यवहारे प्रकारपदार्थः प्रसिद्ध एव तेन प्रकारपदस्य प्रकार एवेति निर्वचनं स्यादिति शङ्कते * प्रकार इति * सन्दिग्धः पदार्थो लक्षणतः सिध्यतीत्यभ्युपगमात्सन्दिग्धप्रकारपदार्थमविदितप्रकारपदार्थं च प्रति तत्तल्लक्षणमभिधानीयं अन्यथा सजातीयविजातीयपदार्थव्यावृत्ततया नासौ दर्शयितुं शक्य इति परिहरति

---

१ यद्यपि प्रकारवाचिनीयं तृतीयेति न युक्तं सदोषत्वादित्युक्ते को दोष इति पृच्छतां दोषविशेषस्वरूपाभिधानमावश्यकं नह्यत्राऽपि लक्षणप्रश्नो येन प्रकारलक्षणप्रश्नसमानन्यायता स्यात् यद्यत्र विशिष्य दोषविशेषाभिधानं न भवेत्तदा सदोषत्वादिति हेतुरेव नोपपादितः स्यात् तथाऽपि दोषलक्षणप्रष्टारं प्रतीदमुक्तमिति भावः ।

* नेति * अविदितं लक्ष्यं येन सोऽविदितलक्ष्यस्तस्येति यावत् । लक्ष्यपदेनैव लक्ष्यज्ञानसिद्धौ लक्षणाभिधानं व्यर्थमित्याशङ्क्याह * अन्यथेति * सर्वत्र लक्षणाभिधानमापादयितुमुन्नीतरीतिमन्यत्र प्रसारयति * क इति * को घट इति प्रश्नस्य घट एवोत्तरं अन्यथाऽऽम्रान्पृष्टः कोविदारानाचष्टे इतिवत् प्रश्नाननुगुण्यप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह *प्रकार इति * निर्वृत्ती भवेदिति पाठान्तरम् । निर्वृत्तीभवेत् चरितार्थः स्यादित्यर्थः ।

स्मृतिलक्षणरहितमनुभूतिरिति तृतीयकल्पे स्मृतित्वव्यतिरिक्तज्ञानपक्षोक्तं दूषणमतिदिशति ।

२५८ तृतीयकल्पे दूषणातिदेशः स्मृतिलक्षणानिरुक्तिश्च ।

स्मृतित्ववत् स्मृतेर्लक्षणान्तरेण रहितत्वमनुभूतित्वमिति प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । गृहीतस्य हि ज्ञानं स्मृतिरिति च स्मृतिलक्षणे धारावाहिकज्ञानेऽतिप्रसक्तिः । सापेक्षज्ञानं स्मृतिः, सापेक्षता च स्वविषयनियमे समानविषयज्ञानापेक्षतेति चेन्न । प्रत्यभिज्ञाया *भागस्य स्मृतित्वापत्तेः । एवमस्त्विति चेन्न । तर्हि प्रत्यभिज्ञायां स्मृत्यनुभवभागयोर्भिन्नविषयत्वव्यवस्थितौ तदभेदः केन गृह्येतेति[1] । संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिरित्यपि न, सामग्रीतः सर्वसम्भवेन लक्षणस्यासम्भवात् । असाधारणतद्धेतुकधीत्वमिति चेन्न । आत्मप्रत्यभिज्ञानेऽप्यापत्तेः

१ पूर्वदोष आवर्ततं इत्यधिकं का० मु० पु० ।
* स्वतन्त्रभागस्येति सो० पु० पा० ।

आत्ममनोयोगस्यासाधारण्यात् । कार्य्यैक्यानवधारणे च कारणत्वानवधारणात् । तदैक्यं च तदेव लक्षणं स्यात् । येन ज्ञानेनार्थो ज्ञाततात्मकः क्रियते तदनुभवो, येन तु ज्ञानमेव[2] तथा तत्स्मरणमिति चेन्न । ज्ञातो ज्ञास्यते चेत्यनुमानादावप्यापत्तेः ।

* स्मृतित्वेति * स्मृतित्वसमवायः स्मृतिलक्षणमेकं तावत्, तदपेक्षया लक्षणान्तरं गृहीतग्रहणमित्यादि, तद्रहितज्ञानमनुभूतिरिति लक्षणे रहितशब्देनाभावमात्रविवक्षायामन्योन्याभावमादाय, संसर्गाभावविवक्षायां तदन्योन्याभावमादाय स्मृतावुक्तातिव्याप्तेः परिहर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

स्मृतिलक्षणान्तरमभ्युपगम्य तद्रहितत्वं नानुभूतिलक्षणं यत्किञ्चित्स्मृतिलक्षणरहितत्वस्य स्मृत्यन्तरे भावात्सकलस्मृतिलक्षणराहित्यस्यास्मादृशां दुरवगम्यतया लक्षणासिद्धिरित्युक्तं इदानीं स्मृतिलक्षणानिरूपणाच्च तद्रहितत्वं नानुभूतित्वमित्याह *गृहीतेति* ज्ञानं स्मृतिरित्युक्ते प्रमाणज्ञानेऽतिप्रसक्तिस्तन्निवारणायाऽऽह * गृहीतेति * तावत्युक्ते स्मर्य्यमाणेऽतिव्याप्तिस्तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं ज्ञानमिति । तत् दूषयति * नेति * धारावाहिकबुद्धीनां गृहीतग्रहणरूपत्वात्स्मृतित्वप्रसक्तिरिति स्मृतिलक्षणस्य तत्राऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । गृहीतग्रहणत्वं यद्यपि न स्मृतिलक्षणं तथाऽपि सापेक्षज्ञानत्वं स्मृतित्वमिति लक्षणान्तरमनुवदति * से-

२ ब. तमेव ज्ञाततात्मकत्वेन क्रियते तत्स्मरणमिति का.मु.पु.पा. ।

ति * ज्ञानं स्मृतिरित्युक्ते प्रमाणज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तन्निवृत्त्यर्थं सापेक्षेति विशेषणम्। तथोक्ते कारणसापेक्षत्वाद्घटादावतिव्याप्तिपरिहारार्थं ज्ञानेति विशेषणम्। कुम्भोऽयमिति ज्ञानं चक्षुःसन्निकर्षापेक्षं भवतीति तत्रातिव्याप्तिं परिहरति * सापेक्षेति * ज्ञानापेक्षेत्युक्ते शब्दज्ञानापेक्षं शाब्दज्ञानं स्मृतिः स्यात् तदर्थमुक्तं समानविषयेति । तावत्युक्ते प्रमाणान्तरसापेक्षपौरुषेयवाक्यजन्यज्ञानेऽतिव्याप्तिरिति तदर्थमुक्तं विषयनियम इति। अन्यविषयानियमे तथात्वं नास्तीत्यत आह * स्वेति * अत्रैकश्चकारः समुच्चयार्थो द्वितीयस्तु स्मृतेः पूर्वानुभवसंस्कारजनिततया पूर्वानुभूतविषयत्वं पौरुषेयवाक्यजन्यस्य स्वप्रमात्वे ज्ञानान्तरापेक्षा न विषयनियमे तस्य शब्दसामर्थ्यनिबन्धनत्वादित्यव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा नास्तीत्येतदर्थः। सापेक्षज्ञानं स्मृतिरिति लक्षणे स्वविषयनियमे समानविषयज्ञानापेक्षता च सापेक्षतेति सम्बन्धः। सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाने स इत्यंशस्य पूर्वानुभूतविषयत्वं पूर्वानुभवसंस्कारजनिततया भवतीति तस्य स्मृतित्वप्रसङ्ग इति लक्षणमतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृत्यनुभवज्ञानद्वयात्मकत्वान्न तत्रातिप्रसक्तिरिति शङ्कते *एवमिति* प्रत्यभिज्ञानभागयोरन्योन्याघ्रातविषयत्वं, व्यवस्थितविषयत्वं, वा आद्ये स इत्यंशस्यानुभवत्वमयमित्यंशस्य च स्मृतित्वं द्वितीये तत्तेदन्तावच्छिन्नाभेदस्ताभ्यां न सिध्येदन्योन्यानाघ्रातविषयत्वान्नच साधकान्तरमस्तीति

परिहरति * नेति *

शालिकनाथोक्तं स्मृतिलक्षणमाह * संस्कारेति * ज्ञानं स्मृतिरित्युक्ते प्रमाणेऽतिव्याप्तिनिरासाय संस्कारजामिति। तावत्युक्ते प्रत्यभिज्ञायां प्रसक्तिवारणाय मात्रग्रहणम्। तावति च भ्रमसंस्कारजनितभयकम्पादिनिरासाय ज्ञानमित्युक्तम्। दूषयति * इत्यपि नेति * संस्कारमात्रजमिति मात्रग्रहणेन संस्कारातिरिक्तकारणमात्रनिषेध, उतासाधारणकारणनिषेध, इति विकल्प्याद्ये ऽसम्भवो लक्षणस्येत्याह * सामग्रीति इति *

"न किंचिदेकमेकस्मात्सामग्र्याः सर्वसम्भव" इति न्यायादित्यर्थः। द्वितीयकल्पमाशङ्कते * असाधारणेति * स चासौ हेतुश्चेति तद्धेतुरसाधारणश्चासौ तद्धेतुश्चेति तथोक्तः स यस्या धियः साऽसाधारणतद्धेतुधीस्तद्भावस्तत्त्वं ततस्तत्स्मृतित्वमित्यर्थः। एतच्चातिव्यापकमिति दूषयति * नेति * सोऽहमित्यात्मप्रत्यभिज्ञानस्य संस्कारातिरिक्तमसाधारणकारणं नास्तीति स्मृतित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। अस्त्येव संस्कारव्यतिरिक्त आत्ममनःसंयोगः कारणमित्याशङ्क्याऽऽह * आत्मेति * आत्ममनःसंयोगस्य सकलज्ञानसाधारणत्वमिति यावत्। अङ्कुरत्वाक्रान्तानां बीजकार्यत्वमितिवदेतद्धर्मवतां संस्कारकार्यत्वमिति स्मृतिगतानुगतरूपमवाधारि त्वया न वा, यदि न तत्राह * कार्येति * स्मृतिव्यक्तिसङ्ग्राहकानुस्यूतरूपपरिज्ञाने संस्कारकारणत्वमधिगन्तुमशक्यमिति लक्षणासिद्धि-

रित्यर्थः । यदि निरधारि तत्राह *तदिति* अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वात् तदेव लक्षणमस्तु व्यर्थमिदमित्यर्थः ।

एवं प्राभाकरीयस्मृतिलक्षणं खण्डयित्वा भट्टपादीयं लक्षणमुत्थापयति * येनेति * आत्मपरिणामरूपं ज्ञानमर्थनिष्ठां ज्ञाततां प्राकट्यापरपर्यायां करोतीति कौमारिलं दर्शनं तत्र च धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यादर्थो ज्ञाततात्मकः क्रियते इत्युक्तम् । येन अर्थनिष्ठज्ञातता क्रियते तदनुभव इति यावत् । स्मरणव्यावृत्त्यर्थमर्थेति विशेषणम् । ज्ञानस्य स्मृत्यनुभवद्वैराश्यादनुभवलक्षणमुक्त्वा सम्प्रति स्मृतिलक्षणमाह * येनेति * अनुभवभिन्नविषयं स्मरणमित्यङ्गीकारात् ज्ञाननिष्ठा ज्ञातता येन क्रियते तत्स्मरणमित्यर्थः । एवं सत्यनुमानार्थापत्त्योरपि स्मृतित्वप्रसङ्ग इति दूषयति *न ज्ञात इति* विमतो ज्ञातो व्यवह्रियमाणत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् ज्ञास्यते व्यवहरिष्यमाणत्वादित्यनुमाने व्यवहारानुपपत्तिरूपार्थापत्तौ च ज्ञाननिष्ठज्ञातताजनकत्वं स्मृतिलक्षणमस्ति न च स्मृतित्वमिति लक्षणमतिव्यापकमित्यर्थः ।

यदि कश्चिदुक्तदोषजातपरिहाराय लक्षणान्तरं कुर्यात्तत्रापि विषयद्वारा स्मृतिर्लक्ष्यते, कारणभेदाद्वा, किं वा विलक्षणकार्यजनकतयेति, तद्विभिन्नजातिसमवायितया, सर्वथाऽप्यनुपपत्तिरिति निगमनच्छलेन दर्शयति ।

२५९ स्मृतिलक्षणानुपपत्त्युपसंहारः ।

ततश्च विषयतः स्मृतिविवेचनमन्ततो वाक्येनाप्यनुभाव्यत्वात् कार्यकारणाभ्यां चानुगतरूपस्य प्राग-

सिद्धेर्जातितश्च सङ्करप्रसङ्गादशक्यमिति ।

ततश्चेति प्रागुक्तहेतुव्रातपरामर्शस्तत इति। प्रमाणाभिमतधारावाहिकप्रत्यये गृहीतगोचरतया स्मृतिविषयसाम्यं यतस्ततोऽनुभवात्स्मृतेर्विवेचनं विषयतोऽशक्यमिति परस्तात्सङ्गतिः । किंचैतद्गोचरज्ञानं स्मृतिरिति यत्तल्लक्षणप्रतिपादकं वाक्यं तत्स्मर्यमाणमगोचरीकृत्य लक्षणं न प्रतिपादयितुमीष्टे तेन तज्जन्यज्ञानस्यास्मृतित्वेऽपि तल्लक्षणवत्त्वादतिव्याप्तिरित्याह *वाक्येति* ननु वाक्यजन्यज्ञानं लक्षणं गोचरयति न स्मार्तमर्थमित्यत आह *अन्तत इति* लक्षणविशेषणतयाऽपि तद्गोचर एव इत्यभिप्रायः । नापि द्वितीयतृतीयावित्याह * कार्येति * कार्यकारणाभ्यां च स्मृतिविवेचनमशक्यं, कुत इत्यत आह *अनुगतेति* बीजत्वाक्रान्तमङ्कुरत्वाक्रान्तं प्रति कारणमितिवदेतदालिङ्गितमेतदालिङ्गितज्ञानं प्रति कारणमिति कार्यकारणभावोऽनुगतरूपोपाधावनुगन्तव्यः ततश्च लक्षणात्प्रागनुगतरूपसिद्धौ तदेव व्यावर्तकतया लक्षणमस्त्वव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वात्तदसिद्धौ लक्षणस्यासिद्धिरित्यर्थः । स्मृतित्वजातियोग स्मरणमिति चरमोऽपि न घटत इत्याह * जातीति * परस्परभिन्नायां स्मृतित्वानुभूतित्वयोः साङ्कर्यप्रसङ्गात्तदभाव इत्यर्थः ।

एवं स्मृतिलक्षणानिरूपणात्तद्रहितज्ञानत्वमनुभूतित्वमिति नास्मीयः पन्था असाधीयानिति संसाध्याधुना यदविदूरमाकालनियतोत्पत्त्यसाधारणबुद्धित्व-

मिति चरमोऽपि न चातुरीं प्राञ्चतीत्याह।

२६० चतुर्थविकल्पनिरासः।

नापि चतुर्थः यतः कार्य्यगतवैलक्षण्यानवगमे क कारणता कासाधारण्यं वा ज्ञेयमिति।

* नापीति * अनुभवाख्यकार्यानुगतरूपं कारणावगमात्प्रागवगतमनवगतं वा, यदि न, तदा कारणत्वमेव दुरवधारणमिति लक्षणासिद्धिरवगमे तस्य न्यूनवृत्तित्वे तदधीनज्ञानलक्षणाव्याप्तिरधिकवृत्तित्वे ऽतिव्याप्तिः समवृत्तित्वे तदेव लक्षणमस्तु व्यर्थमितरदित्याह * यत इति * यद्वा तदनुगतरूपमुपसङ्ग्राहकरूपान्तरोपाधौ ज्ञेयं चेदनवस्था, कार्यितलक्षणोपाधावबसेयत्वे लक्षणासिद्धावनुगतरूपासिद्धिस्तत्सिद्धौ च लक्षणासिद्धिरिति परस्पराश्रयान्नैकमपि सिद्ध्यतीत्याह *यत इति*

तत्त्वपदार्थमनुभूतिपदार्थं तयोश्चालक्ष्यव्यवच्छेदकत्वं निरस्येदानीं मिलितमप्येतल्लक्षणमसमर्थं विजातीयव्यवच्छेदकत्वेऽपि सजातीयाऽप्रमाख्यानुभवाऽव्यवच्छेदकत्वादिति दर्शयति।

२६१ मिलितलक्षणे प्रतिभङ्गात्ते दूषणोपन्यासः।

न केवलं प्रत्येकं पदार्थस्य तद्व्यवच्छेदकत्वस्य चानुपपत्तिर्मिलितेऽप्यस्मिन् लक्षणे दूषणमुच्यते, तथा हि—तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्यनेन काकतालीयमपि यथार्थं ज्ञानं व्याप्यते। तद्यथा—पाणौ पञ्च वराटकान् निधाय कश्चित्

पृच्छति "कति वराटका" इति, पृष्टश्चाजाकृपाणीयन्यायेन ब्रवीति 'पञ्चेति' ततश्च पञ्चेति ज्ञानमस्ति वक्तुः श्रोतुश्च, दृश्यन्ते तावदेवम्विधान्युदाहरणानि । तच्च ज्ञानं न तत्त्वपदेन व्यवच्छेत्तुं शक्यम् । वस्तुतस्तस्य पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्वेनातथाभूतत्वाभावात् । नाप्यनुभवशब्दव्यवच्छेद्यमननुभूतचरत्वेन स्मरणलक्षणोपेक्षणात् । नच वक्तुः संशय एव निश्चायकाभावादेकतरकोटिव्यवहारस्तु कृष्यादिप्रवृत्तिवदिति युक्तं, तत्राप्याहाररूपैककोटिनिश्चयास्थानादन्यथा संशयस्य कोटिद्वयनिश्चयसमुच्चयतापत्तेः । नच प्रमैव तदित्युररीकरणीयं, मध्येऽध्यक्षादि दुरन्तर्भावित्वात् ।

* न केवलमिति * तत्त्वानुभूतिरूपसंशयादेरदर्शनात्कथं लक्षणमव्यवच्छेदकामत्यत आह * तथा हीति* परिणततालफलपतनकाले काकोऽपि तद्वन्तं वृक्षमाश्रयते तत्र काकयोगस्य तालफलपतनेऽन्वयव्यतिरेकविरहाद्यादृच्छिकः काकयोग इति तथा दैवादागतविज्ञानं यादृच्छिकं काकतालीयसमं ज्ञानं काकतालीयज्ञानमुच्यत इति द्रष्टव्यम् । यादृच्छिकं यथार्थज्ञानमेव नास्तीत्याशङ्क्य तदुदाहरणेनोपपादयति *तदिति* वराटकाः कपर्दकाः। यत्र कण्डूयनार्थं स्तम्भादौ शिथिलबन्धखड्गे छागी ग्रीवां प्रसारयति यदृच्छया च ग्रीवा छिद्यते तथाभूतो ऽजाकृपाणीयन्यायः का-

कतालीयन्यायसमः । किं सङ्ख्यावच्छिन्ना अमी कपर्दकाः इति पृष्टे पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्ना इति प्रतिवाक्यं यद्यप्यस्ति तथाऽपि तत्तादृगर्थज्ञानजनकमेव न भवतीत्यत आह *तत इति* यद्यपि वक्तारं प्रति तद्बोधकं तथाऽपि वाक्यप्रयोगमूलतया तथात्वज्ञानमस्तीत्यर्थः । श्रोतारं प्रति बोधकमेवैतदित्याह *श्रोतुश्चेति* न चैवंविधोदाहरणसद्भावेऽपि प्रतिवक्तव्यं बहुलमुपलम्भादित्याह *दृश्यन्त इति* धूमत्वपरिगृहीतधूलीपटलादिस्थितवन्ह्यनुमापकमित्यर्थः ।

तद्यादृच्छिकज्ञानं प्रमा स्यादप्रमा वा, यद्यप्रमा तदा तत्त्वपदेन व्यवच्छिद्यतेऽनुभपदेन वा, न तावदाद्य इत्याह * तच्चेति * कुत इत्यत आह *वस्तुत इति* ज्ञानविषयस्य वस्तुतस्तथात्वेन तद्गोचरविज्ञानस्य न तत्त्वपदव्यवच्छेद्यत्वमित्यर्थः । अनुभवपदव्यवच्छेद्यत्वमिति द्वितीयोऽपि नानवद्य इत्याह *नापीति*स्मरणमात्रमनुभवपदव्यवच्छेद्यं न चैतत्स्मरणमविदितवेदनत्वादित्यर्थः । पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्वज्ञानं यद्वक्तृसमवेतं तत्रातिव्याप्तिरुत श्रोतृज्ञाने, न तावत् श्रोतृज्ञाने,तस्यानाप्तवाक्यजन्यत्वेनातत्त्वविषयत्वात्,नापि वक्तृज्ञाने, तस्य चक्षुःसम्प्रयोगादिप्रमाणाजन्यत्वेन संशयरूपतया तत्त्वपदव्यवच्छेद्यत्वादित्याशङ्क्याह *न चेति* पञ्चेवेति निश्चयाभावे वक्तुः कथं तथात्वेनाभिवदनव्यवहार इत्याह * एकतरेति * यथा दृष्टफले कृष्यादौ फलावश्यकत्वानिश्चयेऽपि सम्भावनामात्रात्प्रवृत्तिस्तथा पञ्चत्वनिश्चयाभावेऽपि तत्सम्भावनया पञ्चेति व्यवहारो वक्तुरित्यर्थः । कुत इत्यत आ-

ह * तत्रेति * आहरणमाहार उत्प्रेक्षा आहार-
श्चासावेकतरकोटिनिश्चयश्चेति विग्रहः। प्रवृत्तेः स्ववि-
षयनिश्चयजन्यत्वनियमात्तस्य निष्पत्तिफलावश्यकत्व-
सन्देहेऽप्याहार्यफलावश्यम्भावनिर्णयजन्यैव तत्राऽपि
प्रवृत्तिरित्यभिमतो दृष्टान्त इत्यर्थः। व्यतिरेकमुखेनैतदुप-
पादयति *अन्यथेति* वक्तुः पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्व-
विज्ञानं कोटिद्वयावलम्बित्वेन संशयश्चेत्तदा प्रवृत्तेः स्व-
विषयनिश्चयपुरःसरत्वव्याप्तेरस्खलनात्तदभावे व्यव-
हार एव नोपपद्येत अतश्च तद्व्यवहारमूलतया पञ्चसङ्-
ख्यावच्छिन्नत्वकोटौ निश्चय एव स्यात् एवं चान्यकोटा-
वपि अविशेषात्तेन पञ्चैव नैवेति विरुद्धकोटिद्वयसमुच्च-
यो ऽविरुद्ध आपद्येत तथा कुड्यादावपीत्यर्थः। न या-
दृच्छिकविज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि प्रमारूपतया लक्ष्यै-
कदेशत्वादिति प्रथमकल्पमाशङ्क्याह *न चेति* प्रमा-
णकारणाजन्यत्वादिति हेतुमाह *मध्य इति* अध्यक्षा-
देर्मध्यं मध्येऽध्यक्षादि, "पारे मध्ये षष्ठ्या वे"तिस्मरणात्।
अङ्गुलिपिहितत्वादिन्द्रियसम्प्रयुक्तत्वान्नाध्यक्षं,तद्-
विनाभूतलिङ्गाग्रहणान्नानुमानं, पञ्च वराटका इति श-
ब्दादर्शनान्नागमः, असादृश्यविषयत्वान्नोपमानं, कर-
तले कपर्दकपञ्चकव्यतिरेकेणानुपपत्तिव्यतिरेकान्नार्था-
पत्तिः, भावविषयत्वान्नाभावो मानमपीत्यर्थः।

अव्यभिचारिकारणजन्यत्वे सति तत्त्वानुभूतिः
प्रमेति लक्षणं विशेषणीयं अनेवंरूपत्वाद्यादृच्छिक-
विज्ञाने नातिव्याप्तिरिति शङ्कते।

२६२ विशेषणदाने तत्त्वपदवैयर्थ्यापत्तिः।

अव्यभिचारकारणजत्वे सतीति विशेषणीयमिति चेन्न। तत्त्वपदवैयर्थ्यापातात्। काकतालीयसंवादमपि ज्ञानं न व्यभिचारि साधारणकारणसामग्रीजन्यमास्थातुमीशिषे व्यभिचारिणोऽपि कारणाविशेषाद्यथार्थत्वप्रसङ्गात्। न-ह्यहेतुकमेवास्य यथार्थत्वं नियामकाभावेनातिप्रसङ्गा-पातात्। अवश्यमस्याव्यभिचारित्वे अव्यभिचारि नियतमेव कारणं वक्तव्यम्। किन्तदिति चेत् स्वात्मनैवात्र प्रश्ने दीयतामुत्तरम्भवता, येन नियतेषु प्रमाणेषु चे-दं ज्ञानमन्तर्भाव्यं, प्रमासामान्यलक्षणेन वा व्यव-च्छेत्तव्यम्।

* अव्यभिचारीति * प्रतिक्षिपति * नेति * अ-व्यभिचारिलिङ्गेन्द्रियादिकरणकानुभवस्यातत्त्वविषय-स्याभावात्तत्वपदं व्यर्थं स्यात्। न च दोषेणेन्द्रियादि-जन्यक्लृप्तकारणजं, प्रमाकरणस्यैव तथात्वेन विवक्षि-तत्वादिति भावः।

काकतालीयविज्ञानस्याव्यभिचारिकारणत्वा-भावमभ्युपगम्य विशेषणान्तरवैयर्थ्यमुक्तं इदानीम-व्यभिचारिकारणजन्यत्वमप्यसमर्थविशेषणमि-दं लक्षणमिति परिशेषेण उपपादयति * काकता-लीयेति * पर्य्यनुज्ञानं किं व्यभिचारिकारणज-न्य, मुताकारणजन्य, माहोस्विदव्यभिचारिकारणजन्य-

१ व्यभिचारिकारणेति का० मु० पु० पा०।
२ राशिष्वेवेदमिति का० मु० पा०।

मिति वक्तव्यं गत्यन्तराभावात्तत्र न प्रथमो व्यभिचारिभिः- शुक्तिरजतप्रत्ययादिभिः सह साधारणी या कारणसामग्री–तज्जन्यमास्थातुंनेशिषे–न शक्तो भवसीत्यर्थः । हेतुमाह * व्यभिचारिणोऽपीति* व्यभिचारिकारणजमपि यादृच्छिकज्ञानं काकतालीयसम्वादं काकतालीये यादृच्छिकेऽर्थे मानान्तरसंवादो यस्य तत्तादृग्यथार्थं चेद्व्यभिचारिणो रजतादिप्रत्ययस्याऽपि यथार्थत्वं स्यात्कारणाविशेषादित्यर्थः । अहेतुकमेव काकतालीयज्ञानमिति द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति * नहीति * ज्ञानस्वरूपं नाहेतुकं भावकार्यस्य सहेतुकत्वनियमात्, नापि यथार्थत्वं अस्य निर्हेतुकं तथासति नियामकाभावेन भ्रान्त्यादावपि यथार्थत्वापातात्प्रमायामपि कारणसम्बन्धनिरपेक्षत्वेनायथार्थत्वप्रसङ्गाच्चेत्याशयः । तस्मादव्यभिचारिकारणजन्यमिति तृतीयः कल्पः परिशिष्यत इत्याह * अवश्यमिति * विमतमव्यभिचारिकारणजन्यं व्यभिचारिसाधारणकारणाजन्यानीश्वरज्ञानत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । अव्यभिचारीत्यस्य व्याख्या नियतमेवेति । एवमव्यभिचारिकारणे सामान्यावगते विशेषपरिज्ञानाय पृच्छति *किमिति * सामान्यं विशेषमपेक्षते विशेषश्च न सम्भवति मध्येऽध्यक्षादि दुरन्तभावस्योक्तत्वादित्यर्थः। न ममात्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति अनिर्वक्तव्यवादित्वान्नैयायिकम्मन्येन त्वयैवोत्तरं देयमित्याह *त्वेति*स्वपक्षसिद्धिं परपक्षप्रतिक्षेपं वा ऽभिलषता त्वयाऽपि निरूपणीयमेव प्रमाणं सर्वविधिनिषेधयोः प्रमाणाधी-

नत्वात्किमिदमवोचः स्वात्मनैवोत्तरं दीयतामिति तत्राह * येनेति * पराभिमतप्रमाणबलेन परपक्षप्रतिक्षेपोपपत्तेः न मया किञ्चिन्निरूपणीयं भवतैव प्रमाणसामान्यं लक्षयता प्रमात्वमभ्युपगतं चेत्परिगणितप्रमाणराशिष्वन्तर्भावनीयं अन्यथा प्रमातिरेकापाता,दप्रमात्वं चेत्प्रमाणलक्षणेन व्यावर्तनीयमन्यथाऽतिव्याप्तेरिति भावः।

एवंविधानि बहून्युदाहरणानि सन्तीति यदुक्तं तदिदानीमुदाहरति।

२६३ उदाहरणप्रदर्शनम्।

एवं लिङ्गाभासादिभ्योऽपि जातं लिङ्गिज्ञानं दैवगत्या स्थितलिङ्गलिङ्गिनि लिङ्गिमत्येव वा यत्स्यात्तद्यद्यपि लिङ्गाभासे न प्रमा, न वा तद्वति लिङ्गिस्वरूपे, तथाऽपि विशिष्टं तथाविधं गोचरयन्त्यास्तस्या बुद्धेर्लिङ्गान्तरवति केवले वा लिङ्गिनि वह्न्यादावप्यंशे विषये प्रामाण्यस्वीकारेणोक्तदोषापरिहारादिति। आभासकरणजत्वात्तद्विषयस्य वस्तुभूताल्लिङ्ग्यादेरन्यत्वमेवेति चेन्न। विशेषस्यान्यत्वेऽपि तज्जातीयमात्रवत्तावभासांशे दोषापरिहारात्। सामान्यसम्बन्धकोटिनिविष्टत्वात् विशेषस्य, तस्य च तत्रानवस्थितस्यैव स्फुरणान्नैष दोष इति चेन्न। विशेषाप्रतिभासे सामान्यतस्तन्मात्रवत्ताप्रतिभासस्याप्यभ्युपेयत्वात् देवदत्तयज्ञदत्तसम्बन्धि-

तासंशयेऽपि पुरुषसम्बन्धितानिश्चयवत्सम्बन्धिविशेषस्य निर्लुठिताविशेषरूपतया च प्रवेशे व्याप्त्यादेरननुगमप्रसङ्गात् । सामान्यानुमानाभासे च संवादिनि विशेषान्यतावत्ताकल्पनानवकाशात् । सामान्यसमवाययोरप्यन्ययोरेव प्रतिभासे अन्यथाख्यातिं विहायासत्ख्यातिप्रवेशापातात् । तत्रत्यधर्मान्तरस्य जात्या तादात्म्यारोपस्तत्रेति चेन्न । तथाऽपि धर्मिणि जातौ च प्रमात्वतादवस्थ्यात् संसर्गारोपानिमित्ताच्च तादात्म्यारोपानुपपत्तेः परार्थानुमानाभासे हि प्रतिपादितपदार्थसंसर्गारोपकारणसम्भवात्तथापि तत्र तादात्म्यारोपकल्पने च तथाभ्रमनियमस्य निष्प्रमाणकत्वात् ।

एवमिति दैवगत्याऽनलवति शैले बाष्पधूमेन सम्यक्धूमपरिगृहीतेनात्र कृशानुरस्तीति यत्र मतिरुत्पद्यते सा तावन्न स्मृतिरननुभूतगोचरत्वा,न्नापि प्रमा ऽऽभासकरणजन्यत्वात्, न च तत्त्वपदव्यवच्छेद्यता स्थितवस्तुगोचरत्वात्तेन तत्त्वानुभूतिरिति लक्षणमतिव्याप्तमित्यर्थः। लिङ्गाभासादीत्यादिशब्देनार्थापत्त्याभासादयो गृह्यन्ते। धूमवत्त्वादग्निमानिति धूमविशिष्टवन्हिमद्गिरिगोचरं तद्भवति न च तस्य तत्त्वविषयत्वं तत्र धूमाभावादेव तद्विशिष्टवह्न्यभावादित्याशङ्क्याह * स्थितेति * स्थिते लिङ्गलिङ्गिनी यस्मिंस्तत्स्थितलिङ्गलिङ्गि तस्मिन् गिर्यादाविति यावत्।

सति धूमे वाष्पं दृष्ट्वा धूमवानिति यत् ज्ञानं जायते तत्राऽव्यातिव्याप्तिरित्याह * लिङ्गमिति * लिङ्गलिङ्गिनोरप्रतिभासमानयोरनुमानाविषयत्वात् न लिङ्गं तद्विशिष्टलिङ्गिस्वरूपं वा तत्र ज्ञानं न प्रमाणमित्याशङ्क्याह * तदिति * तत्प्रमाणमेव तदित्यत आह * तथाऽपीति * विशिष्टं तथाविधमिति * लिङ्गविशिष्टं वन्हिप्रकारं गोचरयन्त्या बुद्ध्यैवगत्या स्थितलिङ्गलिङ्गिविषयत्वात्परमार्थलिङ्गविशिष्टे केवले वा व्यापके प्रामाण्यस्वीकारात्तत्त्वानुभूतित्वस्वीकारेणातिव्याप्तेरपरिहारादिति यावत् आभासलिङ्गजन्यज्ञानं परमार्थस्थितवस्तुनो ऽन्यविषयमाभासकारणजन्यत्वात्, कल्पतकारणाजन्यत्वाद्वा प्रत्यक्षादिभ्रमवत्,यद्वा ऽऽभासजन्यज्ञानविषयः परमार्थतन्निष्ठवन्हेरन्यः आभासज्ञानविषयत्वात्प्रत्यक्षभ्रान्तिगोचरवन्हिवदित्यतत्त्वानुभूतित्वासिद्धेर्नातिव्याप्तिरिति शङ्कते * आभासेति * परिहरति * नेति * वन्हौ वन्हिमानित्याकारप्रतीतेरन्याविषयत्वे सम्यक्धूमजन्यज्ञानस्यापि तथात्वं स्यात्, भवतु तथाऽपि सा वन्हिव्यक्तिरन्येत्युच्यते, किं वा वन्हित्वजातिरपि, न चरमः तस्या एकत्वेनान्यत्वासम्भवाद्व्यक्तेरन्यत्वेऽपि तज्जातीयमात्रांशे तत्त्वानुभूतित्वेनातिव्याप्तेरित्यर्थः।

"निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणव"दिति न्यायेन सामान्यस्य विशेषपरतन्त्रतया प्रत्येतव्यत्वात्तस्य च सामान्यसंसर्गिणो विशेषस्य तत्रासत्वान्न तत्त्वानुभूतित्वमिति नातिव्याप्ति-

रिति शङ्कते * सामान्येति * सामान्यसंसर्गितया विशेषस्फुरणे कुतोऽतत्त्वानुभूतित्वमित्यत आह * तस्येति * तत्रानवस्थितस्य-गिरावसत इति यावत्। सम्बन्धस्य द्वे कोट्यौ तत्रैककोटौ सामान्यं निविष्टं द्वितीयकोटौ विशेष इत्यर्थः। आभासलिङ्गदर्शने विशेषप्रतिभासोऽस्ति न वा, न चेदाभासजन्यज्ञानाविषयस्य स्थितलिङ्गादेरन्यत्वमिति स्ववचनविरोधो,ऽस्ति चेत् द्रव्यविषयस्य सामान्यविशेषवत्तया प्रतिभासनियमाद्विशेषाभावेनातत्त्वानुभूतित्वे सामान्यभावेन तत्त्वानुभूतित्वादतिव्याप्तिः किं न स्यादिति दूषयति *नेति* सामान्यत इति* परमार्थत्वापरमार्थत्वविशेषमपहायेति यावत् *तन्मात्रवत्ताप्रतिभासस्येति* अग्निजातिसंसर्गितया प्रतिभासस्येत्यर्थः। विशेषाऽप्रतिभासे तत्परतन्त्रसामान्यप्रतिभासः कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनैतत्सम्भावयति *देवदत्तेति* पथि शालिसम्पन्नक्षेत्रं पश्यतस्तस्य देवदत्तयज्ञदत्तादिपुरुषविशेषसंसर्गित्वानिश्चयेऽपि पुरुषमात्रसम्बन्धित्वनिश्चयो यथा तत्त्वानुभूति,स्तथा व्यापकविशेषाऽप्रतिभासेऽपि तन्मात्रवत्ताप्रतिभासस्तत्त्वानुभूतिरित्यर्थः। किं च व्याप्यसामान्यस्य व्यापकसामान्येन व्याप्तिर्गृहीता, किं वा तद्विशेषस्य तद्विशेषेण, आद्ये धूमत्वपरिगृहीतधूलीपटलादग्निमात्रप्रतिभासः स्यादिति तन्मात्रे तत्त्वानुभूतित्वमिति प्रथमविकल्पदूषणं च शब्देनाभिधाय द्वितीयविकल्पं प्रत्याह * सम्बन्धीति * व्याप्यव्यापकौ सम्बन्धिनौ तद्विशेषस्येत्यर्थः *निर्लु-

ठितविशेषरूपतयेति * विमर्शिनसामान्यासाधारण-रूपतयेति यावत् । महानसनिष्ठव्याप्तस्य तन्निष्ठव्यापकेन व्याप्तिग्रहणाविषयतया प्रवेशो पर्वतादावभावस्तन्निष्ठयोर्व्याप्त्याधारतया प्रवेशे दृष्टान्ताननुगम इत्यर्थः । तत्त्वानुभूतिरिति लक्षणस्य लिङ्गाभासज्ञाने ऽतिव्याप्तिमुदाहरणान्तरेणोपपादयति * सामान्येति * यदा गोव्यक्तिमेव पक्षीकृत्यायं गौर्विषाणित्वात् गवान्तरवदिति गोव्यक्तौ गोत्वं व्यभिचारिलिङ्गेनानुमीयते तदा तज्ज्ञानविषयस्य गोत्वसमवायस्य तत्रस्थगोत्वसमवायादन्यत्वकल्पना न युक्ता गोत्वस्य तत्समवायस्य चैकत्वादतश्च तत्त्वानुभूतित्वमस्ति, नास्ति च प्रमात्वं व्यभिचारिकारणजन्यत्वादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः।

आभासजन्यत्वेन प्रामाण्ये स्थिते सामान्यानुमानस्य परमार्थतन्निष्ठसामान्यसमवायाभ्यामन्य एव विषयः सामान्याभासः समवायाभासो वेत्याशङ्क्याऽऽह * सामान्येति * सामान्यसमवाययोरेकत्वेनान्ययोरन्यत्रासम्भवात्तयोरिह प्रतीतिश्चेदन्यत्र सतोऽन्यत्र ख्यातिरन्यथा ख्यातिः स्वाभ्युपगमभङ्गः पराभ्युपगतानिष्टाभ्युपगम इति दोषद्वयमापद्यत इत्यर्थः ।

व्यभिचारिलिङ्गजन्यगोत्वविषयानुमानस्य न गोत्वमात्रं तत्समवायो विषयोऽपि तु गोत्वस्य व्यक्त्याकारतादात्म्यं विषयस्तेन न तत्त्वविषयत्वं तस्य सम्भवति असत एव तादात्म्यस्य तत्र भासनात्, नाप्यसत्ख्यातिप्रवेशस्तस्यान्यत्र सत्त्वादिति शङ्कते * तत्रेति * गोव्यक्तौ गोत्वं द्रव्यत्वं स-

त्वमित्याद्या जातयः सन्ति तत्र सास्नादिमदाकारो गोत्वव्यञ्जको गुणवदाकारो द्रव्यत्वस्येत्याकारभेदाः सन्ति त एव तत्रत्या धर्म्मास्तज्जातीनां धारणात्तथा च स्वव्यञ्जकाकारगोत्वस्य तादात्म्यं प्रतीयते न च तदस्ति जातिव्यञ्जकयोः समवायवत्तया भिन्नत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । तत्र- गवीति यावत् । तादात्म्यारोपमङ्गीकृत्यापि दूषयति * नेति * यत्र तादात्म्यारोपो गिरिशिखरविपरिवर्तितर्वोस्तत्र तादात्म्यमाश्रमम,त्सन्तौ च तरू तद्वदिहापि तादात्म्यारोपे गोत्वव्यञ्जकधर्मिणो गोत्वस्य च सत्त्वं स्वीकरणीयमतश्च तस्मिंस्तं ज्ञानं तत्त्वानुभूति,रिति लक्षणमतिव्यापकमित्यर्थः । अपिशब्दद्योतितामरुचिमाह * संसर्गेति * नायमारोपस्तादात्म्यगोचरः संसर्गारोपनिमित्तजन्यत्वात्प्रतिवादिप्रयुक्तप्रयोगाभासजन्यभ्रमवदित्यर्थः।संसर्गारोपनिमित्तजन्यत्वहेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति *परेति *पदानां परस्परसंसर्गयोग्यत्त्वायोग्यत्त्वयोरभावात्संसर्गायोग्यतद्योग्यपदार्थप्रतिपादनद्वारकत्वात्तयोस्तथा च परार्थानुमाने पञ्चावयवयवाक्ये संसर्गायोग्यपदार्थप्रतिपादकतया संसर्गायोग्यपदेषु संसर्गाभावस्याऽऽरोपिततया तस्मिन्निमित्तधर्मिसाध्यादिसंसर्गज्ञानाभासस्योत्पत्तेरित्यर्थः । स्वार्थानुमाने वाक्यप्रयोगाभावात्तादात्म्यारोपस्तदाभासे सम्भवत्यपीति परार्थेति विशेषणम् । संसर्गारोपनिमित्तादेव कदा चित्तादात्म्यारोपः किं न स्यादित्यत आह * तत्रेति * यत्र संसर्गारोपनिमित्तं

तत्र तादात्म्यारोपश्चेच्चक्षुःकिरजतादौ संसर्गभ्रम एव, तत्कारणाभावाद्दूरस्थगिर्यादौ तादात्म्यारोपस्तत्कारणाभावादिति योऽयं भ्रमनियमः स न स्यान्नियामकप्रमाणाभावादित्यर्थः ।

संसर्गारोपनिमित्तात्तादात्म्यारोपं कदा चिदभ्युपगम्याप्याऽऽह ।

२६४ अभ्युपगम्याऽपि दोषप्रदर्शनम् ।

कस्य चित्तत्वजातसम्बादजातिसंसर्गभ्रमस्य मितौ का गतिः, ? का वा गतिः सिद्धसाधने, ? तत्राऽप्यन्यत्वकल्पनायां सिद्धत्वव्याघातात् । तत्त्वे च हेत्वाभासस्यापि यथार्थग्राहितयोक्तनिमित्तस्य व्यभिचारेणाप्यन्यत्राभासेऽन्यप्रतिभासकल्पनाया निर्निमित्तत्वात् । सिद्धसाधनमितेरेव वा व्यवच्छेदात् ।

* कस्य चिदिति * भवतु तादात्म्यारोपोऽपि

---

१ तथात्वेसतीति का० मु० ख० पाठः ।

२ यद्यपि सिद्धसाधनेऽनुमितिरेव नास्तीति कुत्र याथार्थ्यापत्तिः ? धारावहने सिद्धः सिद्ध्यन्तराप्रतिबन्धकतया प्रकृतेऽपि न प्रतिबन्धकत्वमिति चेन्न । तत्र प्रत्यक्षसामग्र्या अप्रतिहतत्वादिह पक्षधर्मताविघटनेन तत्प्रतिघातात् । बाधोऽपि तर्हि स्वरूपसन्नेव प्रतिबन्धकः स्यादिति चेन्न । इष्टत्वात् । हेत्वाभासत्वं तस्य भज्यते ज्ञायमानं सदनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभास इति तल्लक्षणात् इति चेन्न । सदनुमितिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्य तल्लक्षणत्वात् । तर्हि श्रुतस्याऽऽत्मनो मननं न स्यादिति चेन्न । श्रुतातिरिक्तप्रकारेणासिद्धेन तत्र मननात् तथाऽपि यन्मते सिद्ध्यन्तरं न सिद्ध्यन्तराविरोधि तन्मतमाश्रित्य खण्डनावतारः (इति शा०)

तथाऽपि संसर्गारोपो भवत्येव तस्य च तत्त्वानुभूतित्वं तत्राऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । जातः सम्वादो यस्य जातिसंसर्गभ्रमस्य स तथोक्तः स यस्य पुंसः स जातसम्वादजातिसंसर्गभ्रमस्तस्येति विग्रहः । सम्वादज्ञानस्याप्यतद्गोचरत्त्वान्न संसर्गभ्रमस्य तत्त्वानुभूतित्वमित्यत आह * मिताविति * तस्यैव भ्रान्तस्यं पुनः प्रमाणोत्पत्तौ का गतिः, संसर्गभ्रमस्य न तावत्प्रमात्वमाभासजत्वान्नाप्रमात्वमतिव्याप्तेर्लक्षणस्येति यावत् । किं च सिद्धसाधनानुमानज्ञानस्य तत्त्वविषयत्वे सत्यपि न प्रमात्वं तेन तस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिरित्याह*केति* सिद्धसाधनहेतोराभासत्वात्तज्जनितज्ञानविषयस्य परमार्थतन्निष्ठसाध्यादन्यविषयत्त्व,मुत परमार्थसाध्यविषयत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यमपवदन्ति * तत्रेति * प्रमाणान्तरेण पक्षधर्मतया सिद्धस्य साध्यस्य साधनं सिद्धसाधनमित्युच्यते ऽतो ऽपरमार्थगोचरत्वे सिद्धसाधनत्वमेव व्याहन्येतेत्यर्थः । अस्तु तर्हि परमार्थतन्निष्ठसाध्यविषयत्वमिति द्वितीयमाशङ्क्याह *तत्त्व इति* सिद्धसाधनज्ञानविषयस्य परमार्थत्वेऽन्यत्राभासे–ऽप्यनैकान्तिकाद्याभासजनितज्ञानाभासेऽपि परमार्थतन्निष्ठाविषयादन्यत्र विषयान्तरे प्रतिभासकल्पनाया निर्बीजत्वाद्धेत्वाभासान्तरजन्यज्ञानस्य तत्त्वानुभूतित्वेन प्रमात्वं स्यादतत्त्वानुभवकारणादाभासादुत्पन्नवेदनस्य तत्वानुभूतित्वमिति स्ववचनविरोध इत्याह * हेतिर्वेति * हेत्वन्तराभासः सि-

१ तत्त्वेति सां० पु० पा० ।

द्धसाधनं तस्यापि यथार्थज्ञानजनकतया कथितानान-न्तस्याऽऽभासजन्यत्वस्यातत्त्वानुभवत्वे व्यभिचारा-न्न विरोध इति शेषः । यद्वा अनाभासजन्यत्वं तत्त्वा-नुभूतित्वाप्रयोजकं तदभावाद्धेत्वाभासान्तरजन्यज्ञा-नस्य कथं तत्त्वानुभूतित्वमित्यत आह * हेत्विति * सिद्धसाधनस्य ज्ञानस्य व्याप्तहेतुजन्यत्वाद्यथार्थत्वं सम्भवत्यपि न ज्ञानान्तरस्य तथात्वं व्याप्तकरणजन्य-त्वाभावादित्याशङ्क्य तथाऽपि सिद्धसाधनानुमानेऽति-व्याप्तिर्दुष्परिहरेत्याह * सिद्धेति * चशब्दादितरत्रा-पि दुष्परिहरेति द्योतयति ।

लक्षणान्तरमुपन्यस्य दूषयति ।

२६५ लक्षणान्तरदूषणम् ।

यथार्थानुभवः प्रमेत्यप्यलक्षणम्।यथार्थत्वं हि तत्त्ववि-षयत्वं वा अर्थसदृशत्वं वा स्यात् । नाद्यः पूर्वं निरस्त-त्वात् । नापि द्वितीयः व्यभिचारिणोऽपि प्रमेयत्वादिना-ऽर्थसादृश्येन प्रमात्वापातात् । ननु ज्ञानविषयीकृतेन रू-पेण सादृश्यमिदं विवक्षितम्। नच प्रमेयत्वादिरूपस्य व्य-भिचारिण्यपि प्रकाशनसम्भवेन तथाऽप्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। प्रमेयत्वाद्यंशे प्रकाशमाने विषयीभूतधर्मान्तरापे-क्षया व्यभिचारिणोऽपि प्रमात्वाभ्युपगमादिति। नैतद्युक्तम्। प्रकाशमानेन रूपादिसमवायित्वेन रूपेण ज्ञानस्यार्थसा-दृश्यानभ्युपगमेऽपि तत्र तदीयप्रमात्वाङ्गीकारादिति ।

यथेति अनुभवः प्रमेत्युक्ते भ्रमादावतिव्याप्तिस्त-

व्युदासार्थमुक्तं यथार्थेति । तावत्युक्ते स्मृतौ प्रसक्तिं वारयति * अनुभव इति * इत्येतदपि प्रमालक्षणन्न भवतीति यावत् । यथार्थशब्दस्य तत्त्वानुभवत्वे ऽर्थसदृशानुभवत्वे च साधारण्याद्विकल्पयति * यथेति * यथार्थत्वस्य तत्वाविषयत्वे तत्वानुभूतिरित्येवोक्तं स्यात् तच्च निरस्तमिति नाद्यः कल्पश्चतुरस्र इत्याह * नेति * यथार्थसदृशत्वं किं तत्सर्वात्मनो,तयेन केन चिद्रूपेण, यद्याद्यस्तर्हि कस्यापि ज्ञानस्य सर्वात्मनाऽर्थसादृश्याभावादसम्भव इत्याह *नापीति* येन केन चिद्रूपेण सादृश्ये सत्यर्थव्यभिचारिरजतादिज्ञानस्यापि प्रमात्वं स्यात्प्रमेयतासत्ववाच्यत्वादिना सादृश्यादित्यतिव्याप्तिरित्याह *व्यभिचारिण इति* येन ज्ञानेन यद्रूपमर्थस्य प्रतीयते तेन रूपेणार्थसदृशं ज्ञानं प्रमेति विशेषणे नातिव्याप्तिस्तदभावाद्व्यभिचारिज्ञान इति चोदयति *नन्विति* व्यभिचारिज्ञानेऽपि प्रकाशमानरूपेण सादृश्यमस्ति रजतमिदं प्रमेयं सच्चेत्यादिरूपेणापि प्रकाशनसम्भवादतोऽतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य पूर्ववाद्येव निराकरोति *न चेति* न तावदतिप्रसङ्गः लक्ष्यैकदेशत्वादित्याह*प्रमेयेति*प्रकाशमाने प्रमेयत्वाद्यंशे प्रमात्वाभ्युपगमादिति सम्बन्धः । प्रकाशमानरूपे प्रमात्वाभ्युपगमे तस्य ज्ञानस्य कथं तर्हि व्यभिचारित्वमित्यत आह *विषयीकृतशुक्तिरजतसंसर्गादिधर्मान्तरापेक्षयेति* एवं विशेषणेऽपि यद्यप्यतिव्याप्तिः परिह्रियेत तथाऽप्यव्याप्तिरिति दूषयति *नैतदिति* द्वौ घटौ शुक्लावित्यत्र रूपसङ्ख्यादिसमवायित्वं

न ज्ञानस्य गुणत्वादतः प्रकाशमानरूपेणाऽर्थसादृश्यं ज्ञानस्य नास्ति, अस्ति च तस्य ज्ञानस्य तत्र घटयोः प्रमात्वमित्यव्याप्तिरित्यर्थः ।

उक्ताऽव्याप्तिपरिहारमाशङ्कते ।

२६६ परिहाराशङ्कातन्निराकरणं ।

प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यमनुभवस्य विवक्षितं अर्थस्य हि यथा समवायाद्रूपं विशेषणीभवति तथा विषयभावात् ज्ञानस्यापि तद्विशेषणं भवत्येवेति चेन्न । एवं हि पुरोवर्त्तित्वादिना रूपेण तथाभावसम्भवात् पुरोवर्त्तिनीं शुक्तिं रजततयाऽवगाहमानं ज्ञानं प्रमा स्यात् । नच वाच्यमिष्यत एव सा प्रमाऽपीति न व्यभिचारचोदनेयं युक्तिमतीति, यथार्थताविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अनुभूतिः प्रमेत्युक्त एव हि तावन्नास्त्यतिप्रसङ्गः सर्व्वस्य व्यभिचार्य्यनुभवस्यान्ततोऽन्यथाख्यातिवादिनये धर्मिण्यपि प्रमात्वसम्भवेन प्रमायामवानुभवत्वस्य स्थैर्य्यात् । यदि त्वंशतोऽपि व्यभिचारिण्यां मा-लक्षणं गमदिति[1] चेतसि निधाय यथार्थत्वं विशेषणं प्रयुक्तं तदा न युक्तमुक्तदोषात् ।

* प्रकाशेति * प्रकाशमानं रूपं विशेषणं यत्र ज्ञानार्थयोस्तत्र तद्विशेष्यत्वं नामार्थेन सादृश्यं ज्ञानस्य,

१ गमयेदिति सो० पु० पा० ।

रूपवान्घट इत्यत्र रूपं घटस्य विशेषणं ज्ञानस्यापीति नाव्याप्ति,र्नाप्यतिव्याप्तिर्विभ्रमस्य शुक्तिरजतादिसंसर्गो विशेषणं भवन्नपि न पुरोवर्तिद्रव्यस्य, तत्रासत्त्वादित्यर्थः । विशेष्यसम्बद्धं विशेषणं भवति रूपस्य घटसमवेतत्वेऽपि न ज्ञाने समवायोऽतद्गुणत्वादतो ज्ञानविशेषणत्वाभावादव्याप्तिस्तदवस्थेत्यत आह*अर्थेति*विशेषणं विशेष्यसम्बन्धमात्रमपेक्षते न समवायादिविशेषं व्यभिचारादस्ति च ज्ञानेन सम्बन्धो रूपादेर्विषयविषयिभावलक्षणस्तेन नाव्याप्तिरित्यर्थः ।

प्रकाशमानरूपेण केन चिद्विशेषणभावादर्थसादृश्य, मुत सर्वात्मना, यद्याद्यस्तत्रातिव्याप्तिरपरिहार्येति परिहरति * नेति * एवं सति पुरोवर्तिनीं शुक्तिं रजतरूपेणावगाहमानं विषयीकुर्वत् भ्रान्तिज्ञानमप्रमा स्यादिति सम्बन्धः । कुत इत्यत आह * पुरोवर्तित्वादिना तथाभावस्य–तथात्वस्य प्रकाशमानरूपेण विशेषणतयाऽर्थसदृशत्वस्य सम्भवादिति* शुक्तिरजतज्ञानस्य पुरोवर्तित्वाद्यंशे प्रमात्वाङ्गीकारान्न तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * इदं रजतमिति यज्ज्ञानं साऽपि प्रमेष्यते । विधेयालङ्काभिप्रायेण सेति प्रयोगः इति कृत्वा इयं व्यभिचारचोदना–तत्रातिव्याप्तिकथना न युक्तिमतीति न च वाच्यमित्यर्थः। तथासति लक्षणस्य व्यर्थविशेषणतापातादिति हेतुमाह * यथेति * विशेषणवैयर्थ्यमुपपादयितुं व्यावर्त्यस्य व्यभिचारस्याभावमाह * अन्यति *

"सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थव"दिति न्यायादिह व्यभिचाराभावाद्वैयर्थ्यमित्यर्थः। अनुभूतिः प्रमेति लक्षणस्य यद्यप्यख्यातिनये नास्त्यतिव्याप्तिस्तथाप्यन्यथाख्यातिनयेऽस्ति, रजतादिप्रत्ययस्य पुरोवर्तित्वादिधर्मांशे प्रमात्वेऽपि रजतादिधर्म्यंशेऽप्रमात्त्वादित्याशङ्क्याह * सर्वेति * अन्यथाख्यातिमते सर्वस्य रजतादिव्यभिचार्यनुभवस्य धर्मिण्यपि रजतादौ प्रमात्त्वसम्भवेनानुभवत्त्वस्य प्रमात्व एव स्थैर्यात्प्रमात्त्वेनाव्यभिचारादिति यावत् । अत्रासति रजतादावपरोक्षप्रत्ययस्य कथं प्रमात्त्वमित्यत आह * अन्तत इति * इदं रजतमिति त्रयः प्रतिभान्ति अधिष्ठानं समवायो रजतत्त्वमिति, तत्रैकस्याप्यसतोऽभानात्प्रमात्त्वमित्यन्तत इत्युक्तम् । रजतादिधर्म्यंशे व्यभिचारित्वं ज्ञानस्याभ्युपगम्याऽऽश्याह * यदीति * यद्रूपमसत्तद्रूपप्रतिभासासम्भवाद्व्यभिचारानुपपत्तिरिति तु शब्दार्थः । अंशतो व्यभिचारिण्यां भ्रान्तौ लक्षणं मागमन्न गच्छेदिति यावत् । तदा प्रागुक्तातिव्याप्तिरिति परिहरति *तदेति * इदं रजतमिति ज्ञानं तावदेकमन्यथाख्यातिपक्षे तच्चेदप्रमा न यथार्थविशेषणेन तद्व्यावृत्तिः प्रकाशमानपुरोवर्तित्वादिरूपेण विशेषणभावादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

प्रकाशमानविश्वरूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यं ज्ञानस्येति द्वितीयकल्पमाशङ्कते ।

२६७ द्वितीयकल्पनिराकरणम् ।

अथोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण सर्वेण विशेषणभा-

बाह्यस्यानुभवस्यार्थसादृश्यं सा प्रमा, नच तावता धर्मिणो धर्म्यविशेषणतया दोषः तस्यापि तद्विषयान्तरव्यवच्छेद-कत्वादिति । तर्हि व्यभिचारिज्ञानं धर्मिण्यपि प्रमा न स्यात् सर्वात्मना सादृश्याभावात् । अव्यभिचारिणं चांशमननुरुध्य तदीयाप्रमितिकोटिनिक्षेपसाहसिकयादाबिभ्यता किमव्यभिचार्य्यंशानुरोधेन व्यभिचार्य्यंशस्यापि प्रमाकोटिनिवेशनमेव नाध्यवसीयते भवता शक्यन्ते ह्यनुभूतित्वज्ञानत्वादयः तादृशाभिप्रायाविरोधिनो लक्षणीकर्तुम् ।

* अथेति * नैवमतिव्याप्तिः रजतादिविभ्रमस्य पुरोवर्तित्वादिनाऽर्थसादृश्येऽपि तद्विशेषणीभूतस्य रजतसंसर्गस्य तत्रासत्त्वेनेदमंशाविशेषणत्वाभावादिति भावः । यस्यानुभवस्य येनार्थेन सह सादृश्यं सा तत्र प्रमेति शेषः । रूपवान्घट इत्यत्र घटो ज्ञानस्य विषयतया विशेषणं भवन्नपि न स्वस्य स्वयं विशेषणं आत्माश्रयादतो धर्म्यंशज्ञाने प्रमालक्षणस्याव्याप्तिदोष इत्याशङ्क्याऽऽह * न चेति * तावतेति[1] * प्रतीयमानकृत्स्नरूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यं विवक्षितमिति यावत् । हेतुमाह * तस्येति * येन ज्ञानेन यावानर्थः प्रतीयते तावतोऽर्थस्य तज्ज्ञानविशेषणत्वे सति तद्विषयविशेषणत्वं विवक्षितं घटस्य घटविशेषणत्वाभावेऽपि रूपविशेषणत्वमस्ति घटस्य रूपमिति घटेन रूपस्य पटादिरूपाद्व्यावृत्ते रूपस्य घटविशे-

१ तावतेतियावत् इति सो० पु० पा० ।

षणत्वमिति ज्ञानविषयविशेषणत्वमस्तीति नासम्भवो ऽव्याप्तिर्वेत्यर्थः ।

"सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय"

इति लीलावतीकारवचनाद्रजतादिज्ञानस्य धर्म्यंशे प्रमात्वमिष्टं न चैतल्लक्षणं तत्रेत्यव्याप्तिरिति परिहरति * तर्हीति * कुतो न स्यादित्यत आह * सर्वेति * पुरोवर्तित्वादिविशेषणतया सादृश्येऽपि न रजतत्वादिसंसर्गस्यार्थविशेषणत्वमस्ति । न च तज्ज्ञानं यावत्यंशे प्रमा तावत्यंशेनोक्तसादृश्यमस्तीति वाच्यम् । अन्यथाख्यातिनये ज्ञानस्यैकत्वादित्यर्थः । लक्ष्यैकदेशे लक्षणाप्रवृत्तिरव्याप्तिर्व्यभिचारिज्ञानं धर्म्यंशेपि न प्रमा रजतत्वाद्यंशे व्यभिचारितया प्रमात्वायोगादेकत्वाच्च ज्ञानव्यक्तेः प्रमात्वाप्रमात्वयोर्विरोधापातादित्याशङ्क्याह * अव्यभीति * अव्यभिचार्यंशसम्बन्धी—तदीयश्चासावप्रमितिकोटौ निक्षेपश्चेति तथोक्तं तदेव साहसिक्यं— साहसिकस्य भावः साहसिक्यं सहसा बलेन यः करोति स साहसिकः- तस्मादिति । अत्रायमन्वय अव्यभिचारिणमंशमनुरुध्याऽकिञ्चित्करीकृत्य तदीयाप्रमितिकोटिनिक्षेपसाहसिक्याद्बिभ्यता भवताऽव्यचार्यंशानुरोधेन व्यभिचार्यंशस्यापि प्रमाकोटिनिवेशनमेव किं नाध्यवसीयत इत्यव्यभिचार्यंशस्य च प्रमात्वेनानुगतं प्रमालक्षणं न शक्यं वक्तुं न चालक्षणं वस्त्वस्ति शशशृङ्गादिवदित्याशङ्क्याऽऽह * शक्य-

१ न च तल्लक्षणमिति पु० पा० ।

न्त इति* अनुभूतिरिति लक्षणमपि नानुगतमस्मिन्पक्षे स्मृतेरपि प्रमात्वादित्यत आह *ज्ञानत्वेति* परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरन्यतरयोगित्वमादिशब्दार्थः ।

उक्तमर्थं विपक्षबाधकोपन्यासेनोपपादयति ।

२६८ विपक्षबाधकोपन्यासः ।

यदि च बाध्यार्थांशा धीरबाध्यार्थांशेऽप्यप्रमैव तदा सौधाग्रकुम्भादिवद्दूरत्वात्तुहिनद्युतिविद्युदादिपरभागाग्रहणादवयविनश्च तावत्परिमाणाग्रहणादल्पपरिमाणमुल्लिखत्प्रत्यक्षं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्धमप्रमा[1] स्यात् । क्व च लभ्यं देशकालालोकादिव्यक्तिसहितजलादिज्ञानस्य समस्ततावदर्थप्रवृत्तिसामर्थ्योदाहरणं येन तत्प्रामाण्यं मन्यसे ।

यदीति चशब्दो दूषणान्तरसमुच्चयार्थः अरुचिद्योतनार्थोऽपि । एवकारोंऽशतोऽपि प्रमात्वाभावार्थः । एवं विपक्षमनूद्य सम्प्रति तत्र बाधकमतिप्रसङ्गं दर्शयति * तदेति * तुहिनद्युतिविद्युदाद्यवयविनं चाल्पपरिमाणमुल्लिखत्प्रत्यक्षमप्रमा स्यादिति सम्बन्धः । अल्पपरिमाणग्रहे हेतुस्तावदिति । तत्र हेतुः*परेति*तत्रापि हेतुः*दूरत्वादिति*तत्र दृष्टान्तमाह *सौधेति* यथा दूरत्वदोषेण धवलप्रासादशिखरस्थः कुम्भो ऽल्पतया प्रतीयते,तथा दूरत्वाचन्द्रमण्डलादि सङ्कुचितावयवमवयविनं चाल्पतया गृह्णत् प्रत्यक्षमप्रमा स्यादल्पपरिमा-

१ मप्रमास्यादिति सो० पु० पा० ।

णत्वस्य ज्ञानविशेषणस्यार्थविशेषणत्वाभावादित्यर्थः। न च तदप्रमेति वाच्यं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्धत्वादित्याह *प्रमेति* अप्रमी स्यादप्रमा स्यादिति। एवं प्रकाशमान-सर्वरूपेण यस्यानुभवस्यार्थसादृश्यं सा प्रमेति लक्षण-स्यासिद्धिः कस्मिंश्चिदपि ज्ञाने तादृशसादृश्याप्रकाशा-दित्याह *क चेति* देशश्च कालश्चाऽऽलोकश्च देशकाला-लोकास्त आदयो ययोर्देशकालयोस्तौ देशकाललोकादी इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिस्तयोर्व्यक्ती ताभ्यां सहितं जलादि चेति तथोक्तं तज्ज्ञानस्य *समस्ततावदर्थ-प्रवृत्तिसामर्थ्योदाहरणं क लभ्यमिति सम्बन्धः। समस्त-श्चासौ तावानर्थश्चेति तथोक्तस्तद्गोचरा प्रवृत्तिस्तस्यां सामर्थ्यं तस्योदाहरणमिति। एतदुक्तं भवति उक्तज्ञा-नस्य समस्तप्रकाशमानरूपेण विशेषणभावादर्थसादृ-श्यं किं स्वेनावसेय,मुत तद्गोचरप्रवृत्तिजननसमर्थज्ञान-संवादात्, नाद्यः स्वतः प्रामाण्यानभ्युपगमाद्रजता-दिज्ञाने प्रसङ्गात्। नापि द्वितीयस्तस्यापि ज्ञानस्य त-थाविधसंवादान्तरादेव विषयसादृश्यमवसेयमित्यन-वस्था स्यादिति। न च प्रवृत्तिजननसमर्थज्ञानस्य प्रामाण्यानिश्चयेऽपि प्रथमज्ञानप्रामाण्यव्यवहारहेतु-त्वान्नानवस्थेति वाच्यम्। तथासत्याऽऽद्यज्ञानस्यापि तथैव स्वविषयव्यवहारहेतुत्वेन प्रवृत्तिजननसाम-र्थ्यात् ज्ञानानपेक्षत्वप्रसङ्गादिति। यद्वा बाध्यांशा धीः प्रमा न भवतीति वदता सर्वथैवाबाध्यत्वेन प्रमात्वं वाच्यं तथोदाहर्तुमशक्यमित्याह *क्व चेति* देशका-

* समस्तपदार्थेति पु० पा०।

लयोरप्रत्यक्षत्वाच्च संयोगग्रहणे प्रत्यक्षस्यासामर्थ्य-मालोकादिव्यक्तिश्च व्यावृत्ता कथ्यते व्यावृत्तिग्राहकं च न प्रत्यक्षं सम्भवतीत्युक्तं तत परस्मिन् लोके सालोकादि जलं विद्यते इत्यादि ज्ञानस्य समस्ततावत्यर्थे प्रवृत्तिसामर्थ्यस्योदाहरणं क्व लभ्यं न क्वापि देशे काले वा सम्भावयितुं शक्यमित्यर्थः। यद्वा विद्युत्प्रदीपसलिलाद्यवयविनां यद्देशकालसंनिवेशाविशिष्टानां प्रथमक्षणे ग्रहणं तद्देशकालसंनिवेशानामर्थविशेषणत्वं तद्विषयज्ञानस्य प्रवृत्तिसामर्थ्यादवसेयं तच्च न सम्भवति कालादेः क्षणिकतया तत्प्रामितेरर्थप्रमाकत्वासम्भवेनार्थविशेषणत्वस्य दुर्ज्ञानत्वादसम्भवीदं लक्षणमित्यर्थः ।

उदाहृतज्ञानानामप्रमात्वं तदर्थस्यैकदेशबाधादित्याशङ्क्याऽऽह

२६९ लोकविरोधप्रदर्शनम ।

यदि च बाध्यार्थांशे बाधादबाध्येऽप्यंशे तद्बोधमिथ्यात्वं समर्थयसे तदा यदर्थजातीयं बाध्यं तदर्थजातीयमबाध्यमपि मिथ्येति मन्यमाने किमुत्तरं ते स्यादन्यत्र लोकप्रसिद्धप्रमोदाहरणत्यागात् ।

यदीति अर्थैकदेशस्याल्पपरिमाणत्त्वादेर्बाधादबाध्यांशेऽपि प्रमात्त्वं न चेत्तर्हि यद्रूप्यजातीयं बाध्यं तद्रूप्यजातीयं यत्परमार्थत्त्वेन संमतं तस्मिन्नपि ज्ञानं मिथ्येति वदतः किमुत्तरं देयं प्रमादृष्टान्तत्त्वेन

१ तदर्थेति का० मु० पु० पा० ।

प्रसिद्धरजतादिज्ञानत्यागादन्यन्न किञ्चिद्दातुं शक्यमित्यर्थः।

प्रकाशमानकृत्स्नरूपेण केन चिद्रूपेण वा विशेषणभावादर्थसादृश्यमिति न विविंष्मः किं नाम? प्रकाशमानरूपेण यस्य ज्ञानस्य येनार्थेन विशेषणतया सादृश्यं सा तत्र प्रमेति, न चातिव्याप्तिः रजतादिज्ञानस्य रजतादिनोक्तसादृश्याभावाद्येन पुनः पुरोवर्तित्वादिना विशेषणतया सादृश्यं तत्र धर्मिणि प्रमात्वस्वीकाराच्चेति शङ्कते।

२७० विषयविशेषनियमेन प्रमात्वलक्षणनिरासः।

अथोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणतया यदर्थसाम्यमनुभवस्य तत्र प्रमात्वमिति विषयविशेषनियमेनैव प्रमात्वं लक्षणीयमित्येतदर्थमत्र यथार्थविशेषणोपादानमिति। नैवम्। विशेष्यांशे ऽप्यनुभूतिरेवं प्रमा न स्यादिति। व्यवच्छेदकत्वं विशेषणत्वमभिमतं धर्म्यपि च स्वसम्बन्धाद्धर्मं विशिनष्टीति नोक्त दोष इत्युक्तमेवेति चेन्न। विशिष्टे प्रमात्वाभावापत्तेः। अपि च एवं तर्हि रजतत्वादिकमपि व्यवच्छिनत्त्येव शुक्तिकां या रजततया प्रकाशिता शुक्तिव्यक्तिः सेयमिति। ननु साक्षाद्विशेषणत्वं विवक्षितं रजतत्वं तु ज्ञानद्वारा शुक्तिविशेषणमिति नातिप्रसङ्गः। मैवं। तर्हि दीर्घदण्डः पुरुष इत्यादौ ह्रस्वदण्डादिभ्यो वैलक्षण्ये विशेष्यस्या-

नुभूयमानेऽनुभूतेर्न प्रमात्त्वं स्यात् । दीर्घत्वादेर्दण्डादि-द्वारा विशेषकत्वादिति । ज्ञानरूपद्वारानपेक्षतया विशे-षणत्त्वमिष्टमिति चेन्न । साक्षात्कृत इत्याद्यवगमानाम-प्रमात्त्वापातात् । तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेण विशेषणत्त्व-मिष्टमिति तु दूरन्तुच्छं रूपादेः समवायेन ज्ञानावि-शेषकत्वात् । अर्थविशेषणत्वेऽयं नियमो यत्तज्ज्ञानप्रका-शितेन रूपेणेति न तु ज्ञानेऽपीति चेन्न । तज्ज्ञानव्य-क्तेरन्यत्रासम्भवेनासाधारण्यादव्यापकत्वादित्यलम् ।

* अथेति * अव्याप्त्या दूषयति * मैवमिति * रू-पवान्घट इत्यत्र विशेष्यज्ञानं प्रमा न स्याद्विशेष्यांश-स्य विषयतया स्वज्ञानविशेषणत्त्वेऽपि नतद्विषयविशे-षणत्त्वं स्वाविशेषणत्त्वायोगादुपलक्षणमेतद्विशेषणां-शस्यापि, स्वज्ञानं विशेषणत्त्वेऽपि तद्विषयविशेषण-त्वाभावादव्याप्तिस्तज्ज्ञान इति ज्ञानव्यावर्तकत्वे सति तद्विषयव्यावर्तको योऽर्थस्तज्ज्ञानं तत्र प्रमेति नियमोऽ-स्तिच विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारिता धर्मिणो-धर्मं प्रति धर्मस्य च धर्मिणं प्रति विशेषणत्वं घटस्य शौ-क्ल्यं शुक्लो घट इति दर्शनादतो नोभयत्राप्यव्याप्तिरि-ति प्रागुक्तं स्मारयति पूर्ववादी *व्यवच्छेदेति* तस्यापि तद्विषयान्तरव्यवच्छेदकत्वादित्यत्रोक्तमित्यर्थः । अव्या-प्त्यन्तरप्रदर्शनेन परिहरति *नेति* रूपवान्घट इत्यत्र य-द्विशिष्टं प्रतीयते तस्य विशेष्यांशं विशेषणांशं च प्रति न विशेष्यत्त्वं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धानां विशिष्टतयां-

शतः स्ववृत्त्यापाता,न्नापि विशिष्टं प्रति विशेषणत्वं स्वं प्रति तदयोगात्तेन ज्ञानविशेषणत्वेऽपि तद्विषयविशेषणत्वाभावादव्याप्तिर्विशिष्टज्ञान इत्यर्थः। प्रकाशमानरूपेण विशेषणतया यदर्थसादृश्यमनुभवस्य तज्ज्ञानं तत्र प्रमेत्यवं लक्षणं यदि तर्हि इदं रजतमिति प्रतीयमानरजतत्वं तत्तादात्म्यं वा शुक्तिकामपि व्यवच्छिनत्त्येवेति लक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। रजतत्वस्यासंसृष्टस्य कथं शुक्तिव्यवच्छेदकत्वमित्याशङ्क्य प्रतीतिसिद्धं तदित्याह * रजतेति * या पुरा रजततया प्रकाशिता सेयं शुक्तिरिति प्रकाशितं रजतत्वं पुरोवर्तिनीं शुक्तिं व्यवच्छिनत्तीत्यर्थः। उक्तातिव्याप्तिपरिहारायाभिप्रायविशेषं शङ्कते * नन्विति * प्रकाशमानरूपेणाव्यवधानेन विशेषणभावादर्थसाम्यं विवक्षितमित्यर्थः। विशिष्टलक्षणं न रजतादिज्ञानेऽस्ति तद्विषयस्याव्यवधानेन पुरोवर्तिव्यावर्तकत्वाभावादिति विशेषणार्थवत्तामाह * रजतेति * रजतत्वं ज्ञानस्य विशेषणीभवच्छुक्तिकां व्यवच्छिनत्ति यद्रजतमिति प्रतिभातं सेयमिति न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। एक इतिः शङ्कार्थः परस्तु शङ्कासमाप्तौ। व्यवधानानिरुक्तेरव्यवधानमपि न निर्वक्तुं शक्यमिति प्रतिषेधति * मैवमिति * किं च व्यवधानाभावमात्रं विवक्षितं,मुत ज्ञानव्यवधानाभावो, पद्याद्यस्तत्राह * तर्हीति * दीर्घदण्डः पुरुषो, रक्तपटो मस्करी, कृष्णाजिनो ब्रह्मचारीत्यादौ ह्रस्वदण्डादिभ्यः पुरुषादिभ्यो दीर्घदण्डादेर्वैलक्षण्यमनुभूयते तत्र च दीर्घत्वादिकं दण्डादेर्विशेष-

णीभवत्तद्द्वारा पुरुषादिविशेषणं अतश्च व्यवधाना-त्तज्ज्ञानं लक्षणस्याव्याप्तिरित्यर्थः। ज्ञानव्यवधानाभावो विवक्षित इति द्वितीयमाशङ्क्य *ज्ञानेति* या रजत-मित्यभात् सेयं शुक्तिरित्यत्र रजतत्वं ज्ञानस्य विशे-षणं भूत्वा शुक्तिविशेषणं भवतीति नातिव्याप्तिः ना-व्याप्तिर्दीर्घत्वादेर्ज्ञानव्यवधानापेक्षया पुरुषादिव्यावर्त-कत्वादित्याशयः। अव्याप्त्यन्तरप्रदर्शनेन दूषयति *नेति* साक्षात्कृतोऽयं कृश इत्यत्र साक्षात्त्वं ज्ञानस्य विशे-षणं भवदेव तद्द्वाराऽर्थं परोक्षज्ञानविषयाद्विशिनष्टी-ति कथितलक्षणं प्रमात्वेनाभिमते तद्विषयज्ञाने नास्ती-त्यव्यापकतेत्यर्थः। आदिशब्देन परोक्षीकृतः स्मृत इ-त्यादयो गृह्यन्ते। यस्मिन् ज्ञाने योऽर्थः प्रकाशते यथा, तेन रूपेण विशेषणत्वमव्यवधानार्थो न ज्ञानाद्यनन्तरित-त्वं रजतत्वादेः पुनः पुरोवर्तिसमवायित्वं प्रतीयते न च तेन रूपेणार्थविशेषणत्वमतो नोक्तदुष्टिरित्याश-ङ्क्याह *नापीति* दुरन्तुच्छमत्यल्पतरमिति यावत्। ज्ञानप्रकाशितप्रकारेण विशेषणत्वं ज्ञानं प्रत्युतोभ-यं प्रति किं वार्थं प्रत्येव. यदि प्रथमद्वितीयौ तत्राह-*रूपेति* प्रधानयमेको घट इत्यत्र रूपादेर्घटसमवायि-त्वेन रूपेण प्रकाशमानस्य ज्ञानं प्रति समवायसंस-र्गितया विशेषकत्वं नास्ति घटगुणतयाऽन्यत्राऽसमवा-यादिति तद्विषयज्ञानेऽव्याप्तिरित्यर्थः। ज्ञाने प्रकाशि-तरूपेण विशेषणत्वमर्थं प्रत्येव विवक्षितमिति चरम-कल्पमवलम्बते *अर्थेति* को ऽसौ नियम इत्यत आह *यदिति* तज्ज्ञानप्रकाशितेन रूपेण विशेषणत्वमि-

ति यदयमिति यावत्। विशेषणत्वाविशेषाज्ज्ञानं प्रत्यपि तेनैव रूपेण किं न स्यादत्रत आह *न त्विति* अन्यथा रूपादिसमवायितया ज्ञानस्य द्रव्यत्वापातान्मैवमिति शङ्कानिवृत्तये तु शब्दः। तच्छब्देन ज्ञानव्यक्तिरुच्यते किं वा ज्ञानमात्रं, आद्ये ऽव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * तच्छब्दो यदि ज्ञानव्यक्तिवचनस्तदा घटज्ञानप्रकाशितरूपेणार्थविशेषणत्वं पटज्ञानार्थस्य नास्ति तज्ज्ञानव्यक्तेरन्यत्र पटादावसम्भवात्तेन लक्षणस्यासाधारण्याद्व्यावृत्तत्वादव्याप्तिरित्यर्थः। यद्वा ऽसाधारण्यादिति ज्ञानव्यक्तेरन्यत्रासम्भवे हेतुः। यदि ज्ञानमात्रवचनस्तच्छब्दस्तदा ऽतिव्याप्तिः रजतत्वस्य ज्ञानप्रकाशितरूपेण शुक्तिविशेषणत्वादित्युपसंहरति * इत्यलमिति *

सम्यक् परिच्छेद इति लक्षणान्तरमेवास्तु प्रमाया इत्याशङ्क्य निषेधति।

२७१ उदयनाचार्यलक्षणखण्डनम्।

सम्यक्परिच्छेदः प्रमेत्यपि न युक्तम्। न खलु सम्यक्त्वं तत्त्वविषयता याथार्थ्यं वा सम्भवत्युक्तदोषात्।

सम्यगिति परिच्छेदोऽनुभवः प्रमेत्युक्ते रजतादिज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह *सम्यगिति* तावत्युक्ते तत्त्वगोचरेच्छादावतिव्याप्तिनिवारणायानुभव इति। किमिदं सम्यक्त्वं तत्त्वविषयत्वमुत यथार्थत्वं, किं वा सामस्त्यमिति विकल्प्य प्रथमद्वितीयावुक्तदोषातिदेशेन पराकरोति *न खल्विति* यथार्थस्य भावो या-

थार्थो सम्यक्परिच्छेदत्त्वम् ।

सम्यक्परिच्छेदत्त्वं साकल्येनार्थविशेषानुभवत्त्व-मिति तृतीयं कल्पमुत्थापयति ।

२७२ तृतीयकल्पोत्थापनम् ।

ननु सामस्त्यं सम्यक्त्वमिष्टं अभिधीयते हि लो-के न मया सम्यक् दृष्टं सामान्याकारेण तूपलब्धमिति तदिह समीचोऽर्थस्य परिच्छेदः सम्यक्परिच्छेदः सम्य-गर्थविषयत्वाद्वा सम्यक्शब्दः—परिच्छेदसमानाधिकरण एवायमिति ।

नन्विति समस्तस्य भावः सामस्त्यं । सम्यक्शब्द-स्य सामस्त्यार्थत्त्वं स्वसमयानुसारेणाऽवसित,मुत वृ-द्धव्यवहारानुरोधेन, नाद्योऽतिप्रसञ्जकत्वात् । नापि द्वि-तीयः तथा प्रयोगादर्शनादित्याशङ्क्याह *अभिधीति* न मया दृष्टमिति वचनं व्याहतं वचनव्यक्तेरर्थप्रका-शकत्वादित्याशङ्क्याह *सामान्येति* सामान्यतो ज्ञा-नाद्वाक्प्रवृत्तिः सर्वात्मना ऽदृष्टत्त्वात्सम्यक् न दृष्टमि-ति प्रयोग इति यावत् । तुशब्दः शङ्कानिवृत्तिप्रयोजनः । सजातीयविजातीयेभ्यो व्यावर्तको लक्ष्यनिष्ठो धर्मो लक्षणं सामस्त्यमर्थधर्मः कथं प्रमां लक्षयेदित्याशङ्क्या-ह *तदिति* तत्तत्र सम्यक्पदस्य सामस्त्यमर्थ इ-ति स्थित इति यावत् । इह लक्षणवाक्य इत्यर्थः । स-मस्तस्यार्थस्य परिच्छेदः सम्यक्परिच्छेद इति षष्ठीसमा-सो विवक्षित इति शेषः । सम्यक् चासौ परिच्छेदश्चेति

कर्मधारयो वा तस्य स्वरूपपरतया षष्ठीसमासाद्-
भ्यार्हितत्त्वादिति पक्षान्तरमाह *सम्यगिति* सम्यगर्थ-
विषयत्वात्परिच्छेदस्य सम्यक्त्वोपचारः।

लक्ष्यनिष्ठतयाऽज्ञातस्य च गमकत्वायोगान्मैवमि-
ति प्रतिषेधति प्रकारान्तरेणापासितुं विकल्पति।

२७३ सामस्त्यानिर्वचनम्।

मैवम्। सामस्त्यमर्थस्य किं सर्वावयवसहितत्वमथ-
वा सर्वधर्मसहितत्वम्। नाद्यः अनवयवपदार्थपरिच्छे-
दस्येव सावयवपदार्थपरिच्छेदस्यापि मध्यभागाद्यविषय-
स्याप्रमात्वापातात्। नापि द्वितीयः असर्व्ववित्परिच्छि-
त्तीनां सर्वासामप्रमात्वापत्तेः।

* सामेति * अवयवानामवयविनं प्रत्यान्तर-
त्वात्सर्वावयवसहितत्वमर्थस्य सामस्त्यमिति प्रथम-
कल्पमाशङ्क्य पराचष्टे * नेति * अव्याप्त्यतिव्याप्ति-
परिहारेण सर्वत्र लक्षणस्य वक्तव्यत्वादिह चाव्या-
पकत्वादिति हेतुमाह *अनवयवेति* पृथिव्यप्तेजोवा-
यवः कार्यरूपाः सावयवास्तदतिरिक्ताः सर्वे निरवयवा-
स्तद्गोचरानुभूतीनामप्रमात्वं स्यात्सर्वावयवसहितप-
रिच्छेदत्त्वाभावादितिभावः। एवमव्याप्तिमभिधाया-
धुना सावयवपरिच्छेदेऽपि कथितलक्षणस्यासिद्धिरि-
त्याह * सावयवेति * न हि किंचिज्ज्ञानं सर्वात्म-
नाऽर्थग्राहकं बाह्यावयवप्रतिबन्धतया मध्यमावयव-
ग्रहणायोगादतश्च लक्षणमसम्भवीत्यर्थः। उक्तं हि

"सर्वात्मनाऽर्थो ज्ञानेन केन चिन्न हि गृह्यत" इति। सर्व-धर्मसहितत्वमर्थस्य सामस्त्यमनवयवानामपि सर्व-धर्मत्वसम्भवादिति द्वितीयं निषेधति * नापीति * धर्माणां सधर्मत्वाभावात्तद्गोचरप्रमायामव्याप्तिरि-त्यर्थः । दूषणान्तरमाह * असर्वेति * घटे यावन्तो धर्मा रूपरसादयः सन्ति तावतां सर्वेषां ग्राहकमेकं ज्ञानमस्मदादेर्नास्ति विभिन्नसामग्रीजन्यत्वाददृष्टज-त्वादीनामयोग्यत्वादेवेत्यर्थः ।

सर्वं वस्तु सामान्यविशेषात्मकं तेन विशेषस-हितत्वं सम्यक्त्वमर्थस्य तेन सविशेषार्थपरिच्छित्तिः प्रमेति लक्षणे नोक्तदोष इति शङ्कते ।

२७४ सम्यक्छब्दस्य सविशेषार्थत्वकशङ्का ।

अथ मन्यसे सम्यक् शब्दः सविशेषार्थः यदपि लोके-ऽभिधीयते न मया सम्यक् दृष्टं तस्यापि न मया विशे-षतो दृष्टमित्यर्थः तस्माद्विशेषसहितधर्मिपरिच्छित्तिः प्र-मेत्युक्तम्भवति । विभ्रमादयो हि विशेषमपश्यतो जाय-न्त इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमिदं विशेषाणाञ्च सर्व्वेषां विशेषान्तरानभ्युपगमेऽपि स्वरूपमेव केषाञ्चिद्विशेष इति।

अथेति न च सामान्यादेः सामान्याद्यभावात्त-ज्ज्ञानेऽव्याप्तिः सामान्यशब्देनानुगतसाधारणरूपाभि-धानादस्ति तत्र प्रमेयत्वादिविशेषस्य च व्यावृत्तमात्र-

---

१ तत्प्रमेयेति पु० पा० ।

२ चाव्यावृत्तेति पु० पा० ।

रूपत्वादिति द्रष्टव्यं। सम्यक्शब्दस्य सामस्त्यार्थे लोकावगतसङ्गतिकस्य कथं सविशेषवचनत्वमित्यत आह * यदिति * न मया सम्यक् दृष्टमिति यदभिधीयते लोकेनेति एकेनेतिशब्दाध्याहारेण ग्रन्थयोजना। सम्यक्शब्दः सामस्त्यार्थे च साधारण इति यथारुचि स पूर्ववादिना लोकप्रयोगः प्रमाणीक्रियत इति न ग्रन्थकारस्य शब्दार्थपरिज्ञातता शङ्कनीया। एवं सम्यक्शब्दस्य सविशेषार्थत्वं प्रसाध्य सम्यक्परिच्छेदः प्रमेति लक्षणवाक्यस्य विवक्षितमर्थं कथति * तस्मादिति * सम्यक्शब्दः सविशेषवचन इति यस्मात्तस्मादित्यर्थः। इदं रजतमित्यादिज्ञानानामपि सविशेषज्ञानत्वमिदमिति साधारणाकारस्य, रजतमिति विशेषाकारस्य च भासनादतो ऽतिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * विभ्रमेति * शुक्तित्वादिविशेषाग्रहस्येदमिति साधारणग्रहस्य च विभ्रमादिं प्रति हेतुत्वमन्वयव्यतिरेकावसितं तत्कथं विशेषार्थत्वं तेषामित्यर्थः। संशयादिसङ्ग्रहार्थमादिपदं। तद्व्यावृत्तिफलतया विशेषणं साधयित्वाह *इतीति* यद्वा परिच्छित्तिः प्रमेत्युक्त एव लक्षणं सिद्ध्यदतो व्यावर्त्याभावात्सम्यगिति विशेषणं व्यर्थं यथाहुः प्रमाणमनुभूतिरित्याशङ्क्याह * विभ्रमेति* सविशेषार्थपरिच्छित्तिरिति लक्षणस्यातिव्याप्त्यभावे ऽप्यव्याप्तिर्विशेषाणां निर्विशेषतया तद्विषयज्ञानानां सविशेषार्थपरिच्छित्तित्वाभावादित्यत आह * विशेषेति * यद्वा विशेषाः सविशेषा निर्विशेषा वा, चरमे तज्ज्ञाने ऽव्याप्तिः। आद्ये यैर्विशेषैः स-

विशेषता तेषामपि सविशेषत्वे ऽनवस्था, क्वचित् विशेषविश्रामे तत्रैवाव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * विशेषेति * सर्वेषामिति विशेषणात्केऽपि विशेषाः सविशेषा, नाप्यनवस्था केषां चिदन्त्यविशेषाणां निर्विशेषत्वात्। नाप्यव्याप्तिः तत्स्वरूपस्य विशेषशब्दार्थतया तत्स्वरूपविशेषज्ञानानां सविशेषज्ञानत्वादित्यर्थः।

निर्विकल्पकज्ञानस्याप्रमात्वापातान्मैवमिति परिराति।

२७५ निर्विकल्पज्ञानेऽव्याप्तिकथनम्।

नैतद्युक्तं विशेषपदेन विशेषमात्राभिधाने रजतत्वादिना विशेषण सहैव शुक्तिव्यक्त्यादेर्भ्रमेणावगाहनात् तस्यापि प्रमात्वं स्यात्। प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकाराणाञ्च विशेषाणामुपादानेऽननुगमप्रसङ्गात् सामान्यतश्चातिप्रसङ्गात् उभयथाप्यसङ्गततापत्तेः। विशेषस्य च भवतु स्वरूपमेव विशेषस्तथाऽप्यभेदादेव विशेषसहितत्वं नास्तीत्यव्याप्तेरपरिहारात्।

नेति विशेषशब्देन तत्र सत्वासत्वोदासीनं विशेषमात्रमुच्यते, किं वा तत्र सन्निति विकल्प्याऽऽद्यमीतव्याप्त्या दूषयति *विशेषेति* तत्र सन्निति विकल्पस्योपरिष्टाद्दोषो भाष्यते। किं च विशेषशब्देन प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकारः कथ्यते किं स्विद्विशेषत्वाक्रान्तस्वरूपमात्रमिति प्रथमकल्पमेव द्विधा विकल्प्याद्यं दूषयति*ताप्रेति*प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकारस्य विशेषत्वे घटगतविशेषस्य च विवक्षितत्वे त-

विशिष्टं विषयत्वं पटादिप्रतीतेर्नेति लक्षणमव्यापकमित्यर्थः। विशेषत्वाक्रान्तस्वरूपमात्रं विशेषपदार्थ इति द्वितीयोऽस्तु निरवद्यत्वादित्यत आह *सामान्येति* प्रत्यर्थं व्यावृत्तत्वादिविशेषमुपेक्ष्य विशेषमात्राभिधाने रजतत्वादिविशेषेण सहैव शुक्त्यादेर्भानाद्रजतादिज्ञाने ऽतिप्रसक्तिरित्यर्थः। कतरः पक्षो ऽत्रोपादेय इति चेन्नैकतरोऽपीत्याह *उभयेति* लक्षणस्य हेतुविशेषस्य पक्षद्वयेऽपि क्रमेण भागासिद्धिविरुद्धत्वाभ्यामपक्षधर्मत्वापत्तेरित्यर्थः। यद्यन्त्यविशेषाणां स्वरूपमेव विशेष इति विशेषान्तराभावेऽपि न तज्ज्ञानस्याप्रमात्वापात इति तत्राह * विशेषेति * विशेषस्वरूपं विशेष इति वचनं पुनरुक्तमितिदोषसमुच्चयार्थश्चः। विशेषस्य स्वरूपस्य चाभेदाद्विशेषसाहितज्ञानत्वं विशेषस्य नास्ति साहित्यस्य भेदगर्भत्वादित्यव्याप्तिरित्यर्थः विशेषपरिच्छित्तिः प्रमेति च न शङ्कनीयं विशिष्टधर्मिज्ञानस्याप्रमात्वापातादित्यर्थोऽपि।

विशेषशब्देन प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकारो विशेषत्वाक्रान्तस्वरूपमात्रं वा नोच्यते किं तु यदज्ञानात् भ्रमसंशयजन्म यज्ज्ञानाच्च तदुपशमस्ते विशेषाभिलप्या इति मतान्तरमुत्थापयति।

२७६ मतान्तरोत्थापनम्।

यत्तु कश्चिदवोचत् विशेषशब्देन तेऽभिधीयन्ते यददर्शने भ्रमसंशयावकाशो यद्दर्शने च बाधव्यवस्था तदनभ्युपगमे तत्त्वातत्त्वविभागो न स्यात् भवितव्यञ्च

तेनान्यथा व्याघातादिति ।

यत्त्विति येषां शुक्तित्ववक्रकोटरत्वादीनामज्ञाने सति रजतमित्यादिभ्रमस्य, स्थाणुर्वा पुमान्वेत्यादिसंशयस्य,वकाशो–जन्मेति यावत् येषां पुनर्ज्ञाने भ्रमस्य बाधः संशयव्यवस्थैकतरनिश्चयो भवति स्थाणुरेवेति त इत्यर्थः । ग्रहणस्मरणाद्यविवेकव्यतिरेकेण भ्रमसंशयौ न स्तः कुतस्तरामुक्तरूपविशेषा इत्यत आह *तदिति* भ्रमादिगोचरोऽतत्त्वं,तदितरस्तत्त्वमिति स्थितिः सैव न स्यादविवेकस्याभावस्यासाधारणकारणत्वायोगाद्भ्रमाभ्युपगम इति यावत् । यद्वा तथाभूतविशेषाभ्युपगमे किं प्रमाणमित्यत आह *तदिति* प्रमाविषयत्वाप्रमाविषयत्वयोरेव तत्त्वातत्त्वपदार्थत्वादुक्तविशेषानभ्युपगमे तद्व्यवस्था न सिध्येदित्यर्थः । अथवा भ्रमबाधौ न स्तः कुतस्तद्व्यवस्थापकतया विशेषसिद्धिरित्यत आह *तदिति* बाध्यमतत्त्वं तत्त्वमबाध्यमिति विभागो न सिध्येत् भ्रमबाधानभ्युपगम इत्यर्थः।माभूदयं विभाग इत्यत आह *भवितव्यमिति* तत्त्वातत्त्वविभागोऽस्तीति मदीयज्ञानस्य तत्त्वविषयत्वे विभागसिद्धिरतत्त्वविषयत्वे मदीयज्ञानविषयोऽतत्त्वविभागो नास्तीति तावकीनज्ञानविषयस्तत्त्वमिति तत्सिद्धिरित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन दृढीकुरुते *अन्यथेति* तत्त्वातत्त्वविभागमनभ्युपगच्छन्प्रष्टव्यः ज्ञानं सर्वं तत्त्वमेव, किमतत्त्वमिति. किं वा किंचित्तत्त्वं किंचिदतत्त्वमिति, आद्ये परपक्षानुवादेन तत्खण्डनासिद्धि,र्द्वितीये त्वद्वचनस्या-

तत्त्वविषयतया ऽनवधेयवचनत्वप्रसङ्गः, तृतीये तत्त्वातत्त्वविभागमभ्युपगम्य स नास्तीति वचनं माता मे वन्ध्येति वद्विरुद्धमित्यर्थः ।

अनिर्वचनीयतैव सर्वानुपपत्तिबाणवारणाय वज्रवारबाणायमाना विजयते इत्यादिना व्याघातस्य पुरस्तान्निरस्तत्वान्मैवमिति परिहरति ।

२७७ मतान्तरखण्डनम् ।

तदयुक्तम् । न तावदेवम्विधो विशेषोऽभिधातुं शक्यो यदवगमस्य न भ्रमत्वादिसम्भवः स्वप्नदृशः सर्वविशेषोपलम्भात् । नच व्याघातदण्डभयमात्रादसावुपपादयितुमशक्योऽप्यभ्युपगन्तव्यइति युक्तम् । तदुपदर्शनाशक्यत्वेन व्याघातपरिहार एव कश्चिदन्यो निर्वक्तुमशक्योऽस्तीत्यैव तदा किं न व्यवस्थाप्यते ? न हि परिदृश्यमानपदार्थगोचरं तदस्ति किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वप्ने वा वाक्याभासे वा प्रतिपत्तुमशक्यमिति प्रतिपत्त्यारूढतया येयमप्रतीयमानकल्पना ततो वरमनुपलभ्यमानस्य व्याघातपरिहारस्यैव कल्पना भद्रा । बहुशश्च व्याघातोद्भावनाविभीषिकामुन्मूलयिष्यामः ।

तदिति एवंविधो विशेषः प्रतीयमानत्वादभ्युपगम्यते, किं वाऽनभ्युपगमे व्याघातात्, नाद्य इत्याह *नेति* अभिधातुमशक्यः कुतः प्रमातुमिति शेषः । स्वप्नदशायां शुक्तित्वादिविशेषदर्शने ऽपि भ्रमदर्शनादि-

ति हेतुमाह *स्वप्नेति* विशेषानभ्युपगमे प्रागुक्तव्या-
घातादसावभ्युपगम्य इति द्वितीयं कल्पमाशङ्क्य नि-
षेधति *न चेति* यद्यनग्निस्तर्ह्यधूमः स्यादित्यादिव्या-
घातदण्डभयादग्निमत्त्वाद्यभ्युपगम्यतेऽतोऽयुक्तं कुत
इत्यत आह * तदिति * तस्य विशेषस्य दर्शयितु-
मशक्यत्वेनेति यावत्। उक्तन्यायेन तद्विशेषस्य नि-
र्वक्तुमशक्यत्त्वादयमसाविति निर्वक्तुमशक्योऽपि
कश्चिदस्तीति सामान्याकारेण व्याघातपरिहारं परिक-
ल्प्य व्याघाताभाव एव किं नावसीयत इत्यर्थः। एवकाः-
रावयोगान्ययोगव्यवच्छेदप्रयोजनौ। विशेषस्योपदर्श-
यितुमशक्यत्वमसिद्धं यन्न स्वप्ने ऽनुभूयते ज्ञातत्त्वाज्ञात-
त्त्वाभ्यां भ्रमबाधप्रयोजकः स विशेष इति तन्निरुक्तेरि-
त्यत आह *न हीति* असौ विशेषः परिदृश्यमानप-
दार्थमध्यवर्ती, किं स्विद्बाह्यः, चरमे ब्रह्मैव त,दाद्ये कदा
चिदनुभूयते न वा, न चेत् तुरगशृङ्गसमः अनुभवाभा-
वात् भ्रमाद्यपनोदाप्रयोजकता च। न च प्रथमस्तथाऽनु-
पलम्भादिति भावः। नन्वस्त्यसौ विशेषः यद्दर्शना-
ज्जाग्रत्प्रत्ययस्तस्या ऽज्ञायमानतया स्वप्नभ्रमप्रयोजक-
त्त्वादिति। नैतत्। यावन्तः पदार्था जाग्रति प्रतीयंते ता-
वतां स्वप्नेऽप्यनुभूयमानत्त्वादिति। किं च नदीतीरे फ
लानि सन्तीत्याप्तवाक्यसदृशानाप्तवाक्याभासे वि-
शिष्टोर्थः प्रतीयते ऽतो वाक्यजनितभ्रमे सर्वो विशेषः
प्रतिपत्तुं शक्य इत्यर्थः। अप्रतीयमानव्याघातपरिहारः
कल्प्यते चेत्तथाभूतो विशेषः किं न कल्प्यत इत्यत
आह * प्रतीति * प्रतीयमानविशेषाणां कल्पना

प्रतिपत्त्याऽऽरूढत्वेन ततो वरं व्याघातपरिहारस्य कल्प-
नेति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति कल्प्यमाना विशे-
षा अनुपलभ्यमाना अपि बुद्ध्यारूढतयैव कल्पनी-
या अन्यथा तदनुभवाभावाद्भ्रान्त्यादिबाधानुपपत्ते-
रतश्चानुपलभ्यमाना बुद्ध्यारूढतया कल्प्यन्त इति व्या-
घातः । नचैवं व्याघातपरिहारकल्पने कश्चिद्दोष इति,
अस्य परिहारस्य सत्वे द्वैतापत्तिरसत्वे व्याघातनि-
ष्प्रत्यूहतेत्यत आह * भद्रेति * भद्रा विचारमन्तरेण
रमणीयेति । व्याघातमभ्युपगम्यैतदवोचाम न चासौ,
तुरीयपरिच्छेदे पराकरिष्यमाणत्वादित्याह*वह्निति*
विशेषपदेन सत्त्वासत्त्वोदासीनं विशेषमात्रमु-
च्यते किं स्वित्तत्र सन्निति विकल्प्य प्रथमकल्पो निरा-
कारि, सम्प्रति द्वितीयकल्पमुत्थापयति ।

२७८ सन्विशेषः कथ्यते विशेषपदेनेतिशङ्का ।

ननु न ब्रूमो विशेषेण सहोपलम्भो विशेषसहितोपलम्भ
इति, किन्नाम ? विशेषेण सहितस्य पदार्थस्योपलम्भस्तथा
च न शुक्तौ रजतत्वं विशेषोऽस्ति तत्कथं रजतभ्रमेऽपि
तत्प्रसङ्ग इति ।

* नन्विति * विशेषेण सहोपलम्भो विशेषस-
हितोपलम्भ इति न ब्रूमः इतीति शब्दोऽध्याहार्यः ।
कस्तर्ह्यसाविति चेद्वस्तुतो विशेषसहितस्योपलम्भः
स इत्याह * किमिति * शुक्तेरपि शुक्तित्वविशेषव-
त्या रजतमित्युपलम्भात् । तर्हि प्रमालक्षणमतिव्याप-

कमित्यत आह * तथाचेति * प्रतीयमानविशेषेण सहितत्त्वं विवक्षितं न च तद्रजतत्त्वं तत्रास्तीत्यर्थः । एवं चातिव्याप्त्यादेरभावान्निरवद्यं लक्षणमित्याह * तदिति *

प्रथमकल्पनिराकरणेन द्वितीयोऽपि निरस्त इत्याह ।

२७९ शङ्कापरिहारः ।

मैवम् । उक्तदोषेणैव निरस्तत्वात् । यदि हि विशेषस्य सामान्यतोऽभिधानं तदा पुरोवर्त्तित्वादेः सत्त्वान्न प्रसङ्गनिवारणम् । विशेषेण तदभिधाने त्वननुगम इति ।

* मैवमिति * किमन्यदीयो दोषोऽन्यत्रानुषज्जेदित्यत आह * यदीति * विशेषपदेन विशेषत्वाक्रान्तं स्वरूपमात्रमभिधाय तत्सहितोपलम्भो ऽभिधीयते किंवा विशेषव्यक्तिमभिधायेति विकल्प्याद्यमपवदति * यदीति * पुरोवर्तित्वसत्वादितत्रत्यविशेषसहितस्य शुक्तिशकलस्य रजतात्मना ऽवभासान्न तत्रातिव्याप्तिः परिहर्तुं शक्येत्यर्थः । विशेषपदेन विशेषव्यक्त्यभिधानमिति द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति * विशेषेणेति *

तत्त्वातत्त्वविभागानुपपत्त्या बाधव्यवस्थाहेतुरस्ति विशेष इत्याशङ्क्य निर्वचनानर्हतया निरस्तः सम्प्रति पूर्वपक्षबीजमुद्घाटयितुं निरस्तमप्यनुभाषते ।

२८० पूर्वोक्तार्थस्यैव कथनेन परिहारः ।

बाधाबाधव्यवस्थाहेतुरस्ति विशेष इति पक्षं यस्तु

जडतरो न जहाति स आप्तानाप्तवाक्याभ्यां नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीत्येवं रूपाभ्यां प्रतिपाद्यमानेऽर्थे स्थितं किं विशेषमेकत्र पश्यसि यमपरत्र न पश्यसीति पृष्ट्वा प्रतिबोधनीयः । तथाप्यनुपजातप्रबोधस्तु जडतमः कश्चिद्यदि स्यात् स एवं प्रबोध्यः । ये ते विशेषान्तरप्रवाहस्वीकारेऽनन्तविशेषापत्तिभयात् त्वया स्वत एव विशेषरूपा इति स्वीकृताः तेषां स्वरूपं तावत् परस्परव्यावृत्तमतोऽनुगतैकरूपाभावादव्यापकत्वं स्यादिति । बाधव्यवस्थाहेतुत्वादेवानुगतिरिति चेन्न । काचित्कबाधव्यवस्थाहेतोर्भ्रमेऽपि प्रकाशात् । तत्र तस्येति चेन्न । व्यावृत्तेः । बाधस्य च तद्विपरीतार्थप्रमात्वेन तदर्थाननुगमात् प्रमायाश्चाद्याप्यव्यवस्थापनादिति ।

* बाधेति * बहुशश्चेत्येतदनन्तरं यद्यप्ययं ग्रन्थो युक्तस्तथाऽपि लेखकदोषादत्र पतित इति द्रष्टव्यम् । एकरूपगोचरज्ञानयोरेकतरस्य प्रमारूपतया तत्त्वगोचरत्वमपरस्याऽप्रमारूपतयाऽतत्त्वगोचरत्वमिति विभागदर्शनान्न विशेषभावाभावनिबन्धनस्तत्त्वातत्त्वविभाग इति दूषयति * स इति * सरित्परिसरे फलानि सन्तीत्याप्तवाक्यप्रतिपन्नेऽर्थे को विशेषो लक्ष्यते यो ऽनाप्तवाक्यप्रतिपन्नैवंरूपे नेति वक्तव्यं, न चासौ कश्चिदस्तीत्यभिधाय विशेषदर्शनादर्शनाभ्यां न भ्रमबाधाविति बोध्यत इत्यर्थः । प्रमाणमूलरचितवाक्यज-

न्यज्ञानविषयत्वमाप्तवाक्यार्थे विशेषो नेतरस्मिन्नित्य-स्ति विशेष इत्याशङ्क्याह * तथेति * अनुभवविरोधहतो-रर्थः। जडतमत्वमत्यागहेतुः। अपिररुचिद्योतनार्थः। जडतमत्वेनासौ नोपेक्ष्यः प्रकारान्तरेणापि बोधनीय एवेत्याह * स इति * विशेषसहितोपलम्भः प्रमेति वदन् प्रष्टव्यः किं ते विशेषा अपि सविशेषा, उत निर्विशेषाः केचिदन्त्या इति, प्रथमे व्यक्ता ऽन-वस्थेति बहिरेव दूषयित्वा द्वितीयमनुभाषते * य-इति * अस्मिन्पक्षे लक्षणाव्याप्तिरिति दर्शयितुं तेषां स्वरूपं नानुगतं मन्तव्यमैक्यापत्तेरतः परस्परतो व्या-वृत्तमित्याह * तेषामिति * तावच्छब्दो निश्चयार्थः। फलितं दर्शयति * अत इति * विशेषेष्वनुगतध-र्माभावोऽसिद्धो बाधव्यवस्थाहेतुत्वस्यैव तत्रानुग-तत्वादिति शङ्कते * बाधेति * सार्वत्रिकबाधव्यव-स्थाहेतुत्वं विशेषत्व,मुत काचित्कबाधव्यवस्थाहेतुत्व,-माहोस्विद्यत्र यो बाधस्तत्र विषये तस्य बाधस्य व्य-वस्थाहेतुत्वमिति, विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति * सार्वत्रिकबाधव्यवस्थाहेतुत्वं विशेषः क्वचिदपि न प्रकाशत इत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति * काचित्केति * चरमकल्पमाशङ्कते * तत्रेति * तर्हि विशेषस्य प-रस्परव्यावृत्तेरनुगतं लक्षणं न सिद्ध्येदिति परिहरति * नेति * बाधस्वरूपमभ्युपगम्य तद्व्यवस्थाहेतुत्वं विशेष-त्वं नानुगतमस्तीत्युक्तम्। इदानीं बाध एव निरूपण-सरणिमधिरोढुं नार्हतीत्याह * बाधेति * बाधस्या-ननुगमेन च तद्व्यवस्थाहेतुत्वाऽननुगतिरिति शेषः। तं-

च्छब्देन भ्रान्तिः परामृश्यते। तद्विपरीतार्थप्रमात्वमात्रेण कथमननुगमो बाधस्येत्यत आह *नादिति* तच्छब्देन रजतभ्रमपरामर्शे सर्पभ्रमबाधो न स्यादिति बाधस्याननुगमेन तद्व्यवस्थाहेतुविशेषस्याननुगमात्तत्साहितोपलम्भप्रमालक्षणस्याव्यापकता। न च तत्त्वमनुगतमस्ति स्ववृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेरित्यर्थः। प्रमासिद्धौ तद्विपरीतार्थप्रमालक्षणबाधसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तद्व्यवस्थाहेतुविशेषसहितोपलम्भप्रमासिद्धिरितीतरेतराश्रयादसिद्धिर्लक्षणस्येत्याह * प्रमेति *

सम्यक्त्वमबाधिताध्यवसायित्वं ज्ञेयसादृश्यं वा ज्ञानस्य भविष्यतीत्यत आह।

२८१ शङ्कान्तरनिराकरणम्।

शङ्कान्तराणि चात्रातः पराणि याथार्थ्यविशेषणदूषणदूषितान्येवोपनिपतन्तीति द्विरभिधानभयान्नोक्तानि।

* शङ्केति * चशब्दादबाधितत्वादिखण्डनानि वक्ष्यमाणानि गृह्यन्ते। शङ्कान्तरं याथार्थ्यविशेषमाश्रितं पौनरुक्त्यभयान्नोक्तमित्यर्थः।

सविशेषार्थानुभूतिः प्रमेति लक्षणस्य विशेषाननुगमेनाव्याप्तिरुक्ता साम्प्रतमतिव्याप्तिमाह।

१८२ सविशेषार्थानुभव इति लक्षणेऽतिव्याप्त्युद्भावनम्।

किञ्च तर्कज्ञानमाहार्यौ च संशयविपर्ययौ परिदृश्यमान एव विशेषे भवन्ति[1] तैरातिप्रसङ्गः स्यात्। नचा-

---

१ न्तीतितै रिति का० मु० पु० पा०।

हार्य्यौ तौ नाभ्युपगन्तव्याविति युक्तम। विप्रलम्भकस्य वाक्यप्रयोगमूलतयाऽऽहार्य्यभ्रमस्य ज्ञाततत्त्वस्य च गुरोः शिष्यप्रबोधार्थं विचारं प्रवर्त्तयतश्चाहार्य्यसंशयानां भवत एव शास्त्रेऽनुमतत्वात् ।

* किं चेति * व्याप्तिपक्षधर्मत्वप्रमितिबलादग्निमान्पर्वत इति विशेषावगमेऽपि यद्यग्निमान्न स्यात्तर्हि निष्कारणको धूमः प्रसज्येतातो ग्निमानेवायमिति तर्कज्ञानं विशेषोपलम्भे सत्येव जायमानं सविशेषार्थानुभूतिर्भवति न च तत्प्रमेति तत्र लक्षणातिव्याप्तिस्तथा रजतादिभ्रमस्य समानधर्मादिजनितसंशयस्य च विशेषाग्रहणजन्यत्वेऽप्यौत्प्रेक्षिकसंशय औत्प्रेक्षिकविपर्ययश्च विशेषदर्शने सत्येव जायत इति ताभ्यां चातिव्याप्तिरित्यर्थः । आहार्यसंशयविपर्ययावेव न स्तः कुतस्ताभ्यामतिव्याप्तिरित्यत आह * न चेति * कुत इत्यत आह * विप्रलम्भकेति * नदीतीरे फलासम्बन्धे दृश्यमान एव नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति विप्रलम्भकवाक्यप्रयोगमूलतयाऽऽहार्यभ्रमस्यानुमतत्वादन्यथा प्रामाण्यप्रसङ्गात् "द्विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय" इति न्यायेन विदिततत्त्वस्य गुरोः शिष्यप्रबोधनार्थं शब्दो नित्यः अनित्यो वेत्याहार्यसंशयस्य तथाविधपूर्वपक्षभ्रमस्य विचारं प्रवर्तयत इष्टत्वात्तत्त्वज्ञानविरोधाद्विशेषाज्ञानमूलसंशयविपर्ययासम्भवादन्यथा निर्णयफलशास्त्रानारम्भप्रसङ्गादिति भावः ।

सम्यक् परिच्छेद इत्युदयनोदीरितलक्षणे सम्यग्विशेषणं निरास्थादिदानीं परिच्छेदविशेषणमतिदेशेन निरस्यति ।

२८३ पूर्वोक्तदोषोपसंहारः ।

परिच्छेदशब्दश्चनुभूतिपर्य्यायोऽनुभूतिदूषणं नातिक्रामतीत्यलम् ।

॥ परिच्छेदेति ॥

भाट्टदेशीयाभिमतप्रमालक्षणमुद्भाव्य भङ्गं भणति।

२८४ भाट्टदेशीयलक्षणखण्डनम् ।

नाप्यव्यभिचार्य्यनुभवः प्रमेति युक्तम् । अव्यभिचारिपदस्य यदि तत्त्वविषयाद्यर्थत्त्वं तदा दूषणान्युक्तान्येवानुवर्त्तन्ते ।

॥ नापीति ॥ ज्ञानं प्रमेत्युक्ते स्मृतावतिव्याप्तिस्तदर्थमनुभवग्रहणम् । भ्रमादिव्यावृत्त्यर्थमव्यभिचारीति । तत्त्वगोचरेच्छादिव्यावृत्त्यर्थमनुभवग्रहणम् । किमिदमव्यभिचारित्त्वं तत्त्वविषयत्त्वं, याथार्थ्यं वा,त सम्यत्क,माहोस्विदर्थाविनाभूतत्व,मिति विकल्प्य प्रथमकल्पत्रयं प्रागुदीरितन्यायानलविप्लुष्टतया नोज्जीवितुमलमित्याह ॥ अव्यचारीति ॥

अव्यभिचारित्त्वमनुभवस्यार्थाविनाभूतत्वमिति चतुर्थमुत्थापयति ।

२८५ चतुर्थविकल्पे विकल्पोपन्यासः ।

अथैवमुच्यते अव्यभिचारित्त्वमर्थाविनाभूतत्त्वं, तदा

प्रष्टव्यं कोऽस्यार्थः किं यदैवार्थ स्तदैव ज्ञानम्? उत यत्रा-र्थस्तत्रैव देशे ज्ञानम्? अथ यादृगर्थस्तादृगेवज्ञानं यत्त-त्प्रमितिरिति? ।

* अथेति * दूषणविभागप्रज्ञप्तये विकल्पयति * तदेति * अस्याविनाभावपदस्य कोऽर्थ इत्यर्थः। स-मुद्रवृद्धिचन्द्रोदयवदेककालनियमोऽविनाभाव इत्येकं शृङ्गमाह * किमिति * धूमाग्न्योरिवैकदेशसम्बन्धोऽ विनाभाव इत्यपरं शृङ्गमाह * उतेति * शिंशपा-त्वस्य वृक्षत्वाव्यभिचारिणस्तत्तादात्म्यं द्रष्टव्यमित्य-वष्टम्भेन कल्पान्तरमाह * अथेति *

तत्राऽऽद्यमपवदति।

२८६ आद्यविकल्पनिरासः।

नाद्यः अतीतानागतानुमित्याद्यव्यापनात् । न द्वितीयः ज्ञानासमानदेशार्थप्रमितीनामव्यापनात्। ज्ञानसमान-देशमर्थमन्यत्रारोपयतोऽप्यनुभवस्य प्रमात्वापत्तेः । नापि तृतीयः ज्ञानार्थभेदवादे सर्वाकारेण तत्साम्यानुपपत्तेः । अभेदवादे तु भ्रमस्याऽपि तथाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गेन वि-शेषणवैयर्थ्यापातात्। तैस्तैश्च विशेषैः सादृश्यस्य विवक्षि-तत्वे यथार्थताप्रस्तावोक्तान्येव दूषणान्यावर्त्तन्त इति।

* नेति * कुत इत्यत आह * अतीतेति * वि-शिष्टनदीपूरणलिङ्गेनाभूद्वृष्टिरित्यनुमीयते मेघोदय-दर्शनाद्भविष्यति वृष्टिरिति। न चानुमानकाले सोऽर्थो

स्तीति तत्राऽव्याप्तिरित्यर्थः। आदिपदेन कालान्तरभाविनियोगादिबोधकागमाद्युपादीयते। एकदेशासम्बन्धो ज्ञानज्ञेययोरविनाभाव इति द्वितीयोऽपि न द्दश्य इत्याह *नचेति* घटादिप्रमितीनामनेवंरूपतया लक्षणस्याव्यापकत्वादित्याह *ज्ञानेति* ज्ञानेन सह विभिन्नदेशा ये घटाद्यर्थास्तज्ज्ञानानां प्रमात्वं न स्यात् तज्ज्ञानस्यात्मैकगुणस्य तन्निष्ठत्वाद्घटादीनां धराद्यधिकरणत्वादिति भावः। आत्मसमवेता ये सुखादयस्तज्ज्ञानानामप्यात्मसमवेततया समानदेशत्वात्प्रमात्वं सम्भवतीत्यत उक्तं *ज्ञानासमानदेशेति* अर्थेन सहैकदेशनिष्ठोऽनुभवः प्रमेति लक्षणस्याव्याप्तिमभिधायेदानीमतिव्याप्तिं दर्शयति * ज्ञानेति * ज्ञानेन सह समान एको देशो यस्यार्थस्य स तथोक्तः। आत्मत्वादिधर्मस्यान्यत्रारोपज्ञानानामारोप्यमाणधर्मस्य चात्मदेशत्वेन देशाव्यभिचाराद्देहादावात्मत्वादिभ्रमेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः। याद्दगर्थस्ताद्दगाकारज्ञानं प्रमेति परिशिष्टपक्षं प्रतिषेधति * नापीति * ज्ञानज्ञेययोः सर्वात्मना साद्दश्यं विवक्षित,मुत येन केन चिद्रूपेण, किं स्विदर्थविशेषणीभूतरूपेण ज्ञानस्यापि विशेषणतया साद्दश्यं विवक्षित,मिति त्रिधा विकल्प्य प्रथमकल्पेऽपि तयोर्भेद उताभेद इति विकल्प्याऽऽद्यमपवदति * ज्ञानेति * घटत्वज्ञानत्वद्रव्यत्वगुणत्वादिमहद्वैलक्षण्यान्न सर्वसाम्यमित्यर्थः। ज्ञानज्ञेययोरभेदे सर्वसाम्योपपत्तिरिति प्रथमविकल्पस्य द्वितीयं कल्पमाशङ्क्याह * अभेदेति * यदन्तर्ज्ञेयतत्वं तद्वहिर्व-

दवभासत इति रजतादिज्ञानानामप्यर्थाभेदेन सर्वसामान्यस्याभ्युपगन्तव्यतया कथितलक्षणं तत्रागतमिति यथार्थेति विशेषणमसमर्थमित्यर्थ । प्रकाशमानरूपैर्विशेषणतया ऽर्थसाम्यमनुभवस्येति तृतीयकल्पमाशङ्क्य पराकरोति * तैस्तैरिति * प्रकाशमानतया प्रसिद्धैरिति यावत् । विशेषमात्राभिधाने भ्रमादावतिव्याप्तिर्विशेषव्यक्त्यभिधानेऽननुगम इत्यादि याथार्थ्यखण्डनानि प्रसज्यन्त इत्यर्थः । चकारात् द्वितीयं कल्पं येन केन चित्सत्त्वप्रमेयत्वादिना साम्यादतिव्याप्तिर्भ्रमादाविति निरास्थत् ।

बौद्धानां प्रमालक्षणमुपस्थापयति ।

२८७ बौद्धलक्षणखण्डनम् ॥

अविसम्वाद्यनुभवःप्रमेत्यपि न युक्तम् । अविसंवादित्वं हि ज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्यमानार्थत्वं वा ? ज्ञानान्तरेण विपरीततया प्रतीयमानार्थत्वं वा ? अप्रतीयमानव्याप्याविषयत्वं वा ? अन्यदेव वा किञ्चित् ? ।

* अवीति * विसम्वादराहित्यमविसम्वादित्वमिति यावत् । पदकृत्यं तु पूर्ववदिति । अभावेऽपोह्यमाने हि भाव एवावशिष्यत इति विसम्वादराहित्यं ज्ञानान्तरसंवाद इति कल्पमाह *अवीति* विसंवादो बाधस्तद्धीनत्वं ज्ञानांतरेणान्यथाबोध्यमानार्थत्व-

१ याथात्म्येति पु० पा० ॥

मिति कल्पान्तरमाह । ज्ञानेति । विपरीततया पूर्वप्रकाशितरूपाद्रूपान्तरेणाप्रकाशमानत्वमिति यावत् । नांतरीयकार्थदर्शनं अन्यज्ञानस्य संवाद इति केषांचिन्मतमनुरुध्य प्रकारान्तरेण विकल्पयति * प्रतीति * प्रतीयमानो व्याप्यो यस्य व्यापकस्य तद्विषयत्वमित्यर्थः। यद्वा प्रतीयमानश्चासौ व्याप्यश्च तद्विषयत्वमिति । अर्थक्रियाकारिवस्तुविषयत्वमविसंवादित्वमिति पक्षान्तरमाह * अन्यदिति *

२८८ प्रथमकल्पेऽतिव्याप्तिः ।

तत्र प्रथमकल्प मतिव्याप्त्या दूषयति ।

न प्रथमः धारावाहिनो भ्रमस्य प्रमात्वप्रसङ्गात् । नच प्रमाभूतं ज्ञानान्तरं विवक्षितमिति वाच्यम् । प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वात ।

* नेति* ज्ञानमात्रेण तथोल्लिख्यमानविषयत्वमविसंवादित्वमुत प्रमयेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * धारेति * मनुष्योऽहमिति देहात्मभ्रमस्य सततमुत्पद्यमानतया कथितलक्षणमस्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। प्रमाभूतज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्यमानार्थत्वं विवक्षितमिति द्वितीयमाशङ्क्याह * न चेति * प्रमासिद्धौ तया तथैवोल्लिख्यमानार्थत्वविशेषणसिद्ध्या विशिष्टलक्षणसिद्धिस्तत्सिद्धौ च प्रमासिद्धिरिति परस्पराश्रय इत्यर्थः।

ज्ञानान्तरेण विपरीततया ऽप्रतीयमानत्वमविसंवादित्वमिति द्वितीयं निषेधति ।

२८९ द्वितीयविकल्पनिरासः।

नापि द्वितीयः अजातबाधभ्रमव्यापनात् स्वस्थदशोत्पन्नस्य शङ्खशङ्खज्ञानादेर्दुष्टेन्द्रियदशोत्पन्नतत्पीतिमज्ञानाद्युल्लिखितविषयवैपरीत्यस्याप्रमात्वप्रसङ्गाच्च। प्रमित्यानुल्लिखितार्थवैपरीत्यभावविवक्षायां तु प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वादित्युक्तमनुषज्जति। अदुष्टकरणकज्ञानेनाबाधितत्वं विवक्षितमिति चेत्तदेव तर्हि प्रमालक्षणमस्तु। किञ्च दुष्टत्वनिरूपणमन्तरेणादुष्टत्वस्य दुर्न्निरूपत्वात्। ननु किमेतावता दुष्टत्वं विपरीतज्ञानप्रयोजकस्तद्धेतुगतो विशेष इति सुवचमेवेति। न विपरीतपदव्यवच्छेद्याप्रमितौ तदुपादानवैयर्थ्यात्। तदनुपादाने च ज्ञानजनकत्वमात्रं दुष्टत्वमित्यदुष्टकारणजं ज्ञानं नास्त्येवेति स्यात् विपरीतपदव्यवच्छेद्या प्रमैवेति चेन्न। तस्या एव लक्ष्यमाणत्वात् तदीयस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्याद्याप्यप्रतीतेः कुतो व्यवच्छेदः प्रत्येतव्य इति व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमन्तरेण व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमशक्यमित्यात्माश्रयान्योन्याश्रयौ अनवस्था वा।

एकोऽनेकविशेषेऽर्थे विशेषो यत्र लक्ष्यते।
तद्विशेषान्तरान्यत्वाद्दोष स्तत्रैव धावति ॥ ३२॥

* नापीति * ज्ञानमात्रेण विपरीततयाऽनु-

---

१ तदुपाद्दा इति सो० पु० पा०।

ल्लिख्यमानार्थत्व,मुत प्रमाभूतेन, किं स्विददुष्टकरणजेने,ति त्रिधा विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * अजातेति * यस्मिन् भ्रमे बाधो न जायेत तत्रोक्तलक्षणमतिव्यापकमित्यर्थः। न चैवं भूतो भ्रम एव नेति वाच्यम्। परपक्षभ्रमस्य तथात्वादन्यथैकदर्शनपरिशेषापातात्। अतश्च सम्प्रति तन्निरासप्रयासानुपपत्तेरिति। ज्ञानान्तरेणान्यथाऽनुल्लिख्यमानार्थानुभवः प्रमेति लक्षणस्यातिव्याप्तिमभिधायाव्याप्तिमिदानीं दर्शयति * स्वेति * निर्दोषदशायामुत्पन्नस्य शुक्लशङ्खादिज्ञानस्य दुष्टदशोत्पन्नशङ्खपीतिमादिज्ञानेनोल्लिखितं संसृष्टविषयीकृतं विषयवैपरीत्यं यस्य तस्योक्तलक्षणाभावादप्रमात्वं स्यादित्यर्थः। आदिपदेन स्थाणौ स्थाणुरिति बुद्धेर्दुष्टदशोत्पन्नपुरुषविपरीततया बोधितार्थत्वेनाप्रमात्वं सङ्गृह्यते। प्रमया अनुल्लिख्यमानविपरीतार्थत्वमनुभवस्याविसम्वादित्वं तेन नाव्याप्तिरिति द्वितीयकल्पमाशङ्क्याह * प्रमित्येति * प्रमित्याऽनुल्लिखितमप्रकाशितमर्थस्य विपरीतत्वं यस्य स तथोक्तस्तस्य विवक्षायामिति यावत्। प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वादित्यत्रोक्तोऽन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः। लक्षणं लक्ष्याधिकरणं वक्तव्यं अतश्च प्रमयाऽनुल्लिखिताविपरीतार्थोऽनुभव इति लक्षणस्य प्रमानिष्ठत्वे प्रमायाश्च लक्षणविशेषणतया लक्षणान्तर्गतायाः स्ववृत्त्यापात इतितोऽरर्थः। अदुष्टकरणजज्ञानेनानुल्लिख्यमानार्थविपरीतत्वमविसंवादित्वमिति चरमक-

१ ज्ञानेनोपप्लवितमिति सो.पु.पा.।

रूपमवलम्बते * अदुष्टेति * अदुष्टकरणजज्ञानं प्रमेत्युक्ते व्यभिचाराभावादन्यतरव्यर्थमतश्च व्यर्थविशेषणाम्सिद्धं लक्षणमिति दूषयति * तदिति * न च स्मृतावतिव्याप्तिर्ज्ञानपदेऽनुभवाभिधेयचनेन सौस्थ्यादिति भावः ।

अदुष्टकरणजन्यज्ञानानुल्लिख्यमानार्थविपरीतत्वविशेषणवैयर्थ्यं कथितं । सम्प्रति तदेव न निरूपणसरणिं सहत इत्याह * किं चेति * असिद्धिः लक्षणस्येति शेषः । अदुष्टेति नञोऽभावविरुद्धान्यत्वानामन्यतमार्थत्वेऽपि प्रतियोगिभूतदुष्टत्वनिरूपणमन्तरेणादुष्टत्वमसिद्धं तद्विशिष्टं लक्षणमप्यसिद्धमिति दुष्टत्वं च प्रमाधीननिरूपणं सा चादुष्टत्वसिद्ध्येति चक्रकापात इति भावः । यत्रान्यतमस्यापि नान्यतः सिद्धिस्तत्र चक्रकादय उपसर्पन्ति इह तु दुष्टत्वं स्वलक्षणादन्यत एव सिद्ध्यति तेन न चक्रकक्रकचविदारणमिति चोदयति *नन्विति* दुष्टत्वनिरूपणमंतरेणादुष्टत्वं दुर्निरूपमित्येतावता किमिति यावत् । दुष्टत्वसिद्धावदुष्टत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च दुष्टत्वसिद्धिरिति परस्पराश्रय इति नेत्याह *दुष्टत्वमिति* दुष्टत्वमिति लक्ष्यनिर्देशः इतरल्लक्षणम् । विशेष इत्युक्ते कारणसमवेतत्वरूपकार्यगतविशेषेऽतिव्याप्तिस्तन्मा भूदित्याह * हेत्विति *तावत्युक्ते कारणगतकार्यजननशक्तावतिव्याप्तिस्तन्माप्रसङ्गीदित्याह *तदिति* तत्पदेन विपरीतप्रत्ययपरामर्शः । तावत्युक्ते चक्षुष्ट्वादावतिप्रसक्तिस्तन्निरसनायाह * ज्ञानेति * चक्षुष्ट्वादि न ज्ञानप्रयोजकं व्यभिचारात् । एवमपि गुणे-

ऽतिप्रसक्तिस्तत्पराकरणं *विपरीतेति* विपरीतज्ञानप्रयोजकमितीन्द्रियस्वरूपे प्रसक्तिनिवारणाय तद्धेतुगत इति विशेषणम् । तावति कथित एकदेशकालावस्थानरूपमेलकेऽतिप्रसक्तिस्तद्वारणं विशेष इति । न च तद्विशेषः सकलकारणसाधारणत्वादिति ।

विपरीतज्ञानेत्यत्र विपरीतपदव्यावर्त्त्यमस्ति न वा, अस्ति चेत् प्रमितं न वा । न चेत् विशेषणमुपादीयते न वा । यद्याद्यस्तत्राह *नेति* अप्रमितस्य खपुष्परसादिवद्व्यवच्छेदानर्हत्वाद्विपरीतेति विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः । तर्हि विपरीतपदं परित्यज्य ज्ञानजनकेत्यादिलक्षणमाचक्ष्महे इति द्वितीयमाशङ्क्याह * तदिति * प्रमाप्रयोजकगुणेऽतिव्याप्तिरिति भावः । प्रमितैव प्रमा विपरीतपदेन व्यवच्छिद्यत इति द्वितीयमाशङ्क्य * विपरीतेति * लक्षणप्रतीतेः प्राक् प्रमाया अप्रतीतेस्तत्प्रतियोगिकस्तद्धर्मिको वा व्यवच्छेदः प्रमातुमशक्य इति परिहरति * नेति * स्वरूपसत्याः प्रमाया व्यवच्छेदः किं न स्यादित्यत आह * तदिति * प्रमास्वरूपस्याप्रमाव्यावृत्तस्याद्याप्यसिद्धत्वादप्रमायां कुतः प्रतियोगिनो व्यवच्छेदः प्रत्येतव्यो-ज्ञेयो न तु कुतश्चिदात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गादिति सम्बन्धः । न च भेदः सत्तामात्रेण प्रतियोगित्वोपयोगी, दूरतरगिरिशिखरपरिवर्तिनोस्तर्वोर्व्यावृत्त्यप्रतीतौ प्रतियोगित्वाप्रतीतेरित्याशयः । फलितमाह *इतीति* व्यावृत्तप्रमाज्ञानाभावे दुष्टजन्येत्यादिलक्षणाधीनव्यावृत्तप्रमाज्ञानासिद्धिरिति स्वसिद्धौ स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयः । प्रमासिद्ध्या लक्षणसिद्धिरतो ना-

त्माश्रय इत्यत आह *अन्योन्येति* प्रमासिद्ध्या लक्षणं सिद्ध्यति लक्षणसिद्ध्या प्रमा सिद्ध्यतीति। ततो लक्षणान्तरेणैव प्रमासिद्धिस्तस्य च प्रमान्तरसिद्ध्यैवेति चेत्तत्राह *अनवस्थेति* न चैतत्खण्डनमेतल्लक्षणस्यासाधारणं किं तु सार्वत्रिकमिति दर्शयन् श्लोकेन सङ्गृह्णात्येक इति। यत्रानेकविशेषेऽर्थे एको विशेषो लक्ष्यते तत्रैव आत्माश्रयादिदोषो धावतीत्यन्वयः। हेतुं व्याचष्टे *तदिति* स चासौ विशेषान्तरेभ्योऽन्यश्चेति तथोक्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति यावत्। एतदुक्तं भवति यत्राबादिभेदसहिते पृथिवीलक्षण एको विशेषो लक्ष्यते गन्धवतीति तत्रगुणवतीत्युक्तेऽबादिप्रसक्तिं निरसितुं गन्धेति विशेषणं वाच्यं ततश्च व्यवच्छेद्याप्रतीतौ विशेषणवैयर्थ्यं, प्रतीतौ च स्वरूपेण प्रतीतिरप्रयोजिकेति व्यवच्छिन्नप्रतीतिर्वाच्या एवं च व्यवच्छिन्नपृथिवीत्वसिद्धौ व्यवच्छिन्नाबादिव्यवच्छेदे पृथिवीसिद्धिरित्यात्माश्रय एवमन्योन्याश्रयाद्यपि सुसंपादमिति।

प्रतीयमानव्याप्यविषयत्वमविसम्वादित्वमिति तृतीयं पराचष्टे।

२९० तृतीयविकल्पनिरासः।

नापि तृतीयः व्याप्यशब्देन व्याप्यमात्रं? तद्विशेषो वा? कश्चिदभिप्रेतः स्यात्। आद्ये सधूमाग्निविषयस्य स्वप्नज्ञानस्यानाप्तवाक्यजबोधस्य वा नाप्रमात्वं स्यात्। नापि द्वितीयः स ह्यर्थक्रिया वा,? सामग्री वा,? उभयतापि

पूर्व्वदोषानिवृत्तेः। एकदा च सर्व्वत्र प्रमाणासम्भवेन क्रमाश्रयणे तत्तदर्थक्रियातत्तत्सामग्रीपरम्परावगमानियमाभ्युपगमे एकस्मिन्नेव विषये पुरुषायुषः पर्य्यवसानप्रसङ्गात् । विच्छेदाभ्युपगमे त्वान्तिमावगमस्याप्रामाण्यादा प्रथममप्रमात्वापत्तेः । वास्तवतदर्थक्रियात्वस्य च दुर्न्निरूपत्वेन व्यवहारानर्हत्वात् । तथाप्रतीतिमात्रस्याप्रमासाधारण्यात् ।

* नापीति * व्याप्यशब्दस्य व्याप्तिविषयसामान्ये तद्विशेषे च साधारण्याद्विकल्पयति * व्याप्येति * प्रतीयमानव्याप्यमात्रविषयोऽनुभवः प्रमेति प्रथमकल्पे लक्षणार्थः स चानुपपन्नोऽतिप्रसक्तेरित्याह *आद्य इति * अग्निव्याप्यो धूमः स्वप्ने च प्रतीयमानधूमवद्वन्हिविषयप्रत्ययो जायते न चासौ प्रमा, अस्ति च प्रतीयमानव्याप्यविषयानुभवत्वं लक्षणमित्यातिव्याप्तिरित्यर्थः। अस्वप्नप्रत्ययेन प्रतीयमानव्याप्यविषयत्वमविसम्वादित्वमतो नातिव्याप्तिरित्यत आह * अनाप्तेति * सधूमो वन्हिरचले ज्वलतीति वाक्याभासजनितप्रत्ययस्य कथितलक्षणादप्रमात्त्वं न स्यादित्यतिव्याप्तिरित्याशयः। प्रतीयमानव्याप्यविशेषाविषयत्वमविसम्वादित्वमिति द्वितीयं प्रसज्य प्रतिषेधति *नापीति* दूषणं स्फुटयितुं विकल्पयति * स हीति * अर्थक्रिया दाहपाकादिरूपा। सामग्री तृणपर्णादिरूपा। उभयोरन्यतरोऽस्तु नैकतरपक्षनिर्बन्धस्ततः कि-

मिसत आह * उभयेति * अर्थक्रियासामग्रीविशिष्टकृशानुविषयस्वप्रप्रत्ययस्यानाप्तवाक्यजन्यज्ञानस्य वा तादृग्विषयस्याप्रमात्वं न स्यादित्यर्थः । व्यापकविषयप्रत्ययस्यैव व्याप्याविषयत्वमविसम्वादित्वं, उत व्याप्यविषयप्रत्ययस्तदनन्तरभाविनो व्यापकप्रत्ययस्याविसम्वाद इति विकल्प्य प्रथमं पराचष्टे * एकेति * "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग"मिति वचनादेकदैव व्याप्यव्यापकविषयप्रत्ययद्वयं न चातुर्यं धत्ते । नाप्येको व्याप्यव्यापकद्वयगोचरः, प्रतीयमानव्याप्यविषयत्वोक्तेः अन्यथा आत्माश्रयादिति प्रथमपक्षासम्भवेन द्वितीय आश्रयणीय इत्यर्थः । आश्रियतां तर्हि द्वितीयकल्पस्तत्राह * क्रमेति * अर्थक्रिया व्याप्यशब्दार्थश्चेत्प्रथमतस्तां गृहीत्वा द्वितीयलक्षणे व्यापको ग्राह्यस्ततश्चार्थक्रियाज्ञानस्यापि प्रमात्वसिद्ध्यर्थमेव तद्व्याप्यार्थक्रियान्तरमवसेयमेवं तत्र तत्रापीत्येकस्मिन्नेव विषये पुरुषायुषोपक्षयाद्विषयान्तरसंचारो मुक्तिसुषुप्ती च न स्यातामेवं सामग्रीव्याप्यत्वेऽपीत्यर्थः। व्याप्यप्रत्ययस्य त्रिचतुरकक्षासु विश्रामाश्रयणान्नैकोऽपि दोष इत्यत आह *विच्छेद इति* यस्मिन्विच्छेदस्तस्यैवाप्रमात्वमतः पूर्वतनस्येत्येवं प्रथमपर्यन्तमप्रमात्वमापतेदित्यर्थः । किं च प्रतीयमानवास्तवार्थक्रियालक्षणव्याप्याविषयत्वमविसम्वादित्व,मुत वास्तवत्वादिविशेषविधुरप्रतीयमानार्थक्रियाविषयत्वमिति विकल्प्याद्येऽसम्भवमाह * वास्तवेति * प्रमितत्वव्यतिरेकेण वास्तवत्वासिद्धेरद्यापि प्रमितेरसिद्धेर्वास्तवत्वासिद्धिरतश्च प्रतीय-

मानव्याप्यविषयत्वानुभवात्प्रमेति व्यवहार्यो न भवतीत्यर्थः । गत्यन्तराभावाद्द्वितीयकल्पाश्रयणेऽतिप्रसक्तेरनिरास इत्याह * तथेति * स्वप्नप्रत्ययादावपि प्रतीयमानव्याप्यमात्रविषयत्वं सम्भवतीत्यर्थः ।

कल्पत्रयनिराकरणमपि महदिन्द्रजालमेव मदभिसंहितार्थास्पर्शनादिति चतुर्थं कल्पं चोदयति ।

२९१ चतुर्थकल्पनिरासः ।

नन्वेवं चतुर्थः पक्षोऽस्तु तथा हि—अर्थक्रियाकारिविषयत्वं वाऽविसंवादित्वमिति, यथाह "प्रमाणमविसम्वादि ज्ञान,मर्थक्रियास्थितिश्चाविसम्वाद इति । न । सामान्यतो विवक्षायां भ्रान्तावपि प्रसङ्गात् । प्रतीयमानरूपेणार्थक्रियाकारित्वमर्थस्य विवक्षितमिति चेन्न । दुरवधारणत्वात् । तदर्थक्रियादर्शनात्तदवधारणमिति चेन्न । विनाऽप्यर्थक्रियां तद्दर्शनसम्भवात् । अर्थक्रियाप्रमितिरभिप्रेतेति तु दूषितमेव प्रमाया एव निरूप्यमाणत्वात् । अभिप्रायाविसम्वादात्प्रमाणं सर्व्वमुच्यत इति चेन्न । तदा अभिप्रायाविसम्वादस्य स्वप्नादिप्रत्ययेऽपि सम्भवात् । कालान्तराविसम्वादस्य च दुरवधारणत्वात् ।

नन्विति तत्र स्तनोर्निर्वचनतापातान्नैवमित्यत आह *तथाहीति* उक्तमर्थमाप्तवाक्येन द्रढयति * यथेति *

१ संवादित्वमिति सो.पु.पा. ।

प्रमाणमिति धर्मकीर्तेर्लक्ष्यनिर्देश इतरल्लक्षणम्। रजतादिज्ञानव्यावृत्त्यर्थमविसम्वादीति विशेषणं। न च स्मृतावतिव्याप्तिः स्मृतिप्रत्यभिज्ञयोस्तन्मते विसम्वादात्। कस्तर्ह्यविसम्वादो यद्वतो ज्ञानस्य प्रमाणत्वमित्यत आह *अर्थेति* स्थितिः सत्वमित्येव। तृतीयकल्पान्तर्गतोऽयं चतुर्थः कल्पो न पृथगुद्भावनीय इति चेन्न। तत्र व्याप्यपुरस्कारेणार्थक्रियोद्भावनादिह च स्वतन्त्रतया तदुपन्यासादनुक्तदोषान्तराभिधित्सया पृथग्विकल्पोपपत्तेरिति।

येन केन चिदाकारेणार्थक्रिया विवक्षिता, किं वा प्रतीयमानाकारेणेति, विकल्प्याद्यमपवदति *नेति* रजतज्ञानविषयस्यापि येन केन चित्पुरोवर्त्तित्वशुक्तित्वाद्याकारेणार्थक्रियाकारित्वमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। द्वितीयं कल्पमुद्भावयति *प्रतीयमानेति* यथाकथञ्चिदर्थक्रियाकारित्वं न विवक्षितं किं तु प्रतीयमानाकारेण, प्रकृते च प्रतीयमानरजताकारेणार्थक्रियाकारित्वं नास्ति तेन नातिव्याप्तिरित्यर्थः। अर्थक्रियाशक्तत्वं विवक्षितमुतार्थक्रियाजनकत्वमेवेति द्विधा ऽपि लक्षणासिद्धिरित्यभिप्रेत्य दूषयति *नेति* शक्तेरतीन्द्रियत्वात्प्रथमतः प्रमाणभूमा ज्ञातुमशक्यतया तद्विशिष्टलक्षणासिद्धिरिति। द्वितीयेऽपि भ्रान्तिज्ञानस्यार्थक्रियाजनकत्वाद्विषयस्य वास्तवार्थक्रियाकारित्वं दुरवधारणमित्यसिद्धिरिति भावः। प्रतीयमानाकारस्यार्थक्रियाशक्तत्वमर्थक्रियादर्शनादनुमीयत इति शङ्कते *तदिति* यद्वा घटस्य तत्व-

व्यवस्थापकोऽनुभव एव यथा तथा, प्रतीयमानाका-रार्थक्रियादर्शनात्तथात्वं निश्चेतव्यमित्यनुभवेन व्यव स्थाप्यत इति शङ्कते * तदिति * अर्थक्रियादर्शनमात्रेण तथात्वाधिगतिरुत तत्प्रमित्येति विकल्प्य प्रथमं प्र-त्याह * नेति * यथा रजतं विनाऽपीदं रजतमिति प्रती-तिस्तथाऽर्थक्रियाव्यतिरेकेणापि तद्दर्शनसम्भवान्न तन्मा-त्रेण तथात्वावगतिरित्याशयः। द्वितीयमाशङ्क्य प्रतिषेध ति * अर्थेति * प्रमाया एव निरूप्यमाणत्वादित्यात्मा-श्रयादिना दूषितमित्यर्थः। अर्थक्रियाकारिविषयत्वं ज्ञानस्य नाविसम्वादित्वमपि तु ज्ञानविषयत्वे योऽभि-भिप्रायो घटेनोदकमाहरिष्यामीति तस्याविसम्वा-दित्वमेकाविषयतया ज्ञानस्योच्यत इति शङ्कते *अभि-प्रायेति * तत्कालीनाऽविसम्वाद उत कालान्तरीय इति विकल्प्याऽऽद्यमतिव्याप्त्या दूषयति *नेति* द्वितीयेऽ सम्भवमाह *कालेति* अविसम्वादो नाम बाधाभावः स च केषांचित्प्रत्यक्षो, ऽनुमेयो वा, परेषां योग्यानुप-लब्धिलिङ्गो वा, सर्वथाऽपि दुरवधारण एव, प्राकृत-प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रगोचरत्वात्कालान्तराविस-म्वादेन व्याप्तलिङ्गाभावादयोग्यत्वाच्च तस्येदानीं षष्ठ-प्रमाणानवसरादित्यर्थः।

प्राप्तियोग्यत्वमर्थस्याविसम्वादित्वन्तद्गोचरानु-भूतिः प्रमेत्याशङ्क्याह।

२९२ प्राप्तियोग्यत्वमविसम्वादित्वमित्यस्य निरासः।

एतेन प्राप्त्यादियोग्यताऽविसंवादार्थ इत्यपि निरस्तम्।

दुराबाध इव चायं धर्मकीर्त्तेः पन्था इत्यवहितेन भाव्यमिहेति ।

* एतेनेति * वास्तवप्राप्तियोग्यताया दुरवधारणत्वात्प्रातिभासिक्या रजतादावपि सम्भवाद्यथाकथंचित्प्राप्तियोग्यता प्रतीयमानाकारेणेत्यादिविकल्पासंहृत्वाच्चेत्यर्थः । आदिपदेन प्रवृत्तियोग्यताग्रहः । मन्दबुद्धिमोहमात्रप्रयोजनतया प्रणीतमिदं लक्षणं धर्मकीर्त्तिनेति साक्षेपमुप संहरति * दुराबाध इति * दुःखेन बाधो यस्य स तथोक्तः । इव ग्रहणान्मन्दबुद्धीनामबाध्य इव भातीति तस्मिन् मार्गे समाहितेन भवितव्यं विश्रब्धेन परिहर्तव्य एवायं मार्ग इत्यर्थः ।

बौद्धाभिमतं लक्षणान्तरं आशङ्क्य निरस्यति ।

२९३ बौद्धाभिमतलक्षणान्तरनिरासः ।

अबाधितानुभूतिः प्रमेत्यपि निरस्तम् । तदानीं बाधाविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात् । कालान्तरेऽपि च बाधाविरहस्य दुर्निरूपत्वात् । स्वतो बाधाविरहस्याऽतिप्रसञ्जकत्वात् । सर्व्वजनबाधाविरहस्य च दुरवधारणत्वादिति ।

* अबाधितेति * व्यवच्छेद्यं पूर्ववत् अनुभूतित्वनिरासेन निरस्तमित्यर्थः । किं च तत्कालबाधाराहित्य,मुत कालान्तरेऽपि तद्रहितत्व,मिति विकल्प्य प्रथमं पराचष्टे *तदानीमिति* प्रतीतिकाले बाधराहित्यं कलधौतबोधेऽपि विद्यत इत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयमसम्भवेन दूषयति * कालेति * किं च स्वस्य

१ विकल्पाग्रहत्वाच्चेति सो० पु० पा० ।

बाधहीनत्वं विवक्षितमुत सर्वजनानामिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * स्वत इति * स्वस्य द्रष्टुरिति यावत् । भ्रान्तिरपि भ्रान्तपुरुषस्याबाधितेति लक्षणमतिव्यापकमित्यर्थः । न च भ्रान्तिर्भ्रान्तपुरुषस्याबाधिता नास्ति तस्यैव कालान्तरे बाधात् भ्रान्तः सम्यक् न वेत्ति स इति न्यायादिति साधु, सञ्जातभ्रमाणामनुपजातबाधानां निधनोपलम्भादिति । प्राकृतः सर्वजनबाधवैधुर्यस्य बोद्धुमशक्यतया लक्षणासिद्धिरिति द्वितीयं दूषयति * सर्वेति * लक्षणखण्डनसमाप्ताविति शब्दः ।

प्रमालक्षणान्तरमाशङ्क्य निरस्यति ।

२९४ प्रमाया लक्षणान्तरनिरासः ।

तर्कसंशयाविपर्य्ययस्मृतिव्यतिरिक्ता प्रतीतिः प्रमेत्यपि न, स्मृतिव्यतिरिक्तत्वखण्डनन्यायेन निरस्तत्वादिति ।

* तर्केति * प्रतीतिः प्रमेत्युक्ते तर्कादिप्रतीतेस्तथात्वप्रसक्तिं निरस्यति तर्केत्यादिविशेषणैः । यत्किञ्चित्तर्कादिव्यतिरिक्तत्वं तथात्वमुत सर्वतर्काद्यतिरिक्तत्वमाद्ये तर्कादिविशेषेऽतिव्याप्तिरितरस्मिन्नसम्भवो ऽसर्वज्ञानां तादृशज्ञानायोगादिति स्मृतिव्यतिरिक्तखण्डनन्यायः ।

आत्मत्वजातिमानात्मेतिवत्प्रमात्वजातिमती प्रमेति लक्षणमस्तु तर्हीत्यत आह ।

२९५ प्रमात्त्वजातिमत्त्वं प्रमालक्षणमिति पक्षनिरासः ।

जातिसङ्करमिच्छतश्च प्रमात्त्वलक्षणजात्यभिसम्बन्धात् प्रमेत्यपि दुर्लक्षणम् । अस्याज्ञातस्य तद्व्यवहारजनकत्वे प्रमायामप्रमाभ्रमसंशयौ न स्याताम् । दोषाभावसहकृतस्य तथात्त्वे चाजायमानभ्रमसंशयप्रमादिव्यवहारे ज्ञानमात्रावगमोदाहरणेऽपि तदापत्तेः ।

* जातीति * जातिमतीत्युक्ते भ्रान्तावतिव्याप्तिस्तन्निरसनं प्रमात्त्वेति । जातिसङ्करं बाधकमिच्छतो जातेः प्रमात्त्वस्याभावादलक्षणमेतत्साङ्कर्यं च, प्रमात्त्वस्य परोक्षत्त्वेन परापरभावानिरूपणादित्यर्थः । संस्कारमात्रातिरिक्तादुष्टकरणजन्यप्रतीतित्त्वं प्रमात्त्वव्यञ्जकं, इन्द्रियाजन्यप्रतीतित्त्वं परोक्षत्वव्यञ्जकमिति व्यञ्जकोपाधिभेदान्नास्ति साङ्कर्यमित्यत आह * अस्येति * प्रमात्त्वजातियोगित्वलक्षणमज्ञातं सत्तामात्रेण यदि प्रमात्त्वव्यवहारजनकं तर्हि सुरसरित्परिसरवासिनामार्द्रमरिचादावुत्पन्नायां प्रमायां प्रमा वाऽप्रमा वेति संशयानुपपत्तेः, सुगतसमयानुसारिणां निगमोद्गतावगमेऽप्रमात्वभ्रम एव न स्या,त्प्रमैवेति विशेषज्ञानेन लक्षणाधीनेन विरोधादिति भावः । अज्ञातमेव लक्षणं यद्यपि प्रमात्त्वव्यवहारकारणं तथाऽपि न स्वयमेव, किं तु दोषाभावसहकृतमतो यत्र दोषस्तत्र भ्रमादिव्यवहारस्तदभावे प्रमात्त्वव्यवहार इत्याशङ्क्याह * दोषेति * तथात्त्वे प्रमात्त्वव्यवहारज-

नकत्वे इति यावत्। अज्ञायमानो भ्रमसंशयादिव्यवहारो यस्मिन् ज्ञाने तत्तथोक्तं आदिपदेन प्रमात्वग्रहः। यत्र भ्रमादिव्यवहारो न जायते ज्ञानमित्येव गम्यते तत्र दोषाभावस्य वस्तुवृत्त्या विद्यमानतया तत्सहकृतं लक्षणं प्रमात्वमेव ज्ञापयेत्। न च तादृशज्ञानानवगम एवेति वाच्यम्। प्रामाण्याप्रामाण्ययोरुभयोरपि परतो ज्ञप्तिपक्षे ज्ञानव्यक्तेर्ज्ञप्तेः पृथगुदाहर्त्तव्यत्वादिति भावः।

अज्ञातं लक्षणं यदि प्रमात्वज्ञापकं तर्हि भवेदयमुपालम्भो न चैतत्, ज्ञातस्यैव गमकत्वाङ्गीकाराद्धेतुविशेषत्वाल्लक्षणस्येत्यत आह

२९६ ज्ञातस्य लक्षणत्वेऽपि दोषः।

ज्ञातेनानेन लक्षणेन व्यवहारे च कथमिदमेव ज्ञातव्यमिति वक्तव्यं नतावत्प्रत्यक्षेण मानसेन, तथा सति क्वचिज्ज्ञातायां[1] प्रमायामप्रमाविपर्य्ययसंशयानवकाशादि स्यात्। धर्म्मिवत् मनसैव निर्णीतत्वात्। चिह्नान्तरसापेक्षेणैव मनसा सम्वेदनचिन्हैनैव वा तेनैव लक्षणीभूय ज्ञापनमित्यपि प्रत्याशामात्रम्। तच्चिन्हेनैव प्रमात्वजातिकल्पनाप्रतिक्षेपापत्तेः। तेषां नानात्वे च कानि तानीति वक्तव्यं स्यात्। तच्चिन्हानां यथोपन्यासं सर्वेषामेव दूषितत्वात्। प्रामाण्यपरतस्त्वव्युदस्तिप्रस्तावे च विस्तरेण दूषयिष्यामः।

ज्ञातेनेति कथमिति केन प्रमाणेन, प्रत्यक्षेण किं

[1] क्वचिज्ज्ञातायां इति का.मु.पु.।

लिङ्गेनेति विकल्पाभिप्रायः । यदि प्रत्यक्षेण तदाऽपि किं बाह्येनो,त मानसेन, न तावद्बाह्येन ज्ञातृतद्गुणयोरबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात्।यदि मानसेन तत्राह *न तावदिति* मनः संयुक्त आत्मा तस्मिन् समवेता प्रमा तत्र समवेतं प्रमात्वमिति संयुक्तसमवेतसमवायलक्षणात्संसर्गान्मनसैव प्रमात्वज्ञानं किं न स्यादित्यत आह *तथेति* क्वचिद्रूपकपरीक्षादौ प्रमायां जातायामप्रमाभ्रमादिव्यवहारो न स्याद्वस्तुतस्तस्याः प्रमात्वादादिपदेन प्रमात्वव्यवहाराभावश्च न स्यादित्यर्थः । कुतो न स्यादित्यत आह *धर्मीति* कथितसंसर्गसहकृतं मन एव प्रमात्वज्ञप्तौ पुष्कलं कारणं, किं वा लिङ्गसापेक्षं, प्रथमे ज्ञानस्वरूपवत् तत्समवेतप्रमात्वज्ञानप्रसङ्गात् तद्विपरीतभ्रमाद्यनवकाश इत्यर्थः । लिङ्गान्तरसहकृतं मनः प्रमात्वज्ञप्तौ पुष्कलं कारणमिति द्वितीयमनूद्यापवदति *चिन्हेति* चिन्हं च तत्त्वानुभूतित्वादिसंवेदनं प्रमात्वस्येति शेषः । निराकरणन्यायसाम्यात्किमनुमानेनेत्युक्तकल्पान्तरं सहोपादत्ते *चिन्हेनेति* इतरेभ्यो व्यावर्तको धर्मश्चिन्हं लक्षणीभूतव्यतिरेकानुमानं भूत्वा प्रत्याशामात्रं–प्रतिपक्षश्रद्धामात्रमित्यर्थः । तच्चिन्हमेकमनेकं वा, यद्येकं तत्राह *तदिति* सर्वप्रमाव्यक्तिष्वनुगतचिन्हेनैवेयं प्रमेत्यनुगतशब्दबुद्ध्योरुपपत्त्या प्रयोजनाभावात्प्रमाणाभावाच्च प्रमात्वजातिः परास्ता तदननुगमे चिन्हत्वमेव न स्यादित्यर्थः । नानात्वं लिङ्गानामिति द्वितीयमनुभाषते *तेषामिति* नानेति*गौरवं चार्थः । तानि चिन्हानि तत्त्वानुभूतित्वं

यथार्थानुभवत्वमित्यादीनि किं वाऽन्यानीति विकल्पा भिप्रायेण कानीत्युक्तम्। यद्युक्तान्येव तत्वानुभूतित्वादीनीति प्रथमस्तत्राह *नेति* यथोपन्यासमिति क्रियाविशेषणमुपन्यासक्रमेणेत्यर्थः। अन्यान्येव कारणगुणादीनि तच्चिह्नानीति यदि द्वितीयस्तत्राह *प्रामाण्येति* प्रमात्वं ज्ञानज्ञापकमात्रात् ज्ञायते दोषाजन्यधर्मत्वे स्मृतीतरत्वे च सति ज्ञानत्वावान्तरजातित्वात्प्रत्यक्षत्ववन्न च साध्यविकलता प्रत्यक्षत्वस्य तथात्वेन स्वीकार्यत्वादन्यथा सुखादेरपि ज्ञानत्वप्रसङ्गात् किं च प्रमा स्वतो ज्ञायते परानिरपेक्षोत्पत्तित्वात् ज्ञानव्यक्तिवन्न चासिद्धो हेतुः प्रमाप्रमयोरुभयोः परतस्त्वे प्रमाप्रमाविभागहीनज्ञानव्यक्तेः शून्यत्वादाह च—

"स्वतस्तावद्द्वयं नास्ति विरोधात्परतोऽपि न।
निःस्वभावत्वमेवं हि ज्ञानरूपे प्रसज्यत" इति।

यदपि कुसुमाञ्जलावुत्पत्तिपरतस्त्वेऽनुमानमुक्तं प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वादप्रमावत्। यदि तु तावन्मात्राधीना भवेदप्रमाऽपि प्रमैव भवेदस्ति च तत्र ज्ञानहेतुरन्यथा ज्ञानमपि सा न स्यादिति तदसत्। प्रत्यक्षादिव्यक्त्या व्यभिचारात्। न च तत्र ज्ञानहेत्वतिरिक्तमिन्द्रियादिकमस्तीति वाच्यम्। तस्यापि ज्ञानप्रयोजककत्वादात्ममनोयोगमात्रस्य ज्ञानप्रयोजकत्वे सुखादेरपि ज्ञानत्वप्रसङ्गादप्रमायाश्च केवलाविद्याविवर्तत्वेन ज्ञानहेतुजन्यत्वाभावात्। तदभावे कथं ज्ञानत्वमिति चेत् न कथं चित्। हेत्वाभासस्याहेतुत्ववत् ज्ञानाभा-

सस्य ज्ञानत्वाभावादिति साध्यविकलता। विपक्षबाधकाभावादप्रयोजकत्वाच्चेति। तथा गुणशब्दार्थानिर्वचनाशक्त्याऽनवस्थाप्रसङ्गेन प्रामाण्यपरतस्त्वनिराससमये पराकरिष्याम इत्यर्थः।

प्रमात्वं जातिरिति तार्किकसमयो निरस्तः सम्प्रत्यर्थावबोधसामर्थ्यं प्रमात्वं तद्योगश्च प्रमालक्षणमिति भाट्टसिद्धान्तः उक्तं हि—

"स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम्।
न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यत"
इति तमतिदेशेन निराकरोति।

२९७ भाट्टसिद्धान्तनिरासः।

एतेन शक्तिविशेषः प्रमात्वं तद्योगः प्रमालक्षणमित्यपास्तम्। दुरवधारणत्वात्।

* एतेनेति * प्रत्यक्षेण लिङ्गेन वा तज्ज्ञानायोगादज्ञातस्य च लक्षणस्य लक्ष्यव्यवहाराजनकत्वादिति परामृष्टहेतुं स्पष्टयति * दुरिति *

अज्ञातार्थपरिच्छित्तिः प्रमेत्यादिलक्षणान्तरमित्याशङ्क्य लक्षणानामानन्त्येन प्रत्येकनिराकरणानुपपत्तेः कानि चित् प्रमालक्षणानि निराकृत्यान्यत्र साधारणं दूषणं सङ्गृह्याह।

२९८ सर्वलक्षणेषु साधारणदूषणातिदेशः।

यच्च किञ्चित्प्रमाया लक्षणमुच्यते तदज्ञातं ज्ञातमात्रं वा यदि तत्त्वव्यवहारकं तदा अत्यापत्तिः प्रमितश्चे-

रप्रमानवधारणे तद्दुरवधारणता। माऽवधारि वस्तुतस्तु तथेति चेन्न। वस्तुतो न तथैव किन्नेति वादिन्यनुत्त-रापत्तेः प्रमात्वनिरूपणवैयर्थ्यापाताच्च। वस्तुतस्तु प्र-मयैव घटादितत्त्वव्यवहारोऽपि तर्ह्यस्त्वित्यास्तां वा-स्तरैः।

यच्चेति तदज्ञातं व्यवहारनिदानमुत ज्ञातं ज्ञात-मपि ज्ञातमात्रं प्रमितं वेति विकल्प्य कल्पद्वयं यत्नलाघ-वाद्युगपदुपादत्ते *तदिति* तत्त्वव्यवहारकं–प्रमात्व-व्यवहारनिदानमिति यावत्। अतिप्रसङ्गेन निराकरोति *तदेति* अज्ञातलक्षणस्य ज्ञातमात्रस्य वा प्रमा-प्रमयोः साधारण्याद्बुद्धादिवाक्यजन्यज्ञानेऽपि प्रमा-त्वारोपदर्शनात्केषांचिदतोऽप्रमायामपि प्रमात्वव्य-हारः स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। अर्थापत्तिरिति ये प-ठन्ति तेषामर्थस्य प्रमात्वव्यवहारस्यापत्तिरप्रमाया-मित्येवार्थः। प्रमितं व्यवहारकारणमिति तृतीयं शङ्कते *प्रमीति* प्रमितमपि प्रमितमिदमिति ज्ञातं व्यव-हारकारकमुत वस्तुतस्तथाभूतमिति विकल्प्य प्रथमम-सम्भवेन दूषयति *प्रमेति* प्रमाया निरूप्यमाण-तया प्रमितविशेषणासिद्धिरित्यर्थः। प्रमितत्वेनानव-धृतमपि वस्तुतः प्रमितं लक्षणं प्रमाव्यवहारनिदा-नमिति द्वितीयं शङ्कते *प्रमीति* मावधारीति* माभू-दवधृतमिति यावत्। वस्तुतो यत्र प्रमितत्वं तत्र प्रमा-

१ प्रसङ्ग० इत्यधिकं सो०पु०।

व्यवहारः यत्र पुनर्न तथा न तत्र प्रमाव्यवहार इति नियमान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रमितत्त्वं अजडं चेदात्मैव, जडं चेत्स्वगोचरप्रमामन्तरेण न सिध्येदतोऽत्र प्रमितत्त्वमत्र नेति विभागज्ञानापेक्षायां प्रमाणान्तरं गृह्यते तेनानवस्थेति परिहरति * नेति * प्रमितत्त्वस्यानवगतौ तन्नास्त्येवेति शक्यविपरीतप्रसङ्गतया तदसिद्धिश्चेत्यर्थः । प्रमा प्रमात्वेनानवगता सत्तामात्रेण स्वविषयव्यवहारनिदानं तन्निदानत्वात्प्रमालक्षणवदतश्च लक्षणतः प्रमावधारणं च व्यर्थं तदन्तरेणापि व्यवहारोपपत्तेरिति दोषान्तरमाह * प्रमेति * न क्वापि व्यभिचारशङ्कावकाशः उक्तसाधनेन सर्वत्र साध्यप्रतिपत्तेः सुकरत्वात् । उक्तसाध्याभावे कथितसाधनाङ्गीकारे को बाधस्ततश्च विपक्षदण्डासत्त्वेनाप्रयोजकतेत्यत आह * वस्तुत इति * यदि वस्तुतः प्रमितलक्षणस्तद्गोचरव्यवहारस्तर्हि प्रमयाऽपि घटादिगोचरया सत्तामात्रेण तद्व्यवहारोऽस्तु न चेदप्रमितप्रमितत्वलक्षणेनापि तद्गोचरव्यवहारो न स्यादविशेषादित्यर्थः । लक्षणं व्यतिरेकिरूपलिङ्गं च व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभ्यां प्रमितत्त्वेनावगतं साध्यगमकमन्यथा व्याप्यत्वासिद्ध्याद्याभासतो विवेकाभावापातादतश्च प्रमितत्त्वानवगतं व्यवहारनिदानमिति कल्पोऽसम्भवीत्यादि बहुवक्तुं शक्यं तथापि ग्रन्थगौरवभयान्न विस्तराय प्रयत्यत इत्युपसंहरति * इत्यास्तामिति *

१ साध्याभावाङ्गीकारे इति सो० पु० पा० ।

एवं लक्षणभूतां प्रमां खण्डयित्वाऽधुना तल्लक्ष्यप्रमाणखण्डनायोपक्रमते ।

२९९ लक्ष्यप्रमाणखण्डनम् ।

एवं प्रमितेरनिरुक्त्या प्रमाकरणं प्रमाणमित्यप्ययुक्तम् । करणार्थानिरुक्तेश्च ।

* एवमिति * प्रमाद्वारा प्रमाणस्य लक्षणीयत्वाल्लक्षणभूतप्रमाखण्डनानन्तरं लक्ष्यभूतप्रमाणखण्डनं प्राप्तमिति सङ्गतिः । करणं प्रमाणमित्युक्ते कुठारादौ मा प्रसङ्गीत्याह * प्रमेति * तावति फले लक्षणं माभूत् माभुच्चासम्भव इत्यत आह * करणमिति * दूषणानां सम्भावनायामित्यपीति । प्रमाकरणं प्रमाणमिति वदता प्रमापदार्थोऽवश्यं वक्तव्यः अन्यथा विशेषणासिद्ध्या विशिष्टलक्षणासिद्धिः स च निर्वक्तुं न शक्य उक्तप्रकारेण तल्लक्षणानिरूपणादित्यर्थः । करणार्थमभ्युपगम्य प्रमाऽनिरूपणात्तद्विशिष्टलक्षणासिद्धिरुक्तेदानीं सोऽपि न निरूपणं सहत इत्याह * करणेति *

करणार्थोऽसन्ननिरूपितलक्षणकत्वाच्छशशृङ्गवदिति । न च क्वचिद्व्यभिचारो न्यायविद्भिरलक्षणपदार्थानङ्गीकारात्तदवलम्बनप्रवृत्तेश्चेत्युक्तं तत्रासिद्धो हेतुः करणलक्षणस्य सुवचत्वादिति महता सम्भ्रमेण चोदयति ।

३०० करणत्वनिर्वचनपूर्वपक्षः ।

ननु कारकान्तरेऽचरितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वं, कर्त्तुर्हि

करणं निष्पादयतः कारकान्तरे चरितार्थत्वं स्वरूपतोऽनिष्पादनेऽपि व्यापारवत्तया निष्पादनात्। तादृशस्य च तस्य करणत्वात्। एवं कर्मापि करणनिष्पादने चरितार्थं, करणव्यापारो हि कर्मविषयो भवति कर्माभावे विषयाभावात् करणव्यापार एव न निष्पद्यत इति तन्निर्वाहे तस्यापि चरितार्थत्वमिति। एवमधिकरणस्यापि करणव्यापारानिर्वाहकत्वम्। सम्प्रदानापादानयोश्चासार्वत्रिकत्वम्। करणन्तु सार्वत्रिकमेवेति कारकान्तरेऽचरितार्थः सार्वत्रिको हेतुः करणमिति।

* नन्विति * हेतुत्वं करणत्वमित्युक्ते कर्त्रादावतिव्याप्तिस्तन्निवृत्त्यर्थमाह * अचरितार्थेति * अचरितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वमित्युक्तेऽसिद्धिः करणस्यापि क्रियासिद्धौ चरितार्थत्वादत उक्तं * कारकेति * कारकेऽचरितार्थस्य हेतुत्वमित्युक्ते कर्त्रादिकारके कर्त्रादेरचरितार्थत्वमस्ति तत उक्तं * कारकान्तरेति * कर्त्रादेर्हि करणकारकं निष्पाद्य स्वातिरिक्ते तस्मिंश्चरितार्थत्वं साधनत्वा,न्नैवं करणस्य क्रियासिद्धिमन्तरेण चरितार्थत्वं साधकतमत्वात्। एतत्करणसाध्यक्रियाजनकस्यापि तथात्वमस्तीत्यत उक्तं *हेतुत्वमिति* कर्त्रादि करणं निष्पाद्य क्रियां साधयति, करणं साक्षादित्यर्थः। कथमचरितार्थपदेन कर्तुरपोहस्तस्याऽप्यधिकरणादावचरितार्थत्वादित्याशङ्क्य तदपोहप्रकारं दर्शयन्नुक्तं व्याचष्टे * कर्तुरिति * चरितार्थत्वं कृतका-

र्यत्त्वं । निष्पादिते करणे क्रियाया अवश्यं भावादिति यावत् । प्रयत्नरूपकर्तृव्यापारात्प्रागेव कुठारादिकरणस्य निष्पन्नत्वात्कथं करणोत्पादनेन कारकान्तरे करणे चरितार्थत्वमित्यत आह * स्वरूपत इति * स्वरूपतो निष्पन्नत्वेऽपि व्यापाराविष्टरूपेणानिष्पन्नत्वात्ताद्रूप्येण तदुत्पाद्य तत्र चरितार्थ इत्यर्थः । अस्तु व्यापाराविष्टतया तन्निष्पादनमेतावता कथं करणे चरितार्थत्वमित्यत आह * तादृशेति * कर्त्तुरिव कर्मणोऽपि कारकान्तरे चरितार्थत्त्वं दर्शयति * एवमिति * कर्तुरिव करणप्रेरणव्यापारः कर्मणो न दृश्यते तत्कथं करणनिष्पादकत्वं कर्म्मण इत्यत आह * करणेति * करणस्य कुठारस्य उद्यमननिपतनरूपो व्यापारश्छिद्यमानवृक्षविषयो भवति । कर्म्म विषयो यस्य स तथोक्तः । एवमन्वयमभिधाय व्यतिरेकद्वारा कर्म्मणः करणनिष्पादकत्त्वं साधयति * कर्मेति * सर्वत्र करणव्यापारस्य विषयजन्यत्वनियमदर्शनादित्यर्थः । तत्सिद्धं कर्म्मणोऽपि कारकान्तरे चरितार्थत्वमित्याह *इतीति* करणानिष्पादकस्य कारकान्तरेऽचरितार्थत्त्वमधिकरणस्यास्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह *एवमिति* करणव्यापारनिर्वाहकयोः कर्त्तृकर्मणोराधेययोः स्थितिद्वारेणाधिकरणमपि चरितार्थं कारकान्तर इत्यर्थः । सम्प्रदानापादानयोः करणप्रेरकतया तद्व्यापारविषयतया वा स्थितिहेतुत्वेन वा करणानिष्पादकयोः कथं व्यवच्छेद इत्यत आह *सम्प्रदानेति* सम्यक्प्रदीयते यस्मिन् सम्प्रदानं दानपात्रमिति यावत् । विश्लेषावधिर-

पादानमतश्च दानक्रियायाः सम्प्रदानापेक्षा, विश्लेषक्रियाया अपादानापेक्षा, करणं तु सर्वक्रियायामपेक्ष्यते तेन सार्वत्रिकत्वविशेषणेन तदपोह इत्यर्थः । कथं तर्हि विशिष्टं लक्षणं स्यात्तत्राह * इतीति *

पूर्वपक्षं प्रतिक्षिपति ।

३०१ पूर्वपक्षनिरासः ।

मैवम् । अस्तु तावदविचारितरमणीयमिदं व्याख्यानम् । अन्तरशब्दो यदि विशेषमात्रवचनस्तदा न व्यवच्छेदकः न हि विशेषमवास्य कारकमात्रं केनचित् जन्यते यद्व्यवच्छिद्येत । नापि चान्तरशब्दोऽन्यवचनः तथासति कस्मादन्यदिति विशेषानिर्देशे करणादिति समभिव्याहाराल्लभ्येत यथान्य आत्मा शरीरमन्यदित्यादौ, तथा सति करणव्यतिरिक्तकारकाभिप्रायेण प्रयुक्तः स्यात् । तच्च न । करणस्यैवाद्यापि निरूप्यमाणत्वादतिव्याप्तेश्च । नापि कर्तृकर्मणोः स्वरूपोपादानपरोऽयमन्तरशब्दः ताभ्यामेवातिव्याप्त्यापत्तेः । नापि कर्तृकर्मणी अपेक्ष्यान्यदन्तरशब्दार्थः वैयर्थ्यापातात् । कारकेऽचरितार्थत्वमेवोच्यताम् । नाप्यनधिकार्थ एवायमिति न प्रयोक्तव्योऽन्तरशब्दः, तथा सति करणजनकं हस्तादि न करणं स्यात् । व्यापारवाद्धि कारणं करणमुच्यते, अस्ति च स्थालीसंयोगादिव्यापारवतोऽग्न्यादेस्तथात्वम् । अस्ति च

हस्तादेस्तज्जनकत्वम्। नच हस्ताद्यकरणमेवाभ्युपेयं, व्यापारवतः कारणत्वेन तत् कारकत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात्। कर्त्रादिषु दुरन्तभावित्वात्। सप्तमकारकस्वीकारापत्तेः। नच व्यवधानात्तत्ताहेतुत्वमेव तेषां, किं नाम हेतुहेतुत्वमिति। कर्त्तुरप्येवम्प्रसङ्गात्। पुंव्यापाराद्देहस्पन्दादि स्तेन कुठारक्रियादि स्ततश्छेदेति परम्पराव्यवधानात्। सन्त्वेयं कर्तृव्यापारपरम्परा न तस्य हेतुतां हन्तीति चेत् तुल्यं। तस्मात् करणत्वेनावश्याभ्युपगन्तव्यहस्ताद्यव्यापकत्वादलक्षणमिदम्।

नेति कर्त्रादेः क्रियां प्रति हेतुत्वमस्ति न वा, न चेद्देवदत्तः पलाशं छिनत्तीत्यनुभवविरोधोऽस्ति चेत्क्रियानिष्पत्तेः पूर्वक्षणे व्यापारितयाऽवस्थितिरेष्टव्या तल्लक्षणत्वाद्धेतुत्वस्य, तेन कर्त्रादिव्यापारस्य फलपर्यन्तत्वान्न तदपोह इति अलक्षण,मङ्गीकृत्यापि दोषमभिदध्म इत्याह *अस्त्विति* तावदिति निर्द्धारणे। अन्तरशब्दः किं विशेषमात्रपर,उतान्यत्ववचनः,किं स्वित्कर्तृकर्म्मस्वरूपपर,आहो तदपेक्षयाऽन्यपर,इति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति *अन्तरेति* अनयोरन्तरं महदित्यादौ तस्य विशेषवचनत्वं प्रसिद्धमित्याह *यदीति* विशेषणवैयर्थ्येन दूषयति *तदेति* व्यवच्छेदको व्यावर्तक इति यावत्। विशेषवचनत्वे अन्तरशब्दस्य कथमव्यवच्छेदकत्वमित्यत आह *न हीति* कारकेऽचरितार्थ इत्युक्त एव

१ न्यत्वपर इति पु० पा०।

हि कारकविशेषे चरितार्थत्वं निषिद्धं भवति निषेध-
स्य प्राप्तिपुरःसरत्वात् नहि करणत्वादिविशेषमपास्य
कारकसामान्यं केन चिज्जन्यते यन्निषिध्यते तेन विशे-
षवचनं अव्यावर्त्तकमित्यर्थः। कारणान्तरमित्यादा-
वन्तरशब्दस्य भेदवचनत्वप्रसिद्धेरन्यत्ववचनोऽयमन्त-
रशब्द इत्याशङ्क्य निषेधति *नापीति* अन्यत्वस्य भे-
दापरपर्यायस्य प्रतियोगिसापेक्षप्रतीतित्वात्तत्प्रतियो-
गिविशेषानिर्देशात्कस्मादन्यइति करणमेव प्रतियोगि-
त्वेनावतिष्ठत इत्यर्थः। उक्तेऽर्थे बुद्धिसाम्यार्थमुदाहरण-
माह *यथेति* अन्य आत्मेत्युक्ते कस्मादिति वीक्षायां
शरीरादिति लभ्यते शरीरमन्यदित्युक्ते आत्मन इ-
त्यर्थात्सिद्ध्यति सन्निधानाद्यथा तथेत्यर्थः।आदिपदेने-
न्द्रियमतिरिक्तमित्युक्ते गोलकादि लभ्यत इत्यादि द्र-
ष्टव्यं सन्निधानादेव। एवमन्तरशब्दस्य करणप्रतियो-
गिकान्यत्वमर्थ इत्युक्त्वेदानीं विशिष्टलक्षणवाक्यस्यै-
वार्थं कथयति *तथा सतीति* करणव्यतिरिक्तकारकेऽ
चरितार्थः सार्वत्रिको हेतुः करणमित्युक्तं स्यादित्यर्थः।
अस्तु तथाऽपि को दोष इत्यत आह *तदिति* हेतुमाह
*करणेति*सिद्धे करणे ततोऽतिरिक्तकारकान्तरसिद्धि-
स्तत्सिद्धौ च तत्राचरितार्थहेतुरूपकरणसिद्धिरिति पर
स्पराश्रयः एकस्याप्यन्यतो ऽसिद्धत्वात् करणस्याद्यैव
निरूप्यमाणत्वादित्यर्थः। असिद्धिमभिधायाधुनाऽति-
व्याप्तिमभिधत्ते *अतीति* कर्त्रादिकारकाणामपि कर-
णमुत्पाद्य तत्रैव चरितार्थानां तदतिरिक्तकर्त्रादिका-
रके चरितार्थत्वं नास्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। कर्तृ-

कर्म्मणोः स्वरूपोपादानपरोऽन्तरशब्द इति तृतीयं परा-चष्टे*नापीति* कुत इत्यत आह *ताभ्यामेवेति* तथा च सति कर्तरि कर्मणि वा चरितार्थं करणमित्युक्तं स्यादेवं च कर्त्तुः कर्म्मणो वा तत्राऽचरितार्थत्वं नास्त्य-स्ति च सार्वत्रिकहेतुत्वमिति प्रत्येकं तयोरतिव्याप्ति-रित्यर्थः। कर्तृकर्मप्रतियोगिकान्यत्वमन्तरशब्दार्थ इति चतुर्थं प्रतिषेधति *नापीति* अधिकरणादेः कारकपदे-नैवोपादानात्करणस्य कर्तृकर्मणोरप्यचरितार्थत्वात्त-दन्तरेति विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः। कर्तृकर्म्मव्यतिरिक्त-कारकेऽचरितार्थत्वं विवक्षितं तत्सिद्धिः प्रयोजनमन्त-रशब्दस्येत्यत आह *कारक इति* नात्र गौरस्तीति गो-मात्रनिषेधे गोविशेषोऽपि निषिद्धो भवति तद्वत्का-रकमात्रे चरितार्थत्वनिषेधेन करणादौ चरितार्थत्वं निषिद्धं भवतीत्यर्थः। कारकेऽचरितार्थ इत्युक्ते यावान-र्थस्तावानेवान्तरपदोपादानेऽपि लभ्यते नाधिक इति वैयर्थ्यात् त्यज्यत एवान्तरपदमित्याशङ्क्याह *नापीति* यदुपादानेनाधिकार्थलाभस्तन्न त्याज्यमिति निद्रातु-रचेतसा प्रलपितमिवेत्यत आह * तथेति * अन्तरप-दपरित्यागे कारकेऽचरितार्थः सार्वत्रिको हेतुः करण-मित्युक्तं स्यात्तदा देवदत्तो हस्तेनाग्निना पचतीत्या-दौ हस्तादि यत्करणमग्न्यादिकारकान्तरजननद्वारा पचिक्रियादौ,तत्रैतल्लक्षणं नास्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः। आ-दिपदेन पद्भ्यामुपानद्भ्यां गच्छतीत्यादि गृह्यते। अग्नेः कारकत्वं यदि स्यात्तर्हि तज्जनको हस्तो न करणं स्या-त्तदेव नास्ति मानाभावादित्याशङ्क्य तदुपपादयितुं

कारकलक्षणमाह *व्यापारेति* कारणं कारकमित्युक्ते व्यापारेऽतिव्याप्तिस्तन्मा भूदित्याह *व्यापारवदिति* एतावत्युक्ते व्यापारवतः कुठारस्य पच्यादौ कारकत्वप्रसङ्गनिवारणाय कारणमित्याह *कारणमिति* तत्रेति शेषः। एतदपि पराभ्युपगमसिद्धं न यौक्तिकमिति दर्शयति *हीति* अग्निः कारकं तल्लक्षणयोगित्वात्पाकवदित्यनुमाने तल्लक्षणयोगमाह *अस्ति चेति* यथा चक्षुरादेरर्थयोगो व्यापारस्तथाऽग्नेरपि स्थालीसंयोगादिर्व्यापार इत्यर्थः। आदिपदेनोर्ध्वज्वलनं सङ्गृह्यते। तथात्वं कारकत्वमिति यावत्। हस्तादेरग्न्यादिजनकत्वमेव नास्ति मानाभावादित्यत आह *अस्तीति* व्यापारवदग्निरूपोत्पत्तेर्हस्तेनान्वयव्यतिरेकित्वात्तत्कार्यमेष्टव्यमन्यथा ताभ्यां कार्यकारणभावनिश्चयः क्वापि न स्यादित्यर्थः। हस्तादि न करणं कारकजनकत्वात्कर्त्रादिवदतश्चाऽस्याऽलक्ष्यत्वात्तत्र लक्षणाभावो न दोषायेत्यत आह *न चेति* हस्तादेः करणत्वं परिशेषयितुं करणत्वं तावत्साधयति *व्यापारेति* हस्तादि करणं व्यापारित्वाद्दण्डादिवन्न च क चिद्व्यभिचारो व्यापारवतः संयोगादिर्किंचित्कार्यं प्रति कारणत्वादित्यर्थः। तत्कारणत्वस्य हस्तादेः कारणत्वस्येति यावत्। "प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः परिशेष" इह प्रसक्तप्रतिषेधाभावान्न परिशेष इत्याशङ्क्य प्रसक्तं प्रतिषेधति *कर्त्रादीति* प्रयत्नानाधारत्वान्न कर्तृत्वं, पराश्रयक्रियाफलानाश्रयत्वान्न कर्म्मत्वं, सम्प्रदानापा-

दानत्वे नाशङ्कनीये, ददात्यादिक्रियाविशेषस्येहाभावात्। अनाधारत्वान्नाधिकरणत्वमिति यावत्। एवं प्रसक्तं प्रतिषिध्याऽन्यत्राप्रसङ्गं दर्शयति *सप्तेति* यदि कर्त्राद्यनन्तर्भूतस्य कारणत्वमपि न, तर्हि सप्तमं कारकमेष्टव्यं तदयुक्तमपसिद्धान्तादतः करणत्वं परिशिष्टमित्यर्थः। कारकविशेषः कारणं तद्विशेषः करणं अतः कारकत्वाभावात्तद्व्याप्यव्याप्यकरणत्वमपि नास्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * नियतपूर्वभावित्वं कारणत्वं न च तद्धस्तादीनां तत्र पच्यादावस्ति काष्ठादिभिर्व्यवधानादतः कारकत्वव्यावृत्तौ तद्व्याप्यकारणत्वव्यावृत्तिस्ततश्च करणत्वस्य व्यावृत्तिः द्रव्यत्वव्यावृत्त्या पृथिवीत्वादिव्यावृत्तौ तद्व्याप्यघटत्वादिव्यावृत्तिरिवेत्यर्थः। हस्ताद्यन्वयव्यतिरेकावन्यथासिद्धौ न तत्र तेषां कारणत्वं दर्शयितुमीशाते इत्याह * किं नामेति * अग्न्यादेस्तत्र हेतुत्वं हस्तादीनामिति हेतुहेतुविषयावन्वयव्यतिरेकौ यथा परेषामिन्द्रियसम्प्रयोगान्वयव्यतिरेकावधिष्ठानग्रहणोपयुक्ताविन्द्रियजत्वं भ्रमस्य न कल्प्यत इत्यर्थः। न च वाच्यमिति शेषः। कुतो न वाच्यमित्यत आह * कर्त्तुरिति * कर्त्तुरपि काष्ठादिव्यवधानात्प्रधानक्रियां प्रति हेतुत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः। पुरुषस्य प्रधानक्रियां प्रति व्यवधानं दर्शयति * पुमिति * पुंसो व्यापारः प्रयत्नस्तस्माद्देह स्पन्दश्चेष्टा आदिपदेन देहावयवहस्तचलनं ततो हस्तकुठारसंयोगो गृह्यते। ततो–देहस्पन्दात् कुठारव्यापार- उन्नमननिपतनरूपः आदिपदेन करणस्य कर्मणो योगात्

छिदा छिदिक्रिया । पचिं प्रकृत्य छिदामुदाजहार स-मानन्यायत्वादव्यापकत्त्वस्य सार्वत्रिकत्त्वदर्शनाय च। कर्तुरहेतुत्वप्रसङ्गपरिहारमाशङ्कते * सर्वेति * देहस्प-न्दादिरूपा कर्त्तृव्यापारपरम्परैव तेन न तथा व्यवधानं, व्यापारम्पराया व्यापारिव्यवधायकत्वाभावादित्यर्थः। समः समाधिरन्यत्राभिनिवेशादिति समाधत्ते * तु-ल्यमिति * काष्ठव्यापारादि सर्वं हस्तव्यापारप-रम्परेति न तथा हेतुत्वव्याघात इत्यर्थः ।

हस्तादेरकरणत्त्वे[२] प्रकृतलक्षणस्य किं छिन्नमित्या-काङ्क्षायां तद्दर्शयन्नुपसंहरति * तस्मादिति *

कर्तृकर्म्मव्यतिरिक्तकारकेऽचरितार्थः सार्वत्रिको हेतुः करणमिति पक्षे प्रागव्यर्थत्त्वमुक्तमिदानीं अव्या-पकत्त्वं दूषणं प्रसङ्गादतिदिशति ।

३०२ अव्याप्त्युद्भावनम् ।

एतेनाऽपि कारकान्तरशङ्कः कर्तृकर्मव्यतिरिक्तवच-न इति पक्षो व्युदास्यः ।

* एतेनेति * अग्न्यादिः कर्ता न भवत्यप्रेरकत्वा,-न्न कर्म्म तण्डुलादेरेव कर्म्मत्वादतः कर्तृकर्मव्यतिरिक्ता-ग्न्यादिजनकहस्तादावव्यापकत्त्वमित्यर्थः ।

अस्तु तर्हि कर्तृव्यापारविषयः करणमिति लक्षणं कथितदोषाभावादित्याशङ्क्याह ।

---

१ तत्र व्यापारेति सो० पु० पा० ।

२ हस्तादेः करणस्य किं छिन्नमिति सो० पु० पा० ।

३०३ करणस्य लक्षणान्तरनिरासः।

कर्तृव्यापारविषयः करणमित्यपि न। शरीरचालनाय प्रयतमानस्य निष्पाद्या शरीरक्रिया क्रियाविशिष्टं वा शरीरं प्रयत्नलक्षणकर्तृव्यापारविषयीभवतीति तस्यां क्रियायां करणं स्यात्। नचैतत् शक्याङ्गीकारं, भविष्यतः स्वं प्रति च कारकत्वानुपपत्तेः। नच साक्षात्कर्तृव्यापारविषय इति विशेषोपादानेऽप्यस्य परिहारः, साक्षाद्व्यापार्य्यमनःप्रभृतिक्रियायां प्रसङ्गतादवस्थ्यात्। अव्यापकत्वाच्च।

* कर्त्रेति * विषयः करणमित्युक्ते ज्ञानविषये घटादावतिप्रसक्ति स्तन्निरासायाह * व्यापारेति * तावत्युक्ते करणव्यापारविषये कर्म्मण्यतिव्याप्तिस्तन्निरासाय *कर्त्रेति* कर्ता तद्व्यापारो वेत्युक्तेऽसम्भवो मा-भूदित्याह * व्यापारविषय इति * कुतो न लक्षणमित्यत आह *शरीरेति * शरीरचालनाय– बाह्यचेष्टार्थं प्रयतमानस्य पुंसः प्रयत्नलक्षणकर्तृव्यापारस्य शरीरक्रिया क्रियाविशिष्टं शरीरं वा विषयो भवतीति कृत्वा तक्रिया अस्यां शरीरचेष्टाक्रियायामेव करणं स्यादित्यतिव्याप्तिरिति सम्बन्धः। शरीरस्य तक्रियाया वा कथं प्रयत्नविषयत्वमित्यत आह *निष्पाद्येति* प्रयत्नसाध्यत्वात्प्रयत्नविषयत्वं प्रयत्नस्य कस्य कुत्रेति साध्यविषयतयैव प्रतीतेरिति यावत्। क्रियायाः प्रयत्नविषयत्वं नास्ति शरीरस्यैव तद्विषयत्वेन नान्तरीयकतया क्रियायास्तद्विषयत्वमित्यत आह * तद्विशिष्टेति * ए-

तदुक्तं भवति वृक्षच्छेदाय प्रयतमानस्य कर्त्तुर्व्यापारस्य कुठारः क्रियाविशिष्टस्तद्व्यापारो वोद्यमननिपतनरूपो विषयीभवतीति तस्य यथा छिदायां करणत्वं तथेहापि कर्तृव्यापारविषयतया करणत्वं तच्च क्रियान्तराभावादस्यामेव क्रियायामिति । शरीरादि करणं कर्तृव्यापारविषयत्वात् कुठारादिवदिति करणत्वानुमानान्नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * शक्योङ्गीकारो यस्य तत्तादृक् । शरीरादेः करणत्वं शक्याङ्गीकारं न भवतीत्युक्तं कुतो नेत्यपेक्षायामाह *भविष्यत इति * भविष्यतः शरीरादेः पूर्वं कारणत्वानुपपत्तेर्नियतपूर्वसत्त्वं कारणत्वं न च भविष्यतस्तदस्तीति कारकत्वानुपपत्तौ तद्विशेषकरणत्वानुपपत्तेः । हेत्वन्तरमाह* स्वमिति * यदा क्रिया तद्विशिष्टं शरीरं वा तामेव क्रियां प्रति करणं स्यात्तदा स्वयमेव स्वासिद्धौ करणमित्यात्माश्रयस्तन्न युक्तं करणत्वतन्निष्पाद्यत्वे च विप्रतिपन्नाऽभिन्नाधिष्ठाने कार्यकारणभावत्त्वान्मृत्घटयोः कार्यकारणभाववदिति प्रयोगाविरोधात् । नच हेतोरेकत्राऽप्यभाव इति वाच्यम् । उत्कर्षनिकर्षवत्त्वादिति परैर्विशिष्टहेतुप्रयोगदर्शनादित्यर्थः । अव्यवधानेन कर्तृव्यापारविषयत्त्वं न चैतच्छरीरादावस्ति मनोव्यापारव्यवधानेनैव कर्तृव्यापारविषयत्वाच्छरीरादेरिति नातिव्याप्तिरित्यत आह * न चेति * अस्यातिव्याप्तिदोषस्येति यावत् । साक्षात्त्वविशेषणस्य शरीरादावभावात्कुतो न परिहार इत्यत आह * साक्षादिति * यदा साक्षादेव मनो व्यापार्यते तद्व्यापा-

रश्च सङ्कल्पो हितसाधनत्वाद्यनुसंधानं वा तत्प्रभृत्येतदादेस्तस्य तद्व्यापारस्य च तस्यां क्रियायां करणत्वासङ्गनाद्व्यवस्थ्यात्। यद्वा मनोव्यापारः सङ्कल्पादिबुद्धेरध्यवसायः ततश्च बुद्धेर्मनसो वा साक्षाद्व्यापारविषयत्वात्तामेव क्रियां प्रति करणत्वं प्रसज्येतेति स्वसम्प्रसिद्धं मनोबुद्धिभेदमाश्रित्यातिव्याप्तिमाह * साक्षादिति * तर्हि तदन्यत्वे साक्षात्कर्तृव्यापारविषयः करणमिति लक्ष्यत इत्यत आह * अव्यापकेति * कर्तृव्यापारस्य प्रयत्नरूपस्य मनोव्यापारादिव्यवधानेन विषयत्वात्कुठारादेस्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः। न च कार्यकरणसङ्घातस्य कर्तृत्वात्साक्षात्तद्व्यापारविषयत्वं कुठारादेरिति वाच्यम्। तस्याचेतनत्वेनाकर्तृत्वात् घटादिवत्। चेतनविशिष्टतया कर्तृत्वे लाघवात्तस्यैव कर्तृत्वमस्त्विति द्रष्टव्यम्।

उक्तातिव्याप्तिं परिहरन्नुक्तलक्षणं विधान्तरेणोपस्थापयति।

३०४ प्रकारान्तरेण करणलक्षणं तत्खण्डनं च।

अथ तत्क्रियाहेतुस्तत्क्रियाकर्तृव्यापारस्य विषयस्तत्क्रियाकरणमिति मन्यसे। नैवम्। अनीश्वरवादे अङ्कुरादीनामकरणकत्वप्रसङ्गात्। सुषुप्त्यनन्तरभाविन्याः प्रमायाः परिगणितकरणोपाधिभेदपरिसङ्ख्यातेषु प्रमाणाशिषु बहिर्भावप्रसङ्गात्। अचेतनस्यापि कर्तृत्वे चातिप्रसङ्गात्। सेश्वरवादेऽपीश्वरव्यापारविषयः सर्वं कारणमिति नाकर-

णं कारणं स्यात् । ओमित्यभिधाने चाऽकारणमात्रं व्यव-च्छेद्यमिति कारणं करणमित्यत्रोच्यतां वृथा विशेषण-पूरणप्रयासः ।

अथेति तदिति सर्वत्र क्रियामात्रमुच्यते । तत्क्रि-याहेतुः करणमित्युक्ते कर्त्रादावतिप्रसक्तिस्तां निवार यति * व्यापार इति * तत्क्रियाहेतुर्व्यापारविषयः करणमित्युक्ते करणव्यापाराविषये कर्मण्यतिव्याप्ति-स्तन्निरासाय *कर्तृव्यापार इति *तत्क्रियाहेतुः कर्तृव्यापा रविषयः करणमित्युक्तेऽधिकरणस्यापि करणत्वप्रसङ्ग-स्तत्क्रियाहेतुत्वात्सर्वकर्त्रीश्वरव्यापारविषयत्वाच्च, त न्निरस्यति *तत्क्रियाकर्त्रिति* असाधारणकर्तृव्यापारवि-षयत्वं विवक्षितमिति यावत् । तत्क्रियाहेतुस्तत्क्रियाक-र्तृव्यापारविषयः करणमित्युक्ते तच्छिदिक्रियाकर्तृव्या पारविषयस्य तत्क्रियाहेतोः कुठारस्य गमनादौ करणता-प्रसक्तिं निरस्यति *तत्क्रियाया इति* तत्क्रियाकर्तृव्यापा-रविषयस्तत्क्रियायाः करणमित्युक्ते मनःशरीरादिव्या-पारस्य तद्विशिष्टमनआदेश्च बाह्यचेष्टां प्रति करणत्वं प्रसक्तं प्रतिषेधति *तत् क्रियाहेतुरिति* मनः शरीरादि-व्यापारस्य तद्विशिष्टस्य मनआदेः तत्क्रियां प्रति हे-तुत्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । केनेत्थं लक्ष्यते किं मीमांसकेनोत कणादादिना, न तावन्मीमांसक ए-वं लक्षयितुमीष्ट इति दूषयति * मैवमिति * कुतो न शक्नुयादित्यत आह * अनीश्वरेति * अङ्कुरादीनां करणपूर्वकत्वमस्ति वा न वा, न चेत्कार्य

करणपूर्वकमिति व्याप्त्यभावाद्रूपादिज्ञानलिङ्गेन चक्षुरादिकरणानुमानं न स्यादस्ति चेत्सकारणत्वं तर्हि तत्कर्तृत्वं किमस्मदादेरुतेश्वरस्य, नास्मदादेस्तद्विषयज्ञानाभावात्क्रियमाणज्ञानवत एव कर्तृत्वा,न्नापीश्वरस्य तस्यानङ्गीकारादतश्च कर्तृव्यापारविषयत्वमङ्कुरादिकरणस्य नास्तीति तत्राव्याप्तिरित्यर्थः। अव्याप्त्यन्तरमाह * सुषुप्त्येति * सुषुप्त्यनन्तरं प्रथमतो या प्रमा जायते तस्या अकरणकत्वप्रसङ्गः सुषुप्तस्यात्मनश्चेतनाहीनस्य कर्तृत्वानुपपत्त्या तद्व्यापारविषयस्य पूर्वकालसतः करणस्यासम्भवा,न्न च सा करणशून्या, एवं सति परिगणितानि यानि करणानीन्द्रियादीनि तान्येवोपाधयस्तेषां भेदेन परि सङ्ख्याताः पञ्चधा षोढेति वा ये प्रमाराशयस्तेषु बहिर्भावः प्रसज्येत तत्क्लृप्तकारणाजन्यत्वादतश्च तस्याः करणमस्ति न च तस्य कर्तृव्यापारविषयत्वमित्यव्याप्तिरित्यर्थः। अनीश्वरवादे सुषुप्त्यनन्तरभाविन्याः प्रमायाः परिगणितकरणोपाधिभेदपरिसङ्ख्यातेषु प्रमाराशिषु बहिर्भावप्रसङ्गात्। किमिव अङ्कुरादीनामकरणत्वप्रसङ्गवदिति ग्रन्थसम्बन्धः। तत्क्षणे ज्ञानाभावेऽपि पूर्वन्तदुपादानज्ञानं सुषुप्तस्यासीदिति चास्मदादिभोक्तृशरीरमचेतनं वा कर्तृ स्यादतो नाव्याप्तिरित्यत आह * अचेतनेति * सुषुप्त्यादावपि कर्तृत्वमङ्कुरादीनामकर्तृत्वं न स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। काणादादेरिदं तर्हि लक्षणमस्तु तत्रेश्वरस्य कर्तुः सर्वत्र भावाद्दुदितावव्याप्तिरिति द्वितीयमाशङ्क्याह * सेश्वरेति * सेश्वरवादे कारण-

मकरणन्न स्यात् । हेतुमाह *ईश्वरेति* सर्वं कारणमीश्वरव्यापारविषय इति कृत्वेति शेषः । तत्क्रियाहेतुस्तत्क्रियाकर्तृव्यापारविषयस्तत्क्रियायाः करणमिति लक्षणयोगित्वात्कारणमात्रं करणं स्यादित्युक्तम् । नन्वीश्वरव्यापारविषयतया कारणमात्रस्य करणत्वमिष्यत एव को दोष इत्यत आह *ओमिति* ओमित्यभिधाने ऽस्त्वित्यभिधाने इति यावत् । अकारणमात्रं व्यवच्छेद्यं स्यात्तद्व्यवच्छेदस्य कारणग्रहणेनैव सिद्धेः कारणं करणमित्येव लक्षणमुच्यतां तत्क्रियाहेतुरित्यादिविशेषणप्रक्षेपो व्यर्थस्तस्या व्यावर्त्तकत्वादित्यर्थः ।

तस्य अव्यावर्त्तकत्वे ऽपि न वैयर्थ्यं स्वरूपकथनार्थत्वादिति शङ्कते ।

३०. विशेषणस्य सार्थकत्वशङ्का तन्निराकरणंच ।

अथ मन्यसे न धर्म्यन्तरव्यवच्छेदाय विशेषणानि किन्त्वेकस्यापि धर्मिणो रूपभेदेन करणपदाभिधेयतोपदर्शनायेति । एवं तर्ह्येतद्रूपालिङ्गितस्य करणत्वालक्षणोक्तिप्रवृत्तेन त्वया लक्ष्यमात्रमुक्तं भवेत् । नच लक्ष्यपदप्रवृत्तानाम मेव लक्षणार्थः गन्धवत्त्वादेः पृथिव्याद्यलक्षणत्वापत्तेः । अपि चैवं वस्तुमात्रं करणमित्यभिधायैव किन्न करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमुपादर्शि । स्यादेवं यदि सर्वत्र वस्तुनि करणव्यवहारः स्यादिति चेत् तर्हि त्व-

१ कारणं नस्यादिति सो० पु० पा०

दुक्तलक्षणमपि भवेत् । यदि सर्वत्र कारणे करणव्यवहारः स्यादित्यपि पश्य, न हि कर्त्तरि कर्मणि वा कस्य चित्करणव्यवहारः ।

अथेति कारणमात्रस्य करणत्वेऽपि न कारणमात्रं करणपदप्रवृत्तिनिमित्तं किन्त्वेकस्यापि तद्धर्म्मविशिष्टस्य धर्मिणः स्वरूपभेदमादाय करणपदाभिधेयत्वमित्यर्थः। पदप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणयोर्मिथो भेदोऽभेदो वेति विकल्प्य भेदपक्षमपवदति *एवमिति* करणपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य लक्षणत्वाभावात्तल्लक्षणे पृष्टे तत्कथनमर्थांतरमापद्यत इत्यर्थः। अस्तु तर्हि तयोरभेदपक्षस्तत्रार्थांतराभावादिति द्वितीयं प्रतिषेधति *न चेति* पदप्रवृत्तिनिमित्तमेव लक्षणमुच्यते, किं वा क्वचित्तदपीति, नाद्यः एवं सति गंधवत्त्वादीनां पृथिव्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं नास्ति तत्तत्सामान्यानां निमित्तत्वात् अतो गंधवत्त्वादीनामलक्षणत्वं स्यात् । यदि द्वितीयस्तर्हि करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमेव तल्लक्षणमिति प्रमाणाभावादर्थांतरत्वं दुष्परिहरमित्यर्थः । पूर्वं कारणमात्रस्य रूपभेदालिङ्गितस्य करणपदवाच्यत्वमूरीकृत्यादूषि, इदानीं तदपि न प्रमाणाभावादन्यथावस्तुमात्रस्य तथात्वापातादित्याह * अपिचेति * करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमभिधाय तस्य करणत्वाभिधानमिष्टं चेत्तर्हि वस्तुमात्रं करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति प्रदर्श्य तस्य करणत्वमुच्यतामित्यर्थः। गोशब्दस्य प्रवृत्तौ गोत्वस्य निमित्तत्वे सति तस्मिन्ननन्यापेक्षयाऽखण्डा-

दौ सर्वत्र तच्छब्दप्रवृत्तिवद्वस्तुत्वमात्रस्य करणपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति तस्मिन्ननन्यापेक्षया करणव्यवहारेण भवितव्यं न च तथा व्यवहरंति वृद्धाः घटादौ सति तस्मिन् घटेन छिनत्तीति तददर्शनादतो न तन्निमित्तमिति शङ्कते * स्यादिति * वस्तुत्वमात्राक्रान्ते यदि करणमित्यभिवदनव्यवहारस्तृतीयाप्रयोगो वा यदि भवेत्तर्ह्येवं स्यादिति सम्बन्धः। न्यायाभिमानी चेत्स्वपक्षपातं हित्वाऽनुसरन्यायं तदनुसरणे च कारणमात्रं करणमित्यपि न सेत्स्यतीत्यभिसन्धाय सिद्धान्तयति * तर्हीति * सति वस्तुत्वे तद्व्यवहारान्न तत्करणपदप्रवृत्तिनिमित्तं चेत्कारणत्वमात्रेणापि न कारणलक्षणं स्याद्व्यभिचारसाम्याल्लक्षणस्यापि व्यवहारनिमित्तत्वाभ्युपगमादिति भावः। सति कारणत्वे कुठारादौ करणव्यवहारो दृश्यत एवेत्यत आह * न हीति * कुठारादौ करणत्वव्यवहारे किं कारणत्वं प्रयोजकमुत वस्तुत्वमिति विशये कारणत्वमिति निर्णयः स्याद्यदि कारणत्वाक्रान्ते कर्त्रादौ तद्व्यवहारः स्याद्वस्तुत्वाक्रान्तमात्रे चान्यत्र न स्यान्न चैवमस्तीत्याशयः।

कर्त्रादौ करणव्यवहारो लौकिको नास्तीति वदतः किं माकूतं कर्त्तरि करणव्यवहारो लौकिको नास्तीति किं स्विच्छास्त्रीयो नेति, न तावदाद्यो ह्यत्र इत्याह।

३०६ कर्तरि करणव्यवहारस्यगौणत्त्वप्रदर्शनम्।

कर्त्तरि तावदस्ति लोके "प्रमाणमिह देवदत्त" इति,

शास्त्रेऽपि "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्या"दितीति चेन्न । किमयं माणवकेऽग्निव्यवहार इव गौणो मुख्य एव वेति संशये यदि त्वत्परिकल्पिताग्निनिमित्तान्मुख्यः स्यात्ततः कर्मण्यपि स्यात्तत एव निमित्तादिति बाधकदर्शनेन पारिशेष्यात् गौणतयैव तद्व्यवस्थापनाया युक्तत्वात् ।

कर्तरीति तावच्छब्दः कर्मापेक्षया कर्त्तरि करणव्यवहारे सिद्धे कर्म्मणोऽपि कारणत्वलिङ्गेन करणत्वव्यवहारः सिद्ध्यतीति भावः।तदेवोदाहरणेन परबुद्ध्याऽऽरूढं करोति * प्रमाणमिति * विवदमानो लौकिका वदति मदुक्तेऽर्थे देवदत्तः प्रमाणमिति तत्र प्रमाकर्तरि देवदत्ते प्रमाणमिति प्रमाण निर्देशात्कर्तरि करणव्यवहारः सिद्ध इत्यर्थः।नापि द्वितीय इत्याह *शास्त्रेऽपीति* उक्तसमुच्चयार्थोऽपिः। आप्तप्रामाण्यान्मन्त्रस्याम्नायस्यायुर्वेदस्य च नरकश्रुत्यादे र्यथा प्रामाण्यं व्यवह्रियते तथा कर्त्तृप्रामाण्यमपि व्यवह्रियत इत्यर्थः। यद्वा शास्त्रेऽपि कर्तरि करणव्यवहारोऽस्तीत्यनुषङ्गः तत्र परकीयमेव वचनं प्रमाणयति *मन्त्रेति* मन्त्रायुर्वेदयोर्यथा प्रामाण्यमाप्तवाक्यत्वात्तथाऽऽप्तप्रामाण्यादेव तत्प्रमाणं तत्प्रणीतशास्त्रप्रामाण्यं वाऽस्तीति वदताऽऽप्ते प्रमाकर्तरि प्रमाकरणत्वकथनादित्यर्थः। अनन्यथासिद्धव्यवहारात्तथात्वावगतिरयं तु व्यवहारो गौणतया ऽप्युपपन्नो न कर्त्तरि करणव्यवहारं गमयितु मीष्ट इति परिहरति *नेति* अयं कर्तरि

करणव्यवहारोऽग्निरधीतेऽनुवाकमिति माणवकेऽग्निव्यवहारवन्मुख्यार्थगुणयोगात्प्रमाहेतुसम्बन्धाद्गौणः किं वाऽग्नावग्निव्यवहारवन्मुख्य एवेति व्यवहारस्योभयसाधारण्यात्संशये सति गौणतयैव तद्व्यवहारस्थापनायाः कर्तरि करणव्यवहारस्थापनस्य युक्तत्वादिति सम्बन्धः । किमत्र प्रमाणमित्यत आह *पारीति* मुख्यत्वेन तदुपपत्तौ प्रसक्तप्रतिषेधासिद्धेः पारिशेष्यासिद्धिरित्यत आह * यदीति * त्वत्परिकल्पितात्करणत्वनिमित्ताद्यदि मुख्यः स्यात्तर्हि तत एव निमितात्कर्म्मण्यपि स्यान्मुख्यार्थबाधके सति तद्गुणयोगादर्थान्तरे वृत्तित्वं दर्शयति * इतीति *

मुख्यार्थे बाधकं प्रमाणं तर्को वा वक्तव्यः न चायं तर्कः कर्मणि करणव्यवहारप्रसङ्गस्येष्टापादनरूपतयाऽऽभासत्वादिति शङ्कते ।

३०७ कर्मणिकतृव्यवहारस्येष्टत्वशङ्का तन्निराकरणम् ।

अस्त्येव कर्मण्यपि तेन रूपेणेति चेन्न तावदयं शक्योपदर्शनोदाहरणः शास्त्रलोकयोः । क्व दृश्यते घटं पश्यतीत्यर्थे घटेन पश्यतीति । यदि तु त्वचेतसि केवलं स्यात् तत्र च नादरं विधातुमुत्सहामहे । प्रमेयमात्रं करणमिति वदतो वामबुद्धर्मनसि विपरिवर्त्तमानं प्रमेयमात्र एव करणव्यवहारास्तित्वमेवमनुरोद्धव्यं स्यादिति । घटेन पश्यतीत्याद्यनभिधानवशान्न प्रयोगो न हि सर्वं लाक्षणिकं प्रयुज्यत इति चेत् न । मास्तु तदभावे कोऽन्योऽस्ति

तेषु करणव्यवहार इति वक्तव्यः स स्यात् न चासौ शक्यदर्शन इति।

* अस्तीति * तेन रूपेण व्यवहारः शास्त्रे कारणत्वरूपेणेति यावत्। कर्म्मणि करणव्यवहारः शास्त्रे लोके वा करणार्थविभक्तिप्रयोगादुच्यते किं वा त्वदनुभवादिति विकल्प्य प्रथममनुपलम्भेनापनयति * नेति * यत्र कर्मणि करणव्यवहारो दर्शयितुं शक्यते तादृशमुदाहरणं लोकशास्त्रयोर्नास्तीत्यर्थः। अनुपलम्भमेवोपपादयति * केति * यदि कर्म्मापि करणं स्यात्तर्हि कर्म्मविवक्षायां तृतीयाप्रयोगः स्यान्नासौ क्वापि दृश्यत इत्यर्थः। द्वितीयमनुवदति * यदीति * प्रत्येतासि कर्म्म न करणमिति भावान्न तस्य करणत्वमिति युक्तिबाधादनुभवस्याभासत्वं त्वर्थः। प्रतिविधत्ते * तत्रेति * कर्म्मणः करणत्वे कर्मापि करणमिति पौनरुक्त्यं चार्थः। त्वदङ्गीकारमात्रान्नातिप्रसक्तिपरिहार इति तात्पर्य्यम्। विपक्षदण्डेनैतदुपपादयति * प्रमेयेति * त्वदनुभवमात्रेण कर्मणः करणत्वमभ्युपगम्यं चेत्कश्चिद्वामबुद्धिर्वस्तुमात्रं करणतया मयाऽनुभूयत इति यदि वक्ति तर्हि तदनुभवानुरोधेन वस्तुमात्रे करणस्य व्यवहारास्तित्वमुपेयं स्यादित्यतिप्रसङ्गान्न कारणमात्रं करणमित्यर्थः। वामबुद्धिश्चतुरबुद्धिः कोमलबुद्धिर्वा उभयोरपि विजिगीषया भ्रान्त्या च तदभिधानसम्भवात्। कर्म्मणि करणविभक्तिप्रयोगानुपलम्भान्न तस्य करणत्वमिति यदु-

क्तं तदयुक्तं करणत्वे सत्यपि तदप्रयोगोपपत्तेरिति शङ्कते * घटेनेति * घटं पश्यतीत्यर्थे घटेन पश्यतीति वृद्धप्रयोगाभाववशादिदानीन्तनानां तथा प्रयोगाभावो न तु कर्मणः करणत्वाभावाद्वृद्धव्यवहारमूलत्वादिदानीन्तनव्यवहारस्येत्यर्थः । कर्म्मणि करणत्वं वस्तुवृत्त्याऽस्ति चेत्कर्तृकरणकरणयोस्तृतीयेति लक्षणसिद्धत्वात्तदप्रयोगो वृद्धानां वा कथमित्यत आह * न हीति * वृद्धैर्यत्प्रयुज्यते तल्लक्षणसिद्धमिति नियमो न तु यल्लक्षणसिद्धं तत्प्रयुज्यत एवेति लोपः शाकल्यस्ये"त्यादि लक्षणसिद्धस्याऽपि यथागता इत्यादेरप्रयुज्यमानतया व्यभिचारादित्यर्थः । कर्म्मणि करणत्वे सत्यपि तदर्थविभक्तेरप्रयोगोपपत्तिमुपपादितामङ्गीकरोति *मास्त्विति* करणत्वाभावसाधकतदप्रयोगस्यान्यथोपपत्तिर्दूरीकृता चेत्सिद्धं तर्हि करणत्वं कर्मण इत्यत आह * तादिति * तेष्विति व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनं । यत्करणं तत्तदुचितव्यवहाराणामन्यतमगोचर इति व्याप्तमतश्च व्यापकनिवृत्त्या तद्व्याप्यकरणत्वनिवृत्तिर्न हि, तदयं प्रयोगः कर्म्म न करणं तदुचितव्यवहारमात्रागोचरत्वाच्छशविषाणवन्न चाश्रयहीनमुदाहरणं निषेधसाध्यस्य निषेधकहेतोश्च निरुपाख्यस्याप्याश्रयतोपपत्तेरन्यथा कुत इत्युक्तं हेतूपादानानुपादानयोर्व्याघातादिति न च हेतोरसिद्धिः कर्म्मसु करणव्यवहारस्य कस्य चिदपि वक्तुमशक्यत्वादित्याह * न चेति * न हि करणार्थी कश्चित्कर्मोपादत्ते तेन तद्व्यवहारमात्रं नास्तीत्यर्थः ।

अस्तु तर्हि क्रियया ऽयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि करणमिति लक्षणान्तरमनवद्यत्वात्तत्राह।

१०७ करणस्य लक्षणान्तरनिरासः।

क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि करणमित्यपि न। तथा हि—अयोगव्यवच्छेदो योग एव पर्य्यवस्येदिति सम्बन्धेन सम्बन्धीत्युक्तं स्यादिति पौनरुक्त्यम्। यदा सम्बन्धीत्यनेन[1] कालविशेषनियतसम्बन्धिताऽभिधीयते ततोऽन्यस्मिन्नपि काले सम्बन्धिताऽयोगव्यवच्छेदपदेन विवक्षितेति चेन्न। सम्बन्धीत्यनेन न कालविशेषनियता सम्बन्धिताऽभिहिता येन कालान्तरेऽलब्धसम्बन्धिताऽभिधानाय पदान्तरमुपादीयेत। अथोच्यते सम्बन्धीत्यस्य सामान्यतोऽभिधायिनः कालविशेषनियतं सम्बन्धमादायापि पर्य्यवसाने सार्थकत्वं भवत्येवेति कालान्तरेऽसम्बन्धितया व्यवतिष्ठमानं कर्त्राद्यपि करणं प्रसज्येत तद्व्यवच्छेदाय कालान्तरे सम्बन्धिता पदान्तरेणाभिधीयत इति। मैवम्। तर्हि तेनापि क्वचिदेव कालान्तरे यदि सम्बन्धिताऽभिधीयेत तदापि तस्य सार्थकता सम्बन्धिपदन्यायेन सामान्याभिधायिनो भवेदिति ततोऽपि कालान्तरेऽसम्बन्धव्यवच्छेदाय विशेषणान्तरमपि निवेशनीयं स्यात्।

---

१ त्यनेन सम्बन्धवत्तयाऽभिधीयते सो० पु० पा०।
त्यनेन कालविशेषनियतसम्बन्धवत्तयाऽभिधीयते इति पु. पा.।

क्रियगेति सम्बन्धि करणमित्युक्ते द्रव्यसम्बन्धिनि गुणेऽतिव्याप्तिस्तद्व्युदासायाऽऽह *क्रियेति*क्रियया सम्बन्धि करणमित्युक्ते कर्त्रादावतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह *अयोगव्यवच्छेदेनेति* कर्त्रादेः क्रियाया अयोगव्यवच्छेदो नास्तीति क्रियोत्पत्तेः प्रागेवोपरमान्न हि कर्त्रादौ व्याप्रियमाणेऽपि क्रिया जायते यावद्व्यापाराविष्टं करणं न व्याप्रियते, करणे तु व्याप्रियमाणे व्यवच्छिद्यत एवायोगः क्रियायास्तन्निष्पत्तिपर्यन्तं करणव्यापारात् क्रियाजन्मनियमोऽस्ति करणे व्याप्रियमाण इत्यर्थः । अव्याप्त्यादिदोषादर्शनात्कथमलक्षणत्वमित्यत आह *तथा हीति* पौनरुक्त्यादिदोषं दर्शयितुमयोगव्यवच्छेदपदार्थं दर्शयति *अयोगेति* भावाभावयोरन्यतरनिषेधेऽन्यतरविधिर्ध्रौव्यादित्यर्थः । अस्तु तथाऽपि प्रस्तुते किं स्यादित्यत आह*इतीति* सम्बन्धस्याभेदात् पौनरुक्त्यं, तृतीयार्थोऽपि कारकभेदादिर्न सङ्गच्छत इत्यर्थः । सम्बन्धस्यैकत्वेऽपि कालोपाधिभेदेन भेदान्न पौनरुक्त्यं नापि तृतीयार्थस्य कारकभेदादेरनुपपत्तिरिति शङ्कते *यदेति* सम्बन्धीत्यनेन सम्बन्धी यदा कालविशेषनियतसम्बन्धितयाऽभिधीयते ततोऽन्यस्मिन् काले सम्बन्धिताऽयोगव्यवच्छेदपदेन विवक्षिता इति सम्बन्धः । सम्बन्धोऽस्यास्तीति सम्बन्धी "अत इनि ठनौ" इति स्मरणादस्येति प्रत्ययस्य वर्तमानसम्बन्धार्थत्वात्सम्बन्धीत्यनेनाभिधानात्तत्क्षणसम्बन्धिताऽभिधीयते ततः कालान्तरसम्बन्धिताऽयोगव्यवच्छेदपदेनोच्यते परप्रयुक्तभेदमुपजीव्य त्रिप्रपरिव्राजकन्या-

येनेत्यर्थः। परिहरति * नेति * सम्बन्धीत्यनेन काल-
विशेषनियतसम्बन्धित्वमुच्यत इति शब्दसामर्थ्यादु-
च्यते किं वा न्यायसामर्थ्यादिति, न तावदाद्य इत्याह*
सम्बन्धीति * सम्बन्धीत्यनेन न कालविशेषनियतसं
म्बन्धितोच्यते किं तु सम्बन्धितामात्रमतो न काल-
विशेषसम्बन्धितासिद्धये पदान्तरमुपादेयमित्यर्थः।
सम्बन्धिपदस्य सामान्यवचनत्वेऽपि किंचिद्विशेष-
मादायापि पर्यवसानात्कालविशेषनियतसम्बन्धित्वं
तेनोच्यते इति न्यायबलात् ब्रूम इति द्वितीयमाशङ्क-
ते *अथेति* सम्बन्धीत्येतत्पदं सम्बन्धितामात्रमाचष्टे
तत्सामान्याभिधायिनो विशेषमात्राकाङ्क्षिणो यस्मि-
न्कस्मिंश्चित्कालविशेषे नियतसम्बन्धमभिधाय पर्यव-
साने सार्थकत्वं भवतीत्यर्थः। सम्बन्धीति पदं यदा-
कदाचित्तत्सम्बन्धे पर्यवस्यति सामान्याभिधानद्वा-
रेति स्थिते कथितलक्षणं कर्त्रादावपि प्रसज्येत तन्मा-
भूदित्ययोगपदोपादानं नाफलमित्याह * इतीति *
कालेति सम्बन्धिपदस्य सम्बन्धविशेषपर्यवसाने क्रि-
यया यदा-कदा-चित्सम्बन्धिकरणमिति लक्षणं स्या-
त्तच्च कर्त्रादावस्तीति तन्निवारणायायोगव्यच्छेदपदं
ततश्च क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तं व्यापारितया कारणत्वेन
क्रियासम्बन्धिकरणमिति लक्षणं कर्त्रादेर्व्यावर्त्तकमि-
त्यर्थः। सामान्येन सम्बन्धवाचिनः क्षणमात्रसम्बन्धे
पर्यवसितश्चेत्तर्हि स्यादतिप्रसङ्ग इति परिहरति * मै-
वमिति * यथा सम्बन्धिपदस्य सामान्याभिधानद्वा-
रा क्षणमात्रसम्बन्धे चरितार्थत्वं तथाऽयोगव्यवच्छेद-

पदस्यापि सामान्याभिधायिनः क्षणमात्रसम्बन्धे चरितार्थत्वं स्यात्सामान्यस्य विशेषमात्रनिष्ठत्वेन निराकाङ्क्षोपपत्तेरित्यर्थः। ततः किमनिष्टं निरटङ्कीत्यत आह * इति ततोऽपीति * सम्बन्धयोगव्यवच्छेदपदाभ्यां क्षणद्वयसम्बन्धि करणमित्युक्तं स्यादेतच्च कर्त्रादावतिव्यापकमतो विशेषणान्तरमपि कालान्तरीयासम्बन्धव्यवच्छेदायोपादेयं स्यादतश्च हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं स्यादित्यर्थः।

अयोगव्यवच्छेदपदस्य सम्बन्धिपदन्यायेन क्षणमात्रसम्बन्धपर्यवसितत्वेऽपि सार्वकालिकायोगव्यवच्छेदविवक्षया प्रयोगान्नातिव्याप्तिरिति शङ्कते।

३०८ अतिव्याप्तिशङ्कापरिहारौ।

अथ यदा कदाचिदपि योऽयोगस्तस्य सर्वस्य व्यवच्छेदो विवक्षितइति, तर्हि सम्बन्धिपद एवैषा विवक्षाऽस्तु कृतमधिकमुपादाय तद्विवक्षया। निषेधव्यवच्छेदेन सार्वत्रिकत्वलाभ इति चेन्न। निषेधव्यवच्छेदस्य विध्यनतिरेकार्थत्वेनाविशेषात्।

* अथेति * विवक्षया लक्ष्यया लक्षणनिर्वाहाद्यथा तृतीयं पदमुपादेयं न तथा द्वितीयमपि सम्बन्धिपदं प्रथम एव सार्वकालिकसम्बधस्य विवक्षितुं शक्यत्वादिति परिहरति * तर्हीति * असौ विवक्षासम्बन्धसार्वत्रिकत्वविवक्षेति यावत्। कृतमलमित्येवमेतत्। ननु योगस्य सार्वत्रिकत्वं न विवक्षितं

किं त्वयोगव्यवच्छेदपदाभिधेयमतो नोक्तदोष इति शङ्कते * निषेधेति * योगस्य निषेधो ऽयोगः तद्व्यवच्छेदेनेति यावत्। सार्वत्रिकत्वलाभः सम्बन्धस्येति शेषः। अयोगव्यवच्छेदपदं योगं ब्रूया"द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत" इति न्यायान्न पुनर्योगस्य सार्वत्रिकत्वमतो भवितव्यमेव विवक्षयेति परिहरति * नेति * अविशेषात् सम्बन्धिपदादयोगव्यवच्छेदपदस्येति शेषः।

शङ्कते।

३०९ शङ्कापरिहारौ।

तद्धर्मिकं सम्बन्धस्यासम्बन्धासामानाधिकरण्यमयोगव्यवच्छेदेनेत्यनेनोच्यत इति चेन्न। तस्यापि सत्त्वकाले तत्रासत्त्वोपगमात्। सर्व्वदेति चेन्न। यद्येवं तत् किं करणासत्त्वकालेऽपि योग एव करणेन क्रियायाः। यावत्सत्त्वमिति चेत्तर्हि सम्बन्धीति व्यर्थं, यावत् सत्वमयोगव्यवच्छेदेन यद्विशिष्टमुपलक्षितं वा तत्करणमित्येवास्तु, सम्बन्धीत्येव वा तथा विवक्ष्यतामित्युक्तमेव।

* तदिति * अर्थाभेदे शब्दाभ्यासः पुनरुक्तिः न चेह तदस्ति असम्बन्धासमानाधिकृतसम्बन्ध्ययोगव्यवच्छेदपदेनोच्यते सम्बन्धितामात्रं तु सम्बन्धिपदेन, तेन न पौनरुक्त्यं कर्त्रादौ स्वाभावसमानाधिकृतक्रियाप्रतियोगिकसम्बन्धस्य सत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः। यदा क्रियया सम्बन्धस्तत्कालीनसम्बन्धाभावसामानाधिकरण्यनिषेधो ऽयोगव्यवच्छेदार्थः किं-

वा सार्वकालिकसामानाधिकरण्यनिषेध इति वि-कल्प्य प्रथममतिव्याप्त्या पराकरोति * नेति * अत्र कर्त्रादावपि तस्य सामानाधिकरण्यस्य सम्बन्धकाले सम्बन्धाभावस्याभावादेवासत्त्वस्वीकारादतिव्याप्तिरि-त्यर्थः। सार्वकालिकसामानाधिकरण्यनिषेधोऽयोगव्यव-च्छेदार्थ इति द्वितीयमाशङ्कते *सर्वदेति* कर्त्रादेः क्रि-यया कदा चिदसम्बन्धाभ्युपगमात्तादृशनिषेधो नास्ति कालभेदेन भावाभावयोरेकाश्रयत्वात्तन्निषेधस्य लक्षण-त्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः। किं कालमात्रे सामानाधिक-रण्यनिषेधो लक्षणमुत स्वसत्तावच्छिन्नकालीननिषेध इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * यदिति * सर्वदा सामानाधिकरण्यनिषेधो विवक्षित इत्येवं यदि, त-र्हि क्रियया करणासत्त्वकालेऽपि करणेन सम्बन्ध एव किमित्याक्षेपः। एतदुक्तं भवति यस्य सर्वदा क्रियया सम्बन्ध एव तस्य सामानाधिकरण्यनिषेधवत्त्वान्न पुनः कदा चिदपि सम्बन्धवतः सर्वदा सम्बन्धरहितस्य वा, कर्त्रादौ शशविषाणादौ चातिव्याप्तेः ततश्च करणासत्त्व-काले तेन क्रियासम्बन्धाभावादेतल्लक्षणं न सम्भवती-त्यर्थः। असम्भवं परिहरन् द्वितीयमाशङ्कते * याव-दिति * यत्कारकं यावत्सत्त्वं क्रियासम्बन्धि तत्करणं न च कर्त्रादि तथेति नातिव्याप्तिर्नाप्यसम्भवः करणस्य तथात्वादित्यर्थः। प्रागीरितपौनरुक्त्यं स्मारयन्परिहरति * तर्हीति * सम्बन्धीति विशेषणवैयर्थ्यमुपपादयति *यावदिति* भावाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावः स-म्बन्ध इति पक्षमुपादाय विशिष्टमित्युक्तम्। संयोगादि-

मूलसम्बन्धानिरूपणाद्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्ते-रुपलक्षणत्वमिति पक्षान्तरमाश्रित्याह *उपलक्षितमिति* इत्येवास्तु-लक्षणमिति शेषः। योगाधीननिरूपणोऽयोगस्तदधीननिरूपणश्च तन्निषेध इति गौरवं सम्बन्धीत्युच्यमाने लाघवात्सम्बन्धीत्येव वक्तव्यं न पुनरयोगव्यवच्छेदो विशेषणमित्याह*सम्बन्धीति*तथा विवक्षयतां यावत्सत्वं क्रियासम्बन्धित्वमित्यर्थः।

ननु न पौनरुक्त्यं सम्बन्धिपदेन सम्बन्धित्वमात्रस्य विवक्षितत्वादयोगव्यवच्छेदेनेति तस्य यावत् कारकसत्वस्य विवक्षितत्वात्। न च विवक्षाऽप्येकस्मिन्पद एवास्तीतिवाच्यम्। वक्तुर्विवक्षाधीनत्वाच्छब्दप्रवृत्तेर्ग्रन्थलाघवादबुद्धिलाघवस्य प्रयोजनत्वादिति शङ्के।

३१० पौनरुक्त्यपरिहारशङ्का दूषणं च।

अयमेवार्थः कयाऽपि कुसृष्ट्यासम्बन्धिपदसार्थकतामुपपाद्य यदि विवक्षितस्तदाप्युच्यते कृत्तिकोदयक्रियायां रोहिण्यासत्तिरप्येवं करणं स्यात् अनन्तरभाविनश्चतुर्दशस्य नक्षत्रस्योदयं प्रति पूर्वभाविचतुर्दशसङ्ख्यनक्षत्रास्तमयस्य च करणत्वं स्यात् । नचैवमेव युक्तं यौगपद्येन कारणत्वानुपपत्त्या कारकत्वस्य दूरानिरस्तत्वेन करणत्वस्य सम्भावनानारोहात् ।

* अयमिति* किं दूषणमुच्यत इत्यत आह * कृत्तिकेति * रोहिण्यासत्तेः कृत्तिकोदयक्रियायाऽयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धित्वात्तां प्रति करणत्वं स्यान्न हि

कृत्तिकोदये सति रोहिण्यासत्तिः कदा चिद्व्यभिच-
रति घटिकानन्तरं तस्या अप्युदयादित्यर्थः । अति-
व्याप्त्यन्तरमाह * अनन्तरेति * पूर्वभाविनश्चतुर्दशन-
क्षत्रस्यास्तमयानंतरभाविनश्चतुर्दशनक्षत्रस्योदयं प्र-
ति करणत्वं स्यादिति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति अ-
ष्टाविंशतिनक्षत्राणि अभिजिन्नक्षत्रेण सह, तत्र सपा-
दं नक्षत्रद्वयमेकैकस्मिन्राशौ गच्छति उदयराशिमार-
भ्य षष्ठराश्यन्तोऽस्तमय एवं च षट्सु राशिषु चतुर्दश-
नक्षत्राण्यस्तं यान्ति अनन्तरराशौ पञ्चदशसङ्ख्याव-
च्छिन्ननक्षत्रोदयस्तथा चतुर्दशसङ्ख्यान्तरितनक्षत्रास्त
मयस्य चतुर्दशसङ्ख्यान्तरितानन्तरभाविनक्षत्रोदयं
प्रति करणत्वं स्यात् अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धात् अ-
तश्च यत्किञ्चिन्नक्षत्रमारभ्य परिगणने यत्किञ्चिन्न-
क्षत्रस्य चतुर्दशसङ्ख्यावच्छिन्नत्वमस्तीति विभागं
कृत्वा चतुर्दशनक्षत्रस्येत्युक्तमिति । रोहिण्यासत्त्यादेः
कृत्तिकोदयादौ करणत्वं स्यादतोऽतिव्याप्तिः ना-
तिव्याप्तिस्तस्यापि लक्ष्यत्वादित्यत आह * न चेति *
कुतो न युक्तमित्यत आह * योगेति * कारकवि-
शेषः करणं कारकत्वं च नियतपूर्वभावित्वं न च त-
दस्ति यौगपद्यादतो व्यापककारकत्वव्यावृत्त्या व्या-
प्यकरणत्वव्यावृत्तिरित्यर्थः ।

तत्र सम्बन्ध एव नास्ति कुतो ऽयोगव्यवच्छेदवि-
शिष्टसम्बन्धित्वमित्यत आह ।

३११ सम्बन्धासत्त्वशङ्कापरिहारः ।

नच तत्र सम्बन्ध एव नास्ति व्याप्तेः स्वभावसम्बन्धा

रिमिकाया दुरपह्नवत्वात्। अथ कार्य्यकारणभावः सम्बन्धो विवक्षितः। न, सामग्र्याः करणत्वापत्तेः। ओमिति चेत् तत्किमोमित्यभिधायैव निर्वृत्तोभवान्? आकलितं किलास्माभिः सामग्र्यपि करणमित्यत्र न श्रद्दधतः प्रणवपूर्व्विकां श्रुतिमेव काञ्चित्पठित्वा श्रद्धापयिष्यति भवानस्मानिति।

* न चेति * हेतुमाह * व्याप्तेरिति * वृक्षत्वशिंशपात्वयोरिव स्वभावसम्बन्धो ऽत्राप्यस्तीत्यर्थः। रोहिण्यासत्त्यादेः कृत्तिकोदयादिना स्वभावसम्बन्धे सत्यपि न तत्र करणत्वप्रसङ्गो विवक्षितसम्बन्धाभावादिति शङ्कते * अथेति * अयोगव्यवच्छेदेन क्रियया जन्यजनकभावलक्षणसम्बन्धवत्करणमिति लक्षणं विवक्षितं न च रोहिण्यासत्त्यादौ जन्यजनकभावो ऽस्तीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः। क्रियया ऽयोगव्यवच्छेदेन जन्यजनकसम्बन्धित्वं सामग्र्यामस्ति न च करणमिति अतिप्रसक्त्या दूषयति * नेति * सामग्र्याः करणत्वमुक्तमङ्गीकरोति * एवमस्त्विति चेदिति * सामग्र्यपि करणमेवेति लक्ष्यैकदेशत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरित्याशयः। सामग्र्याः करणत्वे प्रमाणाभावादप्रामाणिकत्वाङ्गीकारमात्रेणातिव्याप्तिः परिहरणीया तथाऽपि किं परिह्रियते उत मौनमेवेति, यदि मौनं तदा न वादिनः प्रतिस्पर्द्धी तस्मादाद्यः परिशिष्ट इति परिहरति * तदिति * तत्रातिप्रसङ्गे ओमित्य-

भिधायैव निर्वृत्तश्चरितार्थो ऽतिव्याप्तिं परिहृतवानिति-मित्यर्थः । ततश्च न्यायाभिमानं हित्वा श्रद्धत्वमेवात्मनः सम्पादितं स्यादित्यत आह * आकलितमिति * अस्माभिरेतल्लक्षणवादिभिः सामग्र्यपि करणमाकलितमित्यत्र न श्रद्दधतोऽस्मानपि प्रणवपूर्विकां कां चित् श्रुतिमेव पठित्वा श्रद्धापयिष्यति भवान् किलेति सम्बन्धः । किलेत्यप्रामाणिकतया हासप्रकटनार्थः । सभामध्ये स्वात्मन्यश्रद्दधतोऽपि प्रणवपूर्विकां काश्चिच्छ्रुतिं वेदवाक्यं पठित्वा श्रद्धापयिष्यति तथाऽस्मानपि प्रणवपूर्वकं वाक्यमेवोच्चार्य भवान् श्रद्धापयिष्यति किलेति हासभावः ।

करणखण्डनप्रसङ्गेन सामग्रीमपि खण्डयितुं प्रसङ्गं करोति ।

३१२ सामग्रीखण्डनभूमिका ।

न सामग्री कारणं किन्तु तदेकदेशो नानाभूतः प्रत्येकं तथा, सामग्री तु यदनन्तरं कार्य्यं भवत्येवेत्येतावन्मात्ररूपेति चेन्न । एतादृशस्य सामग्रीलक्षणस्य करणेपि सत्त्वात् ऽकरणस्यापि सामग्रीत्वापातात् क्रियाया विभागादौ विभागस्य च संयोगनाशादिं प्रति तथात्वापत्तेः ।

* न सामग्रीति * अयोगव्यवच्छेदेन क्रियासम्बन्धेऽपि सामग्र्या जन्यजनकभावसम्बन्धो नास्ति तस्यैवेह विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । सामग्री यदि न कारणं किं तर्हि कारणमित्यत आह * किं-

श्चिति * सामग्र्येकदेशोऽपि निमित्तासमवाय्यादिनानाभूतः प्रत्येकं तथा कारणमित्यर्थः। समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदेन नानाभूत इति यावत्। कारणव्यतिरेकेण सामग्रीं नाम न पश्यामस्तद्भेदकधर्मादर्शनादित्यत आह * सामग्रीति * यदनन्तरं कार्यं भवति सा सामग्रीत्युक्ते कर्त्रादावतिप्रसक्तिस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह * भवत्येवेति * करतलानलसंयोगरूपसामग्र्यां सत्यामेव प्रतिकूलमन्त्रादौ च सति कदाचित्कार्यानुदयादव्यापकं न च तत्र प्रतिबन्धकाभावरूपकारणाभावात्सामग्र्यभावः, प्रतिबन्धकाभावो न कारणं प्रतिबन्धकाभावत्वात्तदन्योन्याभाववदित्यव्याप्तिर्दोषो यद्यप्यस्ति तथाप्यतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * व्यापृते करणे कार्यावश्यम्भावाभ्युपगमादतिव्याप्तिरित्यर्थः। अतिव्याप्त्यन्तरमाह * क्रियेति * मनसि क्रियानन्तरं विभागोत्पत्तिनियमस्ततो विभागात्पूर्वसंयोगनाशः ततः संयोगान्तरं ततो ज्ञानादिकार्य्यान्तरं भवतीति नियमात्क्रियाविभागादेरपि विभागसंयोगनाशादौ तथात्वापत्तिः सामग्रीत्वापातश्चशब्दात्संयोगजसंयोगे संयोगस्य विभागजविभागे विभागस्येति द्रष्टव्यम्।

सामग्र्याः कारणत्वाभावमभ्युपगम्य दूषणमुक्तमिदानीं कारणत्वमपि सामग्र्या अभ्युपगन्तव्यमित्याह।

३१३ सामग्र्याः कारणत्वाङ्गीकारणम्।

यच्च प्रतिसामग्र्येकदेशं नियतप्राग्भावादि कारणल-

क्षणमिष्यते तत्सामग्र्यामपीति कथं तदकारणता?। प्राक्कालमन्तर्भाव्य सामग्री तादृश्याश्च तस्याः प्राक्सत्त्वमेव नास्तीति चेन्न। तत एव प्राक्कालस्याकारणत्वात्कारणसामग्र्यां तदनिवेशात्।

यच्चेति सामग्र्येकदेशान् प्रति यत्कारणलक्षणमुच्यते नियतप्राक्सत्वं पूर्वसम्बन्धनियमो वा, तत्सामग्र्यामपीति कथं तस्य न कारणत्वं न हि तल्लक्षणे सति ततोऽन्यत्वं, लक्षणस्यातिव्यापकत्वेनालक्षणत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। सामग्र्याः कारणलक्षणयोगित्वे कारणत्वं स्यान्न च तदस्ति कुतः कारणत्वमिति वक्तुं सामग्र्याः स्वरूपमाह * प्रागिति * प्राक्कालोऽपि सामग्र्यामन्तर्भवतीत्येतावता कथं सामग्र्यां कारणलक्षणाभाव इत्यत आह * तादृश्या इति * प्राक्कालस्य प्राक्कालसत्वं नास्ति तस्य स्वाश्रयप्रसङ्गादतश्च तद्विशिष्टसामग्र्या अपि प्राक्कालसत्वं लक्षणं नास्तीत्याशयः। प्राक्कालस्य सामग्र्या बहिर्भावमापादयितुं कालस्य कारणत्वं न स्यादिति परिहरति * नेति * प्राक्कालो न कारणं नियतप्राक्सत्त्वहीनत्वात्कार्यवदित्यर्थः। कालस्याकारणत्वे सामग्र्यन्तर्भावात्तत्सहितसामग्र्याः कारणलक्षणं नास्तीत्यत्र किमायातमित्यत आह * कारणेति * कारणान्येवैकदेशकालावस्थितानि सामग्री भवति कालस्याकारणस्य न सामग्र्यनुप्रवेशो न तस्याः प्राक्कालसत्त्वाभावेन सामग्र्याः कारणत्वाभावः सुभण इत्यर्थः।

